SAMUEL P. HUNTINGTON

CIOCNIREA CIVILIZAȚIILOR ȘI REFACEREA ORDINII MONDIALE

bestseller

CUPRINS

Cuvânt înainte 9

Prefață 13

I. O lume a civilizațiilor

Capitolul 1. Noua eră în politica mondială 19

Capitolul 2. Civilizațiile în trecut și în prezent 49

Capitolul 3. O civilizație universală?
Modernizare și occidentalizare 72

II. Schimbarea echilibrului civilizațiilor

Capitolul 4. Declinul Occidentului:
putere, cultură și indigenizare 109

Capitolul 5. Economia, demografia
și civilizațiile challenger 142

III. Noua ordine a civilizațiilor

Capitolul 6. Reconfigurarea culturală a politicii globale 175

Capitolul 7. State nucleu, cercuri
concentrice și ordinea civilizațională 220

IV. Ciocnirile civilizațiilor

Capitolul 8. Vestul și restul:
probleme intercivilizaționale 259

Capitolul 9. Politica globală a civilizațiilor 295

Capitolul 10. De la războaiele de tranziție
la războaiele de falie 354
Capitolul 11. Dinamica războaielor de falie 384

V. Viitorul civilizațiilor

Capitolul 12. Occidentul, civilizațiile și civilizația 437

Note 469
Index 519
Lista ilustrațiilor 526

CUVÂNT ÎNAINTE

de Zbigniew Brzezinski

Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale este o lucrare deschizătoare de drumuri, care a redefinit sensul tumultului lumii de azi și a oferit un vocabular nou pentru a interpreta complexitățile lumii noastre din ce în ce mai compacte. Nu este de mirare că analiza la început șocantă, apoi din ce în ce mai convingătoare a lui Samuel Huntington cu privire la schimbările tectonice din relația dintre credință, cultură și politică și-a câștigat un loc printre cele aproximativ o duzină de opere cu adevărat durabile care oferă informațiile esențiale necesare pentru o înțelegere amplă a afacerilor internaționale în epoca noastră.

De asemenea, nu este de mirare că *Ciocnirea* a stârnit nu numai admirație pentru sfera ei vastă de cuprindere și profunzimea ei impresionantă, ci și (mai ales la început) scepticism academic pentru că trecea peste liniile de separație tradiționale din științele sociale, ca să nu mai vorbim de câteva încercări *ad hominem* de a contesta valorile personale ale lui Huntington sau de a exploata concepțiile sale în numele unor cauze. Numărul enorm de oameni din toată lumea care au citit această carte atestă că ea a satisfăcut mai pertinent decât oricare altă lucrare din disciplinele sociale clasice setea generală de a înțelege în ansamblu realitatea istorică turbulentă de azi.

Dar înainte de a continua, trebuie să-i fac două mărturisiri cititorului. În primul rând, eu și Sam Huntington am fost prieteni apropiați în cea mai mare parte a vieții noastre adulte. Am fost doctoranzi la Harvard, apoi tineri universitari. Nu numai noi am fost prieteni buni, ci și soțiile noastre. După ce Sam a plecat de la Harvard la Columbia, m-a convins să-l urmez. Căile noastre s-au despărțit când el a ales să se întoarcă la Harvard, iar eu nu.

Dar tot am reușit să scriem o carte împreună și mai târziu mi s-a alăturat la Casa Albă, unde a realizat o amplă evaluare strategică a rivalității pentru putere globală dintre SUA și URSS care a influențat semnificativ politicile administrațiilor Carter și Reagan.

În al doilea rând, deși am fost prieteni, am avut uneori divergențe. Trebuie să mărturisesc că am primit cu scepticism teza lui grandioasă când a fost prima dată expusă sub forma unui articol în numărul din iulie 1993 al revistei *Foreign Affairs*. Asemenea altora, am fost extrem de impresionat de sfera de cuprindere ambițioasă a articolului, dar și uluit pentru că mi se părea că impunea implicit un cadru cuprinzător din punct de vedere istoric și vast din punct de vedere intelectual asupra dinamicii complexe a conflictelor naționaliste, religioase și sociale contemporane dintr-o lume care este acum extraordinar de interactivă. Dar după ce am participat la discuții ulterioare între Sam și unii dintre criticii săi și mai ales după ce am citit această carte când a apărut, rezervele mele au dispărut. Mi-am dat seama că marea lui teză și sinteza lui globală ofereau observații vitale nu numai pentru a înțelege afacerile internaționale contemporane, ci și pentru a le influența inteligent.

Trebuie să insist asupra acestui ultim punct. Cartea lui Huntington oferă, pe lângă o interpretare cu adevărat strălucită a complexităților evoluției politice, platforma intelectuală esențială de lansare pentru politici care nu implică nici o capitulare pasivă în fața determinismului istoric simplist, nici o adoptare entuziastă a conflictului între civilizații drept imperativul moral inevitabil al timpului nostru. Nu este surprinzător că unii dintre cei care susțineau asemenea concepții extremiste au fost seduși după atacurile de la 11 septembrie de chemarea puternică la acțiune care, la nivel public, a redus provocările civilizaționale subtile cu care se confruntă America la sloganul simplu: „Noi iubim libertatea, ei urăsc libertatea." Concluziile politice trase dintr-un asemenea contrast simplist și oarecum demagogic au avut consecințe autodistructive când au fost puse în practică.

De fapt, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale* a reprezentat prin implicațiile ei politice un mare avertisment. Cu aproape un deceniu înainte de 11 septembrie, Huntington spunea că în lumea conștientă și activă politic de azi, faptul că știm că există mai multe civilizații cu mandate proprii ne obligă – așa cum o fac deja armele nucleare și pericolul fără precedent pe care îl reprezintă – să ne bazăm pe coaliții transcivilizaționale fondate pe rațiune, respect reciproc și reținere pentru a gestiona relațiile dintre națiuni. Astfel, lucrarea lui Huntington nu este numai inovatoare intelectual, ci îndrăznește a fi și înțeleaptă politic.

Zbigniew Brzezinski
aprilie 2011

PREFAŢĂ

În vara anului 1993, revista *Foreign Affairs* mi-a publicat un articol intitulat „Ciocnirea civilizațiilor?". Potrivit redactorilor revistei, acesta a stârnit mai multe dezbateri în trei ani decât oricare alt articol publicat de ei după anii 1940. Cert este că a stârnit mai multe dezbateri în trei ani decât oricare altă scriere a mea. Reacțiile și comentariile la acest articol au venit de pe toate continentele, din nenumărate țări. Oamenii au fost impresionați, intrigați, indignați, speriați sau șocați de teza mea care spunea că dimensiunea centrală și cea mai periculoasă a noii politici globale va fi conflictul între grupuri aparținând unor civilizații diferite. Orice alte efecte a avut acest articol, el a atins un punct sensibil pentru oameni aparținând tuturor civilizațiilor.

Date fiind interesul, denaturările produse și controversele suscitate, mi s-a părut oportun să explorez mai în profunzime problemele abordate în acest articol. Un mod constructiv de a pune o întrebare este să enunți o ipoteză. Articolul meu, al cărui titlu includea un semn de întrebare în general ignorat, era o încercare de a face acest lucru. Scopul cărții de față este să ofere un răspuns mai amplu, mai profund și mai documentat la întrebarea formulată în articol. Am încercat aici să explic, să completez și, uneori, să modific temele prezentate acolo și să abordez multe dintre subiectele pe care nu le-am tratat în articol sau pe care doar le-am atins în trecere. Acestea includ: conceptul de civilizații; problema existenței unei civilizații universale; relația dintre putere și cultură; schimbarea echilibrului de putere dintre civilizații; indigenizarea culturală în societățile nonoccidentale; structura politică a civilizațiilor; conflictele generate de universalismul occidental, militantismul musulman și afirmarea Chinei; reacțiile de compensare și de raliere provocate de creșterea puterii Chinei; cauzele și dinamica războaielor de falie dintre civilizații;

viitorul Occidentului și al lumii civilizațiilor. O temă importantă pe care nu am abordat-o în articol este impactul crucial al creșterii demografice asupra instabilității și echilibrului de putere. O altă temă centrală absentă din articol este rezumată în titlul cărții și în ultima ei frază: „Ciocnirile civilizațiilor reprezintă cea mai mare amenințare pentru pacea mondială, iar o ordine internațională bazată pe civilizații este cea mai sigură pavăză împotriva unui nou război mondial".

Această carte nu se dorește a fi o lucrare de științe sociale, ci o interpretare a evoluției politicii globale, după Războiul Rece. Țelul ei este să prezinte un cadru, o paradigmă pentru analiza politicii globale, care să fie de folos cercetătorilor și oamenilor politici. Dovada valorii și a utilității ei nu stă în explicarea a tot ceea ce se întâmplă în politica internațională. Evident că nu. Dovada o reprezintă oferirea unei lentile mai veridice și mai utile pentru a studia evenimentele internaționale decât orice paradigmă alternativă. Mai mult, nici o paradigmă nu este etern valabilă. Dacă o abordare civilizațională poate fi utilă pentru a înțelege politica globală de la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI, aceasta nu înseamnă că ea ar fi fost la fel de utilă la mijlocul secolului XX sau că va fi de folos la jumătatea secolului XXI.

Ideile care au stat la baza articolului mai sus menționat și a acestei cărți au fost prezentate în premieră la o conferință Bradley, organizată la American Enterprise Institute din Washington, în octombrie 1992, și apoi expuse într-o contribuție la proiectul Institutului Olin despre „Mediul de securitate în schimbare și interesele naționale ale SUA", realizat cu ajutorul Fundației Smith Richardson. După publicarea articolului am fost invitat la nenumărate seminarii și colocvii despre „ciocnire", la care au participat profesori universitari, înalți funcționari de stat, oameni de afaceri și alte grupuri de pe tot cuprinsul Statelor Unite. În plus, am avut șansa de a participa la dezbateri despre articol și teza pe care o susține în multe alte țări, printre care Argentina, Belgia,

China, Franța, Germania, Marea Britanie, Coreea, Japonia, Luxemburg, Rusia, Arabia Saudită, Singapore, Africa de Sud, Spania, Suedia, Elveția și Taiwan. Aceste dezbateri m-au adus în contact cu toate marile civilizații, cu excepția hinduismului, și am beneficiat enorm de pe urma cunoștințelor și a perspectivelor enunțate de participanți în cadrul lor. În 1994 și 1995, am ținut un seminar la Harvard despre lumea de după Războiul Rece, iar comentariile întotdeauna pline de patos și uneori critice ale studenților participanți m-au stimulat și mai mult. La redactarea acestei cărți am beneficiat de mediul colegial și de sprijinul Institutului de Studii Strategice John M. Olin și a Centrului pentru Afaceri Internaționale din cadrul Universității Harvard.

Manuscrisul a fost citit în întregime de Michael C. Desch, Robert O. Keohane, Fareed Zakaria și Robert Scott Zimmerman, ale căror comentarii m-au ajutat să-i îmbunătățesc semnificativ fondul și structura. În timpul realizării acestei cărți, Scott Zimmerman mi-a oferit un ajutor indispensabil în munca de cercetare; fără energia, competența și devotamentul lui, cartea nu ar fi fost terminată atât de repede. Asistenții noștri, studenții Peter Jun și Christiana Briggs, au avut de asemenea contribuții constructive. Grace de Magistris a dactilografiat unele părți de început ale manuscrisului, iar Carol Edwards l-a refăcut cu atâta grijă și eficiență, de atâtea ori, încât probabil că știe pe dinafară pasaje lungi din el. Denise Shannon și Lynn Cox, de la George Borchardt, alături de Robert Asahina, Robert Bender și Johanna Li, de la Simon & Schuster, au urmărit cu devoțament și profesionalism parcursul manuscrisului până la publicare. Le sunt foarte recunoscător tuturor acestor persoane pentru contribuția lor la apariția cărții. Au făcut-o mult mai bună decât ar fi fost fără ajutorul lor, iar singurul responsabil pentru defectele rămase sunt eu.

Am putut lucra la această carte și datorită sprijinului financiar acordat de Fundația John M. Olin și de Fundația Smith Richardson. Fără ajutorul lor, ar fi durat ani de zile să o termin și apreciez

mult sprijinul lor generos. Dacă alte fundații s-au concentrat, din ce în ce mai mult, asupra problemelor interne, fundațiile Olin și Smith Richardson merită elogiate pentru că și-au păstrat interesul și sprijinul pentru lucrările despre război, pace și securitatea națională și internațională.

Samuel P. Huntington

I

O lume a civilizațiilor

Capitolul 1

Noua eră în politica mondială

Introducere: drapele și identitate culturală

În ziua de 3 ianuarie 1992, mai mulți specialiști ruși și americani s-au întâlnit la Moscova, în aula unei clădiri guvernamentale. Cu două săptămâni înainte Uniunea Sovietică se dizolvase și Federația Rusă devenise o țară independentă. Prin urmare, statuia lui Lenin, care tronase cândva pe scena aulei, dispăruse; în schimb, drapelul Federației Ruse era expus pe peretele din față. Singura problemă, a observat unul dintre americani, era că drapelul fusese atârnat cu susul în jos. După ce li s-a atras atenția gazdelor ruse, acestea au corectat greșeala rapid și discret, în timpul primei pauze.

După Războiul Rece, identitatea popoarelor și simbolurile acestei identități au început să sufere schimbări dramatice. Politica globală a început să fie reconfigurată pe baze culturale. Drapelele arborate invers au fost un semn al acestei tranziții, dar din ce în ce mai multe steaguri flutură acum mândre, iar rușii și alte popoare se mobilizează în spatele acestor drapele și al altor simboluri ale noilor lor identități culturale.

Pe 18 aprilie 1994, două mii de oameni s-au adunat la Sarajevo fluturând steagurile Arabiei Saudite și Turciei, nu ale ONU, NATO sau SUA. Ei se identificau astfel cu frații lor musulmani și spuneau lumii cine erau adevărații lor prieteni.

Pe 16 octombrie 1994, la Los Angeles, 70 000 de oameni au mărșăluit sub „o mare de drapele mexicane" protestând împotriva Propunerii 187, o măsură legislativă care urma să facă obiectul unui referendum și care-i priva pe imigranții ilegali și pe copiii lor de multe dintre ajutoarele primite de la stat. „De ce flutură steaguri mexicane și cer dreptul la educație gratuită în această țară?"

s-au întrebat unii observatori. „Ar trebui să fluture steaguri americane." După două săptămâni, mai mulți protestatari mărșăluiau pe străzi purtând drapelele americane în poziție inversă, conducând astfel la aprobarea Propunerii 187 de către 59% dintre alegătorii californieni.

În lumea de după Războiul Rece, drapelele contează, la fel ca și alte simboluri ale identității culturale, cum ar fi crucile, semilunile și chiar obiectele folosite pentru acoperirea capului, cultura fiind importantă și identitatea culturală înseamnând extrem de mult pentru majoritatea oamenilor. Oamenii redescoperă identități vechi și mărșăluiesc sub steaguri noi, dar adesea vechi, care duc la războaie cu dușmani noi, dar adesea vechi și ei.

O viziune sumbră asupra lumii în această nouă eră a fost bine exprimată de către demagogul naționalist venețian din romanul lui Michael Dibdin, *Laguna moartă*: „Nu pot exista prieteni adevărați fără dușmani adevărați. Dacă nu urâm ceea ce nu suntem, nu putem iubi ceea ce suntem. Acestea sunt adevărurile vechi pe care le redescoperim dureros după un secol și ceva de sentimentalism. Cei care le neagă își reneagă familia, moștenirea, cultura, drepturile dobândite prin naștere, propria identitate! Nu vor fi iertați cu ușurință." Deși regretabil, adevărul acesta nu poate fi ignorat de oamenii de stat și de cercetători. Pentru popoarele care își caută identitatea și își reinventează etnicitatea, dușmanii sunt esențiali, iar dușmăniile cele mai periculoase apar azi de-a lungul liniilor de falie dintre marile civilizații ale lumii.

Tema centrală a acestei cărți poate fi rezumată astfel: cultura și identitățile culturale, care, la nivelul cel mai larg, sunt identități civilizaționale, determină modelele de coeziune, de dezintegrare și de conflict în lumea de după Războiul Rece. Cele cinci părți ale cărții dezvoltă corolarele acestei teze principale.

Partea I. Pentru prima dată în istorie, politica globală este atât multipolară, cât și multicivilizațională; modernizarea este diferită de occidentalizare și nu produce nici o civilizație universală, nici a occidentalizare a societăților nonoccidentale.

Partea a II-a. Echilibrul de putere între civilizații se schimbă: influența relativă a Occidentului este în declin; puterea economică, militară și politică a civilizațiilor asiatice crește; Islamul cunoaște o explozie demografică, cu efecte destabilizatoare asupra țărilor musulmane și a țărilor vecine; civilizațiile nonoccidentale își reafirmă valoarea propriilor culturi.

Partea a III-a. Apare o ordine mondială bazată pe civilizații: societățile cu afinități culturale cooperează între ele; eforturile de a face societățile să treacă de la o civilizație la alta eșuează; țările se grupează în jurul statelor nucleu sau conducătoare ale civilizației lor.

Partea a IV-a. Pretențiile universaliste ale Occidentului îl aduc din ce în ce mai aproape de un conflict cu alte civilizații, mai ales cu Islamul și cu China; la nivel local, războaiele de falie, cele mai multe între musulmani și nonmusulmani, duc la „ralierea țărilor înrudite" și la escaladarea conflictelor, ceea ce determină statele nucleu să încerce să pună capăt acestor războaie.

Partea a V-a. Supraviețuirea Occidentului depinde de reafirmarea de către americani a identității lor occidentale și de acceptarea de către occidentali a faptului că civilizația lor este unică, dar nu universală, precum și de eforturile lor comune de a-și reînnoi și de a-și apăra civilizația împotriva provocărilor venite din partea societăților nonoccidentale. Un război global al civilizațiilor va putea fi evitat dacă liderii politici vor recunoaște caracterul multicivilizațional al politicii globale și dacă vor coopera pentru a-l menține.

O lume multipolară și multicivilizațională

După Războiul Rece, pentru prima oară în istorie, politica globală a devenit multipolară *și* multicivilizațională. În cea mai mare parte a istoriei omenirii, contactele dintre civilizații au fost intermitente sau nu au existat deloc. Apoi, la începutul erei moderne, în jurul anului 1500 d.Hr., politica globală a căpătat două dimensiuni. Timp de peste patru sute de ani, statele-națiune occidentale –

Marea Britanie, Franța, Spania, Austria, Prusia, Germania, Statele Unite și altele – au format un sistem internațional multipolar, în cadrul civilizației occidentale, și au interacționat, rivalizat și purtat războaie unele împotriva altora. În același timp, națiunile occidentale s-au extins, au cucerit, au colonizat sau au influențat decisiv toate celelalte civilizații (vezi Harta 1.1). În timpul Războiului Rece, politica internațională a devenit bipolară și lumea a fost împărțită în trei. Un grup de societăți, în majoritate bogate și democratice, condus de Statele Unite, s-a angajat într-o competiție totală – ideologică, politică, economică și uneori militară – cu un grup de societăți comuniste, ceva mai sărace, asociate cu și conduse de Uniunea Sovietică. O mare parte din acest conflict s-a desfășurat în afara teritoriului celor două tabere, în Lumea a Treia, formată din țări adesea sărace, instabile politic, care își dobândiseră recent independența și care se declarau nealiniate (vezi Harta 1.2).

La sfârșitul anilor 1980, blocul comunist s-a prăbușit și sistemul internațional din perioada Războiului Rece a devenit istorie. În lumea de după Războiul Rece, cele mai importante diferențe dintre popoare nu sunt diferențe ideologice, politice ori economice, ci culturale. Popoarele și națiunile încearcă să răspundă la întrebarea fundamentală cu care se confruntă ființa umană: „Cine suntem?“ și răspund așa cum au făcut-o oamenii dintotdeauna, referindu-se la ceea ce este mai important pentru ei. Oamenii se definesc în termeni de origine, religie, limbă, istorie, valori, obiceiuri și instituții. Ei se identifică cu grupuri culturale: triburi, grupuri etnice, comunități religioase, națiuni și, la nivelul cel mai general, cu civilizații. Oamenii folosesc politica nu doar pentru a-și promova interesele, ci și pentru a-și defini identitatea. Știm cine suntem doar atunci când știm cine nu suntem și adesea doar atunci când știm împotriva cui suntem.

Statele-națiune rămân principalii actori pe scena afacerilor internaționale. Comportamentul lor este determinat, ca și în trecut, de dorința de a dobândi putere și bogăție, dar și de preferințele,

afinitățile și diferențele culturale. Cele mai importante grupuri de state nu mai sunt cele trei blocuri din timpul Războiului Rece, ci, mai degrabă, cele șapte sau opt mari civilizații ale lumii (vezi Harta 1.3). Societățile nonoccidentale, mai ales cele din Asia de Est, își sporesc bogăția economică și creează o bază pentru consolidarea puterii militare și a influenței lor politice. Cu cât puterea și încrederea lor în forțele proprii cresc, cu atât își afirmă mai mult valorile culturale și le resping pe cele „impuse“ de Occident. „Sistemul internațional din secolul al XXI-lea“, scria Henry Kissinger, „va cuprinde cel puțin șase mari puteri – Statele Unite, Europa, China, Japonia, Rusia și, probabil, India – precum și numeroase alte țări medii și mici.“[1] Cele șase mari puteri despre care vorbea Kissinger fac parte din cinci civilizații diferite; în plus, există state islamice importante, care au o mare influență în politica mondială datorită poziției lor geografice strategice, a populației numeroase și/sau a resurselor de petrol. În această lume nouă, politica locală este etnică, iar politica globală este civilizațională. Rivalitatea dintre superputeri este înlocuită de ciocnirea civilizațiilor.

În noua lume, conflictele cele mai vaste, mai extinse și mai periculoase nu se vor produce între clase sociale, între bogați și săraci sau între alte grupuri definite de criterii economice, ci între popoare aparținând unor entități culturale diferite. Războaiele tribale și conflictele etnice vor avea loc în interiorul civilizațiilor. Totuși, violența dintre state și grupuri care fac parte din civilizații diferite implică riscul de a escalada, căci alte state și grupuri din aceste civilizații se raliază în sprijinul „țărilor înrudite“[2]. Confruntările sângeroase dintre clanurile din Somalia nu amenință să genereze un conflict mai amplu. Ciocnirile sângeroase ale triburilor din Rwanda au consecințe în Uganda, Zair și Burundi, dar nu mai departe. Ciocnirile sângeroase ale civilizațiilor în Bosnia, Caucaz, Asia Centrală sau Kashmir ar putea deveni războaie mai extinse. În conflictele din fosta Iugoslavie, Rusia a acordat sprijin diplomatic sârbilor, iar Arabia Saudită, Turcia, Iran și Libia i-au ajutat pe bosniaci cu fonduri și cu arme, nu din motive ideologice

sau pentru că duceau o politică de forță ori pentru că aveau vreun interes economic, ci datorită înrudirii culturale. „Conflictele culturale", observa Václav Havel, „se înmulțesc și sunt azi mai periculoase ca niciodată", iar Jacques Delors afirma că „în viitor, conflictele vor fi declanșate de factori culturali mai degrabă decât de factori economici sau ideologici"[3]. Și cele mai periculoase conflicte culturale sunt cele care se produc de-a lungul liniilor de falie dintre civilizații.

În lumea de după Războiul Rece cultura este o forță care, în același timp, unește și separă. Popoare despărțite de ideologie, dar legate de cultură se unesc, așa cum au făcut-o cele două Germanii și cum încep să o facă cele două Corei și chiar diferitele zone ale Chinei. Societăți unite de ideologie sau de conjuncturi istorice, dar aparținând unor civilizații diferite, fie se divizează, așa cum s-a întâmplat cu Uniunea Sovietică, Iugoslavia și Bosnia, fie sunt supuse unor tensiuni puternice, așa cum se întâmplă cu Ucraina, Nigeria, Sudan, India, Sri Lanka și multe altele. Țările cu afinități culturale cooperează economic și politic. Organizațiile internaționale formate din state cu un fond cultural comun, ca, de exemplu, Uniunea Europeană, sunt mult mai prospere decât cele care încearcă să transceandă culturile. Timp de patruzeci și cinci de ani, Cortina de Fier a fost principala linie de separare în Europa. Această linie s-a mutat cu câteva sute de kilometri mai la est. Ea separă acum popoarele creștine occidentale de cele musulmane și de cele creștin ortodoxe.

Principiile filosofice, valorile fundamentale, relațiile sociale, obiceiurile și viziunea generală asupra vieții diferă considerabil de la o civilizație la alta. Revitalizarea religiei, în cea mai mare parte a lumii, subliniază aceste diferențe culturale. Culturile se pot schimba și natura impactului lor asupra politicii și a economiei poate varia de la o perioadă la alta. Totuși, diferențele majore dintre civilizații, în ceea ce privește dezvoltarea politică și economică, sunt înrădăcinate clar în diferențele culturale dintre ele. Succesul economic al Asiei de Est, precum și dificultățile societăților

est-asiatice de a construi sisteme politice democratice stabile au la origine cultura specifică zonei. Cultura islamică explică, în mare măsură, de ce, în cea mai mare parte a lumii musulmane, nu au apărut regimuri democratice. Evoluția societăților postcomuniste din Europa de Est și din fosta Uniune Sovietică este determinată de identitatea civilizațională a fiecăreia. Cele cu tradiție creștină occidentală fac progrese în planul dezvoltării economice și al politicii democratice; perspectivele de dezvoltare economică și politică ale țărilor ortodoxe sunt incerte, iar ale republicilor musulmane sunt sumbre.

Occidentul este și va rămâne, mulți ani de acum încolo, civilizația cea mai puternică. Totuși, puterea sa în raport cu aceea a altor civilizații este în declin. În timp ce Occidentul încearcă să-și impună valorile și să-și protejeze interesele, societățile nonoccidentale se confruntă cu o alegere. Unele încearcă să imite Occidentul și să se alieze cu el. Alte societăți confucianiste sau islamice încearcă să-și consolideze puterea economică și militară, pentru a rezista și a „contrabalansa" influența Occidentului. Una dintre axele centrale ale politicii mondiale de după Războiul Rece este, așadar, interacțiunea dintre puterea și cultura occidentale și puterea și cultura civilizațiilor nonoccidentale.

În concluzie, lumea de după Războiul Rece este formată din șapte sau opt mari civilizații. Asemănările și deosebirile culturale determină interesele, antagonismele și asocierile dintre state. Cele mai importante țări ale lumii fac parte din civilizații diferite. Conflictele locale, care prezintă riscul cel mai mare de a se extinde, sunt cele iscate între grupuri și state din civilizații diferite. Modelele predominante de dezvoltare economică și politică diferă de la o civilizație la alta. Problemele internaționale cele mai importante implică diferențe între civilizații. Echilibrul de putere se schimbă în defavoarea Occidentului, mult timp aflat în poziția dominantă, și în favoarea civilizațiilor nonoccidentale. Politica globală a devenit multipolară și multicivilizațională.

Occidentul şi restul lumii: 1920

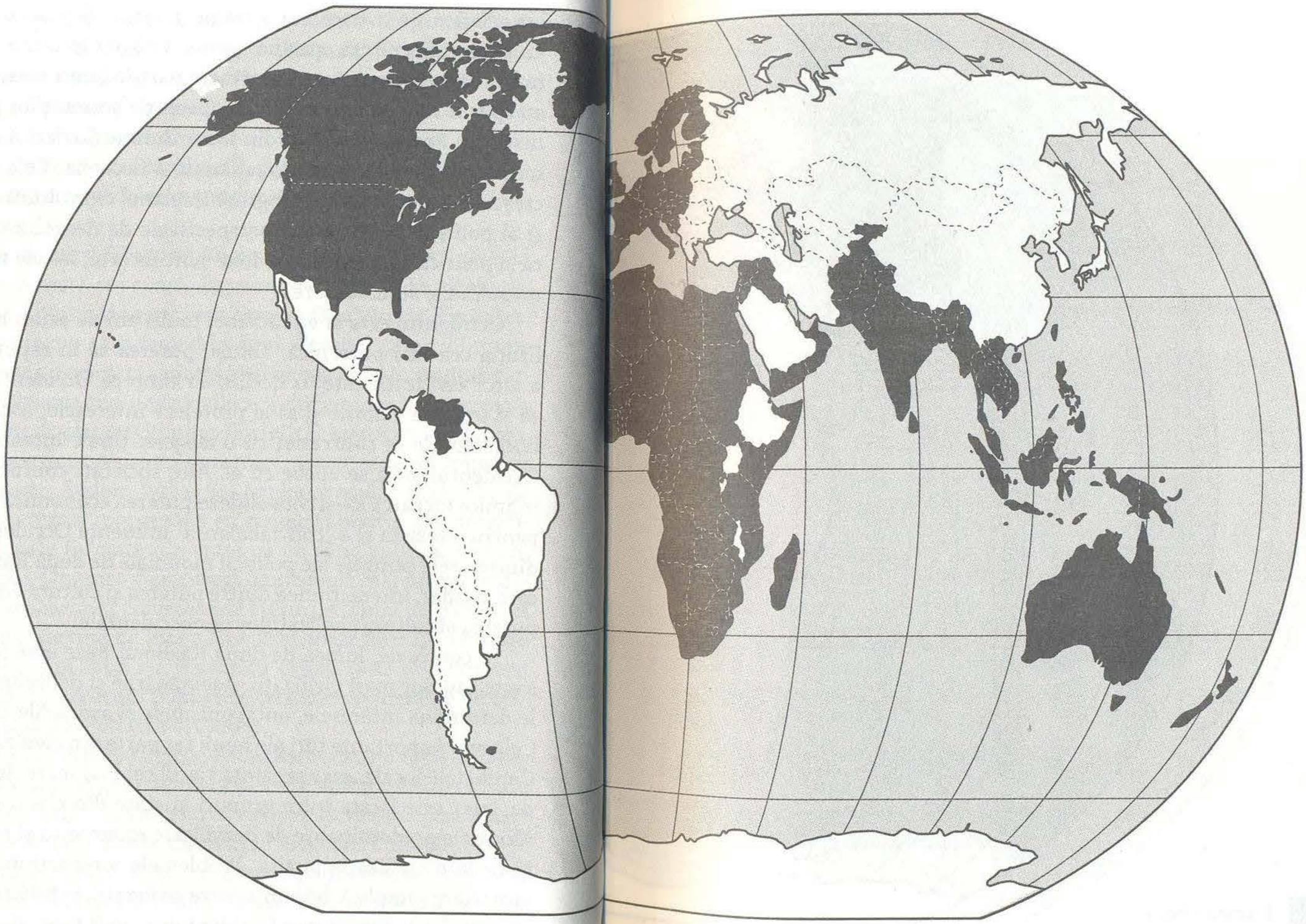

Teritorii controlate de Occident

Teritorii oficial independente de Occident

Harta 1.1

Lumea în timpul Războiului Rece: anii 1960

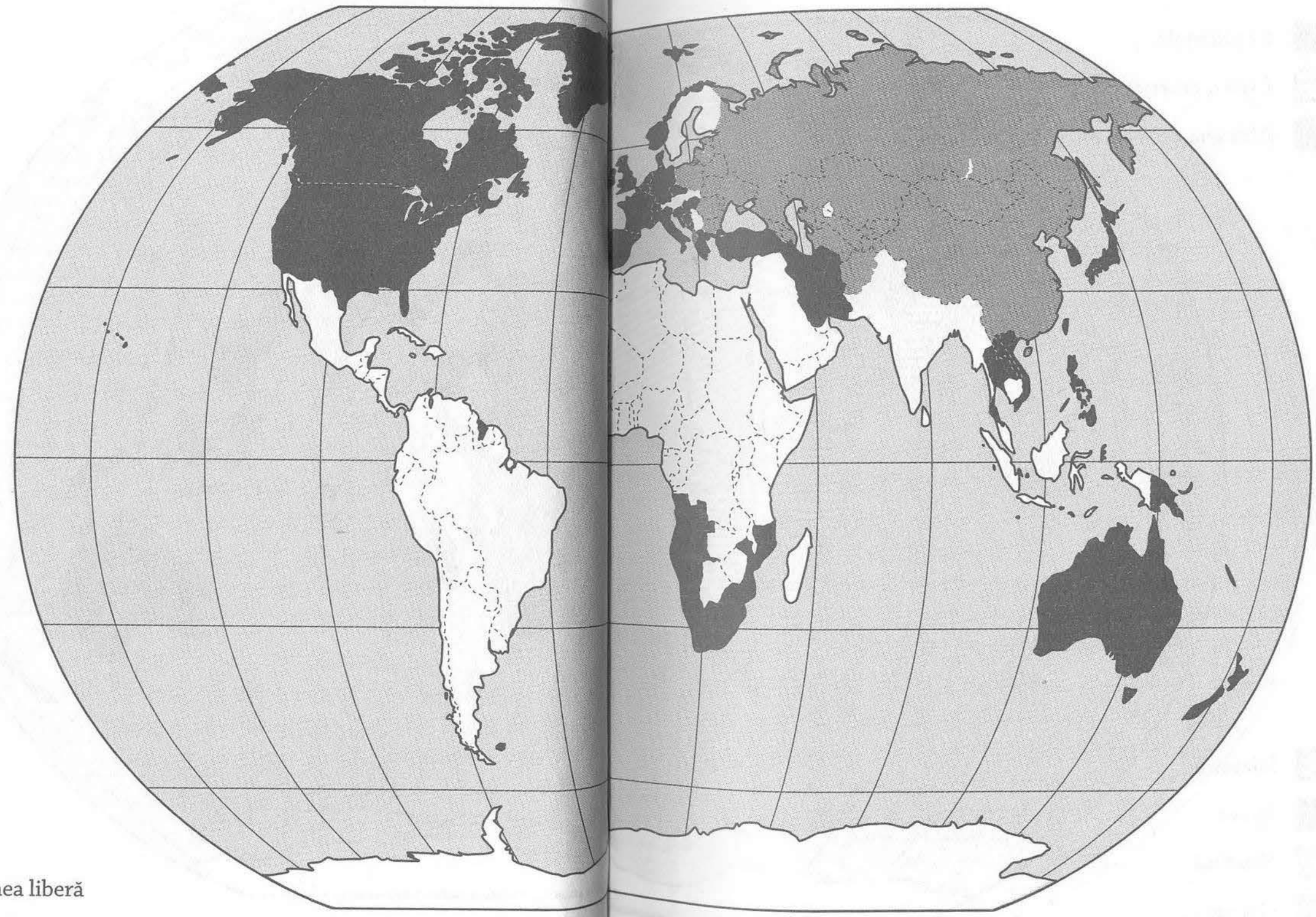

Harta 1.2

Lumea civilizațiilor: după 1990

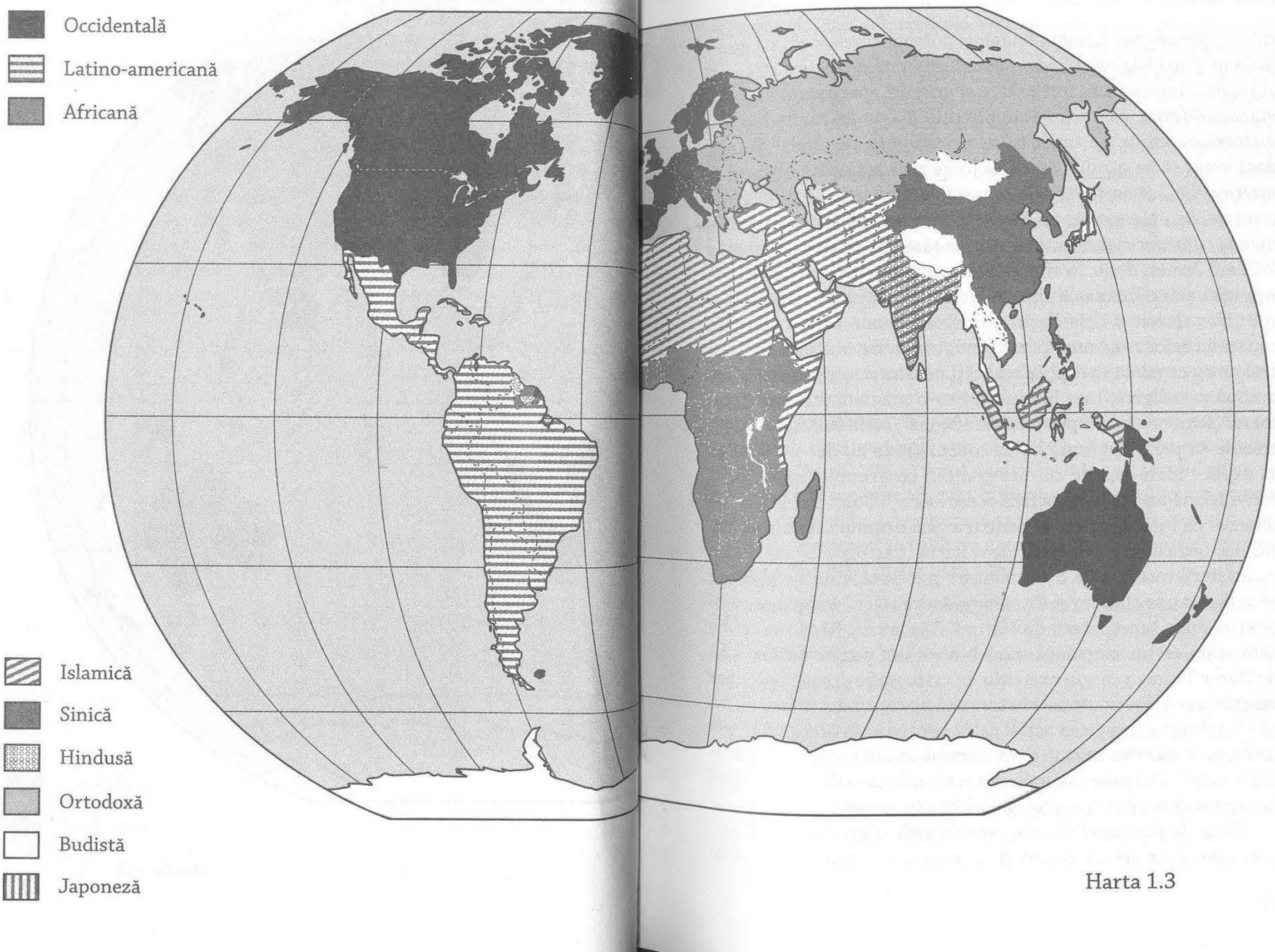

Harta 1.3

Alte lumi?

Hărți și paradigme. Această imagine, potrivit căreia politica mondială de după Războiul Rece este determinată de factori culturali și implică interacțiuni între state și grupuri aparținând unor civilizații diferite, este foarte simplificată. Ea omite multe lucruri, distorsionându-le pe unele și ascunzându-le pe altele. Totuși, dacă vrem să ne gândim serios la lume și să acționăm eficient în interiorul ei, avem nevoie de o hartă simplificată a realității, de o teorie, de un concept, un model sau de o paradigmă. Fără asemenea construcții intelectuale, nu ne rămâne, după cum spunea William James, decât „o afurisită de confuzie care nu ne dă pace". Așa cum arăta Thomas Kuhn, în lucrarea sa *Structura revoluțiilor științifice*, devenită deja clasică, progresul intelectual și științific constă în înlocuirea unei paradigme, care a devenit din ce în ce mai puțin capabilă să explice realități noi sau nou descoperite, cu o nouă paradigmă, care le explică într-o manieră mai satisfăcătoare. „Pentru a fi acceptată ca paradigmă", scria Kuhn, „o teorie trebuie să pară mai bună decât concurentele ei, dar nu trebuie să explice toate faptele cu care poate fi confruntată și, de fapt, nici o teorie nu reușește să facă acest lucru"[4]. John Lewis Gaddis observa cu înțelepciune că „pentru a găsi drumul într-un teritoriu necunoscut, avem nevoie de o hartă. Cartografia, asemenea cunoașterii înseși, este o simplificare necesară, care ne permite să vedem unde suntem și încotro ne îndreptăm." Imaginea competiției între superputeri, din timpul Războiului Rece, era, după cum arăta el, un asemenea model, formulat pentru prima oară de Harry Truman ca „un exercițiu de cartografie geopolitică, care descria scena internațională în termeni pe care toată lumea putea să-i înțeleagă și pregătea astfel calea pentru sofisticata strategie de luptă împotriva expansiunii comunismului, care a apărut la scurt timp". Viziunile asupra lumii și teoriile cauzale sunt ghiduri indispensabile pentru a înțelege politica internațională[5].

Timp de patruzeci de ani, teoreticienii și practicienii relațiilor internaționale au gândit și au acționat în termenii extrem

de simplificați, dar foarte folositori, ai paradigmei politicii mondiale din perioada Războiului Rece. Aceasta nu putea explica tot ce se întâmpla în politica mondială. Existau multe anomalii, ca să folosesc termenul lui Kuhn, și, uneori, paradigma i-a făcut pe cercetători și pe oamenii de stat să nu observe schimbări importante, ca, de exemplu, ruptura între China și Uniunea Sovietică. Totuși, ca model simplu al politicii globale, ea a explicat mai multe fenomene importante decât oricare dintre paradigmele concurente, a fost un punct de pornire esențial pentru analiza afacerilor internaționale, a ajuns să fie aproape universal acceptată și a influențat concepțiile despre politica mondială, vreme de aproape două generații.

Paradigmele simplificate sau hărțile sunt indispensabile gândirii și acțiunii umane. Pe de o parte, putem formula explicit teorii și modele, pe care le putem folosi, în mod conștient, pentru a ne ghida comportamentul. Pe de altă parte, putem nega necesitatea acestor ghiduri și pretinde că vom acționa numai în funcție de fapte „obiective" particulare și că vom judeca fiecare caz „pe fond". Dacă ne imaginăm că suntem capabili de acest lucru, ne facem iluzii. Căci, în forul nostru interior, se ascund premise, preferințe și prejudecăți care influențează modul în care percepem realitatea, faptele cărora le acordăm atenție și modul în care judecăm importanța și natura acestora. Avem nevoie de modele explicite sau implicite pentru a putea:

1. să ordonăm și să facem generalizări referitoare la realitate;
2. să înțelegem relațiile cauzale dintre fenomene;
3. să anticipăm și, dacă avem noroc, să prezicem evenimentele viitoare;
4. să facem diferența între ceea ce este și ceea ce nu este important;
5. să înțelegem ce căi trebuie să urmăm pentru a ne atinge scopurile.

Fiecare model sau hartă este o abstracțiune mai utilă pentru anumite scopuri decât pentru altele. O hartă rutieră ne arată cum să ajungem cu mașina din punctul A în punctul B, dar nu ne va

fi de folos dacă pilotăm un avion, caz în care avem nevoie de o hartă care să arate aeroporturile, radiofarurile, rutele aeriene și topografia. Totuși, fără nici o hartă ne vom rătăci. Cu cât o hartă este mai detaliată, cu atât reflectă mai exact realitatea. Cu toate acestea, o hartă extrem de detaliată nu va folosi multor scopuri. Dacă vrem să ajungem dintr-un oraș mare în altul pe o autostradă importantă, nu avem nevoie (și am putea fi derutați) de o hartă care include multe informații fără legătură cu transportul rutier și în care autostrăzile se pierd într-o masă complexă de drumuri secundare. Pe de altă parte, o hartă care ar indica o singură autostradă ar elimina o mare parte din realitate și ne-ar limita capacitatea de a găsi rute alternative, dacă autostrada ar fi blocată de un accident. Pe scurt, avem nevoie de o hartă reprezentând și simplificând realitatea într-un mod care servește cel mai bine scopurilor noastre. La sfârșitul Războiului Rece, ne-au fost propuse mai multe hărți sau paradigme ale politicii mondiale.

O singură lume: euforie și armonie. O paradigmă foarte răspândită avea la bază premisa că sfârșitul Războiului Rece însemna sfârșitul conflictelor importante în politica globală și apariția unei lumi relativ armonioase. Cea mai dezbătută formulare a acestui model a fost teza „sfârșitului istoriei", a lui Francis Fukuyama, care afirma că „am putea asista la sfârșitul istoriei în sine: adică, la sfârșitul evoluției ideologice a umanității și la universalizarea democrației liberale occidentale, ca formă definitivă de guvernare"*. Bineînțeles, spunea el, pot apărea unele conflicte în Lumea a Treia, dar conflictul global s-a terminat, și nu doar în Europa. Schimbările importante s-au produs „exact în afara Europei", mai ales în China și în Uniunea Sovietică. Războiul ideilor a luat sfârșit. Partizani ai marxism-leninismului pot exista încă

* În capitolul 3, analizez o argumentare similară având la bază nu sfârșitul Războiului Rece, ci tendințele economice și sociale pe termen lung, care ar putea duce la apariția unei „civilizații universale".

în „locuri precum Managua, Phenian și Cambridge, Massachusetts", însă, în general, democrația liberală a triumfat. Viitorul nu va fi marcat de lupte ideologice palpitante, ci de rezolvarea unor probleme economice și tehnice banale. Fukuyama conchidea, cu o oarecare tristețe, că totul va fi destul de plictisitor[6].

Mulți au împărtășit această speranță de armonie. Unii lideri politici și intelectuali au elaborat viziuni similare. Zidul Berlinului căzuse, regimurile comuniste se prăbușiseră, ONU urma să dobândească o importanță sporită, foștii adversari din timpul Războiului Rece aveau să formeze un „parteneriat" și un „mare pact", crearea și menținerea păcii urmau să fie la ordinea zilei. Președintele celei mai puternice țări din lume a proclamat „noua ordine mondială"; președintele uneia dintre cele mai importante universități ale lumii s-a împotrivit angajării unui profesor de studii de securitate internațională pentru că nu mai era nevoie de el: „Aleluia! Nu mai studiem războiul pentru că războiul nu mai există."

Momentul de euforie de la sfârșitul Războiului Rece a generat o iluzie de armonie, care s-a dovedit curând a fi doar o iluzie. Lumea s-a schimbat la începutul anilor 1990, dar nu a devenit neapărat mai pașnică. Schimbarea era inevitabilă, progresul nu. Iluzii asemănătoare s-au propagat, pentru scurt timp, la sfârșitul fiecărui mare conflict din secolul XX. Primul Război Mondial a fost „războiul purtat pentru a pune capăt războaielor" și pentru a face din lume un spațiu sigur pentru democrație. După cum spunea Franklin Roosevelt, al Doilea Război Mondial urma „să pună capăt sistemului acțiunii unilaterale, a alianțelor exclusive, a echilibrelor de forță și a tuturor celorlaltor expediente încercate timp de secole, care au dat greș întotdeauna". În schimb, urma să fie creată „o organizație universală" de „națiuni pașnice" și să fie instaurată o „structură de pace permanentă"[7]. Totuși, Primul Război Mondial a dus la apariția comunismului, a fascismului și a inversat o tendință spre democrație, veche de un secol. Al Doilea Război Mondial a provocat Războiul Rece, un război cu adevărat global. Iluzia de armonie de la sfârșitul Războiului Rece a fost

spulberată curând de înmulțirea conflictelor etnice și a „epurărilor etnice", de dezintegrarea ordinii publice, de apariția unor noi modele de alianțe și de conflict între state, de renașterea mișcărilor neocomuniste și neofasciste, de intensificarea fundamentalismului religios, de sfârșitul „diplomației zâmbetelor" și al „politicii da-ului" în relațiile Rusiei cu Occidentul, de incapacitatea ONU și a SUA de a stinge conflicte locale sângeroase și de ambițiile tot mai mari ale unei Chine în ascensiune. În cei cinci ani care au urmat prăbușirii Zidului Berlinului, cuvântul „genocid" a fost pronunțat mult mai des decât în oricare altă perioadă similară a Războiului Rece. Paradigma unei singure lumi armonioase este, evident, mult prea departe de realitate pentru a ne ajuta să înțelegem lumea de după Războiul Rece.

Două lumi: noi și ei. Dacă speranțele într-o lume unită apar la sfârșitul conflictelor importante, tendința de a gândi în termenii a două lumi opuse este recurentă în istoria omenirii. Oamenii sunt întotdeauna tentați să-i împartă pe semeni în noi și ei, grupul nostru și ceilalți, civilizația noastră și barbarii. Cercetătorii au analizat mereu lumea în termeni de Orient și Occident, Nord și Sud, centru și periferie. Musulmanii împart, în mod tradițional, lumea în *Dar al-Islam* și *Dar al-Harb*, sălașul păcii și sălașul războiului. Această distincție a fost reflectată și, într-un fel, inversată la sfârșitul Războiului Rece de către experții americani care au împărțit lumea în „zone de pace" și „zone de conflict". Primele includeau Occidentul și Japonia, cu circa 15% din populația mondială, iar celelalte, restul lumii[8].

În funcție de modul de definire a părților, o imagine bipartită a lumii ar putea corespunde, într-o oarecare măsură, realității. Împărțirea cea mai obișnuită, exprimată în termeni cât se poate de diverși, este între țările bogate (moderne, dezvoltate) și cele sărace (tradiționale, subdezvoltate sau în curs de dezvoltare). Cu împărțirea economică se corelează istoric diviziunea culturală între Occident și Orient, care pune accentul mai puțin pe diferențele în termeni de bunăstare și mai mult pe cele care

țin de filosofia, modul de viață și valorile de bază ale societăților[9]. Fiecare dintre aceste imagini reflectă unele elemente ale realității, dar au și anumite limite. Țările bogate moderne au caracteristici comune care le diferențiază de țările sărace tradiționale, care au și ele trăsături în comun. Diferențele în ceea ce privește bogăția pot conduce la conflicte între societăți, dar dovezile sugerează că acest lucru se întâmplă mai ales când societăți bogate mai puternice încearcă să cucerească și să colonizeze societăți sărace mai tradiționale. Occidentul a făcut acest lucru timp de patru sute de ani și, apoi, unele dintre colonii s-au răzvrătit și au dus războaie de eliberare împotriva puterilor coloniale, care își pierduseră probabil dorința de a domina. În lumea actuală, decolonizarea s-a terminat și războaiele coloniale de eliberare au fost înlocuite de conflictele între popoarele eliberate.

La un nivel mai general, conflictele dintre bogați și săraci sunt improbabile, cu excepția unor situații speciale, pentru că țărilor sărace le lipsesc unitatea politică, puterea economică și capacitatea militară necesare pentru a amenința țările bogate. Dezvoltarea economică din Asia și din America Latină contrazice dihotomia simplistă între bogați și săraci. Sunt posibile războaie comerciale între statele bogate și războaie violente între statele sărace, dar un război de clasă internațional, între Sudul sărac și Nordul bogat, este aproape la fel de departe de realitate ca o lume unită, armonioasă și fericită.

Dihotomia culturală a lumii este și mai puțin folositoare. La un anumit nivel, Occidentul este o entitate. Însă ce au în comun societățile nonoccidentale în afară de faptul că nu sunt occidentale? Civilizațiile japoneză, chineză, hindusă, musulmană și africană nu au prea multe trăsături comune în ceea ce privește religia, structura socială, instituțiile și valorile predominante. Unitatea lumii nonoccidentale și dihotomia Orient-Occident sunt mituri create de occidentali. Aceste mituri suferă de defectele orientalismului, criticat, pe bună dreptate, de Edward Said pentru că promova

„diferența între familiar (Europa, Occidentul, «noi») și străin (Orientul, Estul, «ei»)" și pentru că pornea de la premisa superiorității intrinseci a primului față de cel din urmă[10]. În timpul Războiului Rece, lumea era, în cea mai mare parte, polarizată după un spectru ideologic. Totuși, nu există un spectru cultural unic. Polarizarea „Occidentului" și a „Orientului" după criterii culturale este, în parte, o altă consecință a practicii universale, dar regretabile de a numi civilizația europeană civilizație occidentală. În loc de „Orient și Occident", este mai potrivit să vorbim despre „Occident și restul lumii", ceea ce sugerează, cel puțin, existența mai multor civilizații nonoccidentale. Lumea este prea complexă pentru ca împărțirile simpliste, fie economice (Nord-Sud), fie culturale (Orient-Occident) să fie utile pentru majoritatea scopurilor.

184 de state, mai mult sau mai puțin. O a treia hartă a lumii de după Războiul Rece are la bază ceea ce se numește teoria „realistă" a relațiilor internaționale, potrivit căreia statele sunt actorii principali, ba chiar singurii actori importanți în afacerile mondiale, relația dintre state este anarhică și, de aceea, pentru a-și asigura supraviețuirea și securitatea, statele încearcă invariabil să-și maximizeze puterea. Dacă un stat observă că alt stat își sporește puterea și devine, astfel, o potențială amenințare, el încearcă să-și protejeze propria securitate consolidându-și puterea și/sau aliindu-se cu alte state. Interesele și acțiunile celor circa 184 de state ale lumii de după Războiul Rece pot fi anticipate pornind de la aceste premise.[11]

Această imagine „realistă" constituie un punct de plecare foarte folositor pentru analiza afacerilor internaționale și explică multe dintre acțiunile statelor. Statele sunt și vor rămâne entitățile dominante în afacerile mondiale. Ele întrețin armate, desfășoară activități diplomatice, negociază tratate, poartă războaie, controlează organizațiile internaționale, influențează și configurează, într-o măsură considerabilă, producția și comerțul. Guvernele dau prioritate asigurării securității externe a statelor pe care le conduc (deși pot acorda adesea o importanță mai mare

asigurării propriei securități în fața amenințărilor interne). În ansamblu, această paradigmă etatistă oferă o imagine mai realistă și mai utilă a politicii mondiale decât paradigmele unitară și binară, dar modelul prezintă limitări importante.

Paradigma presupune că toate statele își percep interesele și acționează în același fel. Premisa ei simplă potrivit căreia „puterea este totul" este un punct de plecare pentru a înțelege comportamentul statelor, dar nu ne duce prea departe. Statele își definesc interesele în funcție de putere, dar și de multe alte lucruri. Desigur, statele încearcă adesea să păstreze echilibrul de forțe, dar, dacă aceasta ar fi singura lor preocupare, atunci țările vest-europene s-ar fi aliat cu Uniunea Sovietică împotriva Statelor Unite, la sfârșitul anilor 1940. Statele reacționează în primul rând la amenințările pe care le percep, iar, la acea vreme, statele vest-europene au considerat că amenințarea politică, ideologică și militară venea dinspre est. Ele și-au perceput interesele într-un mod care nu ar fi fost prevăzut de teoria realistă clasică. Valorile, cultura și instituțiile influențează considerabil modul în care statele își definesc interesele. Iar aceste interese nu sunt determinate doar de valorile și de instituțiile proprii, ci și de norme și de instituții internaționale. Dincolo și mai presus de preocuparea lor primordială pentru securitate, diferite tipuri de state își definesc interesele în moduri diferite. State cu instituții și culturi asemănătoare își vor descoperi interese similare. Statele democratice au puncte comune și, deci, nu vor intra în conflict unele cu altele. Canada nu are nevoie să se alieze cu o altă putere pentru a împiedica o invazie din partea Statelor Unite.

La un nivel elementar, premisele paradigmei etatiste s-au dovedit adevărate de-a lungul istoriei. De aceea, ele nu ne ajută să înțelegem prin ce se deosebește politica globală, de după Războiul Rece, de politica globală din timpul și de dinaintea lui. Totuși, este evident că există diferențe și că statele își urmăresc interesele în mod diferit, de la o perioadă istorică la alta. În lumea de după

Războiul Rece, statele își definesc din ce în ce mai mult interesele în termeni civilizaționali. Ele cooperează și se aliază cu state cu o cultură similară sau comună și sunt mai adesea în conflict cu țări cu o cultură diferită. Statele definesc amenințările în funcție de intențiile altor state, iar aceste intenții și modul în care sunt percepute sunt puternic influențate de considerații culturale. Popoarele și oamenii de stat sunt mai puțin înclinați să considere că ar putea fi amenințați de popoare pe care cred că le înțeleg și în care cred că pot avea încredere, pentru că vorbesc aceeași limbă și au aceleași valori, instituții, religie și cultură. Este mult mai probabil să considere periculoase popoare cu o cultură diferită, pe care nu le înțeleg și în care cred că nu pot avea încredere. Acum, că lumea liberă nu mai este amenințată de o Uniune Sovietică marxist-leninistă, iar Statele Unite nu mai reprezintă o amenințare pentru lumea comunistă, țările din ambele lumi observă din ce în ce mai multe amenințări venind din partea unor societăți diferite din punct de vedere cultural.

Deși statele rămân principalii actori în afacerile internaționale, ele pierd din suveranitate, prerogative și putere. Instituțiile internaționale își afirmă dreptul de a judeca și de a reglementa acțiunile întreprinse de state pe teritoriul propriu. În unele cazuri, mai ales în Europa, instituțiile internaționale și-au asumat prerogative importante, care aparținuseră anterior statelor, și au fost create structuri birocratice internaționale puternice, care acționează direct cu efecte asupra vieții individuale a cetățenilor. La nivel global, s-a manifestat o tendință a guvernelor de a pierde putere și prin cedarea de prerogative către entități politice substatale, regionale, provinciale sau locale. În multe state, inclusiv în țări din lumea dezvoltată, există mișcări regionale care promovează autonomia lărgită sau secesiunea. Guvernele statelor și-au pierdut, în mare măsură, capacitatea de a controla circulația banilor înspre și dinspre țările lor și întâmpină dificultăți din ce în ce mai mari în a controla circulația ideilor, a tehnologiilor, a mărfurilor

și a oamenilor. Pe scurt, granițele statale au devenit din ce în ce mai permeabile. Toate aceste schimbări i-au făcut pe mulți să creadă că statul „minge de biliard", considerat norma după tratatele de pace din Westfalia, din 1648[12], se apropie treptat de sfârșitul existenței și că apare o ordine internațională diversă, complexă, multistratificată, care seamănă mai mult cu cea din Evul Mediu.

Haos pur. Slăbirea statelor și apariția „statelor eșuate" contribuie la o a patra imagine, cea a unei lumi în anarhie. Această paradigmă accentuează următoarele: declinul autorității guvernamentale; scindarea unor state; intensificarea conflictelor tribale, etnice și religioase; apariția unor rețele mafiote internaționale; creșterea numărului de refugiați la zeci de milioane; proliferarea armelor nucleare și a altor tipuri de arme de distrugere în masă; răspândirea terorismului; extinderea masacrelor și a purificărilor etnice. Această imagine a unei lumi în haos a fost prezentată convingător și rezumată în titlurile a două lucrări de cotitură publicate în 1993: *Out of control (O lume scăpată de sub control)*, de Zbigniew Brzezinski și *Pandaemonium (Pandemoniu)* de Daniel Patrick Moynihan[13].

Asemenea paradigmei etatiste, paradigma haosului se apropie mult de realitate. Ea oferă o imagine corectă și explicită a multor evenimente care au loc azi în lume și, spre deosebire de paradigma etatistă, scoate în evidență schimbările semnificative din politica mondială apărute după Războiul Rece. De exemplu, la începutul anului 1993, aveau loc, în lume, circa 48 de războaie etnice și existau 164 de „revendicări și conflicte etnic-teritoriale" în fosta Uniune Sovietică, dintre care 30 implicau diferite forme de conflict armat[14]. Totuși, ea este prea aproape de realitate, chiar mai aproape decât paradigma etatistă. Lumea poate fi un haos, dar nu-i lipsește o oarecare ordine. O imagine a lumii ca un spațiu dominat de anarhie universală și nediferențiată nu ne oferă prea multe indicii pentru a o înțelege, pentru a ordona evenimentele

și a le evalua importanța, pentru a prevedea tendințele în anarhie, pentru a distinge între diversele tipuri de haos, între cauzele și consecințele lor posibil diferite și pentru a formula repere care să fie folosite de cei care iau decizii la nivel politic.

O comparație a lumilor: realism, reținere și predicții

Fiecare dintre aceste patru paradigme oferă o combinație diferită de realism și reținere. De asemenea, fiecare are defectele și limitele ei. La nivel teoretic, acestea ar putea fi contracarate combinând paradigmele și postulând, de exemplu, că lumea suferă procese de fragmentare și de integrare simultane[15]. Într-adevăr există ambele tendințe, iar un model mai complex se va apropia mai mult de realitate decât unul mai simplu. Totuși, acesta sacrifică reținerea în favoarea realismului și, dacă este dus prea departe, conduce la respingerea tuturor paradigmelor sau a teoriilor. În plus, cuprinzând două tendințe opuse simultane, modelul fragmentare-integrare nu reușește să explice în ce circumstanțe ar prevala o tendință sau cealaltă. Provocarea constă în a elabora o paradigmă care să explice evenimentele decisive și care să permită o mai bună înțelegere a tendințelor, decât alte paradigme cu un nivel similar de abstracție intelectuală.

În plus, aceste patru paradigme sunt incompatibile una cu alta. Lumea nu poate fi, în același timp, unită și fundamental divizată între Orient și Occident sau între Nord și Sud. De asemenea, statul-națiune nu poate fi piatra de temelie a afacerilor internaționale dacă este fragmentat și sfâșiat de conflicte civile cu potențial de proliferare. Lumea este fie unitară, fie dual, fie formată din 184 de state sau dintr-un număr aproape infinit de triburi, grupuri etnice și naționalități.

Dacă vom considera că lumea este formată din șapte sau opt civilizații, vom evita multe dintre aceste dificultăți. Această reprezentare nu sacrifică realitatea în favoarea reticenței, ca paradigmele unitară și binară, nici nu sacrifică reticența în favoarea

realității, ca paradigmele etatistă și haotică. Ea oferă o schemă clară pentru a înțelege lumea, pentru a distinge ceea ce este important de ceea ce nu este, dintre conflictele tot mai numeroase care au loc, pentru a estima evoluțiile viitoare și a oferi repere politicienilor. Mai mult, ea are la bază și încorporează elemente ale celorlalte paradigme. Este mai compatibilă cu ele decât sunt acestea una cu alta. De exemplu, o abordare civilizațională afirmă că:

- Forțele de integrare din lume sunt reale și tocmai ele generează forțe opuse de afirmare culturală și de conștiință civilizațională.
- Lumea este într-un sens dual, dar distincția principală este între Occident, civilizația dominantă de până acum, și toate celelalte civilizații, care, totuși, au puține în comun una cu alta. Pe scurt, lumea este împărțită între o entitate occidentală și o multitudine de entități nonoccidentale.
- Statele-națiune sunt și vor rămâne actorii cei mai importanți în afacerile internaționale, dar interesele, asocierile și conflictele lor sunt influențate, din ce în ce mai mult, de factori culturali și civilizaționali.
- Lumea este într-adevăr anarhică, plină de conflicte tribale și naționale, dar conflictele cele mai periculoase pentru stabilitate sunt cele dintre state sau dintre grupuri aparținând unor civilizații diferite.

Prin urmare, o paradigmă civilizațională prezintă o hartă relativ simplă, dar nu excesiv de simplă, pentru a înțelege ce se întâmplă în lume, la sfârșitul secolului XX. Cu toate acestea, nici o paradigmă nu este etern valabilă. Modelul politicii mondiale din perioada Războiului Rece a fost util și pertinent timp de patruzeci de ani, dar a devenit depășit la sfârșitul anilor 1980 și la un moment dat, paradigma civilizațională va avea aceeași soartă. Totuși, pentru perioada contemporană, este un ghid util care ne ajută să distingem ce este mai important de ce este mai puțin important. De exemplu, aproape jumătate dintre cele 48 de conflicte etnice care au avut loc în lume, în 1993, s-au produs între

grupuri aparținând unor civilizații diferite. Dacă ar adopta perspectiva civilizațională, secretarul general al ONU și secretarul de stat al SUA și-ar concentra eforturile pacificatoare asupra acestor conflicte care riscă mult mai mult decât altele să degenereze în războaie extinse.

Paradigmele generează, de asemenea, predicții, iar un test crucial al validității și utilității unei paradigme este măsura în care predicțiile derivate se dovedesc mai corecte decât cele derivate din paradigme alternative. De exemplu, o paradigmă etatistă l-a determinat pe John Mearsheimer să prezică faptul că „situația dintre Ucraina și Rusia este propice izbucnirii unei competiții pentru securitate între ele. Marile puteri despărțite de o frontieră lungă și neprotejată, ca aceea dintre Rusia și Ucraina, intră adesea într-o competiție alimentată de temeri pentru propria securitate. Rusia și Ucraina ar putea depăși această dinamică și ar putea învăța să conviețuiască în armonie, dar ar fi cu totul neobișnuit să reușească acest lucru.[16] O abordare civilizațională, pe de altă parte, pune accentul pe legăturile culturale, personale și istorice strânse dintre Rusia și Ucraina și pe amestecul etnic dintre rușii și ucrainienii din ambele țări și se concentrează, în schimb, pe linia de falie civilizațională care desparte partea de est ortodoxă a Ucrainei de partea de vest uniată, o realitate istorică veche și foarte importantă pe care Mearsheimer, în conformitate cu conceptul „realist" al statului ca entitate unificată și autoidentificată, o ignoră total. Dacă o abordare etatistă scoate în evidență posibilitatea unui război între Ucraina și Rusia, o abordare civilizațională o minimizează și evidențiază, în schimb, posibilitatea ca Ucraina să se scindeze în două. Pornind de la factorii culturali, s-ar putea presupune că această divizare ar fi mai violentă decât a Cehoslovaciei, dar mult mai puțin sângeroasă decât cea a Iugoslaviei. Aceste predicții diferite generează, la rândul lor, priorități politice diferite. Predicția etatistă a lui Mearsheimer, cu privire la un posibil război ruso-ucrainean și la cucerirea Ucrainei de către

Rusia, îl determină să fie de acord cu deținerea unui arsenal nuclear de către Ucraina. O abordare civilizațională ar încuraja cooperarea între cele două țări, ar cere Ucrainei să renunțe la armele ei nucleare, ar promova acordarea unui ajutor economic substanțial Ucrainei și alte măsuri menite a o ajuta să-și păstreze unitatea și independența și ar susține elaborarea unui plan de urgență pentru posibila scindare a Ucrainei.

Multe evenimente importante, care au avut loc după Războiul Rece, au fost compatibile cu paradigma civilizațională și ar fi putut fi anticipate pe baza ei. Printre acestea se numără: dezintegrarea Uniunii Sovietice și a Iugoslaviei; războaiele care au loc pe fostele lor teritorii; ascensiunea fundamentalismului religios în toată lumea; luptele pentru identitate din Rusia, Turcia și Mexic; intensitatea conflictelor comerciale dintre Statele Unite și Japonia; rezistența statelor islamice la presiunea occidentală asupra Irakului și a Libiei; eforturile țărilor islamice și confucianiste de a achiziționa arme nucleare și mijloace de a le folosi; păstrarea de către China a rolului de mare putere „outsider"; consolidarea noilor regimuri democratice în unele țări, dar nu și în altele; și avântul cursei înarmării în Asia de Est.

Relevanța paradigmei civilizaționale pentru lumea emergentă este ilustrată de următoarele evenimente survenite în cursul unei perioade de șase luni, în 1993, evenimente care corespund acestei paradigme:

- continuarea și intensificarea luptelor între croați, musulmani și sârbi, în fosta Iugoslavie;
- incapacitatea Occidentului de a acorda un sprijin semnificativ musulmanilor din Bosnia sau de a condamna atrocitățile croaților, așa cum a condamnat atrocitățile sârbilor;
- refuzul Rusiei de a se alătura altor membri ai Consiliului de Securitate al ONU pentru a-i determina pe sârbii din Croația să facă pace cu guvernul croat și oferta Iranului și a altor țări musulmane de a trimite 18 000 de soldați pentru a-i apăra pe musulmanii din Bosnia;

- intensificarea războiului dintre armeni și azeri, cererile formulate de Turcia și Iran ca armenii să renunțe la cuceririle lor, desfășurarea de trupe turcești la frontiera cu Azerbaidjanul și de trupe iraniene pe teritoriul azer și avertismentul Rusiei că acțiunea Iranului contribuie la „escaladarea conflictului" și „ar putea duce la internaționalizarea lui";
- continuarea luptelor în Asia Centrală, între trupele ruse și gherilele mujahedine;
- confruntarea de la Conferința asupra Drepturilor Omului, de la Viena, dintre reprezentanții Occidentului, conduși de secretarul de stat american Warren Christopher, care au condamnat „relativismul cultural", și cei ai unei coaliții de țări musulmane și confucianiste care au respins „universalismul occidental";
- reorientarea atenției strategilor militari din Rusia și NATO către „amenințarea care vine din Sud";
- alegerea, aparent aproape numai după criterii civilizaționale, a orașului Sydney pentru a găzdui Olimpiada din anul 2000, în defavoarea Beijingului;
- vânzarea de componente de rachete de către China Pakistanului, impunerea de sancțiuni Chinei de către SUA, ca urmare a acestei decizii, și confruntarea dintre China și Statele Unite cu privire la presupusa livrare de tehnologie nucleară Iranului;
- încălcarea moratoriului și testarea unei arme nucleare de către China, în ciuda protestelor vehemente ale Statelor Unite, și refuzul Coreii de Nord de a participa mai departe la discuții cu privire la programul ei nuclear;
- dezvăluirea faptului că Departamentul de Stat al SUA ducea o politică de „dublă îngrădire" față de Iran și Irak;
- anunțarea de către Departamentul Apărării al SUA a unei noi strategii de pregătire pentru două „conflicte regionale majore", unul împotriva Coreii de Nord și celălalt împotriva Iranului sau Irakului;

- apelul președintelui iranian în favoarea încheierii unor alianțe cu China și India, pentru „a putea avea ultimul cuvânt în ceea ce privește evenimentele internaționale";
- adoptarea de către Germania a unor legi noi care restricționează drastic acceptarea refugiaților;
- acordul dintre președintele Rusiei, Boris Elțîn, și președintele Ucrainei, Leonid Kravciuk, cu privire la flota din Marea Neagră și la alte chestiuni;
- bombardarea Bagdadului de către Statele Unite, sprijinul aproape unanim de care s-a bucurat operațiunea din partea guvernelor occidentale și condamnarea ei de aproape toate guvernele musulmane, care au calificat-o drept un alt exemplu al „dublei măsuri" a Occidentului;
- includerea Sudanului pe lista statelor teroriste de către SUA și punerea sub acuzare a șeicului Omar Abdel Rahman și a partizanilor lui, pentru conspirație în vederea „declanșării unui război de terorism urban împotriva Statelor Unite";
- creșterea șanselor Poloniei, Ungariei, Cehiei și Slovaciei de a fi admise în NATO;
- alegerile parlamentare din Rusia, din 1993, care au demonstrat că aceasta este, într-adevăr, o țară „sfâșiată" ale cărei populație și elite nu știu dacă ar trebui să se alăture sau să se opună Occidentului.

Am putea întocmi o listă asemănătoare de evenimente care demonstrează pertinența paradigmei civilizaționale pentru aproape orice altă perioadă de șase luni, de la începutul anilor 1990.

În primii ani ai Războiului Rece, omul de stat canadian Lester Pearson prezicea renașterea și revitalizarea societăților nonoccidentale. „Ar fi absurd", avertiza el, „să ne imaginăm că aceste noi societăți politice care se nasc în Orient vor fi cópii ale celor cu care suntem obișnuiți noi în Occident. Renașterea acestor civilizații străvechi se va face sub forme noi." Arătând că relațiile internaționale fuseseră reduse „timp de mai multe secole" la relațiile dintre statele europene, el afirma că „problemele cu consecințele cele mai importante nu mai apar între națiunile din cadrul

unei singure civilizații, ci chiar între civilizații"[17]. Bipolaritatea îndelungată din timpul Războiului Rece a întârziat evoluțiile anticipate de Pearson. Sfârșitul Războiului Rece a eliberat forțele culturale și civilizaționale pe care el le identificase în anii 1950 și mulți cercetători și observatori au recunoscut și au evidențiat noul rol al acestor factori în politica globală[18]. După cum avertiza cu înțelepciune Fernand Braudel, „pentru oricine este interesat de lumea contemporană și, cu atât mai mult, pentru cine vrea să acționeze în această lume, este «profitabil» să știe să recunoască pe o hartă a lumii civilizațiile de azi și să fie capabil să le delineaască granițele, centrul și periferia, provinciile și aerul care se respiră acolo, «formele» generale și particulare care există și se asociază în cadrul lor. Altminteri, ce greșeli catastrofale de perspectivă ar putea rezulta de aici!"[19]

Capitolul 2

Civilizațiile în trecut și în prezent

Natura civilizațiilor

Istoria umanității este istoria civilizațiilor. Este imposibil să concepem evoluția omenirii în alți termeni. De-a lungul istoriei, au apărut multe generații de civilizații: sumeriană, egipteană, clasică, mezoamericană, sinică, hindusă, creștină, musulmană. Civilizațiile au oferit oamenilor formele de identificare cele mai cuprinzătoare. Drept urmare, cauzele, apariția, ascensiunea, interacțiunile, realizările și declinul civilizațiilor au fost explorate pe larg de istorici, sociologi și antropologi eminenți, precum Max Weber, Émile Durkheim, Oswald Spengler, Pitirim Sorokin, Arnold Toynbee, Alfred Weber, A.L. Kroeber, Philip Bagby, Carroll Quigley, Rushton Coulborn, Christopher Dawson, S.N. Eisenstadt, Fernand Braudel, William H. McNeill, Adda Bozeman, Immanuel Wallerstein și Felipe Fernández-Armesto[1]. Acești autori și nu numai ei au produs o literatură bogată, erudită și sofisticată consacrată analizei comparative a civilizațiilor. Diferențele de perspectivă, metodologie, de priorități și concepte sunt numeroase, dar există un consens asupra anumitor principii care privesc natura, identitatea și dinamica civilizațiilor.

În primul rând, există o distincție între „civilizație" la singular și „civilizații" la plural. Ideea de civilizație a fost introdusă de gânditorii francezi din secolul al XVIII-lea, pentru a o opune conceptului de „barbarie". Societatea civilizată se deosebea de cea primitivă pentru că era stabilă, urbană și educată. Ei considerau

că a fi civilizat era bine, iar a fi necivilizat era rău. Conceptul de civilizație a oferit un standard de evaluare a societăților și, în secolul al XIX-lea europenii au investit multă energie intelectuală, diplomatică și politică în elaborarea criteriilor după care societățile nonocccidentale puteau fi judecate ca fiind destul de civilizate pentru a fi acceptate ca membre ale sistemului internațional dominat de Europa. În același timp, totuși, se vorbea din ce în ce mai mult despre „civilizații", la plural. Aceasta însemna „renunțarea la o civilizație definită ca un ideal sau mai degrabă ca idealul însuși" și o îndepărtare de la ideea că ar exista un singur etalon de civilizație – o civilizație „limitată", după cum spunea Braudel, „la câteva popoare sau grupuri privilegiate, așa-numita «elită» a umanității". În schimb, existau multe civilizații, fiecare dintre ele civilizată în felul ei. Pe scurt, termenul „civilizație" la singular „a pierdut din prestigiu", iar o civilizație în sensul diferit de pluralul ei ar putea să nu fie deloc civilizată în sensul inițial, de la singular, al termenului[2].

Civilizațiile la plural constituie subiectul acestei cărți. Totuși, distincția între singular și plural rămâne pertinentă și ideea de civilizație la singular reapare în argumentul potrivit căruia există o civilizație universală. Acest argument nu poate fi susținut, dar este util să analizăm dacă aceste civilizații devin sau nu mai civilizate și o vom face în ultimul capitol al cărții.

În al doilea rând, o civilizație este o entitate culturală, mai puțin în Germania. Gânditorii germani din secolul al XIX-lea au făcut o distincție clară între civilizație, care include mecanica, tehnologia și alți factori materiali, și cultură, formată din valorile, idealurile și calitățile intelectuale, artistice și morale cele mai înalte ale unei societăți. Această distincție s-a păstrat în gândirea germană, dar nu a mai fost acceptată în alt spațiu. Unii antropologi chiar au inversat relația – după ei, culturile sunt caracteristice societăților primitive, neschimbătoare și nonurbane, iar societățile mai complexe, dezvoltate, urbane și dinamice sunt civilizații.

Aceste eforturi de a face o diferență între cultură și civilizație nu au avut succes și, în afara Germaniei, majoritatea specialiștilor sunt de acord cu Braudel că este „o iluzie să dorim să separăm *cultura* de fundamentul ei, *civilizația*, așa cum o fac germanii"[3].

„Civilizație" și „cultură" se referă deopotrivă la modul de viață al unui popor, iar o civilizație este o cultură în sens larg. Ambele includ „valorile, normele, instituțiile și modurile de gândire cărora generații succesive aparținând unei societăți le-au acordat o importanță primordială"[4]. Pentru Braudel, o civilizație este „un spațiu, o «arie culturală»", „un ansamblu de caracteristici și fenomene culturale". Wallerstein o definește ca pe „o înlănțuire specifică de viziuni asupra lumii, de obiceiuri, structuri și cultură (atât materială, cât și spirituală), care formează un fel de întreg istoric și care coexistă (chiar dacă nu întotdeauna simultan) cu alte variante ale acestui fenomen". Potrivit lui Dawson, o civilizație este produsul „unui proces original de creativitate culturală care este opera unui anumit popor", în timp ce, pentru Durkheim și Mauss, ea este „un fel de mediu moral care cuprinde un anumit număr de națiuni, fiecare cultură națională fiind doar o formă particulară a întregului". Pentru Spengler, o civilizație este „*destinul* inevitabil al Culturii... cele mai externe și mai artificiale stări de care umanitatea dezvoltată este capabilă... o concluzie, devenitul care succedă devenirii". Cultura este tema comună în aproape toate definițiile civilizației[5].

Elementele culturale esențiale care definesc o civilizație au fost prezentate în formă clasică de atenieni, când i-au asigurat pe spartani că nu îi vor trăda în favoarea perșilor:

> Chiar dacă am fi tentați să o facem, există multe motive solide care ne împiedică. Mai întâi și mai presus de toate, imaginile și sălașurile zeilor arse și transformate în ruine trebuie neapărat răzbunate, cu toată puterea noastră, și nu poate fi vorba să ajungem la o înțelegere cu cel care a săvârșit asemenea fapte. În al

> doilea rând, rasa greacă are același sânge, vorbește aceeași limbă, se închină în aceleași temple și aduce aceleași ofrande. Avem obiceiuri asemănătoare. Nu ar fi bine ca atenienii să trădeze toate acestea.

Sângele, limba, religia, modul de viață erau ceea ce grecii aveau în comun și ceea ce îi distingea de perși și de alte popoare. Totuși, dintre toate elementele obiective care definesc civilizațiile, cel mai important este, de regulă, religia, așa cum subliniau și atenienii. Principalele civilizații din istoria omenirii s-au identificat cu marile religii ale lumii într-o măsură semnificativă, iar oameni de aceeași etnie și care vorbesc aceeași limbă, dar au religii diferite, pot să se măcelărească unii pe alții, așa cum s-a întâmplat în Liban, în fosta Iugoslavie și în subcontinentul indian[7].

Există o legătură semnificativă între împărțirea oamenilor în civilizații, după caracteristici culturale, și împărțirea lor în rase, după caracteristici fizice. Totuși, civilizație și rasă nu sunt unul și același lucru. Oameni de aceeași rasă pot fi profund divizați de civilizație; oameni de rase diferite pot fi uniți de civilizație. Mai ales marile religii misionare, creștinismul și islamul, cuprind societăți foarte diverse din punct de vedere rasial. Diferențele cruciale dintre grupurile umane au legătură cu valorile, credințele, instituțiile și structurile sociale, nu cu dimensiunea fizică, cu forma capului sau cu culoarea pielii.

În al treilea rând, civilizațiile sunt integratoare, adică nici una dintre componentele lor nu poate fi pe deplin înțeleasă independent de civilizația din care face parte. Toynbee spunea că civilizațiile „înglobează fără a fi înglobate de altele". O civilizație este o „totalitate". La rândul său, Melko afirma: „Civilizațiile au un oarecare grad de integrare. Părțile lor sunt definite de relațiile dintre ele și de relațiile cu întregul. Dacă o civilizație este formată din state, aceste state vor avea mai multe legături unele cu altele decât cu statele care nu fac parte din civilizația respectivă. S-ar putea lupta mai mult între ele și ar putea stabili relații diplomatice mai

frecvent. Vor fi mai interdependente economic. Vor fi influențate de aceleași curente estetice și filosofice[8]."

O civilizație este entitatea culturală cea mai largă. Sate, regiuni, grupuri etnice, naționalități, grupuri religioase, toate au culturi diferite, la niveluri diferite de eterogenitate culturală. Cultura unui sat din sudul Italiei poate fi diferită de cea a unui sat din nordul Italiei, dar ambele fac parte din cultura italiană, care le deosebește de satele germane. La rândul lor, comunitățile europene împărtășesc caracteristici culturale care le diferențiază de comunitățile chineze sau hinduse. Pe de altă parte, chinezii, hindușii și occidentalii nu fac parte dintr-o entitate culturală mai mare. Ei formează civilizații. O civilizație este, astfel, cel mai mare grup cultural de oameni și cel mai larg nivel de identitate culturală a oamenilor, în afară de alte caracteristici comune, care îi diferențiază de alte specii. Ea se definește atât prin elemente obiective comune, ca, de exemplu, limba, religia, istoria, obiceiurile, instituțiile, cât și prin elemente subiective de autoidentificare. Oamenii au mai multe niveluri de identitate: un locuitor al Romei se poate defini, cu diferite grade de intensitate, ca roman, italian, catolic, creștin, european, occidental. Civilizația căreia îi aparține este nivelul cel mai cuprinzător de identificare pe care el îl simte. Civilizația este grupul cel mai mare pe care îl putem numi „noi" și în care ne simțim acasă din punct de vedere cultural, grupul diferit de toți ceilalți „ei". Civilizațiile pot cuprinde un număr mare de oameni, ca de exemplu cea chineză, sau un număr foarte mic, de exemplu, Caraibele anglofone. De-a lungul istoriei, au existat multe grupuri mici de oameni cu o cultură distinctă, dar fără o identificare culturală mai largă. Au fost făcute distincții în funcție de mărime și de importanță, între civilizații mari și civilizații periferice (Bagby) sau între civilizații mari și civilizații întrerupte sau avortate (Toynbee). Această carte vorbește despre civilizațiile considerate, în general, principalele civilizații din istoria omenirii.

Civilizațiile nu au granițe clare, nici începuturi și sfârșituri precise. Oamenii își pot redefini identitatea și chiar o fac, astfel încât compoziția și formele civilizațiilor se schimbă în timp. Culturile popoarelor interacționează și se suprapun. Măsura în care culturile civilizațiilor seamănă sau diferă între ele variază și ea considerabil. Civilizațiile sunt, totuși, entități semnificative și, deși frontierele dintre ele sunt rareori clare, ele sunt reale.

În al patrulea rând, civilizațiile sunt muritoare, dar și foarte longevive; ele evoluează, se adaptează și sunt cele mai durabile asocieri umane, „realități de o extremă *longue durée*". „Esența lor specifică" constă în „continuitatea lor istorică îndelungată. Civilizația este, de fapt, cea mai lungă poveste dintre toate." Imperiile se nasc și mor, guvernele vin și pleacă, civilizațiile rămân și „supraviețuiesc răsturnărilor politice, sociale, economice și chiar ideologice"[9]. „Istoria internațională", conchide Bozeman, „demonstrează teza potrivit căreia sistemele politice sunt expediente trecătoare la suprafața civilizației și destinul fiecărei comunități unificate lingvistic și moral depinde, în fond, de supraviețuirea unor idei structurante de bază, în jurul cărora generații succesive s-au unit și care simbolizează, astfel, continuitatea societății."[10] Aproape toate marile civilizații ale lumii din secolul XX există de cel puțin o mie de ani sau sunt produsul direct al unei alte civilizații vechi, ca în cazul Americii Latine.

Civilizațiile durează, dar, în același timp, evoluează. Ele sunt dinamice, cunosc gloria și decăderea, fuzionează și se divizează și, așa cum știe orice student la istorie, dispar și sunt îngropate de nisipurile timpului. Fazele evoluției lor pot fi definite în diferite moduri. Quigley consideră că civilizațiile trec prin șapte etape: amestec, gestație, expansiune, perioadă de conflict, imperiu universal, declin și invazie. Melko generalizează un model de schimbare, în care civilizațiile trec de la un sistem feudal cristalizat la un sistem feudal în tranziție, apoi la un sistem statal cristalizat, la un sistem statal în tranziție și ajung, în cele din urmă, la un sistem imperial cristalizat. După Toynbee, o civilizație apare ca

răspuns la anumite provocări și cunoaște apoi o perioadă de dezvoltare, care implică creșterea controlului asupra mediului său realizată de o minoritate creativă, urmată de o perioadă de tulburări, de apariția unui stat universal și de dezintegrare. Deși există diferențe semnificative, aceste teorii afirmă că toate civilizațiile evoluează trecând printr-o perioadă de conflicte sau de tulburări către un stat universal, spre decădere și dezintegrare[11].

În al cincilea rând, deoarece civilizațiile sunt entități culturale, nu politice, ele nu mențin ordinea, nu fac legi, nu colectează impozite, nu duc războaie, nu negociază tratate și nici nu îndeplinesc alte funcții care le revin guvernelor. Structura politică diferă de la o civilizație la alta și de la o epocă la alta. Astfel, o civilizație poate cuprinde una sau mai multe unități politice. Aceste unități pot fi orașe-stat, imperii, federații, confederații, state-națiune sau state multinaționale, care pot avea diferite forme de guvernământ. De-a lungul evoluției unei civilizații, apar, de obicei, schimbări în numărul și în natura unităților ei politice constitutive. La limită, o civilizație și o entitate politică pot coincide. Potrivit lui Lucian Pye, China este „o civilizație care pretinde a fi un stat"[12]. Japonia este o civilizație care *este* un stat. Majoritatea civilizațiilor, totuși, conțin mai mult de un stat sau de o altă entitate politică. În lumea modernă, majoritatea civilizațiilor cuprind două sau mai multe state.

În sfârșit, specialiștii identifică, în general, aceleași mari civilizații trecute și prezente, dar au adesea păreri diferite cu privire la numărul total al civilizațiilor care au existat de-a lungul istoriei. Quigley consideră că au existat șaisprezece cazuri istorice clare și opt foarte probabile. Toynbee a identificat mai întâi douăzeci și unu, apoi încă două. Spengler vorbește despre opt mari culturi. McNeill crede că au existat nouă civilizații, de-a lungul istoriei. Bagby identifică și el nouă mari civilizații (sau unsprezece, dacă Japonia și lumea ortodoxă sunt separate de China și, respectiv, de Occident), Braudel nouă civilizații, iar Rostovanyi șapte mari civilizații contemporane[13]. Aceste diferențe depind, în parte, de răspunsul fiecărui specialist la întrebarea dacă grupuri culturale,

precum chinezii și indienii, au format, de-a lungul istoriei, o singură civilizație sau două sau mai multe civilizații strâns înrudite, din care una este descendenta celeilalte. În ciuda acestor diferențe, identitatea marilor civilizații nu este contestată. „Există un consens rezonabil", concluziona Melko, după ce studiase literatura de specialitate, „cu privire la cel puțin douăsprezece mari civilizații, dintre care șapte nu mai există (mesopotamiană, egipteană, cretană, clasică, bizantină, mezoamericană, andină) și cinci care există și azi (chineză, japoneză, indiană, islamică și occidentală)[14]. La aceste cinci civilizații contemporane, este util să le adăugăm pe cea ortodoxă, pe cea latino-americană și, poate, pe cea africană.

Așadar, marile civilizații contemporane sunt următoarele:

Civilizația sinică (chineză). Toți specialiștii recunosc existența fie a unei singure civilizații chineze distincte, cu o istorie de cel puțin 3 500 de ani, poate chiar de 4 500 de ani, fie a două civilizații chineze, una succedându-i celeilalte, în primele secole ale erei creștine. În articolul meu din *Foreign Affairs*, am numit această civilizație „confucianistă". Totuși, termenul „sinică" este mai corect. Deși confucianismul este o componentă majoră a civilizației chineze, ea nu se reduce la confucianism și, de asemenea, depășește granițele Chinei ca entitate politică. Termenul „sinică", folosit de mulți cercetători, descrie adecvat cultura comună a Chinei și a comunităților chineze din Asia de Sud-Est și de oriunde din afara Chinei, precum și culturile înrudite ale Vietnamului și Coreii.

Civilizația japoneză. Unii specialiști combină culturile japoneză și chineză într-o singură civilizație extrem-orientală. Totuși, cei mai mulți recunosc Japonia drept civilizație distinctă, care s-a dezvoltat din civilizația chineză în perioada 100–400 d.Hr.

Civilizația hindusă. Toți specialiștii sunt de acord că pe subcontinentul indian au existat una sau mai multe civilizații succesive, începând cel puțin din anul 1500 î.Hr. Acestea sunt numite, în general, indiene, indice sau hinduse, ultimul termen fiind preferat pentru a desemna civilizația cea mai recentă. Într-o formă sau alta, hinduismul a avut un rol central în cultura subcontinentului,

începând din al doilea mileniu î.Hr. „Este mai mult decât o religie sau un sistem social; este nucleul civilizației indiene."[15] Continuă să joace același rol și astăzi, deși India are o comunitate musulmană importantă, precum și mai multe minorități culturale mai puțin numeroase. Ca și „sinică", termenul „hindusă" separa numele civilizației de numele statului ei nucleu, ceea ce este de dorit atunci când, ca în aceste cazuri, cultura civilizației se extinde dincolo de granițele statului nucleu.

Civilizația islamică. Toți marii specialiști recunosc existența unei civilizații islamice distincte. Apărut în Peninsula Arabă în secolul al VII-lea d.Hr., Islamul s-a răspândit rapid în Africa de Nord și în Peninsula Iberică, precum și spre est, în Asia Centrală, pe subcontinentul indian și în Asia de Sud-Est. Drept urmare, în cadrul Islamului există multe culturi sau subcivilizații distincte, ca, de exemplu, arabă, turcică, persană și malaieză.

Civilizația ortodoxă. Unii specialiști identifică o civilizație ortodoxă separată, cu centrul în Rusia, care se distinge de creștinătatea occidentală prin originea ei bizantină, prin religia diferită, prin cei 200 de ani de stăpânire tătară, prin despotismul administrației și expunerea redusă la Renaștere, Reformă, Iluminism și la alte experiențe occidentale fundamentale.

Civilizația occidentală. A apărut între 700–800 d.Hr. În general, specialiștii consideră că are trei mari componente: Europa, America de Nord și America Latină.

Civilizația latino-americană. America Latină are, totuși, o identitate distinctă, care o deosebește de Occident. Deși se trage din civilizația europeană, America Latină a avut o evoluție diferită de cea a Europei și a Americii de Nord. A avut și are o cultură corporatistă și autoritară, pe care Europa a cunoscut-o într-o măsură mult mai mică, iar America de Nord deloc. Europa și America de Nord au suferit efectele Reformei și au combinat culturile catolică și protestantă. De-a lungul istoriei sale, America Latină a fost doar catolică, deși această situație se poate schimba. Civilizația latino-americană înglobează culturi indigene, inexistente în Europa,

care au fost distruse în America de Nord și care au o importanță diferită în Mexic, în America Centrală, în Perù și Bolivia, pe de o parte, și în Chile și Argentina, pe de altă parte. Evoluția politică și dezvoltarea economică în America Latină au fost net diferite de modelele de evoluție predominante din țările nord-atlantice. Din punct de vedere subiectiv, latino-americanii înșiși se identifică diferit. Unii spun că fac parte din Occident, alții că au propria lor cultură, și există numeroase lucrări scrise de nord-americani și latino-americani care analizează în detaliu diferențele culturale dintre ei[16]. America Latină ar putea fi considerată fie o subcivilizație a civilizației occidentale, fie o civilizație distinctă, care are o legătură strânsă cu Occidentul și a cărei populație are o opinie împărțită în privința apartenenței sale la Occident. Pentru o analiză care se concentrează asupra implicațiilor politice internaționale ale civilizațiilor, inclusiv asupra relațiilor dintre America Latină, pe de o parte, și Europa și America de Nord, pe de altă parte, a doua definiție este mai potrivită și mai utilă.

Occidentul include, așadar, Europa, America de Nord și alte teritorii colonizate de europeni, precum Australia și Noua Zeelandă. Relația dintre cele două mari componente ale Occidentului s-a schimbat de-a lungul timpului. O lungă perioadă din istoria lor, americanii și-au definit societatea prin contrast cu Europa. America era pământul libertății, al egalității și al șanselor, era viitorul; Europa reprezenta opresiunea, lupta de clasă, ierarhia, înapoierea. Se spunea chiar că America era o civilizație diferită. Postularea opoziției între America și Europa era, într-o măsură considerabilă, rezultatul faptului că America avusese foarte puține contacte cu civilizații nonoccidentale, cel puțin până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Totuși, odată ce Statele Unite au început să joace un rol important pe scena mondială, a apărut sentimentul unei identități comune cu Europa[17]. Dacă America secolului al XIX-lea se definea ca fiind diferită de Europa și opusă ei, America secolului XX s-a definit ca o parte și chiar ca liderul unei entități mai vaste, Occidentul, care include Europa.

Termenul „Occident" este acum folosit de toată lumea pentru a desemna ceea ce se numea odată „creștinătatea occidentală".

Occidentul este astfel singura civilizație identificată printr-un punct cardinal, și nu prin numele unui popor, al unei religii sau al unei regiuni geografice*. Această identificare plasează civilizația deasupra contextului ei istoric, geografic și cultural. Din punct de vedere istoric, civilizația occidentală este europeană. În epoca modernă, civilizația occidentală este euro-americană sau nord-atlantică. Europa, America și Atlanticul de Nord pot fi găsite pe o hartă, Occidentul nu. Numele de „Occident" a dat naștere și conceptului de „occidentalizare" și a favorizat identificarea greșită a modernizării cu occidentalizarea: „occidentalizarea" Japoniei este mai ușor de conceput, decât este „euro-americanizarea ei". Cu toate acestea, civilizația euro-americană este numită de toată lumea civilizația occidentală și acesta este termenul pe care îl vom folosi în lucrarea de față, în ciuda problemelor importante pe care le ridică.

Civilizația africană (posibil). Majoritatea marilor specialiști în istoria civilizațiilor, cu excepția lui Fernand Braudel, nu recunosc existența unei civilizații africane distincte. Nordul continentului african și coasta sa de est aparțin civilizației islamice. Din punct de vedere istoric, Ethiopia a constituit o civilizație distinctă. În restul continentului, imperialismul și coloniile europene au adus elemente ale civilizației occidentale. În Africa de Sud, coloniștii olandezi, francezi și englezi au creat o cultură europeană multifragmentară[18]. Cel mai semnificativ este că imperialismul european a adus creștinismul în cea mai mare parte a continentului, la sud de Sahara. Pe întreg teritoriul Africii, identitățile tribale

* Folosirea termenilor „Orient" sau „Est" și „Occident" sau „Vest" pentru a desemna zone geografice este derutantă și etnocentrică. „Nord" și „sud" au ca puncte de referință universal acceptate cei doi poli. „Est" și „vest" nu au asemenea puncte de referință. Întrebarea este: la est sau la vest de ce? Totul depinde de punctul în care te afli. Termenii „Occident" și „Orient" se refereau, probabil, la început, la zonele vestică și estică ale Eurasiei. Totuși, dintr-un punct de vedere american, Extremul Orient este, de fapt, Extremul Occident. În cea mai mare parte din istoria Chinei, Occidentul era India, în timp ce „în Japonia, Occidentul însemna, de obicei, China". William E. Naff, „Reflections on the Question of East and West from the point of view of Japan", *Comparative Civilizations Review*, 13–14 (toamna 1985 – primăvara 1986), p.228.

sunt puternice și predominante, dar africanii dau dovadă și de un sentiment tot mai pronunțat al identității africane. În viitor Africa subsahariană ar putea forma o civilizație distinctă, al cărui stat nucleu ar putea fi Africa de Sud.

Religia este o caracteristică definitorie centrală a civilizațiilor și, după cum spunea Christopher Dawson, „marile religii sunt fundamentele pe care se sprijină marile civilizații"[19]. Din cele cinci „religii mondiale" despre care vorbește Weber, patru – creștinismul, hinduismul, islamul și confucianismul – sunt asociate cu mari civilizații. Nu și a cincea, budismul. De ce? Asemenea islamului și creștinismului, budismul s-a scindat de timpuriu în două subdiviziuni principale și, asemenea creștinismului, nu a supraviețuit în teritoriul de origine. Începând din secolul I d.Hr., budismul mahayana a fost exportat în China și, ulterior, în Coreea, Vietnam și Japonia. În aceste societăți, budismul a fost adaptat în diferite moduri, asimilat culturii indigene (de exemplu, confucianismului și taoismului în China) sau suprimat. De aceea, deși budismul rămâne o componentă importantă a culturii lor, aceste societăți nu formează o civilizație budistă și nici nu s-ar identifica ca membre ale unei asemenea civilizații. Totuși, se poate spune că există o civilizație budistă theravada în Sri Lanka, Birmania, Thailanda, Laos și Cambodgia. În plus, populațiile din Tibet, Mongolia și Bhutan au aderat la varianta lamaistă a budismului mahayana și aceste societăți formează o a doua zonă de civilizație budistă. Cu toate acestea, dispariția budismului din India și adaptarea și încorporarea lui în culturile existente în China și Japonia înseamnă că budismul, deși este o mare religie, nu stă la baza unei mari civilizații[20*].

* Dar civilizația evreiască? Cei mai mulți specialiști în istoria civilizațiilor abia dacă o menționează. Din punct de vedere al numărului de persoane, iudaismul nu este, evident, o mare civilizație. Toynbee o descrie ca pe o civilizație întreruptă, care s-a dezvoltat din civilizația siriacă antică. Are legături istorice atât cu creștinismul, cât și cu Islamul și, timp de mai multe secole, evreii și-au păstrat identitatea culturală în cadrul civilizațiilor occidentală, ortodoxă și islamică. După crearea statului Israel, evreii au dobândit toate însemnele obiective ale unei civilizații: religie, limbă, obiceiuri, literatură, instituții, patrie. Dar identificarea subiectivă? Evreii care trăiesc în

Relațiile între civilizații

Întâlniri: civilizațiile înainte de 1500 d.Hr. Relațiile dintre civilizații au trecut prin două faze și se află acum în cea de a treia. Timp de peste trei mii de ani, după apariția primelor civilizații, contactele dintre ele au fost, cu câteva excepții, fie inexistente sau limitate, fie intermitente și intense. Natura acestor contacte este cel mai bine exprimată de cuvântul folosit de istorici pentru a le descrie: „întâlniri"[21]. Civilizațiile au fost despărțite de timp și spațiu. La un moment dat, a existat simultan doar un mic număr de civilizații și, așa cum arătau Benjamin Schwartz și Shmuel Eisenstadt, există o diferență semnificativă între civilizațiile din epoca axială și cele din epoca preaxială, în ceea ce privește recunoașterea de către acestea a unei distincții între „ordinea transcendentală și cea lumească". Spre deosebire de civilizațiile care le-au precedat, civilizațiile din epoca axială au avut mituri transcendentale propagate de o clasă intelectuală distinctă: „profeții și preoții evrei, filosofii și sofiștii greci, învățații chinezi, brahmanii hinduși, călugării budiști și ulemalele** musulmane"[22]. În unele regiuni, au înflorit două sau trei civilizații înrudite, declinul uneia fiind urmat, după un interval de timp, de apariția unei civilizații succesoare. Figura 2.1 este un grafic simplificat (reprodus după Carroll Quigley) al relațiilor dintre marile civilizații eurasiatice, de-a lungul timpului.

Civilizațiile erau, de asemenea, despărțite geografic. Până în 1500, civilizațiile andină și mezoamericană nu au avut contacte cu alte civilizații sau între ele. Nici primele civilizații de pe văile Nilului, Tigrului și Eufratului, Indului și Fluviului Galben nu au interacționat. În cele din urmă, contactele dintre civilizații s-au

alte culturi s-au plasat de-a lungul unei scale care merge de la identificarea totală cu iudaismul și Israelul, la un iudaism formal, până la identificarea totală cu civilizația în care trăiesc, ultima atitudine caracterizându-i mai ales pe evreii care trăiesc în Occident. *Vezi* Mordecai M. Kaplan, *Judaism as a Civilization* (Philadelphia, Reconstructionist Press, 1981; prima ediție publicată în 1934), mai ales pp. 173–208.

** membri ai clerului musulman, care aveau și atribuții de legiuitori (n.red.)

înmulțit în estul Mediteranei, în sud-vestul Asiei și nordul Indiei. Totuși, comunicațiile și relațiile comerciale erau limitate de distanțele dintre acestea și de mijloacele de transport rudimentare disponibile pentru a le străbate. Deși se făcea comerț pe mare în bazinul Mediteranei și în Oceanul Indian, „caii care traversau stepa, nu corăbiile care traversau oceanele, erau principalele mijloace de locomoție cu care diferitele civilizații ale lumii, dinainte de 1500 î.Hr., menținеau contactul una cu alta – în măsura redusă în care o făceau"[23].

Ideile și tehnologiile s-au transmis de la o civilizație la alta, dar acest proces a durat adesea secole. Poate cel mai important fenomen de propagare culturală, care nu a fost rezultatul unei cuceriri, a fost răspândirea budismului în China, care s-a produs la circa șase sute de ani după apariția lui în nordul Indiei. Tiparul

FIGURA 2.1
CIVILIZAȚIILE DIN EMISFERA ESTICĂ

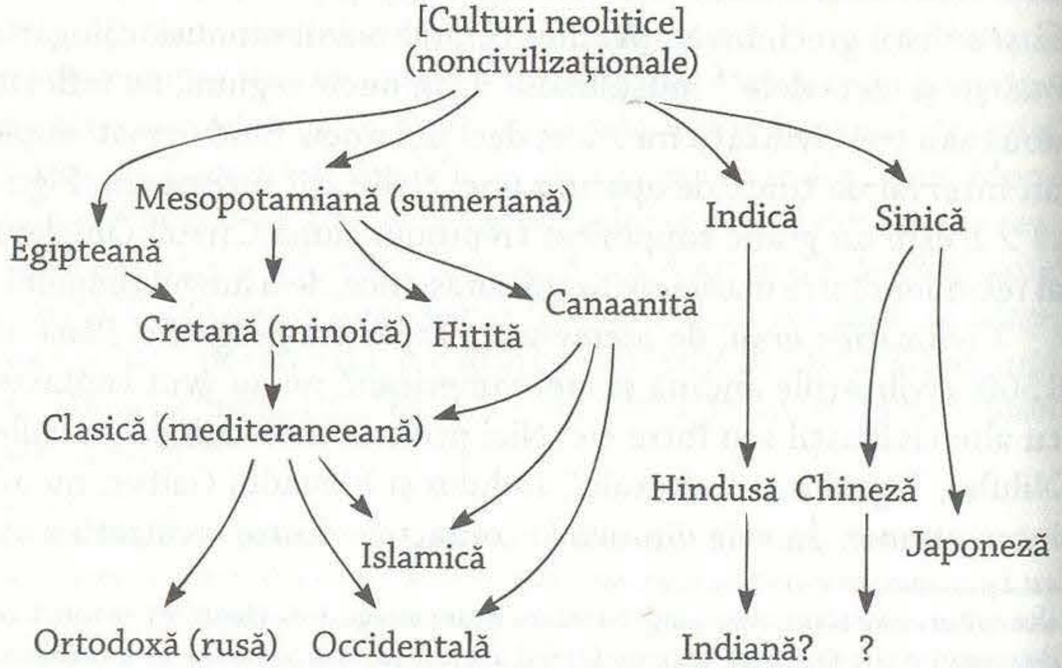

Sursa: Carroll Quigley, *The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis* (Indianapolis, Liberty Press, ed. a II-a, 1979), p. 83.

a fost inventat în China, în secolul al VIII-lea d.Hr., iar literele mobile în secolul al XI-lea, însă această tehnologie a ajuns în Europa abia în secolul al XV-lea. Hârtia a fost inventată în China în secolul al II-lea d.Hr., a ajuns în Japonia în secolul al VII-lea, în Asia centrală în secolul al VIII-lea, în Africa de Nord în secolul al X-lea, în Spania în secolul al XII-lea și în nordul Europei în secolul al XIII-lea. O altă invenție chineză, praful de pușcă, datând din secolul al IX-lea, a ajuns la arabi după câteva sute de ani și în Europa în secolul al XIV-lea[24].

Contactele cele mai dramatice și mai semnificative dintre civilizații au avut loc când oamenii aparținând unei civilizații i-au cucerit, exterminat sau subjugat pe cei dintr-o altă civilizație. Aceste contacte nu au fost doar violente, ci și scurte și intermitente. Începând din secolul al VII-lea d.Hr., s-au produs contacte relativ susținute și, uneori, intense între Islam și Occident și între Islam și India. Cu toate acestea, majoritatea interacțiunilor comerciale, culturale și militare aveau loc în interiorul civilizațiilor. De exemplu, dacă India și China au fost uneori invadate și subjugate de alte popoare (moguli, mongoli), ambele civilizații au cunoscut și perioade îndelungate de „state combatante" în interiorul lor. De asemenea, grecii s-au luptat și au făcut comerț unii cu alții mult mai adesea decât cu perșii sau cu alte populații non-grecești.

Impact: ascensiunea Occidentului. Creștinătatea europeană a apărut ca o civilizație distinctă în secolele al VIII-lea și al IX-lea. Timp de mai multe sute de ani, ea a rămas inferioară multor altor civilizații ca nivel de civilizație. China dinastiilor Tang, Sung și Ming, lumea islamică din secolele al VIII-lea–al XII-lea și Bizanțul din secolele al VIII-lea–al XI-lea depășeau cu mult Europa în bogăție, teritoriu, putere militară și realizări artistice, literare și științifice[25]. Între secolele al XI-lea–al XIII-lea, cultura europeană a început să se dezvolte, ajutată de „însușirea sistematică a unor elemente potrivite din civilizațiile islamică și bizantină, mai evoluate, și de adaptarea acestei moșteniri la condițiile și interesele

specifice ale Occidentului". În aceeași perioadă, Ungaria, Polonia, Scandinavia și coasta Mării Baltice au fost convertite la creștinismul occidental, convertire urmată de introducerea dreptului roman și a altor aspecte ale civilizației occidentale, iar granița estică a acesteia s-a stabilizat acolo unde a rămas până azi, fără schimbări semnificative. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, occidentalii s-au luptat să-și extindă controlul în Spania și au instaurat o dominație efectivă asupra bazinului Mediteranei. Ulterior, ascensiunea puterii otomane a dus la prăbușirea primului „imperiu de peste mări al Europei occidentale"[26]. Totuși, până în 1500, renașterea culturii europene era în plină desfășurare, iar pluralismul social, dezvoltarea comerțului și progresele tehnologice au pus bazele unei noi ere în politica globală.

Epoca întâlnirilor multidirecționale intermitente sau limitate dintre civilizații a fost urmată de o perioadă de influență susținută, copleșitoare și unidirecțională a Occidentului asupra tuturor celorlalte civilizații. La sfârșitul secolului al XV-lea recucerirea Peninsulei Iberice de la mauri s-a încheiat și a început expansiunea portughezilor în Asia și a spaniolilor în America. În următorii 250 de ani, toată emisfera vestică și părți importante din Asia au ajuns sub stăpânire sau sub dominație europeană. La sfârșitul secolului al XVIII-lea europenii au pierdut controlul mai multor teritorii când Statele Unite, urmate de Haiti și de cea mai mare parte a Americii Latine s-au revoltat împotriva stăpânirii europene și și-au dobândit independența. Totuși, în ultima parte a secolului al XIX-lea, imperialismul occidental a renăscut: Europa occidentală și-a extins dominația în aproape toată Africa, și-a consolidat controlul asupra subcontinentului indian și asupra altor zone din Asia și, până la începutul secolului XX, a adus aproape tot Orientul Mijlociu, cu excepția Turciei, sub controlul ei direct sau indirect. Europenii sau fostele colonii europene (din Americi) controlau 35% din suprafața globului în 1800, 67% în 1878 și 84% în 1914. În 1920, procentul a crescut și mai mult, după ce Imperiul Otoman a fost împărțit între Marea Britanie, Franța și

Italia. În 1800, Imperiul Britanic avea o suprafață de aproape patru milioane de kilometri pătrați și o populație de 20 de milioane. În 1900, imperiul victorian, în care soarele nu apunea niciodată, avea o suprafață de 28,5 milioane de kilometri pătrați și o populație de 390 de milioane[27]. În cursul expansiunii, civilizațiile andină și mezoamericană au fost distruse, civilizațiile indiană și islamică, precum și Africa au fost subjugate, iar China a fost sub influența și în subordinea influenței occidentale. Doar civilizațiile rusă, japoneză și ethiopiană, conduse de regimuri imperiale extrem de centralizate, au putut să reziste asaltului Occidentului și să-și păstreze independența. Timp de 400 de ani, relațiile dintre civilizații au constat în subordonarea altor societăți de către civilizația occidentală.

Printre cauzele acestei evoluții unice și dramatice s-au numărat structura socială și relațiile dintre clase în Occident, dezvoltarea orașelor și a comerțului, relativa împărțire a puterii în societățile occidentale, între stările sociale și monarhi, pe de o parte, și între autoritățile laice și cele religioase, pe de alta, apariția conștiinței naționale la popoarele occidentale și dezvoltarea administrațiilor statale. Totuși, sursa directă a expansiunii occidentale a fost tehnologia: inventarea mijloacelor de navigație pe ocean le-a permis europenilor să ajungă la popoare îndepărtate, iar dezvoltarea capacităților militare le-a permis să le cucerească. „Ascensiunea Occidentului", nota Geoffrey Parker, „s-a bazat, în mare măsură, pe exercițiul forței, pe faptul că echilibrul militar între europeni și adversarii lor a înclinat constant în favoarea celor dintâi; ... cheia reușitei europenilor de a crea primele imperii globale, între 1500 și 1750, a fost exact creșterea capacității lor de a purta războaie, care a fost numită «revoluția militară»." Expansiunea Occidentului a fost facilitată și de superioritatea organizării, a disciplinei și a instruirii trupelor și, mai târziu, de superioritatea armelor, a mijloacelor de transport, a logisticii și asistenței medicale, care a rezultat din statutul său de lider al revoluției industriale[28]. Occidentul a cucerit lumea nu prin superioritatea ideilor, a valorilor

sau a religiei sale (la care puțini membri ai altor civilizații au fost convertiți), ci, mai degrabă, prin capacitatea lui superioară de a folosi violența organizată. Occidentalii uită adesea acest lucru, nonoccidentalii, niciodată.

În 1910, lumea era mai unitară politic și economic decât în oricare altă perioadă din istoria omenirii. Ponderea comerțului internațional în produsul mondial brut era mai mare decât fusese vreodată și nu avea să revină la același nivel decât în anii 1970 și 1980. Ponderea investițiilor internaționale în investițiile totale era mai mare ca oricând[29]. Civilizație însemna civilizația occidentală. Dreptul internațional era dreptul internațional occidental în tradiția lui Grotius. Sistemul internațional era sistemul occidental westfalian format din state națiuni suverane și „civilizate" și din posesiunile lor coloniale pe care le controlau.

Apariția acestui sistem internațional de definiție occidentală a fost a doua schimbare majoră în politica globală, după 1500. Pe lângă interacțiunea de tip dominare-subordonare cu societățile nonoccidentale, societățile occidentale interacționau și unele cu altele, de pe poziții egale. Aceste interacțiuni între entități politice din cadrul aceleiași civilizații semănau foarte bine cu cele care avuseseră loc în cadrul civilizațiilor chineză, indiană și greacă. Ele se bazau pe o omogenitate culturală, care implica „limba, dreptul, religia, practicile administrative, agricultura, modul de distribuție a pământului și poate chiar rudenia". Popoarele europene „aveau o cultură comună și întrețineau contacte extensive printr-o rețea comercială activă, o circulație constantă a persoanelor și o înrudire extraordinară a familiilor conducătoare". De asemenea, se luptau între ele aproape fără încetare; între statele europene pacea era excepția, nu regula[30]. Deși în cea mai mare parte a acestei perioade Imperiul Otoman a controlat până la un sfert din teritoriul Europei, acesta nu era considerat un membru al sistemului internațional.

Timp de 150 de ani, politica intracivilizațională a Occidentului a fost dominată de marea schismă religioasă și de războaie religioase și dinastice. Vreme de un secol și jumătate după tratatele

de pace din Westfalia, cele mai multe dintre conflictele din lumea occidentală au avut loc între prinți – împărați, monarhi absoluți și monarhi constituționali, care încercau să-și consolideze și să-și extindă administrațiile, armatele, puterea economică mercantilistă și, cel mai important, teritoriile guvernate. Prin acțiunile lor, ei au creat state-națiune și, începând de la Revoluția Franceză, principalele conflicte au implicat națiuni, mai degrabă decât prinți. În 1793, așa cum scria Robert Palmer, „războaiele dintre regi se terminaseră; începuseră războaiele între popoare"[31]. Acest model de interacțiune între state, din secolul al XIX-lea, s-a păstrat până la Primul Război Mondial.

În 1917, ca urmare a Revoluției Ruse, pe lângă conflictele între statele-națiune au apărut conflictele ideologice, mai întâi între fascism, comunism și democrația liberală și apoi între ultimele două. În timpul Războiului Rece, aceste ideologii au fost întruchipate de cele două superputeri; fiecare din acestea își definea identitatea prin ideologia ei și nici una dintre ele nu era un stat-națiune în sensul tradițional, european, al termenului. Ascensiunea la putere a marxismului, mai întâi în Rusia și apoi în China și Vietnam, a reprezentat o fază de tranziție de la sistemul internațional european la un sistem multicivilizațional post-european. Marxismul a fost un produs al civilizației europene, dar nu a prins rădăcini și nu s-a impus pe acest continent. În schimb, elite modernizatoare și revoluționare l-au importat în societăți nonoccidentale; Lenin, Mao și Ho l-au adaptat scopurilor proprii și l-au folosit pentru a sfida puterea occidentală, pentru a-și mobiliza popoarele și pentru a afirma identitatea națională și autonomia țărilor lor față de Occident. Eșecul acestei ideologii în Uniunea Sovietică și adaptarea ei profundă în China și Vietnam nu înseamnă neapărat că aceste societăți vor importa cealaltă ideologie occidentală, democrația liberală. Occidentalii care presupun acest lucru vor fi surprinși probabil de creativitatea, adaptabilitatea și individualitatea culturilor nonoccidentale.

Interacțiuni: un sistem multicivilizațional. În secolul XX, relațiile dintre civilizații au trecut de la o etapă în care au fost dominate

de influența unidirecțională a unei civilizații asupra tuturor celorlaltor civilizații la o etapă de interacțiuni intense, susținute și multidirecționale, între toate civilizațiile. Cele două caracteristici esențiale ale etapei anterioare a relațiilor intercivilizaționale au început să dispară.

În primul rând, ca să folosim expresii preferate de istorici, „expansiunea Occidentului" s-a terminat și a început „revolta împotriva Occidentului". Inegal, cu pauze și cu perioade de reviriment, puterea Occidentului a scăzut în raport cu puterea altor civilizații. Harta lumii din 1990 seamănă prea puțin cu harta din 1920. Raporturile de forțe economice, militare și politice s-au schimbat (și vor fi analizate mai în detaliu într-un capitol următor). Occidentul a continuat să influențeze semnificativ alte societăți, dar relațiile dintre Occident și alte civilizații au fost dominate din ce în ce mai mult de reacțiile Occidentului la evenimentele și schimbările petrecute în aceste civilizații. Departe de a fi doar obiectele unei istorii făurite de Occident, ele au devenit din ce în ce mai mult făuritoarele și formatoarele propriei istorii și chiar ale istoriei Occidentului.

În al doilea rând, ca urmare a acestor evoluții, sistemul internațional s-a extins dincolo de Occident și a devenit multicivilizațional. În același timp, conflictele dintre statele occidentale – care dominaseră acest sistem timp de secole – au dispărut. În ultima parte a secolului XX, civilizația occidentală a ieșit din etapa „statelor combatante" a evoluției sale, îndreptându-se către etapa „statului universal". La sfârșitul secolului, această etapă este încă incompletă, căci statele-națiune din Occident formează două state semiuniversale în Europa și America de Nord. Aceste două entități și componentele lor sunt, totuși, unite printr-o rețea extraordinar de complexă de legături instituționale oficiale și neoficiale. Statele universale ale civilizațiilor precedente au fost imperii. Dat fiind că democrația este forma de organizare politică a civilizației occidentale, statul universal pe cale de a se naște nu este un imperiu, ci un conglomerat de federații, confederații și de regimuri și organizații internaționale.

Printre marile ideologii politice ale secolului XX se numără liberalismul, socialismul, anarhismul, corporatismul, marxismul, comunismul, democrația socială, conservatorismul, naționalismul, fascismul și democrația creștină. Toate au ceva în comun: sunt produse ale civilizației occidentale. Nici o altă civilizație nu a generat o ideologie politică importantă. Pe de altă parte, civilizația occidentală nu a generat nici o mare religie. Toate marile religii ale lumii au fost produse de civilizații nonoccidentale și cele mai multe dintre ele sunt mai vechi decât civilizația occidentală. Pe măsură ce lumea iese din etapa de dominație occidentală, ideologiile reprezentative pentru civilizația occidentală recentă cunosc un declin, iar locul lor este luat de religii și de alte forme de identitate și de angajament bazate pe cultură. Separația dintre religie și politica internațională, produs specific al civilizației occidentale, se apropie de final și, după cum sugerează Edward Mortimer, „este din ce în ce mai probabil ca religia să intervină în afacerile internaționale"[32]. Ciocnirea intracivilizațională a ideilor politice generate de Occident este înlocuită de ciocnirea intercivilizațională a culturilor și a religiilor.

Geografia politică globală a evoluat, astfel, de la lumea unitară din anii 1920 la cele trei lumi din anii 1960 și apoi la cele peste o jumătate de duzină de lumi din anii 1990. Concomitent, imperiile globale ale puterilor occidentale din 1920 s-au redus la „lumea liberă", mult mai limitată, din anii 1960 (care includea multe state nonoccidentale care se opuneau comunismului) și, apoi, la Occidentul anilor 1990, și mai restrâns. Această evoluție s-a reflectat semantic, între 1988 și 1993, în abandonarea treptată a termenului ideologic „lumea liberă" în favoarea termenului civilizațional „Occidentul" (vezi Tabelul 2.1). Schimbarea este reflectată și de referirile tot mai frecvente la Islam ca la un fenomen cultural și politic, la „Marea Chină", la Rusia și a ei „străinătate apropiată" și la Uniunea Europeană, termeni cu conținut civilizațional. În această a treia etapă, relațiile dintre civilizații sunt mult mai frecvente și mai intense decât erau în prima etapă și mult mai egalitare și reciproce decât în a doua etapă. De asemenea, spre deosebire

de perioada Războiului Rece, nici un clivaj nu este dominant și există multiple astfel de clivaje între Occident și alte civilizații și între civilizațiile nonoccidentale.

Potrivit lui Hedley Bull, un sistem internațional există când „două sau mai multe state au suficiente contacte între ele și când fiecare dintre ele are destulă influență asupra deciziilor celorlalte state pentru a le determina să se comporte – cel puțin într-o anumită măsură – ca părți ale unui întreg". Cu toate acestea, o societate internațională există doar când statele dintr-un sistem internațional au „interese și valori comune", „se consideră obligate să respecte un set comun de reguli", „participă la activitatea unor instituții comune" și au „o cultură sau civilizație comună"[33]. Asemenea sistemelor sumerian, grec, elenist, chinez, indian și islamic care l-au precedat, sistemul internațional european din secolele al XVII-lea – al IX-lea a fost și el o societate internațională. În secolele al XIX-lea și XX, sistemul internațional european s-a extins, ajungând să cuprindă aproape toate societățile din alte civilizații. Unele instituții și practici europene au fost, de asemenea, exportate în aceste țări. Totuși, aceste societăți încă nu au cultura comună care a stat la baza societății internaționale europene. Astfel, în termenii teoriei britanice a relațiilor internaționale, lumea este un sistem internațional bine dezvoltat, dar, în cel mai bun caz, o societate internațională foarte primitivă.

Fiecare civilizație se consideră centrul lumii și își scrie istoria ca pe drama centrală din istoria omenirii. Civilizația occidentală a făcut acest lucru probabil mai mult decât alte civilizații. Totuși, asemenea puncte de vedere monocivilizaționale au din ce în ce mai puțină relevanță și utilitate într-o lume multicivilizațională. Specialiștii în istoria civilizațiilor au recunoscut de ceva vreme acest truism. În 1918, Spengler critica miopia occidentalilor în ceea ce privește istoria, pe care ei o împart clar, în antică, medievală și modernă, împărțire care are relevanță doar pentru istoria occidentală. Este necesar, spunea el, să trecem de la această „abordare ptolemeică a istoriei" la una copernicană și să înlocuim această „ficțiune deșartă a unei singure istorii *liniare*" cu „spectacolul unei *multitudini* de culturi măreț"[34]. După câteva decenii,

Toynbee critica „obtuzitatea și impertinența" Occidentului manifestate în „iluziile egocentrice" că lumea s-ar învârti în jurul lui, că exista un „Orient imuabil" și că „progresul" era inevitabil. Ca și Spengler, el nu admitea unitatea istoriei, nu era de acord cu ideea că există „un singur fluviu de civilizație, al nostru, și că toate celelalte sunt fie afluenți ai acestuia, fie se pierd în nisipurile deșertului"[35]. La cincizeci de ani după Toynbee, Braudel insista, de asemenea, asupra nevoii de a adopta o perspectivă mai largă și de a înțelege „marile conflicte culturale ale lumii și multiplicitatea civilizațiilor ei"[36]. Totuși, iluziile și prejudecățile asupra cărora atrăgeau atenția acești specialiști continuă să existe, generând, la sfârșitul secolului XX, ideea obtuză, dar foarte răspândită, potrivit căreia civilizația europeană a Occidentului este acum civilizația universală a lumii.

TABELUL 2.1
FOLOSIREA TERMENILOR DE „LUME LIBERĂ" ȘI „OCCIDENT"

	Număr de referințe		Variație a numărului de referințe (în procente)
	1998	1993	
New York Times			
Lume Liberă	71 3	44	-38
Occident	46	144	+213
Washington Post			
Lume Liberă	112	67	-40
Occident	36	87	+142
Congressional Record			
Lume Liberă	356	114	-68
Occident	7	10	+43

Sursa: *Lexis/Nexis*. Numărul de referințe este numărul de articole care se referă la „Lumea Liberă" și la „Occident" sau conțin acești termeni. Referințele la „Occident" au fost verificate pentru a ne asigura că termenul este folosit cu sensul de civilizație sau de entitate politică.

Capitolul 3

O civilizație universală? Modernizare și occidentalizare

Civilizația universală: sensuri

Unii susțin că asistăm, acum, la apariția a ceea ce V.S. Naipaul numea o „civilizație universală"[1]. Ce înseamnă acest termen? Conceptul sugerează, în general, unificarea culturală a umanității și acceptarea tot mai largă a unor valori, credințe, orientări, practici și instituții comune de către popoare din toată lumea. Mai exact, el poate avea sensuri profunde, dar nerelevante, sensuri relevante, dar superficiale și sensuri nerelevante și superficiale.

În primul rând, oamenii din aproape toate societățile împărtășesc niște valori de bază, cum ar fi convingerea că omorul este un păcat, și unele instituții de bază, precum familia. Majoritatea oamenilor au un „simț moral" similar, o moralitate minimă care se sprijină pe concepte fundamentale despre ceea ce e bine și rău[2]. Dacă acesta este sensul conceptului de civilizație universală, el este profund și, totodată, profund important, dar nu este nou, nici relevant. Faptul că oamenii au avut câteva valori și instituții în comun, de-a lungul istoriei lor, poate explica anumite constante ale comportamentului uman, dar nu poate clarifica sau explica istoria, care constă în schimbări ale comportamentului uman. În plus, dacă există o civilizație universală comună întregii umanități, atunci ce termen trebuie să folosim pentru a desemna marile grupuri culturale mai restrânse doar decât rasa umană în ansamblu? Omenirea este împărțită în subgrupuri – triburi, națiuni și entități culturale mai mari numite, în general, civilizații. Dacă termenul civilizație este folosit pentru a desemna strict ceea

ce are în comun umanitatea în ansamblul ei, fie trebuie inventat un nou termen care să se refere la grupurile culturale cele mai mari, după umanitatea în ansamblu, fie trebuie să presupunem că aceste grupuri mari, dar mai restrânse decât umanitatea, dispar pur și simplu. De exemplu, Václav Havel susținea că „trăim acum într-o unică civilizație globală", care „nu este decât un strat subțire care acoperă sau ascunde imensa varietate de culturi, popoare, lumi religioase, tradiții istorice și atitudini formate de-a lungul istoriei, care într-un sens se află «sub» ea"[3]. Totuși, restrângând sensul cuvântului „civilizație" la nivelul global și numind „culturi" sau „subcivilizații" entitățile culturale cele mai mari, numite întotdeauna civilizații, de-a lungul istoriei, nu producem decât confuzii semantice*.

În al doilea rând, sintagma „civilizație universală" ar putea fi folosită pentru a desemna ceea ce au în comun societățile civilizate, de exemplu orașele și cultura scrisă, lucruri care le disting de societățile primitive și de barbari. Acesta este, desigur, sensul dat termenului în secolul al XVIII-lea și este adevărat că, în acest sens, o civilizație universală este iminentă, spre disperarea unor antropologi (și nu numai a lor), care asistă cu groază la dispariția popoarelor primitive. În acest sens, civilizația s-a extins treptat de-a lungul istoriei, iar răspândirea civilizației, la singular, a fost compatibilă cu existența mai multor civilizații, la plural.

În al treilea rând, sintagma „civilizație universală" se poate referi la principiile, valorile și doctrinele la care aderă astăzi mulți occidentali, precum și la unii membri ai altor civilizații. Aceasta ar putea fi numită cultura Davos. În fiecare an, circa o mie de

* Hayward Alker observa just că în articolul meu din *Foreign Affairs* am respins ideea unei civilizații mondiale, definind civilizația drept „cel mai mare grup cultural de oameni și cel mai larg nivel de identitate culturală al oamenilor, după cel al speciei". Acesta este, desigur, sensul în care majoritatea specialiștilor în civilizații folosesc acest termen. Totuși, în acest capitol, am folosit o definiție relaxată pentru a admite posibilitatea ca popoarele din lumea întreagă să se identifice cu o cultură globală distinctă care completează sau înlocuiește civilizațiile în sens occidental, islamic sau sinic.

oameni de afaceri, bancheri, înalți funcționari de stat, intelectuali și jurnaliști se întâlnesc la Forumul Economic Mondial de la Davos, în Elveția. Aproape toți sunt licențiați în științe exacte, științe sociale, economie sau drept, lucrează cu cuvinte și/sau cu cifre, vorbesc o engleză destul de fluentă, sunt angajați ai unor guverne, corporații sau instituții academice cu o bogată activitate internațională și călătoresc adesea în străinătate. În general, cred în individualism, economia de piață și democrația politică, asemenea majorității occidentalilor. Participanții la forumul de la Davos controlează aproape toate instituțiile internaționale, multe dintre guvernele mondiale și cea mai mare parte a capacităților economice și militare ale lumii. Cultura Davos este, deci, extrem de importantă. Cu toate acestea, câți oameni împărtășesc această cultură în lume? În afara Occidentului, probabil mai puțin de 50 de milioane sau 1% din populația globală, poate chiar o zecime din acest procent. Este departe de a fi o cultură universală, iar liderii care o împărtășesc nu dețin neapărat un control ferm al puterii în propriile societăți. Această „cultură intelectuală comună există", așa cum arăta Hedley Bull, „numai la nivelul elitelor: rădăcinile ei sunt puțin adânci în multe societăți... [și] nu este sigur, chiar la nivel diplomatic, că ea include o cultură morală comună sau un ansamblu de valori comune, distincte de cultura intelectuală comună."[4]

În al patrulea rând, s-a avansat ideea că răspândirea tiparelor de consum și a culturii populare occidentale în lume creează o civilizație universală. Acest argument nu este nici profund, nici relevant. Curente culturale pasagere la modă au tot circulat de la o civilizație la alta, de la începutul istoriei omenirii. Inovațiile unei civilizații sunt preluate, de regulă, de altele. Totuși, acestea sunt fie tehnici fără consecințe culturale semnificative, fie o modă care vine și pleacă, fără să modifice cultura fundamentală a civilizației care le adoptă pentru scurt timp. Aceste importuri „prind" pentru că sunt exotice sau pentru că sunt impuse. În secolele trecute, lumea occidentală s-a entuziasmat periodic pentru diverse

elemente ale culturii chineze sau ale culturii hinduse. În secolul al XIX-lea importurile culturale din Occident au devenit populare în China și India, pentru că păreau să reflecte puterea Occidentului. Argumentul potrivit căruia răspândirea culturii pop și a bunurilor de consum în lume reprezintă triumful Occidentului trivializează cultura occidentală. Esența civilizației occidentale este Magna Carta, nu Magna Mac. Dacă unii nonoccidentali îl acceptă pe ultimul, nu înseamnă că o acceptă și pe prima.

De asemenea, aceste importuri culturale nu influențează atitudinile nonoccidentalilor față de Occident. Undeva, în Orientul Mijlociu, câțiva tineri pot să poarte jeanși, să bea Coca-Cola, să asculte rap și, între două rugăciuni, să construiască o bombă pentru a arunca în aer un avion de linie american. În anii 1970 și 1980, americanii au cumpărat milioane de mașini, televizoare, camere video și gadgeturi electronice japoneze fără să fie „japonizați" și chiar devenind din ce în ce mai ostili față de Japonia. Doar aroganța naivă îi poate face pe occidentali să creadă că nonoccidentalii se vor „occidentaliza" cumpărând produse occidentale. Oare ce spune lumii despre Occident faptul că occidentalii înșiși își identifică civilizația cu băuturile gazoase, pantalonii decolorați și alimentele grase?

O versiune puțin mai sofisticată a acestui argument se referă la mass-media, nu la bunurile de consum, în general, și la Hollywood, nu la Coca-Cola. Controlul Statelor Unite asupra industriei cinematografice, a televiziunii și a industriei video mondiale este chiar mai mare decât dominația lor asupra industriei aeronautice. Optzeci și opt dintre cele mai vizionate o sută de filme din lume, în 1993, au fost americane; două organizații americane și două europene domină culegerea și difuzarea de informații la nivel global[5]. Această situație reflectă două fenomene. Primul este interesul universal al oamenilor față de dragoste, sex, violență, mister, eroism și bogăție, precum și capacitatea companiilor preocupate în principal de profit, mai ales a celor americane, să exploateze acest interes în avantaj propriu. Totuși, există puține indicii că

apariția comunicațiilor globale produce o convergență semnificativă a atitudinilor și a convingerilor. Așa cum spunea Michael Vlahos, „divertismentul nu este echivalent cu convertirea culturală". În al doilea rând, oamenii interpretează ceea ce li se comunică în funcție de valorile și perspectivele lor preexistente. „Aceleași imagini transmise simultan de televiziuni din toată lumea", observa Kishore Mahbubani, „determină percepții opuse. Occidentalii aplaudă când rachete de croazieră lovesc Bagdadul. Majoritatea celor care trăiesc în afara Occidentului constată că acesta îi pedepsește rapid pe irakieni sau pe somalezi, care nu sunt albi, dar nu pe sârbi, care sunt albi, ceea ce reprezintă un semnal periculos după orice standard ai judeca".[6]

Comunicațiile globale constituie una dintre cele mai importante manifestări ale puterii Occidentului. Totuși, această hegemonie occidentală îi încurajează pe politicienii populiști din societățile nonoccidentale să condamne imperialismul cultural occidental și să-i mobilizeze pe cetățeni să lupte pentru supraviețuirea și păstrarea integrității culturii indigene. Dominația comunicațiilor globale de către Occident este, astfel, o sursă importantă de resentimente și ostilitate pentru popoarele nonoccidentale față de acesta. În plus, la începutul anilor 1990, modernizarea și dezvoltarea economică a societăților nonoccidentale au dus la apariția unor industrii media locale și regionale care încearcă să satisfacă gusturile specifice ale acestor societăți[7]. De exemplu, în 1994, CNN International a estimat că a avut o audiență de 55 de milioane de telespectatori potențiali sau de circa 1% din populația lumii (cifră echivalentă cu cea a adepților culturii Davos și, fără îndoială, formată în mare parte din aceștia), iar președintele rețelei a afirmat că emisiunile în limba engleză ar putea fi urmărite de 2–4% din piață. Prin urmare, au apărut rețele regionale (adică civilizaționale) care transmit în spaniolă, japoneză, arabă, franceză (pentru Africa de Vest) și în alte limbi. „Redacția de știri mondială", concluzionau trei cercetători, „încă se confruntă cu un Turn Babel".[8] Ronald Dore face o pledoarie impresionantă

în favoarea existenței unei culturi intelectuale globale în rândul diplomaților și al demnitarilor. Totuși, chiar și el ajunge la o concluzie extrem de rezervată în ceea ce privește impactul intensificării comunicațiilor: *„dacă alți factori rămân neschimbați* [sublinierea îi aparține], o densitate crescută a comunicațiilor ar trebui să ducă la creșterea sentimentului de apropiere între națiuni sau cel puțin între clasele mijlocii sau măcar între diplomați", dar, adaugă el, „unele dintre lucrurile care ar putea să nu rămână la fel pot fi, într-adevăr, foarte importante".[9]

Limba. Elementele fundamentale ale oricărei culturi sau civilizații sunt limba și religia. Dacă o civilizație universală este pe cale de a se naște, ar trebui să existe tendințe de adoptare a unei limbi și a unei religii universale. Se afirmă adesea că există o asemenea tendință în ceea ce privește limba. „Limba lumii este engleza", declara redactorul-șef al *Wall Street Journal*[10]. Aceasta poate să însemne două lucruri, din care numai unul ar fi un argument în favoarea existenței unei civilizații universale. Ar putea să însemne că un procent crescând al populației lumii vorbește engleza. Nu există dovezi care să susțină această afirmație, iar dovada cea mai demnă de încredere care există și care, este adevărat, nu poate fi foarte precisă, arată exact contrariul. Datele disponibile care acoperă peste trei decenii (1958–1992) sugerează că, în ansamblu, configurația lingvistică a lumii nu s-a schimbat, că procentajele vorbitorilor de engleză, franceză, germană, rusă și japoneză au scăzut semnificativ, că proporția vorbitorilor dialectului mandarin al limbii chineze a cunoscut o scădere mai mică și că au crescut procentajele vorbitorilor de hindi, malaieză, indoneziană, arabă, bengali, spaniolă, portugheză și altele. Proporția vorbitorilor de engleză a scăzut de la 9,8% din populația mondială vorbitoare a unor limbi folosite de cel puțin un milion de persoane, în 1958, la 7,6%, în 1992 (vezi Tabelul 3.1). Proporția vorbitorilor principalelor cinci limbi occidentale (engleză, franceză, germană, portugheză, spaniolă) a scăzut de la 24,1%, în 1958, la 20,8%, în 1992.

În 1992, numărul celor care vorbeau dialectul mandarin era de două ori mai mare decât al vorbitorilor de engleză și reprezenta 15,2% din populația lumii, iar 3,2% vorbeau alte dialecte chineze (vezi Tabelul 3.2).

Într-un sens, o limbă care este străină pentru 92% din populația mondială nu poate fi limba lumii. În alt sens, totuși, ea ar putea fi descrisă astfel, dacă este limba în care oameni din culturi și grupuri lingvistice diferite comunică între ei, dacă este *lingua franca* a lumii sau, în termeni lingvistici, principala limbă de circulație internațională. Pentru a comunica, oamenii trebuie să găsească mijloacele adecvate. La un anumit nivel, se pot baza pe profesioniști special pregătiți, care vorbesc fluent două sau mai multe limbi, să le servească drept traducători sau interpreți. Totuși, acest mod de comunicare este incomod, lent și scump. De aceea, de-a lungul istoriei, unele limbi au devenit *lingua franca*: latina, în perioadele clasică și medievală, franceza în Occident, timp de mai multe secole, swahili în multe părți ale Africii și engleza, în cea mai mare parte a lumii, în ultima jumătate a secolului XX. Diplomații, oamenii de afaceri, savanții, turiștii și cei din industria turismului, piloții de avioane și controlorii de trafic aerian au nevoie de un mijloc de comunicare eficientă între ei, iar acesta este astăzi, în mare măsură, limba engleză.

TABELUL 3.1
VORBITORI AI PRINCIPALELOR LIMBI
(în procente din populația mondială*)

Anul / Limba	1958	1970	1980	1992
Arabă	2,7	2,9	3,3	3,5
Bengali	2,7	2,9	3,2	3,2
Engleză	9,8	9,1	8,7	7,6
Hindi	5,2	5,3	5,3	6,4

Anul / Limba	1958	1970	1980	1992
Mandarină	15,6	16,6	15,8	15,2
Rusă	5,5	5,6	6,0	4,9
Spaniolă	5,0	5,2	5,5	6,1

* Numărul total de vorbitori de limbi folosite de cel puțin un milion de persoane

Sursa: Procentaje calculate pe baza datelor strânse de profesorul Sidney S. Culbert, de la Departamentul de Psihologie al Universității Washington din Seattle, privind numărul vorbitorilor de limbi folosite de cel puțin un milion de persoane și publicate anual în *World Almanac and Book of Facts*. Estimările sale includ atât persoanele care vorbesc fiecare dintre aceste limbi ca limbă maternă, cât și pe cele care o vorbesc pe lângă limba lor maternă și se bazează pe recensăminte naționale, pe studii efectuate pe eșantioane de populație, pe studii asupra emisiunilor de radio și televiziune, pe date referitoare la creșterea demografică și pe alte surse.

În acest sens, engleza este modul internațional de comunicare interculturală, la fel cum calendarul creștin este modul internațional de împărțire a timpului, cum cifrele arabe sunt modul internațional de a reprezenta numerele și cum sistemul metric este, în cea mai mare parte a lumii, modul internațional de măsurare. Totuși, engleza este folosită astfel ca mod de comunicare *interculturală*, ceea ce presupune existența unor culturi distincte. O *lingua franca* este un mod de a depăși diferențele lingvistice și culturale, nu de a le elimina. Este un instrument de comunicare, nu o sursă de identitate și comunitate. Faptul că un bancher japonez și un om de afaceri indonezian discută în engleză nu înseamnă că vreunul din ei este anglicizat sau occidentalizat. Același lucru se poate

spune și despre elvețienii vorbitori de germană și de franceză care pot, la fel de bine, să comunice între ei în engleză, ca în oricare dintre limbile lor naționale. De asemenea, păstrarea englezei ca a doua limbă oficială în India, în ciuda planurilor lui Nehru, demonstrează dorința ardentă a populațiilor care nu vorbesc hindi de a-și păstra propriile limbi și culturi, precum și necesitatea ca India să rămână o societate multilingvă.

TABELUL 3.2

VORBITORI AI PRINCIPALELOR
DIALECTE CHINEZE ȘI LIMBI OCCIDENTALE

	1958		1992	
Limbă/ dialect	Nr. de vorbitori în milioane	Procentaj din populația mondială	Nr. de vorbitori în milioane	Procentaj din populația mondială
Mandarin	444	15,6	907	15,2
Cantonez	43	1,5	65	1,1
Wu	39	1,4	64	1,1
Min	36	1,3	50	0,8
Hakka	19	0,7	33	0,6
Dialecte chineze	581	20,5	1119	18,8
Engleză	278	9,8	456	7,6
Spaniolă	142	5,0	362	6,1
Portugheză	74	2,6	177	3,0
Germană	120	4,2	119	2,0
Franceză	70	2,5	123	2,1
Limbi occidentale	684	24,1	1237	20,8
Total mondial	2845	44,5	5979	39,4

Sursa: Procentaje calculate pe baza datelor lingvistice strânse de profesorul Sidney S. Culbert, de la Departamentul de Psihologie

al Universității Washington din Seattle, și publicate în *World Almanac and Book of Facts* din 1959 și 1993.

După cum remarca marele lingvist Joshua Fishman, o limbă are șanse mai mari să fie acceptată ca *lingua franca* dacă nu este identificată cu o anumită etnie, religie sau ideologie. În trecut, engleza avea multe dintre aceste caracteristici, dar, în ultimul timp, ea a fost „dezetnicizată (sau minim etnicizată)", așa cum s-a întâmplat cu akkadiana, aramaica, greaca și latina. „Succesul relativ al englezei ca limbă *secundară* se explică, în parte, prin faptul că nici una din sursele sale britanică și americană nu a fost privită, în sens larg sau profund, într-un context etnic sau ideologic *în ultimul sfert de secol*" [sublinierea îi aparține][12]. Folosirea limbii engleze pentru comunicarea interculturală contribuie, astfel, la păstrarea și chiar la consolidarea identităților culturale distincte ale popoarelor. Oamenii aleg engleza pentru a comunica cu reprezentanți ai altor culturi tocmai fiindcă vor să-și păstreze propria cultură.

De asemenea, vorbitorii de engleză din toată lumea folosesc din ce în ce mai mult variante diferite ale limbii engleze. Engleza este indigenizată și capătă culori locale care o deosebesc de engleza britanică sau de cea americană și care, la limită, îi fac pe vorbitorii acestor variante de engleză aproape să nu se mai poată înțelege între ei, așa cum se întâmplă cu vorbitorii diferitelor dialecte chineze. Engleza vorbită în Nigeria, engleza vorbită în India și alte forme ale limbii engleze sunt încorporate în culturile gazdă și vor continua, probabil, să se diferențieze până când vor deveni limbi înrudite, dar diferite, așa cum limbile romanice s-au dezvoltat din latină. Totuși, spre deosebire de italiană, franceză și spaniolă, aceste limbi derivate din engleză vor fi vorbite doar de o mică parte a societății sau vor fi folosite cu precădere pentru comunicarea între grupuri lingvistice distincte.

Toate aceste procese pot fi observate pe viu în India. De exemplu, în 1983, erau 18 milioane de vorbitori de engleză la o populație totală de 733 de milioane și, în 1991, erau 20 de milioane la o populație de 867 de milioane. Proporția vorbitorilor de engleză

în populația Indiei a rămas, astfel, relativ constantă, la circa 2–4%[13]. În afară de o elită relativ restrânsă, engleza nici măcar nu este folosită ca *lingua franca*. „Realitatea de pe teren", afirmă doi profesori de engleză de la Universitatea din New Delhi, „este că atunci când cineva călătorește din Kashmir până la extremitatea sudică, la Kanyakumari, comunicarea cu localnicii se face cel mai bine într-o formă de hindi, nu în engleză." În plus, engleza vorbită în India dobândește multe caracteristici proprii: se indianizează sau, mai degrabă, se regionalizează, căci apar diferențe între vorbitorii de engleză cu limbi materne diferite. Engleza este absorbită în cultura indiană, așa cum s-a întâmplat, în trecut, cu sanscrita și persana.

De-a lungul istoriei, distribuția mondială a limbilor a reflectat distribuția puterii. Limbile cele mai răspândite – engleza, chineza mandarină, spaniola, franceza, araba și rusa – sunt sau au fost limbile unor state imperiale, care au promovat activ folosirea limbii lor de alte popoare. Schimbările în distribuția de putere produc schimbări în folosirea limbilor. „Două secole de putere colonială, comercială, industrială, științifică și fiscală britanică și americană au lăsat o moștenire substanțială în învățământul superior, în administrație, comerț și în tehnologie", în întreaga lume[15]. Marea Britanie și Franța au insistat asupra folosirii limbilor lor în colonii. Totuși, după independență, majoritatea fostelor colonii au încercat, într-o măsură mai mare sau mai mică și cu mai mult sau mai puțin succes, să înlocuiască limba imperială cu limbi indigene. În epoca de glorie a Uniunii Sovietice, rusa era *lingua franca* de la Praga la Hanoi. Declinul puterii Rusiei este însoțit de un declin paralel al limbii ruse, ca limbă secundară. Ca în cazul altor forme de cultură, creșterea puterii unei națiuni îi determină pe cetățenii acesteia să încerce să-și impună limba și îi stimulează pe alții să o învețe. În zilele euforice care au urmat căderii Zidului Berlinului, când Germania părea noul gigant mondial, s-a observat o tendință evidentă a germanilor, care vorbeau de altfel fluent engleza, de a folosi germana la conferințele internaționale. Puterea economică a Japoniei a stimulat dorința de a învăța limba japoneză de

oameni de altă naționalitate, iar dezvoltarea economică a Chinei produce o explozie similară a numărului de persoane care studiază chineza. Aceasta înlocuiește rapid engleza ca limbă principală în Hong Kong[16] și, având în vedere rolul emigranților chinezi în Asia de Sud-Est, a devenit limba în care se încheie o mare parte din afacerile din regiune. Pe măsură ce puterea Occidentului scade în raport cu puterea altor civilizații, folosirea englezei și a altor limbi occidentale, în alte societăți și pentru comunicarea între societăți, se va diminua și ea. Dacă, la un moment dat, în viitorul îndepărtat, China va lua locul Occidentului și va deveni civilizația dominantă în lume, engleza va ceda rolul de *lingua franca* dialectului mandarin al limbii chineze.

Când fostele colonii luptau pentru independență, promovarea sau folosirea limbilor indigene și renunțarea la limba metropolei au fost, pentru elitele naționaliste, un mod de a se distinge de colonialiștii occidentali și de a-și defini propria identitate. Totuși, după obținerea independenței, elitele acestor societăți aveau nevoie să se distingă de oamenii de rând. Fluența în engleză, franceză sau în altă limbă occidentală i-a ajutat în acest sens. Drept urmare, elitele societăților nonoccidentale comunică adesea mai bine cu occidentalii și unii cu alții, decât cu oamenii din propria lor societate (o situație asemănătoare a existat în Occident, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, când aristocrații din diferite țări puteau comunica între ei cu ușurință în franceză, dar nu puteau vorbi limba vulgară a propriei țări). În societățile nonoccidentale, par să se manifeste două tendințe opuse. Pe de o parte, engleza este folosită din ce în ce mai mult în învățământul universitar, pentru a-i pregăti pe absolvenți pentru eficiență în competiția financiară și comercială globală. Pe de altă parte, presiunile sociale și politice duc la folosirea pe scară tot mai largă a limbilor indigene, araba înlocuind franceza în Africa de Nord, urdu înlocuind engleza în învățământul și în administrația Pakistanului, limbile indigene în mass-media înlocuind presa în engleză din India. Această evoluție a fost anticipată de Comisia pentru Educație a Indiei, în 1948, care susținea că „folosirea englezei îi împarte

pe oameni în două națiuni, cei puțini care guvernează și cei mulți care sunt guvernați, unii fiind incapabili să vorbească limba celorlalți și să se înțeleagă reciproc". După patruzeci de ani, păstrarea englezei ca limbă a elitei confirma această estimare și crea „o situație anormală, într-o democrație funcțională bazată pe sufragiul universal... India anglofonă și India cu conștiință politică sunt din ce în ce mai divergente", ceea ce alimentează „tensiunile dintre minoritatea dominantă anglofonă și numeroasele milioane de alegători care nu vorbesc engleza"[17]. Pe măsură ce țările nonoccidentale creează instituții democratice și oamenii din aceste țări participă în număr tot mai mare la guvernare, limbile occidentale sunt folosite mai puțin, iar limbile indigene, mai mult.

Sfârșitul imperiului sovietic și al Războiului Rece a stimulat proliferarea și revigorarea unor limbi care fuseseră interzise sau uitate. În majoritatea fostelor republici sovietice s-au făcut mari eforturi pentru revitalizarea limbilor tradiționale. Estona, letona, lituaniana, ucraineana, georgiana și armeana sunt acum limbile naționale ale acestor state independente. În republicile musulmane s-au produs schimbări asemănătoare: Azerbaidjan, Kîrghîstan, Turkmenistan și Uzbekistan au renunțat la alfabetul chirilic, al foștilor stăpâni ruși, în favoarea alfabetului occidental folosit de rudele lor – turcii, iar tadjicii, vorbitori de persană, au adoptat scrierea arabă. Pe de altă parte, sârbii își numesc acum limba „sârbă", în loc de „sârbo-croată", și au trecut de la alfabetul latin al dușmanilor lor catolici la alfabetul chirilic al rudelor lor slave. La fel, croații își numesc acum limba „croată" și încearcă să o purifice de cuvintele de origine turcă și de alte cuvinte străine, în timp ce aceleași „împrumuturi din turcă și arabă, sedimente lingvistice ale prezenței Imperiului Otoman în Balcani timp de 450 de ani, au revenit la modă" în Bosnia[18]. Limbile sunt realiniate și reconstruite pentru a corespunde identității și conturului civilizațiilor. Pe măsură ce puterea se dispersează, babelizarea se extinde.

Religia. Probabilitatea apariției unei religii universale este doar puțin mai crescută decât cea a apariției unei limbi universale.

În ultima parte a secolului XX, a avut loc o renaștere mondială a religiilor. Această renaștere a implicat o intensificare a conștiinței religioase și apariția unor mișcări fundamentaliste, adâncind diferențele dintre religii. Ea nu a produs schimbări semnificative ale ponderii mondiale a diferitelor religii. Datele disponibile cu privire la adepții diferitelor religii sunt chiar mai fragmentare și mai puțin certe decât cele privind vorbitorii diverselor limbi. Tabelul 3.3 prezintă cifre obținute dintr-o sursă intens folosită. Acestea, dar și alte date, sugerează că ponderea numerică relativă a religiilor în lume nu s-a schimbat spectaculos în secolul XX. Cea mai importantă schimbare înregistrată de această sursă a fost creșterea proporției persoanelor clasificate drept „nereligioase" și „atee", de la 0,2%, în 1900, la 20,9%, în 1980. S-ar putea crede că aceasta reflectă o îndepărtare semnificativă de religie și că, în 1980, renașterea religioasă abia începea să ia avânt. Totuși, această creștere de 20,7% a proporției persoanelor nereligioase este aproape egală cu scăderea de 19% a proporției adepților „religiilor populare chineze", de la 23,5%, în 1900, la 4,5%, în 1980, ceea ce sugerează că, după venirea la putere a comuniștilor, cea mai mare parte a populației Chinei a fost, pur și simplu, reclasificată de la „adepți ai religiilor populare chineze" la „necredincioși".

Datele arată într-adevăr creșteri ale proporțiilor adepților celor două mari religii prozelitiste ale lumii, islamul și creștinismul, în decursul a opt decenii. Conform estimărilor, creștinii occidentali reprezentau 26,9% din populația lumii, în 1900, și 30%, în 1980. Proporția musulmanilor a crescut și mai mult, de la 12,4%, în 1900, la 16,5% sau, după alte estimări, la 18%, în 1980. În ultimele decenii ale secolului XX, atât islamul cât și creștinismul au câștigat mai mulți adepți în Africa, iar creștinismul a cunoscut un progres spectaculos în Coreea de Sud. În societățile care se modernizează rapid, dacă religia tradițională nu este capabilă să se adapteze cerințelor modernizării, există posibilitatea răspândirii creștinismului occidental și a islamului. În aceste societăți, promotorii cei mai influenți ai culturii occidentale nu sunt economiștii

neoclasici, nici militanții pentru democrație, nici directorii de corporații multinaționale. Ei sunt și probabil vor continua să fie misionarii creștini. Nici Adam Smith, nici Thomas Jefferson nu vor putea satisface nevoile psihologice, afective, morale și sociale ale țăranilor veniți la oraș și ale primei generații de absolvenți de liceu. S-ar putea ca nici Iisus Hristos să nu reușească, dar El are șanse mai mari.

TABELUL 3.3

PONDEREA PROCENTUALĂ
A MARILOR TRADIȚII RELIGIOASE ÎN POPULAȚIA LUMII

Anul	1900	1970	1980	1985 (est.)	2000 (est.)
Religia					
Creștinism occidental	26,9	30,6	30,0	29,7	29,9
Creștinism ortodox	7,5	3,1	2,8	2,7	2,4
Islam	12,4	15,3	16,5	17,1	19,2
Nereligioși	0,2	15,0	16,4	16,9	17,1
Hindusă	12,5	12,8	13,3	13,5	13,7
Budistă	7,8	6,4	6,3	6,2	5,7
Chineze populare	23,5	5,9	4,5	3,9	2,5
Tribale	6,6	2,4	2,1	1,9	1,6
Ateism	0,0	4,6	4,5	4,4	4,2

Sursa: David D. Barrett, coord., *World Christian Encyclopedia: A comparative study of churches and religions in the modern world A.D. 1900–2000* (Oxford University Press, Oxford, 1982).

Totuși, pe termen lung, Mahomed va câștiga. Creștinismul se răspândește mai ales prin convertire, islamul prin convertire și reproducere naturală a populației. Procentul creștinilor în lume a atins nivelul maxim de 30% în anii 1980, apoi a rămas relativ constant, iar acum este în scădere și va ajunge, probabil, la circa 25% din populația globală, până în 2025. Ca urmare a ratelor

lor de creștere demografică foarte ridicate (vezi capitolul 5), proporția musulmanilor va continua să crească spectaculos, ajungând la 20% din populația mondială, la sfârșitul secolului, depășind numărul creștinilor după câțiva ani și atingând probabil nivelul de 30%, până în 2025[19].

Civilizația universală: surse

Conceptul de civilizație universală este un produs caracteristic al civilizației occidentale. În secolul al XIX-lea, ideea de „responsabilitate a omului alb" a fost folosită pentru a justifica extinderea dominației politice și economice a Occidentului asupra societăților nonoccidentale. La sfârșitul secolului XX, conceptul de civilizație universală este folosit pentru a justifica dominația culturală a Occidentului asupra celorlaltor societăți și necesitatea ca acestea să imite practicile și instituțiile occidentale. Universalismul este ideologia folosită de Occident în confruntările sale cu alte culturi. Așa cum se întâmplă adesea cu marginalii sau convertiții, printre cei mai entuziaști partizani ai acestui concept se numără intelectuali imigranți din Occident, ca, de exemplu, V.S. Naipaul și Fouad Ajami, cărora conceptul le oferă un răspuns satisfăcător la întrebarea fundamentală: „Cine sunt eu?" Totuși, conceptul are foarte puțini susținători în alte civilizații, un intelectual arab numindu-i pe acești imigranți „negri ai omului alb"[20]. Ceea ce occidentalii consideră universal, restul lumii consideră occidental. Ceea ce occidentalii consideră integrare globală lipsită de riscuri, ca, de exemplu, proliferarea mijloacelor de comunicare în masă mondiale, nonoccidentalii condamnă drept imperialism occidental abject. Până într-acolo încât nonoccidentalii care consideră lumea o civilizație unică văd în asta o amenințare.

Teza potrivit căreia o civilizație universală este pe cale de a se naște se sprijină pe trei argumente. Primul este ideea, discutată în capitolul 1, că prăbușirea comunismului sovietic a însemnat sfârșitul istoriei și victoria universală a democrației liberale în

toată lumea. Acest argument suferă pentru că ia în calcul o singură alternativă. El derivă din perspectiva din timpul Războiului Rece, potrivit căreia singura alternativă la comunism era democrația liberală și dispariția unuia va duce la generalizarea celeilalte. Totuși, este evident că, în lumea de azi, există multe forme de autoritarism, naționalism, corporatism și comunism de piață (ca în China). Fapt mai semnificativ, există și alternative religioase care se găsesc în afara lumii ideologiilor laice. În lumea modernă, religia este una dintre forțele cele mai importante, poate chiar *principala* forță, care îi motivează și îi mobilizează pe oameni. Este, pur și simplu, o dovadă de aroganță să crezi că prăbușirea comunismului sovietic echivalează cu victoria definitivă a Occidentului la nivel mondial și că musulmanii, chinezii, indienii și alții se vor grăbi să adopte liberalismul occidental, ca unică alternativă. Lumea bipolară din timpul Războiului Rece nu mai există. Omenirea rămâne însă divizată de etnie, religie și civilizație, diviziuni mult mai profunde care generează noi conflicte.

În al doilea rând, există ideea potrivit căreia intensificarea interacțiunilor între popoare – prin comerț, investiții, turism, presă, prin comunicare electronică, în general – generează o cultură mondială comună. Este adevărat că progresele din transporturi și comunicații au înlesnit și ieftinit circulația banilor, bunurilor, oamenilor, cunoștințelor, a ideilor și a imaginilor în lume. Nu există nici o îndoială cu privire la creșterea circulației internaționale a acestora. Există, însă, multe îndoieli cu privire la impactul acestei creșteri. Comerțul crește sau descrește probabilitatea producerii de conflicte? Teza potrivit căreia comerțul reduce probabilitatea izbucnirii unor războaie între națiuni nu a fost demonstrată și există multe dovezi împotriva ei. Comerțul internațional a cunoscut o dezvoltare semnificativă în anii 1960 și 1970 și în deceniul care a urmat Războiului Rece, dezvoltarea a ajuns la final. Cu toate acestea, în 1913, comerțul internațional atinsese un nivel record și, în următorii ani, națiunile s-au măcelărit într-un război de proporții fără precedent[21]. Dacă, nici la acel nivel, comerțul internațional nu a putut împiedica războiul, atunci când o poate

face? Pur și simplu, dovezile nu susțin teza liberală, internaționalistă, potrivit căreia comerțul favorizează pacea. Analize realizate în anii 1990 aruncă și mai multe îndoieli asupra acestei teze. Un studiu ajunge la concluzia că „intensificarea schimburilor comerciale ar putea fi o forță puternică de diviziune politică la nivel internațional" și că „este puțin probabil ca dezvoltarea comerțului internațional să reducă tensiunile internaționale sau să favorizeze o mai mare stabilitate internațională"[22]. Într-un alt studiu, se afirmă că un nivel înalt de interdependență economică „poate fi un factor de pace *sau* de război, în funcție de perspectivele comerciale viitoare". Interdependența economică favorizează pacea numai „atunci când statele anticipează că schimburile comerciale se vor menține la un nivel ridicat, în viitorul apropiat". Dacă statele nu se așteaptă ca nivelul schimburilor comerciale să rămână ridicat, poate izbucni un război[23].

Incapacitatea comerțului și a comunicațiilor de a produce pace sau un sentiment comun este în acord cu descoperirile științelor sociale. În psihologia socială, teoria distinctivității afirmă că oamenii se definesc prin ceea ce îi deosebește de alții, într-un anumit context: „Individul se percepe în funcție de caracteristicile care îl deosebesc de alții, mai ales de cei din mediul său social obișnuit... în compania unei duzini de femei având alte profesii, o femeie psiholog se gândește că este psiholog; în compania unei duzini de bărbați psihologi, se gândește că este femeie"[24]. Oamenii își definesc identitatea prin ceea ce nu sunt. Pe măsură ce dezvoltarea comerțului, a comunicațiilor și a turismului duce la creșterea numerică a interacțiunilor dintre civilizații, oamenii acordă o importanță din ce în ce mai mare identității lor civilizaționale. Doi europeni, un german și un francez, care interacționează unul cu altul se identifică drept german și francez. Doi europeni, un german și un francez, care interacționează cu doi arabi, un saudit și un egiptean, se definesc ca europeni, la fel cum interlocutorii lor se definesc ca arabi. Imigrația nord-africană în Franța generează ostilitate printre francezi și, în același timp, o receptivitate crescută față de imigranții proveniți din alte țări europene catolice.

Americanii sunt mult mai ostili la investițiile japoneze decât la investițiile importante canadiene sau europene. De asemenea, după cum arăta David Horowitz, „un ibo poate fi... un owerri ibo sau un onitsa ibo, în estul Nigeriei. În Lagos, el este, pur și simplu, ibo. La Londra, este nigerian. La New York, este african“[25]. În sociologie, teoria globalizării duce la o concluzie similară: „Într-o lume din ce în ce mai globalizată – caracterizată prin grade excepționale, din punct de vedere istoric, de interdependență civilizațională, societală și de altă natură și de o largă conștientizare a acestui fenomen – are loc o *exacerbare* a conștiinței de sine civilizaționale, societale și etnice“. Renașterea religioasă globală, „întoarcerea la sacru“, este o reacție la percepția asupra lumii ca „un loc unic“[26].

Occidentul şi modernizarea

Al treilea și cel mai general argument în sprijinul tezei potrivit căreia o civilizație universală este pe cale de a se naște este că o astfel de civilizație este rezultatul amplelor procese de modernizare care au avut loc începând din secolul al XVIII-lea. Modernizarea implică industrializare, urbanizare, educație, bogăție, mobilizare socială și structuri ocupaționale mai complexe și mai diversificate. Ea este rezultatul progreselor științifice și tehnice deosebite, realizate începând din secolul al XVIII-lea, care le-au permis oamenilor să controleze și să schimbe mediul în care trăiesc într-o măsură care nu cunoaște precedent. Modernizarea este un proces revoluționar comparabil doar cu trecerea de la societățile primitive la societățile civilizate, adică cu apariția civilizației la singular, pe văile Tigrului și Eufratului, ale Nilului și Indului, în jurul anului 5000 î.Hr.[27] Atitudinile, valorile, cunoștințele și cultura oamenilor dintr-o societate modernă diferă considerabil de cele dintr-o societate tradițională. Fiind prima societate care s-a modernizat, Occidentul conduce în cursa spre dobândirea culturii modernității. Potrivit acestui argument, când alte societăți vor dobândi structuri asemănătoare în educație, pe piața muncii, în

distribuția bogăției și în organizarea socială, cultura occidentală modernă va deveni universală.

Existența unor diferențe semnificative între culturile moderne și cele tradiționale este incontestabilă. Totuși, aceasta nu înseamnă neapărat că societățile care au culturi moderne se aseamănă între ele mai mult decât cele care au culturi tradiționale. Evident, o lume în care unele societăți sunt foarte moderne, iar altele sunt încă tradiționale este mai puțin omogenă decât una în care toate societățile s-ar afla la niveluri de modernitate ridicate, comparabile. Dar, ce putem spune despre o lume în care toate societățile erau tradiționale? Această lume a existat în urmă cu câteva secole. Era ea mai puțin omogenă decât ar putea fi o lume viitoare, în totalitate modernă? Probabil că nu. Potrivit lui Braudel, „China din timpul dinastiei Ming [...] semăna, în mod cert, mai mult cu Franța din vremea dinastiei Valois decât semăna China lui Mao Zedong cu a Cincea Republică franceză“[28].

Totuși, societățile moderne s-ar putea asemăna mai mult decât cele tradiționale din două motive. Mai întâi, interacțiunea crescută dintre societățile moderne poate că nu va genera o cultură comună, dar este evident că facilitează transferul de tehnici, invenții și practici, de la o societate la alta, cu o viteză și într-o măsură imposibile în lumea tradițională. În al doilea rând, societatea tradițională se baza pe agricultură, în timp ce societatea modernă se bazează pe industrie, care poate evolua de la artizanat la industria grea clasică, până la industria de înaltă tehnologie. Structurile agricole și structurile sociale asociate sunt mai dependente de mediul natural decât cele industriale. Ele diferă în funcție de sol și de climă și pot produce, astfel, forme diferite de distribuție a proprietății funciare, de organizare socială și de guvernământ. Indiferent care ar fi meritele generale ale tezei civilizațiilor hidraulice a lui Wittfogel, este adevărat că agricultura care depinde de construirea și exploatarea unor sisteme de irigații extinse favorizează apariția unor autorități politice centralizate și birocratice. Ar fi greu să fie altfel. Solul bogat și clima prielnică tind să

încurajeze dezvoltarea unei agriculturi bazate pe exploatații mari și apariția unei structuri sociale formate dintr-o clasă restrânsă de proprietari de pământ bogați și o clasă numeroasă de țărani, sclavi sau șerbi care muncesc pe plantații. Condițiile neprielnice marilor exploatații pot favoriza apariția unei societăți de fermieri independenți. Pe scurt, în societățile agricole, structura socială depinde de geografie. Pe de altă parte, industria depinde mult mai puțin de mediul natural local. Diferențele de organizare industrială derivă mai degrabă din diferențele culturale și sociale decât din geografie, iar cultura și structura socială ar putea converge, în timp ce geografia nu are cum să se schimbe.

Societățile moderne au, astfel, multe în comun, însă se îndreaptă ele, oare, spre omogenitate? Răspunsul afirmativ la această întrebare se bazează pe premisa că societatea modernă trebuie să semene cu un singur tip de societate, cu societatea occidentală, că civilizația modernă este civilizația occidentală și invers. Totuși, această identificare este complet greșită. Civilizația occidentală a apărut în secolele al VIII-lea și al IX-lea și și-a dobândit caracteristicile proprii în secolele următoare. Ea a început să se modernizeze abia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Occidentul a fost occidental cu mult înainte de a fi modern. Caracteristicile esențiale ale Occidentului, cele care îl deosebesc de alte civilizații, au apărut înainte ca el să se modernizeze.

Care erau caracteristicile distinctive ale societății occidentale, în secolele anterioare modernizării? Răspunsurile specialiștilor diferă în privința unor detalii, dar concordă în ceea ce privește instituțiile, practicile și credințele esențiale care pot fi considerate, pe bună dreptate, nucleul civilizației occidentale. Printre acestea se numără următoarele[29]:

Moștenirea clasică. În calitate de civilizație de a treia generație, Occidentul a moștenit mult de la civilizațiile anterioare, mai ales de la civilizația clasică, de la care a preluat filosofia și raționalismul grecesc, dreptul roman, limba latină și creștinismul. Civilizațiile islamică și ortodoxă datorează și ele multe civilizației clasice, dar nici pe departe într-o asemenea măsură cât datorează Occidentul.

Catolicismul și protestantismul. Creștinismul occidental, mai întâi catolicismul și apoi catolicismul și protestantismul, este, din punct de vedere istoric, cea mai importantă caracteristică a civilizației occidentale. În cea mai mare parte a primului mileniu al existenței ei, ceea ce numim azi civilizația occidentală se numea creștinătatea occidentală; creștinii occidentali se simțeau uniți între ei și diferiți de turci, mauri, bizantini și alții, iar, în secolul al XVI-lea au pornit să cucerească lumea și în numele lui Dumnezeu, nu numai al aurului. Reforma și Contrareforma și împărțirea creștinătății occidentale într-un Nord protestant și un Sud catolic sunt, de asemenea, caracteristici distincte ale istoriei occidentale, absente în ortodoxia răsăriteană și, în mare măsură, străine civilizației latino-americane.

Limbile europene. Limba este al doilea factor ca importanță prin care culturile se deosebesc una de alta, după religie. Occidentul se deosebește de majoritatea celorlaltor civilizații prin multitudinea de limbi vorbite de popoarele care fac parte din el. Japoneza, hindi, chineza mandarină, rusa și chiar araba sunt recunoscute ca limbi de bază ale civilizațiilor corespondente. Occidentul a moștenit latina, dar au luat naștere multe națiuni diferite, fiecare cu propria limbă. Majoritatea acestor limbi sunt grupate în două mari categorii: limbi germanice și limbi romanice. Până în secolul al XVI-lea, acestea dobândiseră, în general, forma actuală.

Separația între Biserică și stat. De-a lungul istoriei Occidentului, Biserica și apoi mai multe biserici au dus o existență independentă de stat. Dumnezeu și Cezar, biserica și statul, autoritatea spirituală și autoritatea laică: acest dualism a predominat în societatea occidentală. Religia și politica au mai fost separate atât de clar doar în civilizația hindusă. În Islam, Dumnezeu este Cezar; în China și Japonia, Cezar este Dumnezeu; în lumea ortodoxă, Dumnezeu este asociatul lui Cezar. Separația și conflictele recurente dintre Biserică și stat, care caracterizează civilizația occidentală, nu au existat în nici o altă civilizație. Această împărțire a autorității a contribuit incomensurabil la dezvoltarea libertății în Occident.

Statul de drept. Ideea că legea joacă un rol central într-o societate civilizată a fost moștenită de la romani. Gânditorii medievali au elaborat conceptul de drept natural, în conformitate cu care monarhii trebuiau să-și exercite puterea, iar în Anglia s-a dezvoltat o tradiție a dreptului cutumiar. În perioada absolutismului (în secolele al XVI-lea și al XVII-lea), statul de drept era mai mult o ficțiune decât o realitate, dar s-a păstrat ideea subordonării puterii umane față de niște constrângeri exterioare: *Non sub homine sed sub Deo et lege.* Tradiția statului de drept a pus bazele constituționalismului și ale protejării drepturilor omului, inclusiv al dreptului de proprietate, împotriva abuzurilor puterii. În majoritatea celorlaltor civilizații, legea a exercitat o influență mult mai mică asupra gândirii și al comportamentului oamenilor.

Pluralismul social. De-a lungul istoriei, societatea occidentală a fost extrem de pluralistă. Așa cum observă Deutsch, ceea ce distinge Occidentul de alte civilizații este „apariția și persistența unor grupuri autonome diverse, care nu se bazează pe legături de sânge sau căsătorie“[30]. Începând din secolele al VI-lea și al VII-lea, aceste grupuri au inclus inițial mănăstiri, ordine monastice și bresle, apoi o varietate de alte asociații și societăți[31]. Pluralismul asociativ a fost completat de pluralismul de clasă. În cele mai multe societăți europene, a existat o aristocrație destul de puternică și relativ autonomă, o țărănime numeroasă și o clasă restrânsă, dar importantă, de negustori și comercianți. Puterea aristocrației feudale a jucat un rol semnificativ în limitarea capacității absolutismului de a prinde rădăcini, în majoritatea țărilor europene. Acest pluralism european contrastează clar cu sărăcia societății civile, cu slăbiciunea aristocrației și cu forța imperiilor birocratice centralizate care au caracterizat, în aceeași perioadă, Rusia, China, Imperiul Otoman și alte societăți nonoccidentale.

Adunările reprezentative. Pluralismul social a dus, încă de timpuriu, la apariția stărilor sociale, a parlamentelor și a altor instituții care reprezentau interesele aristocrației, ale clerului, ale negustorilor și ale altor grupuri. Aceste adunări reprezentative

au fost forme de reprezentare care, în cursul procesului de modernizare, au evoluat și au devenit instituțiile democratice moderne. În unele cazuri, aceste organe reprezentative au fost abolite sau puterile lor au fost limitate considerabil, în perioada absolutismului. Totuși, chiar și atunci când s-a întâmplat așa ceva, ele au putut fi resuscitate, așa cum s-a întâmplat în Franța, pentru a permite o participare lungă la viața politică. Nici o altă civilizație contemporană nu a moștenit asemenea organisme reprezentative, cu o istorie milenară. La nivel local, de asemenea, începând din secolul al IX-lea, au apărut mișcări pentru autoguvernare mai întâi în orașele italiene și apoi în nord, „forțându-i pe episcopi, pe baronii locali și pe alți mari nobili să împartă puterea cu burghezii și adesea să le-o cedeze cu totul în cele din urmă“[32]. Reprezentarea la nivel național a fost completată, astfel, de o autonomie locală fără echivalent în alte regiuni ale lumii.

Individualismul. Multe dintre caracteristicile descrise mai sus ale civilizației occidentale au contribuit la apariția unei conștiințe individualiste și la dezvoltarea unei tradiții unice a drepturilor și libertăților individuale. Individualismul s-a dezvoltat în secolele al XIV-lea și al XV-lea, iar dreptul la alegere individuală a fost recunoscut în Occident în secolul al XVII-lea – ceea ce Deutsch numea „revoluția lui Romeo și a Julietei“. S-au cerut chiar drepturi *egale* pentru toți indivizii – „omul cel mai sărac din Anglia are dreptul la viață la fel ca omul cel mai bogat“ –, deși aceste revendicări nu au fost acceptate universal. Individualismul rămâne și acum o caracteristică a Occidentului, care îl distinge de celelalte civilizații. În urma unei analize realizate pe eșantioane de populație similare, din 50 de țări, s-a constatat că topul celor 20 de țări cu indicele de individualism cel mai ridicat includea toate țările occidentale, cu excepția Portugaliei, și Israelul[33]. Autorul unui alt studiu transcultural despre individualism și colectivism a dezvăluit, de asemenea, dominația individualismului în Occident și prevalența colectivismului în alte părți și a conchis că

„valorile cele mai importante în Occident sunt cele mai puțin importante în lume". Occidentalii și nonoccidentalii desemnează constant individualismul drept marca distinctivă a Occidentului[34].

Lista de mai sus nu se dorește o enumerare exhaustivă a caracteristicilor civilizației occidentale și nu sugerează că elementele descrise au fost prezente întotdeauna și peste tot în civilizația occidentală. Evident că nu: numeroșii despoți din istoria Europei au ignorat frecvent statul de drept și au suspendat adunările reprezentative. Și nici nu sugerează că vreuna dintre aceste caracteristici nu a apărut în alte civilizații. Evident că da: Coranul și *shari'a* constituie legile fundamentale ale societăților musulmane; Japonia și India au avut sisteme de clase asemănătoare cu cel occidental (și, poate de aceea, sunt singurele țări mari nonoccidentale care au avut guverne democratice pentru perioade relativ lungi de timp). Luați individual, aproape nici unul dintre acești factori nu a fost caracteristic doar Occidentului. Totuși, combinația lor a fost unică și a dat Occidentului caracterul său specific. Aceste concepte, practici și instituții au fost, pur și simplu, mai răspândite în Occident decât în alte civilizații. Ele fac parte integrantă din nucleul esențial durabil al civilizației occidentale. Ele reprezintă esența Occidentului, nu modernitatea lui. Ele sunt, de asemenea, în mare parte, factorii care au permis Occidentului să inițieze modernizarea sa și a lumii.

Reacții la Occident și modernizare

Expansiunea Occidentului a favorizat atât modernizarea, cât și occidentalizarea societăților nonoccidentale. Liderii politici și intelectuali ai acestora au reacționat în fața influenței Occidentului în cel puțin unul dintre următoarele trei moduri: respingând și modernizarea, și occidentalizarea; acceptându-le pe ambele; acceptând-o pe prima și respingând-o pe a doua[35].

Respingerea. Japonia a respins constant influența occidentală, de la primele sale contacte cu Occidentul, în 1542, până la mijlocul

secolului al XIX-lea. Au fost permise doar forme limitate de modernizare, ca, de exemplu, achiziționarea de arme de foc, iar importul de forme culturale occidentale, precum creștinismul, a fost extrem de restricționat. La mijlocul secolului al XVII-lea, toți occidentalii au fost expulzați. Această politică de respingere a luat sfârșit odată cu deschiderea forțată a granițelor Japoniei, de către comodorul Perry, în 1854, această țară făcând eforturi uriașe să învețe de la Occident după restaurația Meiji, din 1868. Timp de câteva secole, China a încercat și ea să împiedice orice formă de modernizare sau de occidentalizare semnificativă. Deși emisarii creștini au fost primiți în China, în 1601, ei au fost expulzați în 1722. Spre deosebire de Japonia, politica de respingere dusă de China se baza, în mare măsură, pe convingerea chinezilor că țara lor era „Regatul de Mijloc" și că propria cultură era superioară culturilor tuturor celorlalte popoare. Ca și în cazul Japoniei, armele occidentale au pus capăt izolării Chinei, în timpul Războiului Opiului, din 1839–1842, dintre China și Marea Britanie. Așa cum sugerează aceste exemple, în secolul al XIX-lea puterea Occidentului a făcut tot mai dificilă și, până la urmă, imposibilă impunerea unor politici izolaționiste.

În secolul XX, progresele din transporturi și comunicații și interdependența globală au mărit enorm costurile excluderii. Cu excepția comunităților rurale mici și izolate, care se mulțumesc să supraviețuiască, respingerea totală a modernizării și a occidentalizării este aproape imposibilă într-o lume care se modernizează într-un ritm și o proporție copleșitoare și care devine extrem de interconectată. „Doar fundamentaliștii cei mai extremiști", spune Daniel Pipes referindu-se la Islam, „resping atât modernizarea, cât și occidentalizarea. Ei aruncă televizoarele în râuri, interzic ceasurile de mână și refuză motoarele cu combustie internă. Totuși, impracticabilitatea programului promovat de ei limitează serios atracția exercitată de aceste grupuri, iar, în mai multe cazuri, în urma înfrângerilor suferite în confruntări violente cu autoritățile, ele au dispărut fără a lăsa prea multe urme, așa cum

s-a întâmplat cu secta Yen Izala din Kano, cu asasinii lui Sadat și cu unele grupuri *dakwah* din Malaysia."[36] La fel au dispărut toate politicile de respingere totală, până la sfârșitul secolului XX. Zelotismul, ca să folosim termenul lui Toynbee, pur și simplu, nu reprezintă o opțiune viabilă.

Kemalismul. O a doua reacție posibilă la Occident este ceea ce Toynbee numește irodianism, acceptarea deopotrivă a modernizării și a occidentalizării. Aceasta se bazează pe ideea că modernizarea este oportună și necesară, că, nefiind compatibilă cu modernizarea, cultura indigenă trebuie abandonată sau distrusă și că societatea trebuie să se occidentalizeze pe deplin pentru a reuși să se modernizeze. Modernizarea și occidentalizarea se susțin reciproc și trebuie să meargă mână în mână. Acest punct de vedere a fost reprezentat în argumentele unor intelectuali japonezi și chinezi de la sfârșitul secolului al XIX-lea, potrivit cărora, pentru a se moderniza, societățile lor trebuiau să renunțe la limbile naționale și să le înlocuiască cu engleza. Nu este surprinzător că acest curent a fost chiar mai popular printre occidentali decât printre elitele nonoccidentale. Mesajul lui este: „Ca să aveți succes, trebuie să fiți ca noi; singura cale posibilă este a noastră". Premisa lui este că „valorile religioase, principiile morale și structurile sociale ale acestor societăți [nonoccidentale] sunt, în cel mai bun caz, străine, iar uneori ostile valorilor și practicilor industrialismului". De aceea, dezvoltarea economică „va necesita o refacere radicală a vieții și a societății și adesea o reinterpretare a însuși sensului existenței, așa cum a fost el înțeles de oamenii care trăiesc în aceste civilizații"[37]. Pipes formulează același argument, cu referire explicită la Islam:

> Pentru a scăpa de anomie, musulmanii nu au de ales, căci modernizarea necesită occidentalizare. [...] Islamul nu oferă o cale alternativă de modernizare. [...] Laicizarea nu poate fi evitată. Știința și tehnologia modernă necesită o asimilare a proceselor de gândire care le însoțesc. La fel și instituțiile politice. Deoarece

> conținutul trebuie imitat în aceeași măsură ca forma, superioritatea civilizației occidentale trebuie recunoscută pentru a putea învăța de la ea. Limbile europene și instituțiile de învățământ occidentale nu pot fi evitate, chiar dacă acestea din urmă încurajează gândirea liberă și traiul îmbelșugat. Doar când musulmanii vor accepta explicit modelul occidental vor fi în poziția de a se tehniciza și apoi de a se dezvolta[38].

Cu șaizeci de ani înainte ca aceste cuvinte să fie scrise, Mustafa Kemal Atatürk ajunsese la concluzii similare, construise o Turcie nouă din ruinele Imperiului Otoman și lansase un program vast de modernizare și de occidentalizare. Angajându-se pe acest drum și respingând trecutul islamic, el a făcut din Turcia o „țară sfâșiată", o societate cu o religie, o moștenire, cu obiceiuri și instituții musulmane, dar cu o elită conducătoare hotărâtă să o modernizeze, să o occidentalizeze și să o facă parte a Occidentului. La sfârșitul secolului XX, mai multe țări nonoccidentale urmează opțiunea kemalistă și încearcă să dobândească o identitate occidentală. Eforturile lor vor fi analizate în capitolul 6.

Reformismul. Respingerea implică izolarea unei societăți de lumea modernă, o sarcină imposibilă. Kemalismul implică sarcina dificilă și traumatizantă de a distruge o cultură cu o istorie seculară și de a o înlocui cu o cultură nouă, importată din altă civilizație. O a treia alternativă constă în încercarea de a combina modernizarea cu păstrarea valorilor, a practicilor și a instituțiilor fundamentale ale culturii indigene. Această alternativă s-a bucurat de cea mai mare susținere în rândul elitelor nonoccidentale, ceea ce este de înțeles. În China, în ultima perioadă a dinastiei Qing, sloganul era *Ti-yong*, „educație chineză pentru principiile fundamentale, educație occidentală pentru problemele practice". În Japonia, era *Wakon-Yōsei*, „spirit japonez, tehnică occidentală". În Egipt, în anii 1830, Muhammad Ali „a încercat să realizeze o modernizare tehnică, fără o occidentalizare culturală excesivă", dar această încercare a eșuat în momentul în care britanicii l-au forțat să renunțe la multe dintre reformele sale modernizatoare.

Drept urmare, așa cum remarcă Ali Mazrui, „Egiptul nu a cunoscut nici modernizarea tehnică *fără* occidentalizare culturală, ca Japonia, nici modernizarea tehnică *prin* occidentalizare culturală, ca aceea făcută de Atatürk“[39]. Totuși, în ultima parte a secolului al XIX-lea, Jamal al-Din al-Afghani, Muhammad 'Abduh și alți reformatori au încercat o nouă reconciliere a Islamului cu modernitatea, susținând „compatibilitatea Islamului cu știința modernă și cu ce este mai bun în gândirea occidentală“ și aducând „argumente islamice în favoarea acceptării ideilor și instituțiilor moderne, fie ele științifice, tehnologice sau politice (constituționalismul și guvernarea reprezentativă)“[40]. Acesta era un reformism cuprinzător, care prefigura kemalismul și care accepta nu numai modernitatea, ci și unele instituții occidentale. Acest tip de reformism a fost reacția predominantă a elitelor musulmane la Occident, timp de cincizeci de ani, din anii 1870 până în anii 1920, când a fost contestat mai întâi de kemalism și apoi de un reformism mult mai purist, care a îmbrăcat forma fundamentalismului.

Respingerea, kemalismul și reformismul se bazează pe concepții diferite despre ceea ce este posibil și ceea ce este de dorit. Pentru adepții respingerii, nici modernizarea, nici occidentalizarea nu sunt de dorit și ambele pot fi respinse. Pentru partizanii kemalismului, atât modernizarea, cât și occidentalizarea sunt de dorit, a doua pentru că este indispensabilă pentru reușita celei dintâi, și posibile. Pentru reformiști, modernizarea este de dorit și poate fi realizată fără o occidentalizare substanțială, care nu este de dorit. Există, deci, divergențe între adepții respingerii și kemaliști privind oportunitatea modernizării și a occidentalizării și între kemaliști și reformiști, cu privire la posibilitatea modernizării fără occidentalizare.

Figura 3.1 este o diagramă a acestor linii de conduită. Adepții respingerii ar rămâne în punctul A; kemaliștii ar înainta în diagonală, spre punctul B; reformiștii s-ar deplasa pe orizontală, spre punctul C. Totuși, cum au evoluat, de fapt, societățile? Evident, fiecare societate nonoccidentală a urmat o cale proprie, care poate

să difere considerabil de aceste trei direcții prototip de evoluție. Mazrui susține chiar că Egiptul și Africa au evoluat spre punctul D, printr-un „proces dureros de occidentalizare culturală *fără* modernizare tehnică“. În măsura în care există un tipar general de modernizare și occidentalizare a societăților nonoccidentale, acesta pare să urmeze curba A–E. Inițial, occidentalizarea și modernizarea sunt strâns legate, societățile nonoccidentale asimilează elemente importante din cultura occidentală și fac progrese lente către modernizare. Totuși, pe măsură ce modernizarea se accelerează, rata occidentalizării scade și cultura indigenă cunoaște o renaștere. Apoi, continuarea occidentalizării modifică echilibrul de putere între Occident și societatea nonoccidentală și consolidează devotamentul față de cultura indigenă.

FIGURA 3.1
REACȚII ALTERNATIVE FAȚĂ DE INFLUENȚA OCCIDENTULUI

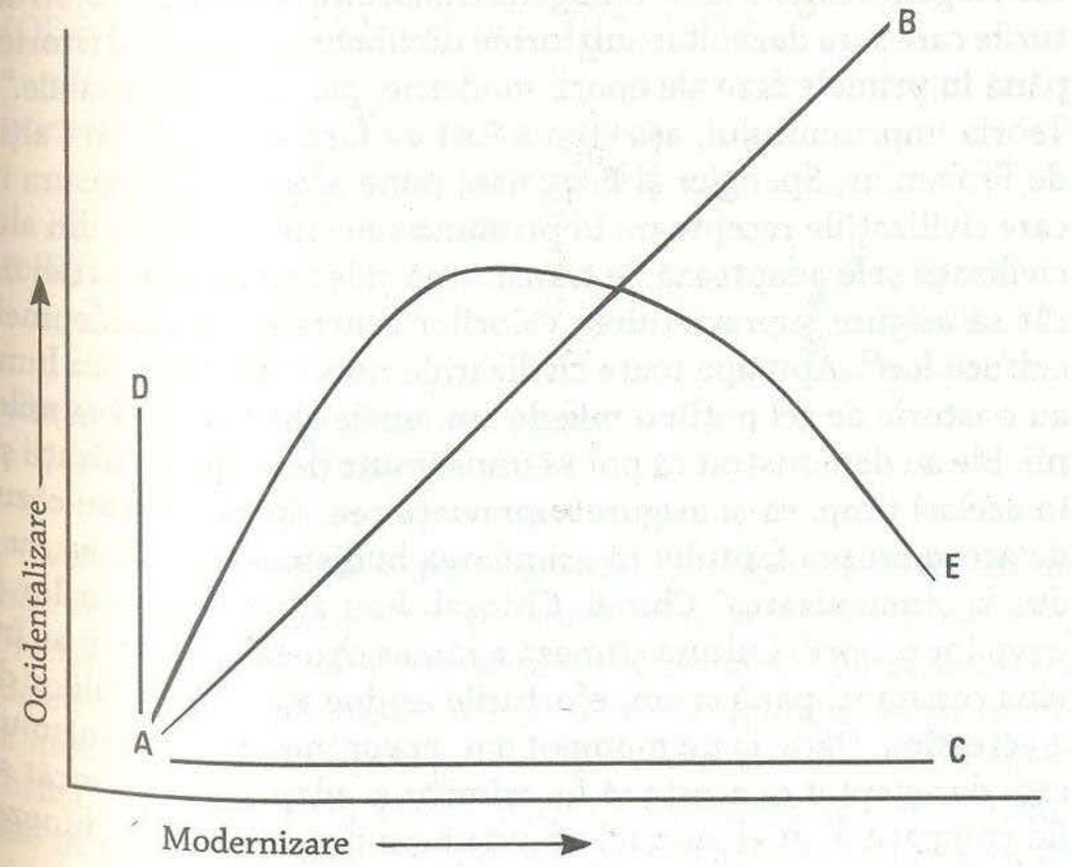

Așadar, în primele faze ale schimbării, occidentalizarea favorizează modernizarea. În fazele următoare, modernizarea favorizează dezoccidentalizarea și renașterea culturii indigene pe două căi. La nivel de societate, modernizarea sporește puterea politică, militară și economică a societății, în ansamblu, și îi încurajează pe cetățenii ei să aibă încredere în cultura lor și să-și afirme identitatea culturală. La nivel individual, modernizarea generează sentimente de alienare și dezordine, pe măsură ce legăturile și relațiile sociale tradiționale se destramă, și conduce la crize de identitate la care religia oferă un răspuns. Acest proces cauzal este reprezentat în Figura 3.2.

Acest model general ipotetic este congruent atât cu teoriile propuse de științele sociale, cât și cu experiența istorică. Analizând în detaliu dovezile existente cu privire la „ipoteza invariabilității", Rainer Baum ajunge la concluzia că „oamenii luptă pentru autoritate și pentru autonomie individuală în maniere diferite, în funcție de cultura din care fac parte. În această privință, nu există convergență către o lume omogenă transcultural. În schimb, structurile care s-au dezvoltat sub forme distincte, de-a lungul istoriei, până în primele faze ale epocii moderne, par să fie invariabile."[41] Teoria împrumutului, așa cum a fost ea formulată, printre alții, de Frobenius, Spengler și Bozeman, pune accentul pe măsura în care civilizațiile receptoare împrumută selectiv elemente din alte civilizații și le adaptează, le transformă și le asimilează, astfel încât să asigure supraviețuirea valorilor centrale sau „paideumei" culturii lor[42]. Aproape toate civilizațiile nonoccidentale din lume au o istorie de cel puțin o mie de ani, unele chiar de câteva milenii. Ele au demonstrat că pot să împrumute de la alte civilizații și, în același timp, să-și asigure supraviețuirea. Specialiștii au căzut de acord asupra faptului că asimilarea budismului în China nu a dus la „indianizarea" Chinei. Chinezii l-au adaptat scopurilor și nevoilor proprii. Cultura chineză a rămas chineză. Chinezii au învins constant, până acum, eforturile asidue ale occidentalilor de a-i creștina. Dacă, la un moment dat, ei vor importa creștinismul, este de așteptat ca acesta să fie asimilat și adaptat, astfel încât să fie compatibil cu elementele fundamentale ale culturii chineze.

La fel, arabii musulmani au primit, au prețuit și au utilizat „moștenirea lor elenă din motive, în esență, utilitare. Fiind interesați să împrumute mai ales anumite forme exterioare sau anumite aspecte tehnice, ei au știut să ignore toate acele elemente ale gândirii grecești despre care credeau că ar fi putut intra în conflict cu «adevărul» stabilit de normele și preceptele fundamentale din Coran."[43] Japonia a urmat același model de evoluție. În secolul al VII-lea, ea a importat cultura chineză și „s-a transformat din proprie inițiativă, fără a fi supusă unor presiuni economice și militare", într-o civilizație superioară. În secolele care au urmat, perioadele de relativă izolare în fața influențelor continentale, în care împrumuturile anterioare au fost evaluate și cele utile asimilate, au alternat cu perioade de reînnoire a contactelor și de împrumuturi culturale. Cultura japoneză și-a păstrat, în toate aceste faze, caracterul propriu.

FIGURA 3.2
MODERNIZARE ȘI RENAȘTERE CULTURALĂ

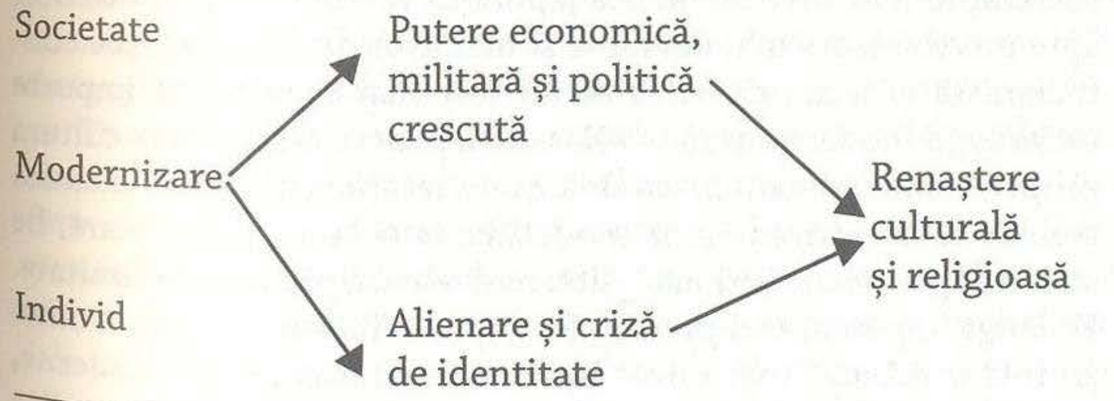

Varianta moderată a argumentului kemalist, potrivit căreia societățile nonoccidentale *se pot* moderniza occidentalizându-se, a rămas să fie dovedită. Varianta lui extremistă, potrivit căreia societățile nonoccidentale *trebuie* să se occidentalizeze pentru a se moderniza, nu poate fi susținută ca adevăr universal valabil. Totuși, ea ridică o întrebare: există oare societăți nonoccidentale în care obstacolele pe care cultura indigenă le pune în calea

modernizării sunt atât de mari, încât cultura respectivă trebuie să fie înlocuită de cea occidentală pentru ca societățile respective să se modernizeze? Teoretic, acest lucru ar trebui să fie mai probabil în culturile „consumatoare" decât în cele „instrumentale". Acestea din urmă „se caracterizează printr-un vast ansamblu de obiective intermediare separate și independente de obiectivele finale". Aceste sisteme „inovează cu ușurință acoperind schimbarea cu mantia tradiției... Ele pot inova fără a părea că-și schimbă fundamental instituțiile sociale. Mai degrabă, inovația este pusă în slujba imemorialului." Sistemele consumatoare se caracterizează, dimpotrivă, printr-o „relație strânsă între obiectivele intermediare și cele finale. [...] societatea, statul, autoritatea și cele asemenea lor fac parte dintr-un sistem foarte solidar, în care religia este omniprezentă ca ghid cognitiv. Asemenea sisteme au fost ostile inovației."[45] Apter folosește aceste categorii pentru a analiza schimbarea la triburile africane. Eisenstadt face o analiză similară a marilor civilizații asiatice și ajunge la o concluzie asemănătoare. Transformarea internă este „facilitată considerabil de autonomia instituțiilor sociale, culturale și politice"[46]. De aceea, societățile mai instrumentale japoneză și hindusă s-au orientat spre modernizare mai devreme și mai ușor decât societățile confucianistă și islamică. Acestea au fost mai capabile să importe tehnologii moderne și să le folosească pentru a-și susține cultura proprie. Oare aceasta înseamnă că societățile chineză și islamică trebuie fie să renunțe și la modernizare și la occidentalizare, fie să le adopte pe amândouă? Alternativele nu par atât de limitate. Pe lângă Japonia, țări precum Singapore, Taiwan, Arabia Saudită și, într-o măsură mai mică, Iran au devenit societăți moderne, fără a se occidentaliza. Într-adevăr, eforturile șahului de a aplica un program kemalist de modernizare și occidentalizare au suscitat o puternică reacție antioccidentală, dar nu și antimodernă. China s-a angajat deja pe o cale reformistă.

Societățile islamice au întâmpinat dificultăți în a se moderniza, Pipes argumentându-și teza potrivit căreia occidentalizarea este o premisă obligatorie a modernizării în aceste societăți, evidențiind conflictele dintre Islam și modernitate în privința unor

chestiuni economice precum dobânda, legislația privind succesiunea și participarea femeilor la forța de muncă. Totuși, chiar el este de acord cu Maxine Rodinson care afirmă că „nu există nici un indiciu convingător că religia islamică a împiedicat lumea musulmană să se dezvolte pe calea care duce spre capitalismul modern" și susține că, în majoritatea chestiunilor, cu excepția celor economice, „[...] Islamul și modernizarea nu sunt incompatibile. Musulmanii practicanți pot cultiva științele, pot munci eficient în fabrici sau pot folosi arme avansate. Modernizarea nu necesită o anumită ideologie politică sau un anumit ansamblu de instituții: alegeri electorale, frontiere naționale, asociații civice și nici alte caracteristici ale vieții occidentale nu sunt necesare pentru creșterea economică. Ca religie, islamul îi satisface atât pe consultanții în management, cât și pe țărani. *Shari'a* nu are nimic de spus cu privire la schimbările care însoțesc modernizarea, ca, de exemplu, trecerea de la agricultură la industrie, de la sat la oraș sau de la stabilitate socială la mobilitate socială, nici nu are o influență asupra unor domenii precum educația de masă, comunicațiile, noile forme de transport sau asistența medicală."

La fel, chiar partizanii extremiști ai antioccidentalismului și ai renașterii culturilor naționale nu ezită să folosească tehnici moderne precum e-mailul și televiziunea pentru a-și promova cauza.

Pe scurt, modernizarea nu înseamnă neapărat occidentalizare. Societățile nonoccidentale se pot moderniza și s-au modernizat fără a renunța la propria cultură și fără a adopta toate valorile, practicile și instituțiile occidentale, fără deosebire. Ba chiar s-ar putea ca occidentalizarea să fie imposibilă: oricare ar fi obstacolele ridicate de culturile nonoccidentale în calea modernizării, ele sunt nesemnificative în comparație cu cele puse în calea occidentalizării. Ar fi, așa cum remarca Braudel, aproape „infantil" să credem că modernizarea sau „triumful *civilizației* la singular" va pune capăt pluralității culturilor istorice întruchipate, de sute de ani, de marile civilizații ale lumii[48]. În schimb, modernizarea consolidează aceste culturi și reduce puterea relativă a Occidentului. În moduri fundamentale, lumea devine din ce în ce mai modernă și mai puțin occidentală.

II

Schimbarea echilibrului civilizațiilor

Capitolul 4

Declinul Occidentului: putere, cultură şi indigenizare

Puterea Occidentului: dominație și declin

Există două perspective asupra puterii Occidentului, în raport cu alte civilizații. Prima este aceea de dominație copleșitoare, triumfătoare, aproape totală, a Occidentului. Dat fiind că, prin dezintegrarea Uniunii Sovietice, singurul rival serios al Occidentului a dispărut, lumea este și va fi modelată de obiectivele, prioritățile și interesele principalelor țări occidentale, poate cu un ajutor ocazional din partea Japoniei. Ca unică superputere rămasă, Statele Unite ale Americii, împreună cu Marea Britanie și Franța, iau deciziile cruciale în problemele politice și de securitate. Statele Unite, împreună cu Germania și Japonia, iau deciziile cruciale în problemele economice. Occidentul este singura civilizație care are interese importante în toate celelalte civilizații sau regiuni, dar și capacitatea de a influența politica, economia și securitatea tuturor celorlalte civilizații sau regiuni. Societățile din alte civilizații au nevoie oficial de ajutorul Occidentului pentru a-și atinge obiectivele și pentru a-și proteja interesele. După cum rezuma un specialist, țările occidentale:

- Dețin și administrează sistemul bancar internațional;
- Controlează toate monedele forte;
- Sunt principalii consumatori mondiali;
- Furnizează majoritatea produselor finite din lume;
- Domină pieţele de capital internaționale;
- Exercită o autoritate morală considerabilă în multe societăți;

- Sunt capabile de intervenții militare de proporții;
- Controlează rutele maritime;
- Realizează cercetările tehnice cele mai avansate;
- Domină accesul în spațiul cosmic;
- Domină industria aerospațială;
- Domină comunicațiile internaționale;
- Domină industria armamentului de înaltă tehnologie[1].

A doua perspectivă asupra Occidentului este foarte diferită. Este imaginea unei civilizații în declin, a cărei putere politică, economică și militară scade în raport cu aceea a altor civilizații. Victoria în Războiul Rece nu a dus la triumf, ci la epuizare. Occidentul este din ce în ce mai preocupat de problemele și de nevoile sale interne: creștere economică lentă, stagnare demografică, șomaj, deficite bugetare enorme, un declin al eticii muncii, rate de economisire reduse și, în multe țări, inclusiv în Statele Unite, dezintegrare socială, droguri și criminalitate. Puterea economică a Asiei de Est crește rapid în comparație cu cea a Occidentului, iar puterea militară și influența politică înregistrează aceeași tendință. India se află în pragul unei creșteri economice, iar lumea islamică este din ce în ce mai ostilă Occidentului. Celelalte societăți sunt tot mai puțin dispuse să-i accepte deciziile sau să-i tolereze predicile, iar acesta își pierde rapid siguranța de sine și dorința de a domina. La sfârșitul anilor 1980, teza declinului Statelor Unite a fost amplu dezbătută. La mijlocul anilor 1990, un analist obiectiv a ajuns la o concluzie oarecum asemănătoare:

> În multe privințe importante, puterea sa [a Statelor Unite] relativă va scădea din ce în ce mai rapid. În ceea ce privește capacitățile economice brute, poziția Statelor Unite față de Japonia și, până la urmă, față de China se va deteriora probabil și mai mult. În domeniul militar, echilibrul de capacități efective între Statele Unite și mai multe puteri regionale în dezvoltare (printre care vor fi, poate, Iranul, India și China)

> se va deplasa dinspre centru spre periferie. O parte din puterea structurală a Americii va migra probabil către alte națiuni; o parte (precum și o parte din puterea ei de convingere) va fi preluată de entități nonstatale, de exemplu, de corporații multinaționale[2].

Care din aceste două perspective contrare asupra locului Occidentului în lume este conformă cu realitatea? Ambele, desigur. Occidentul domină acum și va rămâne numărul unu în ceea ce privește puterea și influența o bună parte din secolul XX. Totuși, în echilibrul de putere dintre civilizații se produc schimbări treptate, inexorabile și fundamentale, iar puterea Occidentului va continua să scadă în raport cu puterea altor civilizații. Pe măsură ce supremația Occidentului se erodează, o mare parte din puterea lui va dispărea, pur și simplu, iar restul se va împărți pe baze regionale între marile civilizații ale lumii și statele lor nucleu. Cel mai mult va crește puterea civilizațiilor asiatice, iar China va deveni treptat societatea cea mai capabilă să rivalizeze cu Occidentul în privința influenței globale. Aceste schimbări ale echilibrului de putere dintre civilizații conduc și vor conduce la renașterea și la afirmarea culturală crescândă ale societăților nonoccidentale și la respingerea tot mai fermă a culturii occidentale.

Declinul Occidentului are trei caracteristici importante.

În primul rând, este un proces lent. Ascensiunea Occidentului a durat 400 de ani. Declinul lui ar putea dura la fel de mult. În anii 1980, distinsul specialist britanic Hedley Bull afirma că „dominația europeană sau occidentală a societății internaționale universale a atins apogeul în jurul anului 1900“[3]. Primul volum al lui Spengler a apărut în 1918 și „declinul Occidentului“ a rămas o temă centrală în istoria secolului XX. Procesul în sine s-a întins de-a lungul celei mai mari părți a secolului XX. Totuși, este posibil ca el să se accelereze. Creșterea economică și creșterea altor capacități aparținând unei țări urmează adesea o curbă în S: un început lent, urmat de o accelerare, apoi de reducerea ratelor de

expansiune și, în cele din urmă, de plafonare. Declinul țărilor ar putea urma și el o curbă în S inversă, așa cum s-a întâmplat cu Uniunea Sovietică: un început moderat, urmat de o accelerare și, în sfârșit, de atingerea nivelului cel mai de jos. Declinul Occidentului este încă în prima fază, cea lentă, dar, la un moment dat, s-ar putea accelera dramatic.

În al doilea rând, acest declin nu urmează o linie dreaptă. El este extrem de neregulat, manifestările de slăbiciune ale Occidentului fiind urmate de pauze, revirimente și reafirmări ale puterii lui. Societățile democratice deschise ale Occidentului au o mare capacitate de reînnoire. În plus, spre deosebire de multe alte civilizații, Occidentul are două mari centre de putere. Declinul care, potrivit lui Bull, a început în 1900 era, în esență, declinul componentei europene a civilizației occidentale. Din 1910 până în 1945, Europa a fost divizată și preocupată de problemele ei economice, sociale și politice interne. Totuși, în anii 1940, a început faza americană a dominației occidentale și, în 1945, Statele Unite au dominat pentru scurt timp lumea într-o măsură comparabilă cu aceea în care o dominaseră Puterile Aliate în 1918. Decolonizarea postbelică a redus și mai mult influența Europei, dar nu și pe aceea a Statelor Unite, care a înlocuit imperialismul teritorial tradițional cu un imperialism transnațional. În timpul Războiului Rece, puterea militară a Statelor Unite a fost egalată de aceea a Uniunii Sovietice, iar puterea ei economică a scăzut în raport cu a Japoniei. S-au făcut, totuși, eforturi periodice de reînnoire economică și militară. Mai mult, în 1991, Barry Buzan, un alt specialist britanic eminent, susținea că „realitatea mai profundă este că centrul este acum mai dominant, iar periferia mai subordonată decât în oricare altă perioadă, de când a început decolonizarea".[4] Totuși, acuratețea acestei percepții se estompează pe măsură ce victoria militară care a generat-o se pierde în negura istoriei.

În al treilea rând, puterea este capacitatea unei persoane sau a unui grup de persoane de a schimba comportamentul altei persoane sau a altui grup. Comportamentul poate fi schimbat

folosind stimulente, constrângeri sau îndemnuri, ceea ce înseamnă că acela care exercită puterea trebuie să dețină resurse economice, militare, instituționale, demografice, politice, tehnologice, sociale sau de altă natură. Puterea unui stat sau a unui grup este, deci, estimată, în mod normal, prin măsurarea resurselor de care acesta dispune, în raport cu resursele celorlaltor state sau grupuri pe care încearcă să le influențeze. Partea Occidentului din totalul celor mai multe resurse de putere importante (dar nu din toate) a atins nivelul maxim la începutul secolului XX și apoi a început să scadă în raport cu cele aparținând altor civilizații.

Teritoriu și populație. În 1940, societățile occidentale controlau cea mai mare parte a continentului european în afară de Balcani, adică aproape 4 milioane de kilometri pătrați dintr-o suprafață de uscat globală (exceptând Antarctica) de 136 de milioane de kilometri pătrați. La apogeul expansiunii sale teritoriale, în 1920, Occidentul controla direct circa 66 de milioane de kilometri pătrați, aproape jumătate din uscatul mondial. În 1993, acest teritoriu se redusese la jumătate, la circa 33 de milioane de kilometri pătrați. Occidentul revenise la baza sa europeană, la care se adăugau vastele teritorii colonizate din America de Nord, Australia și Noua Zeelandă. Pe de altă parte, teritoriul țărilor islamice independente a crescut de la 4,66 milioane de kilometri pătrați în 1920, la peste 28 de milioane de kilometri pătrați, în 1993. Schimbări similare s-au produs în controlul populației. În 1900, occidentalii reprezentau circa 30% din populația mondială și guvernele occidentale conduceau aproximativ 45% din aceasta, iar, în 1920, 48%. În 1993, cu excepția câtorva mici vestigii imperiale, precum Hong Kongul, guvernele occidentale conduceau numai popoare occidentale. Occidentalii reprezentau puțin mai mult de 13% din populația lumii și se preconizează că acest procent va scădea la 11%, la începutul secolului al XXI-lea, și la 10%, în 2025[5]. În termeni demografici, în 1993, Occidentul se clasa pe poziția a patra după civilizațiile sinică, islamică și hindusă.

TABELUL 4.1

TERITORII AFLATE SUB CONTROLUL POLITIC AL CIVILIZAȚIILOR, 1900–1993

TERITORII TOTALE ALE CIVILIZAȚIILOR (în mii de kilometri pătrați)

Anul	Occidentală	Africană	Sinică	Hindusă	Islamică	Japoneză	Latino-americană	Ortodoxă	Altele
1900	32 464	262	6 619	86	5 747	257	12 353	13 972	11 948
1920	40 175	640	6 260	86	2 897	417	12 845	16 412	3 612
1971	20 489	7 417	6 297	2585	14 692	227	12 432	16 553	3 683
1993	20 337	9 091	6 276	2046	17 686	232	2 910	11 470	4 348

TERITORII TOTALE ALE CIVILIZAȚIILOR (în procente)*

1900	38,7	0,3	8,2	0,1	6,8	0,3	14,7	16,6	14,3
1920	48,5	0,8	7,5	0,1	3,5	0,5	15,4	19,5	4,3
1971	24,4	8,8	7,5	2,5	17,5	0,3	14,9	19,7	4,4
1993	24,2	10,8	7,5	2,4	21,1	0,3	14,9	13,7	5,2

Notă: *Cotele teritoriale se bazează pe frontierele statale din anul indicat.*

* Teritoriul lumii estimat la 84 de milioane de kilometri pătrați nu include Antarctica.

Surse: *Statesman's Yearbook* (St. Martin's Press, New York, 1901–1927); *World Book Atlas* (Field Enterprises Educational Corp., Chicago, 1970); *Britannica Book of the Year* (Encyclopedia Britannica, Inc., Chicago, 1992–1994).

Din punct de vedere cantitativ, occidentalii constituie astfel o minoritate în continuă scădere, raportat la întreaga populație a lumii. Din punct de vedere calitativ, echilibrul dintre occidentali și alte populații se schimbă și el. Popoarele nonoccidentale devin mai sănătoase, mai urbanizate și mai educate. La începutul anilor 1990, ratele mortalității infantile în America Latină, Africa, Orientul Mijlociu, Asia de Sud, Asia de Est și Asia de Sud-Est scăzuseră la o treime sau la jumătate față de valorile înregistrate în urmă cu 30 de ani. Speranța de viață în aceste zone crescuse semnificativ, cu 11 ani în Africa și cu 23 de ani în Asia de Sud-Est. La începutul anilor 1960, în cea mai mare parte a Lumii a Treia, mai puțin de o treime din populația adultă știa să scrie și să citească. La începutul anilor 1990, existau foarte puține țări, în afara Africii, în care peste jumătate din populație era analfabetă. Circa 50% dintre indieni și 75% dintre chinezi știau să scrie și să citească. În 1970, rata medie de alfabetizare a țărilor în curs de dezvoltare reprezenta 41% din rata medie a țărilor dezvoltate, iar în 1992, 71%. La începutul anilor 1990, în toate regiunile, cu excepția Africii, aproape toată populația de vârstă corespunzătoare urma școala primară. Fapt mai semnificativ, la începutul anilor 1960 în Asia, America Latină, Orientul Mijlociu și Africa, mai puțin de o treime din populația de vârstă școlară urma școala secundară, iar, la începutul anilor 1990, proporția crescuse la 50%, cu excepția Africii. În 1960, populația urbană forma mai puțin de un sfert din populația totală a țărilor mai puțin dezvoltate. Din 1960 până în 1992, procentul populației urbane a crescut de la 49% la 73% în America Latină, de la 34% la 55% în țările arabe, de la 14% la 29% în Africa, de la 18% la 27%, în China și de la 19% la 26% în India[6].

TABELUL 4.2

POPULAȚIILE ȚĂRILOR CARE APARȚIN MARILOR CIVILIZAȚII ALE LUMII, 1993 (în mii)

Sinică	1 340 900	Latino-americană	507 500
Islamică	927 600	Africană	392 100
Hindusă	915 800	Ortodoxă	261 300
Occidentală	805 400	Japoneză	124 700

Sursa: Calcule bazate pe cifre prezentate în *Encyclopedia Britannica, 1994 Book of the Year* (Encyclopedia Britannica, Chicago, 1994), pp. 764–769.

TABELUL 4.3

PROCENTAJE DIN POPULAȚIA LUMII CONTROLATE POLITIC DE CIVILIZAȚII, 1900-2025 (în procente)

Anul [Total mondial]*	Occidentală	Africană	Sinică	Hindusă	Islamică	Japoneză	Latino-americană	Ortodoxă	Altele
1900 [1,6]	44,3	0,4	19,3	0,3	4,2	3,5	3,2	8,5	16,3
1920 [1,9]	48,1	0,7	17,3	0,3	2,4	4,1	4,6	13,9	8,6
1971 [3,7]	14,4	5,6	22,8	15,2	13,0	2,8	8,4	10,0	5,5
1990 [5,3]	14,7	8,2	24,3	16,3	13,4	2,3	9,2	6,5	5,1
1995 [5,8]	13,1	9,5	24,0	16,4	15,9†	2,2	9,3	6,1‡	3,5
2010 [7,2]	11,5	11,7	22,3	17,1	17,9†	1,8	10,3	5,4‡	2,0
2025 [8,5]	10,1	14,4	21,0	16,9	19,2†	1,5	9,2	4,9‡	2,8

Note: Estimările demografice se bazează pe frontierele statale din anul indicat. Estimările demografice pentru perioada 1995–2025 se referă la frontierele din 1994.

* Populația lumii estimată în miliarde.
† Estimările nu includ statele membre ale Comunității Statelor Independente și Bosnia.
‡ Estimările includ Comunitatea Statelor Independente, Georgia și fosta Iugoslavie.

Surse: ONU, Divizia pentru Populație, Departamentul pentru Informații Sociale și Economice și Analiză Politică, *World Population Prospects, The 1992 Revision* (Națiunile Unite, New York, 1993); *Statesman's Yearbook* (St. Martin's Press, New York, 1901–1927); *World Almanac and Book of Facts* (Press Pub, New York, 1970–1993).

Aceste schimbări în alfabetizare, educație și urbanizare au permis mobilizarea socială a populației, care avea capacități și așteptări mai mari și putea fi implicată în scopuri politice în moduri în care țăranii analfabeți nu puteau fi. Populațiile mobilizate social sunt mai puternice. În 1953, când mai puțin de 15% dintre iranieni știau să scrie și să citească și mai puțin de 17% trăiau în orașe, Kermit Roosevelt și câțiva agenți CIA au reprimat cu ușurință o revoltă și l-au repus pe șah pe tron. În 1979, când rata alfabetizării era de 50% și populația urbană reprezenta 47% din populația totală, nici întreaga armată americană nu l-ar fi putut ajuta pe șah să-și păstreze tronul. Există încă o diferență semnificativă între chinezi, indieni, arabi și africani, pe de o parte, și occidentali, japonezi și ruși, pe de altă parte, dar aceasta se reduce rapid. În același timp, apare o altă linie de fractură. Mediile de vârstă ale occidentalilor, japonezilor și rușilor cresc constant, iar proporția din ce în ce mai mare a populației pensionate împovărează tot mai mult populația activă. Alte civilizații sunt împovărate de un număr mare de copii, dar aceștia sunt viitori muncitori și soldați.

Produsul economic. Ponderea produsului economic al Occidentului în produsul economic global a atins, probabil, nivelul maxim în anii 1920 și a scăzut evident după al Doilea Război Mondial.

În 1750, China realiza aproape o treime, India aproape un sfert și Occidentul mai puțin de o cincime din producția manufacturieră mondială. În 1830, Occidentul depășise puțin China. După cum arăta Paul Bairoch, în deceniile următoare, industrializarea Occidentului a dus la dezindustrializarea restului lumii. În 1913, producția industrială a țărilor nonoccidentale scăzuse cu circa o treime față de 1800. Începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, cota Occidentului în producția industrială mondială a crescut spectaculos, ajungând, în 1928, la nivelul maxim de 84,2%, apoi a început să scadă, căci rata de creștere a rămas modestă, iar țările mai puțin industrializate și-au crescut rapid producția după al Doilea Război Mondial. În 1980, Occidentul avea o cotă de 57,8% din producția industrială mondială, cam cât avusese cu 120 de ani înainte, în anii 1860[7].

TABELUL 4.4

DISTRIBUȚIA PRODUCȚIEI INDUSTRIALE MONDIALE PE CIVILIZAȚII SAU ȚĂRI, 1750–1980 (în procente)

Țara	1750	1800	1830	1860	1880	1900	1913	1928	1938	1953	1963	1973	1980
Occident	18,2	23,3	31,1	53,7	68,8	77,4	81,6	84,2	78,6	74,6	65,4	61,2	57,8
China	32,8	33,3	29,8	19,7	12,5	6,2	3,6	3,4	3,1	2,3	3,5	3,9	5,0
Japonia	3,8	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4	2,7	3,3	5,2	2,9	5,1	8,8	9,1
India/ Pakistan	24,5	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7	1,4	1,9	2,4	1,7	1,8	2,1	2,3
Rusia/ URSS*	5,0	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8	8,2	5,3	9,0	16,0	20,9	20,1	21,1
Brazilia și Mexic	–	–	–	0,8	0,6	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9	1,2	1,6	2,2
Altele	15,7	14,6	13,1	7,6	5,3	2,8	1,7	1,1	0,9	1,6	2,1	2,3	2,5

* Inclusiv țările membre ale Pactului de la Varșovia, în perioada Războiului Rece.

Sursa: Paul Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History*, 11 (toamna 1982), pp. 269–334.

Nu există date certe despre produsul economic brut pentru perioada anterioară celui de-al Doilea Război Mondial. Totuși, în 1950, Occidentul avea o cotă de circa 64% din produsul brut mondial; până în anii 1980, aceasta scăzuse la 49% (vezi Tabelul 4.5). Potrivit unor estimări, până în 2013, ea va ajunge la doar 30%. Conform altei estimări, în 1991 patru din cele mai mari șapte economii ale lumii erau țări nonoccidentale: Japonia (pe locul al doilea), China (pe locul al treilea), Rusia (pe locul al șaselea) și India (pe locul al șaptelea). În 1992, Statele Unite erau cea mai mare economie a lumii, iar printre cele mai mari zece economii mondiale se numărau cinci țări occidentale și state reprezentând alte cinci civilizații: China, Japonia, India, Rusia și Brazilia. Previziuni plauzibile arată că, în 2020, cele mai puternice cinci economii se vor afla în cinci civilizații diferite și că în topul celor mai puternice zece economii se vor afla numai trei țări occidentale. Bineînțeles, acest declin relativ al Occidentului are legătură, în mare măsură, cu ascensiunea rapidă a Asiei de Est[8].

Statisticile privind produsul economic brut exprimă doar în parte avantajul calitativ al Occidentului. Occidentul și Japonia domină aproape total industriile de înaltă tehnologie. Cu toate acestea, tehnologiile sunt diseminate și, dacă Occidentul vrea să-și păstreze superioritatea, va face tot posibilul să limiteze această răspândire. Totuși, în lumea interconectată pe care Occidentul a creat-o, este din ce în ce mai greu să încetinești acest fenomen, mai ales în absența unei amenințări importante și universal recunoscute, precum aceea din timpul Războiului Rece, când măsurile de control al tehnologiilor au avut o eficiență moderată.

Pare probabil că, în cea mai mare parte a istoriei sale, China a fost cea mai puternică economie din lume. Răspândirea tehnologiilor și dezvoltarea economică a societăților nonoccidentale, în a doua jumătate a secolului XX determină în prezent o revenire la tiparul istoric. Va fi un proces lent, dar la mijlocul secolului al XXI-lea, dacă nu mai devreme, distribuția produsului economic și a producției industriale între principalele civilizații va semăna, probabil, cu cea din 1800. Scurta perioadă de două secole de dominație occidentală a economiei mondiale va lua sfârșit.

TABELUL 4.5

DISTRIBUȚIA PRODUSULUI ECONOMIC BRUT MONDIAL PE CIVILIZAȚII, 1950–1992 (în procente)

Anul	Occidentală	Africană	Sinică	Hindusă	Islamică	Japoneză	Latino-americană	Ortodoxă	Altele
1950	64,1	0,2	3,3	3,8	2,9	3,1	5,6	16,0	1,0
1970	53,4	1,7	4,8	3,0	4,6	7,8	6,2	17,4	1,1
1980	48,6	2,0	6,4	2,7	6,3	8,5	7,7	16,4	1,4
1992	48,9	2,1	10,0	3,5	11,0	8,0	8,3	6,2	2,0

* Estimarea pentru civilizația ortodoxă, pentru 1992, include fosta URSS și fosta Iugoslavie.
** „Altele" includ alte civilizații și eroarea de rotunjire.

Surse: Procentajele din 1950, 1970, 1980 au fost calculate pe baza datelor în dolari, ajustate în funcție de inflație, de Herbert Block, *The Planetary Product in 1980: A Creative Pause?* (Washington D.C., Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, 1981), pp. 30–45. Procentajele din 1992 sunt calculate pe baza estimărilor în funcție de paritatea puterii de cumpărare, realizate de Banca Mondială, din tabelul 30 al *World Development Report 1994* (Oxford University Press, New York, 1994).

Capacitatea militară. Puterea militară are patru dimensiuni: cantitativă – numărul de oameni, de arme, de echipamente și resurse; tehnologică – eficiența și gradul de sofisticare ale armelor și echipamentelor; organizatorică – coeziunea, disciplina, antrenamentul și moralul trupelor și eficiența relațiilor de comandă și control; socială – capacitatea și dorința societății de a folosi forța militară în mod eficient. În anii 1920, Occidentul era cu mult înaintea tuturor celorlalte civilizații în fiecare dintre aceste puncte de

vedere. De atunci, puterea militară a Occidentului a scăzut față de cea a altor civilizații, declin reflectat de schimbarea raportului dintre efectivele militare ale diferitelor civilizații, personalul militar total fiind o măsură a capacității militare, deși nu cea mai importantă. În toate statele, modernizarea și dezvoltarea economică generează resursele și dorința de dezvoltare a capacităților militare și puține sunt statele care nu fac asta. În anii 1930 Japonia și Uniunea Sovietică și-au creat forțe armate foarte puternice, după cum au demonstrat în al Doilea Război Mondial. În timpul Războiului Rece, Uniunea Sovietică avea una dintre cele mai puternice două armate din lume. În prezent, doar Occidentul are capacitatea să desfășoare forțe militare convenționale importante oriunde în lume. Nu este sigur dacă își va păstra această capacitate în viitor, însă pare destul de sigur că nici un stat sau grup de state nonoccidentale nu își va crea o capacitate comparabilă în următoarele decenii.

TABELUL 4.6

ÎMPĂRȚIREA PE CIVILIZAȚII A PERSONALULUI MILITAR LA NIVEL GLOBAL (în procente)

Anul [Total mondial]		Occidentală	Africană	Sinică	Hindusă	Islamică	Japoneză	Latino-americană	Ortodoxă	Altele
1900	[10 086]	43,7	1,6	10,0	0,4	16,7	1,8	9,4	16,6	0,1
1920	[8 645]	48,5	3,8	17,4	0,4	3,6	2,9	10,2	12,8*	0,5
1970	[23 991]	26,8	2,1	24,7	6,6	10,4	0,3	4,0	25,1	2,3
1991	[25 797]	21,1	3,4	25,7	4,8	20,0	1,0	6,3	14,3	3,5

Note: Estimările se bazează pe frontierele statele din anul indicat. Efectivele (active) mondiale sunt exprimate în mii.

* Componenta URSS este o estimare pentru 1924, făcută de J.M. Mackintosh și publicată în *The Red Army: The Red Army – 1918*

to 1945, The Soviet Army – 1946 to present, de B.H. Liddell-Hart (New York, Harcourt, Brace, 1956).

Surse: Agenția pentru Controlul Armelor și Dezarmare a SUA, *World Military Expenditures and Arms Transfers* (Washington, D.C., The Agency, 1971–1994); *Statesman's Year-Book* (New York, St. Martin's Press, 1901–1927).

În ansamblu, anii de după Războiul Rece au fost dominați de cinci mari tendințe în evoluția capacităților militare globale.

În primul rând, forțele armate ale Uniunii Sovietice au încetat să mai existe, la scurt timp după ce aceasta s-a dezintegrat. În afară de Rusia, doar Ucraina a moștenit capacități militare importante. Forțele militare ruse au fost reduse considerabil și retrase din Europa Centrală și din statele baltice. Pactul de la Varșovia a încetat să existe. Obiectivul de a rivaliza cu marina militară americană a fost abandonat. Echipamentele militare au fost distruse sau nu au mai fost întreținute, devenind nefuncționale. Bugetul alocat apărării a fost redus drastic. Demoralizarea a cuprins atât ofițerii, cât și soldații. În același timp, armata rusă și-a redefinit misiunile și doctrina și s-a restructurat pentru îndeplinirea noilor ei roluri, acela de a-i proteja pe ruși și de a interveni în conflictele regionale din imediata vecinătate.

În al doilea rând, reducerea bruscă a capacităților militare ruse a stimulat o reducere mai lentă, dar semnificativă, a cheltuielilor, forțelor și capacităților militare occidentale. Conform planurilor administrațiilor Bush și Clinton, cheltuielile militare ale SUA ar trebui să scadă cu 35%, de la 342,3 miliarde de dolari (la valoarea din 1994), în 1990, la 222,3 miliarde de dolari, în 1998. Structura de forțe ar trebui să ajungă, în 1998, la jumătate până la două treimi din aceea de la sfârșitul Războiului Rece. Personalul militar total ar trebui să scadă de la 2,1 milioane la 1,4 milioane. Multe programe importante de construcție de armament au fost și sunt anulate. Din 1985 până în 1995, achizițiile anuale de armament

au scăzut de la 29 la 6 nave, de la 943 la 127 de avioane, de la 720 la 0 tancuri și de la 48 la 18 rachete strategice. Începând cu sfârșitul anilor 1980, Marea Britanie, Germania și, într-o mai mică măsură, Franța au operat reduceri similare ale cheltuielilor și ale capacităților lor militare. La mijlocul anilor 1990, forțele armate germane urmau să fie reduse de la 370 000 la 340 000, poate chiar la 320 000 de oameni. Armata franceză trebuia să scadă de la 290 000 de oameni, în 1990, la 225 000, în 1997. Personalul militar britanic a scăzut de la 377 100, în 1985, la 274 800 în 1993. Membrii europeni ai NATO au redus și durata serviciului militar și au dezbătut posibilitatea renunțării la serviciul militar obligatoriu.

În al treilea rând, tendințele manifestate în Asia de Est au fost foarte diferite de cele din Rusia și din Occident. Creșterea cheltuielilor militare, împreună cu dezvoltarea și perfecționarea forțelor armate au fost la ordinea zilei. China a dat tonul. Stimulate de creșterea economică și de avântul economiei și al armatei chineze, alte țări din Asia de Est își modernizează și își dezvoltă forțele armate. Japonia a continuat să-și perfecționeze capacitățile militare extrem de sofisticate. Taiwan, Coreea de Sud, Thailanda, Malaysia, Singapore și Indonezia cheltuiesc mai mult pentru armată și cumpără avioane, tancuri și nave din Rusia, Statele Unite, Marea Britanie, Franța, Germania și din alte țări. În timp ce cheltuielile pentru apărare ale țărilor din NATO au scăzut cu circa 10%, între 1985 și 1993 (de la 539,6 la 485 miliarde de dolari, la valoarea din 1993 a dolarului), cheltuielile militare în Asia de Est au crescut cu 50%, de la 89,8 la 134,8 miliarde de dolari, în aceeași perioadă[9].

În al patrulea rând, numărul țărilor care achiziționează sau produc armament, inclusiv arme de distrugere în masă, este în continuă creștere. Pe măsură ce țările se dezvoltă economic, ele dobândesc capacitatea de a produce arme. De exemplu, între anii 1960 și 1980, numărul țărilor din Lumea a Treia care produceau avioane de luptă a crescut de la una la opt, al celor care produceau

tancuri de la una la șase, al celor care produceau elicoptere de la una la șase și al celor care produceau rachete tactice de la zero la șapte. În anii 1990, s-a constatat existența unei tendințe importante de globalizare a industriei de apărare, care ar putea afecta și mai mult avantajele militare ale Occidentului[10]. Multe țări nonoccidentale dețin arme nucleare (Rusia, China, Israel, India, Pakistan și, poate, Coreea de Nord), fac eforturi susținute să achiziționeze asemenea arme (Iran, Irak, Libia și, poate, Algeria) sau încearcă să se plaseze în postura de a le putea achiziționa imediat, în caz de nevoie (Japonia).

În sfârșit, toate aceste evoluții fac din regionalizare tendința principală a strategiei și a puterii militare în lumea de după Războiul Rece. Regionalizarea explică reducerea numerică a forțelor armate ruse și occidentale și creșterea forțelor militare ale altor state. Rusia nu mai are o capacitate militară globală, dar își concentrează strategia și forțele asupra regiunilor învecinate. China și-a reorientat strategia și forțele pentru a-și spori proiecția de putere în regiune și a-și apăra interesele în Asia de Est. Țările europene își redirecționează, în mod similar, forțele, prin NATO și prin Uniunea Europeană, pentru a interveni în caz de instabilitate la granițele Europei Occidentale. Statele Unite și-au schimbat explicit planurile militare, de la descurajarea și combaterea Uniunii Sovietice, la nivel global, la pregătirea pentru intervenție simultană la nivel regional, în cazul unor evenimente neprevăzute în Golful Persic și în Asia de Nord-Est. Totuși, Statele Unite nu au probabil capacitatea militară necesară pentru a îndeplini aceste obiective. Pentru a înfrânge Irakul, Statele Unite au trebuit să desfășoare în Golful Persic 75% din aviația lor tactică activă, 42% din tancurile lor moderne, 37% din trupele terestre și 46% din infanteria marină. Cu forțe semnificativ reduse, le va fi greu, în viitor, să ducă la bun sfârșit o singură intervenție, cu atât mai mult două, împotriva unor puteri regionale importante, aflate în afara emisferei occidentale. Securitatea militară la nivel mondial depinde, din ce în ce mai mult, nu atât de distribuția globală

a puterii și de acțiunile superputerilor, ci de distribuția puterii în fiecare regiune și de acțiunile statelor nucleu ale civilizațiilor.

În concluzie, Occidentul va rămâne cea mai puternică civilizație în primele decenii ale secolului al XXI-lea. După aceea, va continua, probabil, să aibă un avans substanțial în cercetarea și dezvoltarea științifică și în inovația tehnologică, civilă și militară. Totuși, controlul celorlaltor resurse de putere se dispersează din ce în ce mai mult, între statele nucleu și țările dominante ale celorlaltor civilizații. Controlul Occidentului asupra acestor resurse a fost maxim în anii 1920 și, de atunci, a scăzut în mod neregulat, dar semnificativ. În anii 1920, la o sută de ani după atingerea acestui moment de apogeu, Occidentul va controla probabil circa 24% din teritoriul lumii (față de 49%), 10% din populația mondială (față de 48%) și poate 15–20% din populația mobilizată social, circa 30% din produsul economic mondial (față de 70%), poate 25% din producția industrială (față de 84%) și mai puțin de 10% din personalul militar mondial (față de 45%).

În 1919, Woodrow Wilson, Lloyd George și Georges Clemenceau controlau practic lumea. La Conferința de la Paris, ei au hotărât care țări vor exista și care nu, ce țări noi vor fi create, care vor fi frontierele acestora, cine le va conduce și cum vor fi împărțite Orientul Mijlociu și alte regiuni ale lumii între puterile victorioase. Ei au luat, de asemenea, decizii cu privire la o eventuală intervenție militară în Rusia și la concesiile economice care trebuiau obținute din partea Chinei. După o sută de ani, nici un grup asemănător de oameni de stat nu se va mai putea bucura de o putere comparabilă. Presupunând că acest lucru va mai fi posibil, grupul nu va fi format din trei occidentali, ci din conducătorii statelor nucleu ai celor șapte sau opt mari civilizații. Succesorii lui Reagan, Thatcher, Mitterand și Kohl vor rivaliza cu cei ai lui Deng Xiaoping, Nakasone, Indira Gandhi, Elțîn, Khomeini și Suharto. Epoca dominației occidentale va lua sfârșit. Între timp, declinul Occidentului și ascensiunea altor centre de putere favorizează procesele globale de indigenizare și renașterea culturilor nonoccidentale.

Indigenizare: renașterea culturilor nonoccidentale

Distribuția culturilor în lume reflectă distribuția puterii. Comerțul poate urma steagul sau nu, dar cultura merge aproape întotdeauna după putere. De-a lungul istoriei, expansiunea puterii unei civilizații s-a produs, de obicei, simultan cu înflorirea culturii sale și a implicat aproape întotdeauna folosirea acestei puteri pentru răspândirea valorilor, a practicilor și a instituțiilor sale în alte societăți. O civilizație universală înseamnă o putere universală. Puterea romană a creat o civilizație aproape universală, în limitele lumii clasice. Puterea occidentală, sub forma colonialismului european din secolul al XIX-lea și a hegemoniei americane în secolul XX, a extins cultura occidentală în cea mai mare parte a lumii contemporane. Colonialismul european a luat sfârșit, iar hegemonia americană este în declin. Urmează erodarea culturii occidentale, pe măsură ce obiceiuri, limbi, credințe și instituții indigene cu rădăcini istorice se reafirmă. Creșterea puterii societăților nonoccidentale datorită modernizării determină renașterea culturilor nonoccidentale, în întreaga lume*.

Potrivit lui Joseph Nye, există o distincție între „puterea dură", adică puterea de a comanda, care se bazează pe forța economică și militară, și „puterea blândă", care este capacitatea unui stat de a face „alte țări *să dorească* ceea ce își dorește el" prin atractivitatea culturii și a ideologiei sale. Așa cum observă Nye, în lume are loc o dispersie, pe scară largă, a puterii dure și țările mari „sunt mai puțin capabile decât în trecut să-și folosească resursele de putere

* Legătura dintre putere și cultură este ignorată aproape întotdeauna de cei care susțin iminența apariției unei civilizații universale și necesitatea acesteia să se nască, precum și de cei care afirmă că occidentalizarea este o premisă obligatorie a modernizării. Ei refuză să recunoască faptul că logica argumentului lor îi obligă să susțină extinderea și consolidarea dominației occidentale asupra lumii și că, dacă alte societăți sunt lăsate să-și construiască singure destinul, ele revigorează credințe, obiceiuri și practici vechi care, potrivit universaliștilor, sunt dăunătoare progresului. Totuși, cei care pledează pentru o civilizație universală nu pledează, de obicei, pentru un imperiu universal.

tradiționale pentru a-și atinge scopurile". Nye afirmă, în continuare, că, dacă un stat are „o cultură și o ideologie atrăgătoare, altele vor fi mai dispuse să se lase călăuzite de el", deci puterea blândă este „la fel de importantă ca puterea dură de comandă"[11]. Totuși, ce face cultura și ideologia atrăgătoare? Ele devin atrăgătoare când sunt asociate cu succesul material și cu influența. Puterea blândă este putere doar atunci când se sprijină pe o bază de putere dură. Creșterea puterii dure economice și militare generează încredere în sine, aroganță și credința în superioritatea propriei culturi sau a puterii blânde proprii, față de cele ale altor popoare, și sporește considerabil atractivitatea acestei culturi pentru alte popoare. Scăderea puterii economice și militare duce la îndoială de sine, la crize de identitate și la eforturi de a găsi în alte culturi cheia succesului economic, militar și politic. Pe măsură ce societățile nonoccidentale își sporesc capacitatea economică, militară și politică, ele trâmbițează din ce în ce mai mult virtuțile culturii, ale valorilor și ale instituțiilor proprii.

Ideologia comunistă a atras oameni din toate colțurile lumii, în anii 1950 și 1960, când era asociată cu succesul economic și forța militară a Uniunii Sovietice. Această atracție a dispărut când economia sovietică a stagnat și s-a dovedit incapabilă să susțină puterea militară sovietică. Valorile și instituțiile occidentale au atras oameni din alte culturi pentru că erau considerate sursa puterii și a bogăției Occidentului. Acest proces durează de secole. Așa cum a arătat William McNeill, între 1000 și 1300, creștinismul, dreptul roman și alte elemente ale culturii occidentale au fost adoptate de unguri, polonezi și lituanieni, iar această „acceptare a civilizației occidentale a fost stimulată de frica și de admirația pentru vitejia și iscusința în luptă ale prinților occidentali"[12]. Pe măsură ce puterea Occidentului scade, capacitatea lui de a impune concepte occidentale, precum drepturile omului, liberalismul și democrația, în alte civilizații, scade și ea, la fel ca și atractivitatea acestor valori pentru alte civilizații.

Timp de mai multe secole, popoarele nonoccidentale au invidiat prosperitatea economică, tehnologia avansată, puterea militară și coeziunea politică a societăților occidentale. Ele au căutat secretul acestui succes în valorile și în instituțiile occidentale și, când au crezut că l-au găsit, au încercat să-l aplice în societățile lor. Pentru a deveni bogate și puternice, trebuiau să fie asemenea Occidentului. Astăzi, totuși, aceste atitudini kemaliste au dispărut din Asia de Est. Est-asiaticii consideră că dezvoltarea lor economică spectaculoasă se datorează nu importului culturii occidentale, ci adeziunii la propria cultură. Aceștia afirmă că au succes pentru că sunt diferiți de occidentali. Când societățile nonoccidentale se simțeau slabe în raport cu Occidentul, invocau valorile occidentale ale autodeterminării, ale liberalismului, ale democrației și ale independenței pentru a-și justifica opoziția față de dominația occidentală. Acum că nu mai sunt slabe, ci din ce în ce mai puternice, nu ezită să atace aceleași valori pe care le-au folosit în trecut pentru a-și promova interesele. Revolta împotriva Occidentului a fost justificată, inițial, prin afirmarea universalității valorilor occidentale; acum este justificată prin afirmarea superiorității valorilor nonoccidentale.

Apariția acestor atitudini este o manifestare a ceea ce Ronald Dore numea „fenomenul de indigenizare a generației a doua". Atât în fostele colonii occidentale, cât și în țări independente, precum China și Japonia, „prima generație «modernizatoare» sau «de după independență» a fost educată adesea în universități străine (occidentale), într-o limbă occidentală de circulație internațională. În parte pentru că au ajuns pentru prima oară în străinătate în adolescență, când erau impresionabili, asimilarea valorilor și a stilurilor de viață occidentale a fost, probabil, profundă în cazul lor". Cea mai mare parte a celei de a doua generații, o generație mult mai numeroasă, este educată din ce în ce mai mult în limba maternă, în universități locale create de prima generație. Aceste universități „oferă un contact mult mai diluat cu cultura mondială metropolitană", iar „cunoștințele sunt indigenizate prin traduceri – de obicei, puține și de proastă calitate". Absolvenții acestor

universități nu privesc cu ochi buni dominația primei generații educate în Occident și, de aceea, „sunt adesea atrași de mișcările de opoziție nativiste"[13]. Pe măsură ce influența Occidentului scade, tinerii lideri ambițioși nu pot aștepta ca acesta să îi ajute să devină puternici și bogați. Ei trebuie să găsească, în societatea lor, mijloacele de a reuși, deci, trebuie să se adapteze valorilor și culturii acesteia.

Procesul de indigenizare nu așteaptă neapărat generația a doua. Liderii capabili, clarvăzători și adaptabili din prima generație se indigenizează singuri. Trei exemple notabile sunt Mohammad Ali Jinnah, Harry Lee și Solomon Bandaranaike. Toți au fost absolvenți străluciți de Oxford, Cambridge și, respectiv, Lincoln's Inn, avocați excelenți și membri complet occidentalizați ai elitei societății lor. Jinnah era un laicist convins. Lee era, potrivit unui ministru britanic, „cel mai bun englez de la est de Suez". Bandaranaike a fost crescut în religia creștină. Totuși, pentru a-și conduce țările către obținerea independenței și în perioada următoare, au trebuit să se indigenizeze. S-au întors la cultura lor ancestrală și, uneori, și-au schimbat identitatea, numele, îmbrăcămintea și credințele. Avocatul englez M.A. Jinnah a devenit Quaid-i-Azam în Pakistan. Harry Lee a devenit Lee Kuan Yew. Laicistul Jinnah a devenit un apostol fervent al Islamului care să stea la baza creării statului pakistanez. Anglicizatul Lee a învățat chineza mandarină și a devenit un susținător înfocat al confucianismului. Creștinul Bandaranaike s-a convertit la budism și a făcut apel la naționalismul singalez.

Indigenizarea a fost la ordinea zilei în toată lumea nonoccidentală, în anii 1980 și 1990. Renașterea islamului și „reislamizarea" sunt azi temele centrale în societățile musulmane. În India, tendința dominantă este de a respinge formele și valorile occidentale și de a „hinduiza" politica și societatea. În Asia de Est, guvernele promovează confucianismul, iar liderii politici și intelectuali vorbesc despre „asiatizarea" țărilor lor. La mijlocul anilor 1980, Japonia a devenit obsedată de „*Nijonjinron* sau teoria Japoniei

și a japonezilor". Ulterior, un intelectual japonez de frunte a susținut că, de-a lungul istoriei, Japonia a traversat mai multe „cicluri de import al unor culturi străine și de «indigenizare» a acestor culturi, prin copiere și rafinare, tulburările inevitabile fiind provocate de epuizarea elanului de import și de creație și de redeschiderea către lumea exterioară". În prezent, Japonia „intră în a doua fază a acestui ciclu"[14]. După ce Războiul Rece s-a terminat, Rusia s-a transformat într-o țară „sfâșiată" din cauza renașterii vechii lupte între adepții occidentalizării și slavofili. Totuși, în ultimul deceniu tendința a fost ca primii să cedeze locul ultimilor: occidentalizatul Gorbaciov a fost înlocuit de Elțîn, un președinte cu stil rus, dar concepții occidentale, care, la rândul său, a fost amenințat de naționaliști, reprezentativi pentru indigenizarea ortodoxă rusă.

Indigenizarea este stimulată de paradoxul democrației: adoptarea de către societățile nonoccidentale a instituțiilor democratice occidentale încurajează mișcările politice nativiste și antioccidentale și le permite să acceadă la putere. În anii 1960 și 1970, guvernele occidentalizate și pro-occidentale ale țărilor în curs de dezvoltare erau amenințate de lovituri de stat și revoluții; în anii 1980 și 1990, au fost din ce în ce mai des în pericol să fie înlăturate prin alegeri. Democratizarea intră în conflict cu occidentalizarea, iar democrația este, prin natura ei, un proces care determină o îngustare, nu o lărgire a orizontului politic. Politicienii din societățile nonoccidentale nu câștigă alegerile demonstrând cât de occidentali sunt. În schimb, competiția electorală îi stimulează să folosească argumentele despre care cred că vor avea cel mai mare impact asupra alegătorilor, iar acestea sunt, de obicei, cele cu caracter etnic, naționalist și religios.

Rezultatul este mobilizarea populației împotriva elitelor cu educație și orientare occidentale. Grupările islamiste fundamentaliste au obținut rezultate bune în puținele scrutine organizate în țările musulmane și ar fi venit la putere în Algeria, dacă armata nu ar fi anulat alegerile din 1992. Se poate spune că, în India,

competiția electorală a încurajat violența între comunități[15]. Democrația în Sri Lanka a permis, în 1956, Partidului Libertății să înlăture de la putere Partidul Național Unit, elitist și orientat spre Occident, iar, în anii 1980, a dat mișcării naționaliste singaleze Pathika Chintanaya ocazia să se formeze. Înainte de 1949, elitele sud-africane și cele occidentale considerau Africa de Sud un stat occidental. După instaurarea regimului de apartheid, elitele occidentale au exclus treptat Africa de Sud din tabăra lor, dar sud-africanii albi continuau să se considere occidentali. Totuși, pentru a-și redobândi locul în ordinea internațională occidentală, ei au trebuit să introducă instituții democratice occidentale, ceea ce a dus la venirea la putere a unei elite negre, extrem de occidentalizate. Dacă indigenizarea generației a doua se produce, viitoarea elită va avea concepții mult mai apropiate de ale înaintașilor xhosa, zulu și africani, iar Africa de Sud se va defini, din ce în ce mai mult, ca un stat african.

În diferite perioade anterioare secolului al XIX-lea, bizantinii, arabii, chinezii, otomanii, mongolii și rușii erau foarte încrezători în puterea și în realizările lor, în comparație cu cele ale Occidentului. Pe atunci, disprețuiau inferioritatea culturală, înapoierea instituțională, corupția și decadența Occidentului. Cum Occidentul este în declin, în raport cu alte civilizații, asemenea atitudini reapar. Oamenii cred că „nu mai trebuie să suporte". Iranul este un caz extrem, dar, după cum afirma un observator, „valorile occidentale sunt respinse în diverse moduri, dar cu tot atâta fermitate, în Malaysia, Indonezia, Singapore, China și Japonia"[16]. Asistăm la „sfârșitul erei progresiste", dominate de ideologiile occidentale, și intrăm într-o eră în care civilizațiile vor interacționa, vor concura, vor coexista și vor coopera[17]. Acest proces de indigenizare global se manifestă clar prin reînvierea sentimentului religios în foarte multe părți ale lumii și, mai ales, prin renașterea culturală a țărilor asiatice și islamice, renaștere care se datorează, în mare parte, dinamismului lor economic și demografic.

*La revanche de Dieu**

În prima jumătate a secolului XX, elitele intelectuale considerau, în general, că modernizarea economică și socială ducea la o diminuare a importanței religiei în viața oamenilor. Această părere era împărtășită atât de cei care aprobau tendința, cât și de cei care o deplângeau. Laicii modernizatori aclamau măsura în care știința, raționalismul și pragmatismul eliminau superstițiile, miturile, iraționalitatea și ritualurile, care formau esența religiilor existente. Societatea pe cale de a se naște avea să fie tolerantă, rațională, pragmatică, progresistă, umanistă și laică. Pe de altă parte, conservatorii îngrijorați avertizau în legătură cu consecințele teribile ale dispariției credințelor și instituțiilor religioase și a îndrumării morale oferite de religie individului și societății. După ei, rezultatele aveau să fie anarhia, depravarea și o subminare a vieții civilizate. „Dacă nu-l vreți pe Dumnezeu (și Dumnezeu este gelos), ar trebui să vă închinați lui Hitler sau lui Stalin“[18], spunea T.S. Eliot.

A doua jumătate a secolului XX a dovedit că aceste speranțe și temeri erau neîntemeiate. Modernizarea economică și socială a devenit globală ca scop, și în același timp, s-a produs o renaștere globală a religiei. Această renaștere, pe care Gilles Kepel a numit-o *la revanche de Dieu*, s-a manifestat pe toate continentele, în toate civilizațiile și în aproape toate țările. După cum observa Kepel, la mijlocul anilor 1970, tendința de laicizare și de conciliere a religiei cu laicismul „s-a inversat. A apărut o nouă abordare religioasă, care nu mai avea ca scop adaptarea la valorile laice, ci redarea unui fundament sacru organizării societății – la nevoie, schimbând societatea. Exprimată într-o multitudine de forme, această abordare pleda pentru abandonarea modernismului care eșuase și ale cărui regrese și impasuri puteau fi puse pe seama rupturii cu Dumnezeu. Tema nu mai era *aggiornamento*, ci o a «doua

* „Revanșa lui Dumnezeu“ (în fr., în orig.). Titlul unui interviu cu Gilles Kepel, în *Geopolitique*, nr. 33 (primăvara 1991). (n.red.)

evanghelizare a Europei», scopul nu mai era modernizarea Islamului, ci «islamizarea modernității».“[19]

Această renaștere religioasă a însemnat, în parte, expansiunea anumitor religii, care au câștigat noi adepți în societăți unde aceștia nu existaseră mai înainte. Totuși, într-o măsură mult mai mare, ea a însemnat întoarcerea oamenilor la religiile tradiționale ale comunităților lor, cărora le-au conferit o nouă vigoare și o nouă semnificație. În creștinismul occidental, în islamism, iudaism, hinduism, budism și ortodoxie s-a constatat o creștere a sentimentului religios, a importanței religiei și a practicii religioase la credincioși care altădată se manifestau ocazional. În toate aceste religii, au apărut mișcări fundamentaliste care s-au consacrat purificării doctrinelor și instituțiilor religioase și remodelării comportamentului personal, social și public, în conformitate cu dogmele religioase. Mișcările fundamentaliste sunt puternice și pot avea un impact politic semnificativ. Totuși, ele sunt doar valurile de suprafață ale unui curent religios mult mai amplu și mai fundamental, care dă o nouă formă vieții umane, la sfârșitul secolului XX. Renașterea religiei în întreaga lume merge mult dincolo de activitățile extremiștilor fundamentaliști. În tot mai multe societăți, ea se manifestă în viața și în activitatea cotidiană ale oamenilor și în preocupările și în planurile guvernelor. În cultura confucianistă laică, renașterea culturală ia forma afirmării valorilor asiatice, dar, în restul lumii ea se manifestă prin afirmarea valorilor religioase. După cum remarca George Weigel, „delaicizarea lumii este una dintre realitățile sociale dominante de la sfârșitul secolului XX“[20].

Ubicuitatea și importanța religiei au fost evidente în fostele țări comuniste. Din Albania până în Vietnam renașterea religioasă a umplut golul lăsat de prăbușirea ideologiei comuniste. În Rusia, ortodoxia a cunoscut o renaștere semnificativă. În 1994, 30% dintre rușii în vârstă de până la 25 de ani declarau că trecuseră de la ateism la credință. Numărul bisericilor active în regiunea Moscovei a crescut de la 50, în 1988, la 250, în 1993. Toți liderii

politici au început să arate respect pentru religie, care a început să fie sprijinită de guvern. După cum relata un observator atent, în 1993, în orașele ruse „sunetul clopotelor bisericilor umple din nou aerul. Cupole proaspăt aurite strălucesc în soare. Biserici până de curând în ruine răsună din nou de cântece minunate. Bisericile sunt locurile cele mai aglomerate din oraș."[21] În același timp, în Asia Centrală, a avut loc o renaștere a Islamului. În 1989, în această parte a lumii, funcționau 160 de moschei și o *madrasa* (seminar islamic); la începutul lui 1993, erau peste 10 000 de moschei și zece *madrasa*. Deși această renaștere a fost susținută de mișcări politice fundamentaliste și încurajată din afară de Arabia Saudită, Iran și Pakistan, ea a fost, în esență, o mișcare culturală amplă, la care a participat cea mai mare parte a societății[22].

Cum poate fi explicată această renaștere religioasă globală? Au existat, evident, cauze specifice în fiecare țară și în fiecare civilizație. Totuși, ar fi exagerat să presupunem că un număr mare de cauze diferite au produs efecte simultane și similare, în cea mai mare parte a lumii. Un fenomen global necesită o explicație globală. Oricât de mult ar fi putut fi influențate evenimentele din diverse țări de factori specifici, trebuie să fi existat unele cauze generale. Care au fost acestea?

Cauza cea mai evidentă, mai frapantă și mai puternică a renașterii religioase globale este exact evenimentul care ar fi trebuit să provoace moartea religiei: procesele de modernizare socială, economică și culturală, care au cuprins întreaga lume, în a doua jumătate a secolului XX. Vechile surse de identitate și sisteme de autoritate sunt distruse. Oamenii se mută de la sat la oraș, sunt dezrădăcinați, își iau slujbe noi sau nu găsesc de lucru. Interacționează cu mulți străini și sunt expuși unor noi tipuri de relații. Au nevoie de noi surse de identitate, de noi forme stabile de comunitate și de noi precepte morale, care să le dea sentimentul că viața are un sens și un scop. Religia, fie ea moderată sau fundamentalistă, satisface aceste nevoi. Lee Yuan Kew explica fenomenul din Asia de Est:

> Suntem societăți agricole care s-au industrializat într-o generație sau două. Ce s-a întâmplat în Occident, în peste 200 de ani, se întâmplă aici în aproximativ 50 de ani sau mai puțin. Totul s-a aglomerat într-un cadru temporal foarte redus, de aceea este firesc să existe rupturi și disfuncționalități. Dacă vă uitați la țările sau zonele care se dezvoltă rapid – Coreea, Thailanda, Hong Kong și Singapore – veți observa un fenomen remarcabil: ascensiunea religiei... Vechile obiceiuri și religii – precum venerarea strămoșilor și șamanismul – nu mai satisfac pe deplin. Se caută explicații superioare despre scopul vieții umane, despre motivul pentru care suntem aici. Această căutare este caracteristică perioadelor de mare tensiune socială[23].

Oamenii nu au nevoie doar de rațiune pentru a trăi. Ei nu pot calcula și acționa rațional, în interes propriu, până nu își definesc identitatea. Politica interesului presupune identitate. În perioade de schimbări sociale bruște, identitățile existente se dizolvă, eul trebuie redefinit și trebuie create noi identități. Celor care se întreabă cine sunt și unde le este locul, religia le oferă răspunsuri convingătoare, iar grupurile religioase sunt pentru ei mici comunități sociale care le înlocuiesc pe cele pierdute prin urbanizare. Toate religiile, spunea Hassan al-Turabi, „le oferă oamenilor un sentiment al identității și o direcție în viață". În acest proces, oamenii redescoperă sau creează identități istorice noi. Oricare ar fi scopurile universaliste pe care le-ar avea, religiile le oferă oamenilor o identitate, introducând o distincție fundamentală între credincioși și necredincioși, între un grup superior, al adepților, și unul diferit și inferior, al celorlalți[24].

În ceea ce privește lumea musulmană, Bernard Lewis susține că a existat „o tendință recurentă ca, în vremuri de criză, musulmanii să-și găsească identitatea și loialitatea fundamentale în comunitatea religioasă – adică într-o entitate definită de Islam, mai degrabă decât de criterii teritoriale sau etnice". Gilles Kepel

subliniază, de asemenea, rolul central al căutării identității: „Reislamizarea «de jos» este, mai presus de toate, un mod de a reconstrui o identitate într-o lume care și-a pierdut sensul și a devenit amorfă și alienantă“[25]. În India, „se construiește o nouă identitate hindusă“, ca răspuns la tensiunile și alienarea generate de modernizare[26]. În Rusia, renașterea religiei este rezultatul „unei dorințe ardente de identitate, pe care numai biserica ortodoxă, singura legătură neîntreruptă cu trecutul milenar al rușilor, o poate satisface“, iar în republicile islamice ea are la bază „aspirația cea mai puternică a popoarelor din Asia Centrală, aceea de a-și afirma identitatea suprimată de Moscova timp de decenii“[27]. Mișcările fundamentaliste, în special, sunt „un mod de a face față haosului și pierderii identității, a sensului și a structurilor sociale sigure, provocată de introducerea rapidă a structurilor sociale și politice moderne, de laicizare, de cultura științifică și de dezvoltarea economică“. După William H. McNeill, mișcările fundamentaliste care contează „...sunt cele care recrutează membri din toate păturile sociale și care se extind pentru că răspund sau par să răspundă unor nevoi umane noi. [...] Nu întâmplător, toate aceste mișcări își au bazele în țări unde presiunea demografică asupra pământului face imposibilă păstrarea vechiului mod de viață rural pentru majoritatea populației și unde comunicațiile în masă, cu baza la oraș, pătrund la sate și încep să erodeze modul de viață țărănesc, vechi de secole.“[28]

În linii mai generale, renașterea religiei la nivel mondial este o reacție împotriva laicizării, a relativismului moral și a exceselor și o reafirmare a valorilor ordinii, disciplinei, muncii, întrajutorării și solidarității umane. Grupurile religioase satisfac nevoi sociale neglijate de administrația statului. Acestea includ servicii medicale și spitalicești, grădinițe și școli, îngrijirea bătrânilor, asistență promptă după producerea unor catastrofe naturale sau de alt tip și sprijin material și social, în perioadele de dificultăți economice. Dezintegrarea ordinii și a societății civile creează goluri, umplute de grupuri religioase, adesea fundamentaliste[29].

Dacă religiile dominante tradiționale nu satisfac nevoile afective și sociale ale celor dezrădăcinați, alte grupuri religioase intervin pentru a le satisface și, astfel, își măresc considerabil numărul de membri, sporind și influența religiei în viața socială și politică. Coreea de Sud a fost, de-a lungul istoriei sale, o țară preponderent budistă, în care creștinii reprezentau probabil între 1 și 3 la sută din populație, în 1950. În fața dezvoltării economice rapide a țării, a urbanizării masive și a diferențierii ocupaționale, budismul a părut insuficient. „Pentru milioanele de oameni care au dat năvală în orașe și pentru mulți dintre cei care au rămas în mediul rural profund schimbat, budismul calm din epoca agrară a Coreii și-a pierdut atractivitatea. Creștinismul, cu mesajul său de mântuire personală și de destin individual, a oferit mai multă alinare într-o perioadă de confuzie și schimbare.“[30] În anii 1980 creștinii, în majoritate prezbiterieni și catolici, reprezentau cel puțin 30% din populația Coreii.

O schimbare asemănătoare a avut loc în paralel în America Latină, unde numărul protestanților a crescut de la circa 7 milioane, în 1960, la circa 50 de milioane, în 1990. După cum au recunoscut episcopii catolici din America Latină, în 1989, acest succes al protestantismului s-a datorat „lentorii cu care Biserica Catolică se adaptează la tehnicitatea vieții urbane“ și „structurii ei, care o face uneori incapabilă să răspundă nevoilor psihologice ale oamenilor de azi“. Potrivit unui preot brazilian, spre deosebire de Biserica Catolică, bisericile protestante satisfac „nevoile fundamentale ale omului – căldură umană, vindecare, experiență spirituală profundă“. Răspândirea protestantismului printre săracii din America Latină nu înseamnă, în primul rând, înlocuirea unei religii cu alta, ci o intensificare substanțială a devoțiunii și a participării religioase, căci mulți catolici nepracticanți au devenit protestanți activi și pioși. De exemplu, la începutul anilor 1990, în Brazilia, 20% din populație se declara protestantă și 73% catolică. Totuși, duminica erau 20 de milioane de credincioși în bisericile protestante și 12 milioane în cele catolice[31]. Asemenea

altor religii mondiale, creștinismul trece printr-o renaștere care are legătură cu modernizarea și, în America Latină, aceasta a luat mai degrabă o formă protestantă decât una catolică.

Aceste schimbări din Coreea de Sud și din America Latină reflectă incapacitatea budismului și a catolicismului de a răspunde nevoilor psihologice, afective și sociale ale oamenilor afectați de traumele modernizării. Apariția unor schimbări semnificative în apartenența religioasă a oamenilor din alte părți ale lumii va depinde de măsura în care religia dominantă va putea satisface aceste nevoi. Dată fiind ariditatea sa afectivă, confucianismul pare deosebit de vulnerabil. În țările confucianiste, protestantismul și catolicismul ar putea exercita o atracție similară celei exercitate de protestantismul evanghelic în America Latină, de creștinism în Coreea de Sud și de fundamentalism în țările musulmane și în India. În China, la sfârșitul anilor 1980, când dezvoltarea economică era în plin avânt, creștinismul s-a răspândit „mai ales în rândul tinerilor". Probabil 50 de milioane de chinezi sunt creștini. Guvernul a încercat să împiedice creșterea numărului de adepți, întemnițând preoți, misionari și evangheliști, interzicând și suprimând ceremoniile și activitățile religioase și adoptând o lege, în 1994, care interzice străinilor să facă prozeliți sau să înființeze școli religioase ori alte organizații religioase. De asemenea, a interzis grupurilor religioase să desfășoare activități independente sau finanțate din afara țării. În Singapore, ca și în China, circa 5% din populație este creștină. La sfârșitul anilor 1980 și la începutul anilor 1990, autoritățile i-au avertizat pe evangheliști să nu perturbe „echilibrul religios delicat" al țării, au arestat membri ai clerului, inclusiv persoane cu diferite funcții în organizații catolice, și au hărțuit în diverse moduri grupuri și persoane creștine[32]. Odată cu sfârșitul Războiului Rece și cu deschiderea politică ce a urmat, bisericile occidentale au pătruns și în fostele republici sovietice ortodoxe. Aici, ca și în China, s-au făcut eforturi pentru a limita prozelitismul. În 1993, la insistențele Bisericii Ortodoxe Ruse, parlamentul rus a adoptat o lege care impunea ca grupurile

religioase străine, care voiau să desfășoare activități educative sau misionare, să fie acreditate de stat sau afiliate unei organizații religioase ruse. Totuși, președintele Elțîn a refuzat să semneze decretul de promulgare[33]. În general, istoria arată că, acolo unde intră în conflict, *la revanche de Dieu* învinge indigenizarea: dacă nevoile religioase generate de modernizare nu pot fi satisfăcute de religiile tradiționale, oamenii se întorc către religii de import satisfăcătoare din punct de vedere afectiv.

Pe lângă traumele psihologice, afective și sociale provocate de modernizare, renașterea religioasă a fost stimulată și de regresul Occidentului și de sfârșitul Războiului Rece. Începând din secolul al XIX-lea, răspunsurile civilizațiilor nonoccidentale în fața occidentalizării au trecut, în general, printr-o succesiune de ideologii importate din Occident. În secolul al XIX-lea elitele nonoccidentale au asimilat valorile liberale occidentale și prima lor formă de opoziție față de Occident a fost naționalismul liberal. În secolul XX, elitele ruse, asiatice, arabe, africane și latino-americane au importat ideologiile socialiste și marxiste și le-au combinat cu naționalismul, pentru a se opune capitalismului și imperialismului occidental. Prăbușirea comunismului în Uniunea Sovietică, modificarea lui radicală în China și incapacitatea economiilor socialiste de a realiza o dezvoltare susținută au creat acum un vid ideologic. Guvernele, grupurile și instituțiile occidentale, ca, de exemplu, FMI și Banca Mondială, au încercat să umple acest vid cu doctrinele economiei neo-ortodoxe și ale democrației politice. Nu se știe în ce măsură aceste doctrine vor avea un impact durabil asupra culturilor nonoccidentale. Între timp, oamenii văd în comunism ultimul zeu laic care a căzut și, în absența unor noi divinități laice convingătoare, se întorc cu ușurare și cu pasiune către cea adevărată. Religia ia locul ideologiei și naționalismul religios înlocuiește naționalismul laic[34].

Mișcările de revitalizare religioasă sunt antilaice, antiuniversaliste și, cu excepția celor creștine, antioccidentale. Ele se opun, de asemenea, relativismului, egocentrismului și consumerismului

asociate cu ceea ce Bruce B. Lawrence numea „modernism", pentru a-l distinge de „modernitate". În general, ele nu resping urbanizarea, industrializarea, dezvoltarea, capitalismul, știința și tehnologia și ceea ce implică toate acestea în privința organizării societății. În acest sens, nu sunt antimoderne. După cum remarca Lee Kuan Yew, ele acceptă modernizarea și „inevitabilitatea științei și a tehnologiei, împreună cu schimbările în stilul de viață pe care acestea le produc", dar „nu sunt receptive la ideea de a fi occidentalizate". Nici naționalismul, nici socialismul, susține al-Turabi, nu au fost factori de dezvoltare în lumea islamică. „Religia este motorul dezvoltării" și un islamism purificat va juca azi un rol comparabil cu cel jucat de etica protestantă în istoria Occidentului. Religia nu este incompatibilă cu dezvoltarea unui stat modern[35]. Mișcările islamice fundamentaliste au fost și sunt puternice în societățile musulmane mai avansate și aparent mai laice, precum Iran, Algeria, Iran, Egipt, Liban și Tunisia[36]. Mișcările religioase, mai ales cele fundamentaliste, sunt experte în folosirea tehnicilor moderne de comunicare și de organizare, pe care le folosesc pentru a-și răspândi mesajul, după cum a demonstrat-o succesul spectaculos al teleevanghelismului protestant în America Centrală.

Participanții la renașterea religioasă provin din toate categoriile sociale, dar mai ales din două dintre acestea, ambele urbane și ambele dinamice. Cei care s-au mutat recent la oraș au nevoie, în general, de sprijin afectiv, social și material, ca și de îndrumare, pe care le primesc de la grupurile religioase mai mult decât din oricare altă sursă. Așa cum spunea Régis Debray, pentru ei religia nu este „opiul popoarelor, ci vitamina celor slabi"[37]. Cealaltă categorie este noua clasă de mijloc care întruchipează ceea ce Dore numea „fenomenul indigenizării generației a doua". Activiștii din grupările islamice fundamentaliste nu sunt, după cum arată Kepel, „niște conservatori în vârstă sau niște țărani analfabeți". La musulmani, ca și la alte populații, renașterea religioasă este un fenomen urban și atrage oameni orientați către modernitate,

bine educați și cu cariere în profesiile liberale, administrație și comerț[38]. Printre musulmani, tinerii sunt religioși, iar părinții lor, laici. Cam același lucru se întâmplă și la hinduși, unde conducătorii mișcărilor de renaștere religioasă provin din a doua generație indigenizată și sunt adesea „oameni de afaceri sau administratori de succes", numiți de presa indiană *scuppies – saffron-clad yuppies* (tineri profesioniști de succes, care poartă haine de culoarea șofranului). În anii 1990, tot mai mulți dintre susținătorii lor proveneau din „clasa mijlocie indiană solidă – dintre negustori și contabili, avocați și ingineri, funcționari publici superiori, intelectuali și jurnaliști"[39]. În Coreea de Sud, oameni din aceleași categorii sociale au umplut tot mai multe biserici catolice și prezbiteriene, în anii 1960 și 1970.

Indigenă sau importată, religia oferă sens și orientare elitelor în ascensiune din societățile în curs de modernizare. „Atribuirea de valoare unei religii tradiționale", remarca Ronald Dore, „este un mod de a revendica un respect egal din partea altor națiuni dominante și, adesea, în același timp, din partea unei clase conducătoare locale care a îmbrățișat valorile și stilul de viață ale acelor națiuni dominante". Potrivit lui William McNeill, „reafirmarea islamului, indiferent de forma sa sectară specifică, înseamnă mai mult decât orice respingerea influenței europene și americane asupra societății, politicii și moralei locale"[40]. În acest sens, renașterea religiilor nonoccidentale este cea mai puternică manifestare a antioccidentalismului în societățile nonoccidentale. Această renaștere nu este o respingere a modernității, ci a Occidentului și a culturii laice, relativiste și degenerate asociate cu el. Este o respingere a „occidentoxicării" societăților nonoccidentale. Este o declarație de independență culturală față de Occident, o declarație mândră: „Vom fi moderni, dar nu vom fi ca voi".

Capitolul 5

Economia, demografia și civilizațiile challenger

Indigenizarea și renașterea religiei sunt fenomene globale. Totuși, ele și-au găsit expresia cea mai pregnantă în afirmarea culturală a Asiei și a lumii musulmane și în provocările lansate Occidentului de către aceste civilizații. Ele au fost civilizațiile dinamice ale ultimului sfert de secol XX. Provocarea islamică se manifestă prin renașterea culturală, politică și socială a Islamului în lumea musulmană și prin respingerea simultană a valorilor și a instituțiilor occidentale. Provocarea asiatică se manifestă în toate civilizațiile est-asiatice – sinică, japoneză, budistă și musulmană – și pune accentul pe diferențele lor culturale față de Occident și pe punctele lor comune, adesea identificate cu confucianismul. Atât asiaticii, cât și musulmanii subliniază superioritatea culturilor lor față de cultura occidentală. În schimb, membrii altor civilizații nonoccidentale – hindusă, ortodoxă, latino-americană și africană – afirmă caracterul specific al culturilor lor, dar, până la mijlocul anilor 1990, au ezitat să proclame superioritatea acestora față de cultura occidentală. Doar Asia și lumea islamică se ridică, adesea împreună, cu din ce în ce mai multă încredere, împotriva Occidentului.

Aceste provocări au cauze înrudite, dar diferite. Afirmarea asiatică își are rădăcinile în creșterea economică; afirmarea musulmană se datorează, într-o măsură considerabilă, mobilizării sociale și creșterii demografice. Fiecare din aceste provocări are și va continua să aibă, în secolul al XXI-lea, un impact extrem de destabilizator asupra politicii globale. Totuși, natura impactului fiecăreia diferă semnificativ. Dezvoltarea economică a Chinei

și a altor societăți asiatice oferă guvernelor acestora stimulentele și resursele pentru a fi mai exigente în relațiile cu alte țări. Creșterea demografică din țările musulmane și, mai ales, creșterea populației din segmentul de vârstă de la 15 la 24 de ani furnizează recruți mișcărilor fundamentaliste, teroriste și insurgente, dar și potențiali emigranți. Creșterea economică dă forță guvernelor asiatice; creșterea demografică amenință guvernele musulmane și societățile nonmusulmane.

Afirmarea Asiei

Dezvoltarea economică a Asiei de Est a fost una dintre evoluțiile cele mai importante din lume, în a doua jumătate a secolului XX. Acest proces a început în Japonia, în anii 1950, și, pentru o vreme, s-a crezut că această țară era marea excepție: o țară nonoccidentală care reușise să se modernizeze și să se dezvolte economic. Totuși, acest proces de dezvoltare economică s-a extins la cei patru „tigri asiatici" (Hong Kong, Taiwan, Coreea de Sud și Singapore) și apoi la China, Malaysia, Thailanda și Indonezia și, recent, a început și în Filipine, India și Vietnam. Multe dintre aceste țări au avut, timp de un deceniu sau mai mult, rate anuale medii de creștere economică de cel puțin 8–10%. O creștere la fel de spectaculoasă au cunoscut-o schimburile comerciale dintre Asia și restul lumii, apoi cele dintre țările asiatice. Această performanță economică a Asiei contrastează cu creșterea economică modestă a țărilor europene și a SUA și cu stagnarea care a marcat restul lumii.

Excepția nu mai este doar Japonia, ci, din ce în ce mai mult, întreaga Asie. În secolul al XXI-lea nu vom mai putea identifica bogăția cu Occidentul și subdezvoltarea cu restul lumii. Această transformare a fost extraordinar de rapidă. După cum arăta Kishore Mahbuhani, Marea Britanie și SUA au avut nevoie de 58 de ani și respectiv de 47 de ani ca să-și dubleze producția pe cap de locuitor, dar Japonia a făcut-o în 33 de ani, Indonezia în 17, Coreea de Sud în 11, iar China în 10. În anii 1980 și în prima

jumătate a deceniului următor, economia chineză a crescut cu o rată anuală medie de 8%, iar „tigrii" au urmat-o îndeaproape (vezi Figura 5.1). Banca Mondială declara, în 1993, că „zona economică chineză a devenit al patrulea pol de creștere mondial", alături de Statele Unite, Japonia și Germania. Potrivit celor mai multe estimări, economia chineză va deveni cea mai mare din lume în secolul al XXI-lea. Dacă în anii 1990 două economii asiatice se plasau pe locurile doi și trei din lume, în 2020, patru dintre cele mai mari cinci și șapte dintre cele mai mari zece economii ale lumii vor fi, probabil, asiatice, iar Asia va furniza peste 40% din produsul economic global. Majoritatea celor mai competitive economii vor fi probabil tot asiatice[1]. Chiar dacă creșterea economică a Asiei se plafonează mai repede și mai brusc decât este de așteptat, efectele pe care ea le-a produs deja pe continent și în restul lumii sunt enorme.

FIGURA 5.1
PROVOCAREA ECONOMICĂ: ASIA ȘI OCCIDENTUL
CREȘTERE ANUALĂ MEDIE A PIB

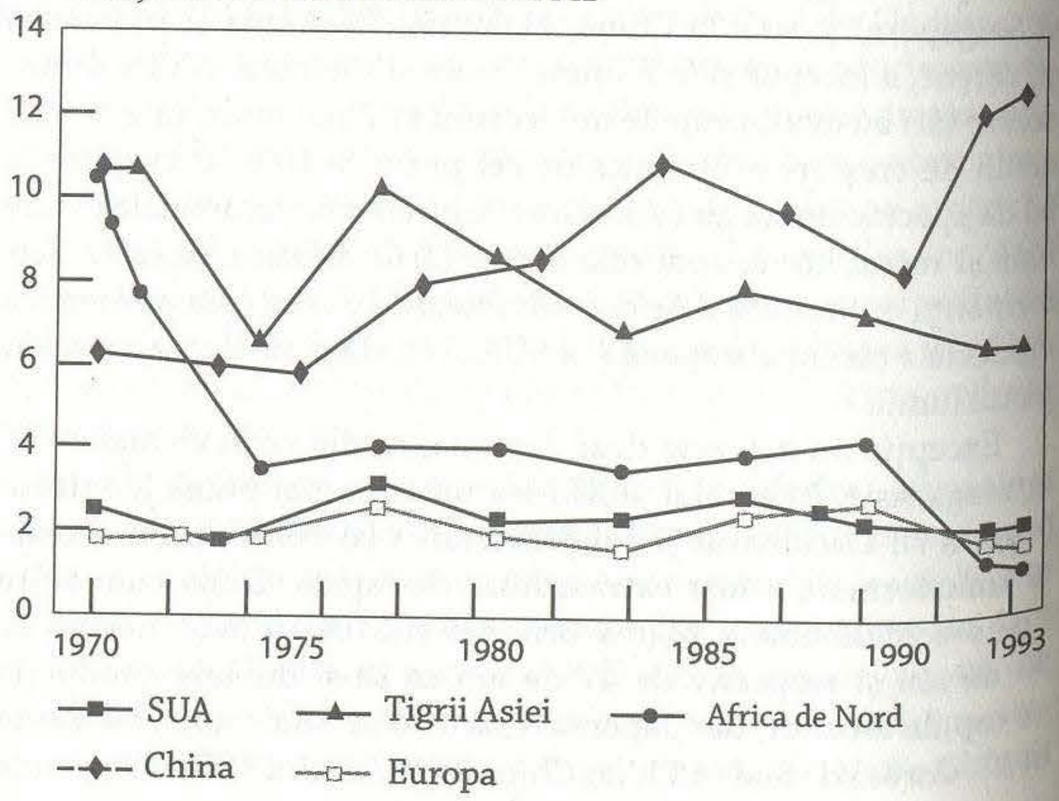

Sursa: Banca Mondială, *World Tables 1995, 1991* (Baltimore, John Hopkins University Press, 1995, 1991); Direcția Generală de Buget, Contabilitate și Statistică, R.O.C., *Statistical Abstract of National Income, Taiwan Area, Republic of China, 1951–1995* (1995).
Notă: Punctele reprezintă medii realizate o dată la trei ani.

Dezvoltarea economică a Asiei de Est modifică echilibrul de putere dintre Asia și Occident, mai exact dintre Asia și Statele Unite. Succesul economic generează încredere în sine și dorință de afirmare. Ca și puterea, bogăția este considerată o dovadă de virtute, o demonstrație a superiorității morale și culturale. După ce au devenit prosperi, est-asiaticii nu au ezitat să accentueze caracterul unic al culturii lor și să proclame superioritatea valorilor și a modului lor de viață față de cele ale Occidentului și ale altor societăți. Țările asiatice sunt din ce în ce mai puțin receptive la cererile și interesele Statelor Unite și tot mai capabile să reziste presiunilor exercitate de acest stat sau de alte țări occidentale.

Ambasadorul Tommy Koh nota, în 1993, că „în Asia are loc o renaștere culturală". Asiaticii sunt „tot mai încrezători în ei înșiși" și „nu mai consideră că orice vine din Occident sau din SUA este neapărat cel mai bun"[2]. Această renaștere se manifestă prin accentuarea tot mai puternică a identității culturale proprii a fiecărei țări asiatice și a punctelor comune ale culturilor asiatice, care le disting de cultura occidentală. Importanța acestei renașteri culturale este evidențiată de evoluția relațiilor dintre principalele două societăți est-asiatice și cultura occidentală.

Când Occidentul a pătruns cu forța în China și în Japonia, la mijlocul secolului al XIX-lea, elitele dominante, după o perioadă scurtă de kemalism, au optat pentru o strategie reformistă. După restaurația Meiji, în Japonia a venit la putere un grup dinamic de reformatori, care au studiat și au împrumutat tehnici, practici și instituții occidentale și au început modernizarea țării. Totuși, ei au făcut-o în așa fel încât să păstreze elementele esențiale ale culturii japoneze tradiționale, ceea ce, în multe privințe, a contribuit

la modernizare și, apoi, a permis Japoniei să invoce, să reformuleze și să folosească acele elemente pentru a-și justifica politica imperialistă din anii 1930 și 1940 și pentru a obține sprijin. Pe de altă parte, în China, dinastia Qing, aflată în declin, nu a reușit să se adapteze la impactul Occidentului. China a fost învinsă, exploatată și umilită de Japonia și de puterile europene. Căderea dinastiei în 1910 a fost urmată de divizare, război civil și de adoptarea unor concepte occidentale concurente de către liderii politici și intelectuali chinezi rivali: cele trei principii ale lui Sun Yat Sen, „naționalismul, democrația și bunăstarea poporului"; liberalismul lui Liang Ch'i-ch'ao; marxism-leninismul lui Mao Zedong. La sfârșitul anilor 1940 ideologia importată din Uniunea Sovietică a triumfat asupra împrumuturilor din Occident – naționalism, liberalism, democrație și creștinism – și China a devenit o societate socialistă.

În Japonia, înfrângerea zdrobitoare din cel de-al Doilea Război Mondial a provocat o derută culturală totală. În 1994, un occidental profund implicat în societatea japoneză spunea că „este foarte greu să apreciem acum în ce măsură totul – religia, cultura, toate aspectele vieții intelectuale a acestei țări – a fost pus în serviciul acelui război. Pierderea războiului a fost un șoc total pentru sistem. Pentru japonezi acesta nu mai valora doi bani și a fost abandonat."[3] În locul lui, tot ce avea legătură cu Occidentul și, mai ales, cu Statele Unite victorioase a fost considerat bun și de dorit. Astfel, Japonia a încercat să imite și să întreacă Statele Unite, așa cum China a imitat Uniunea Sovietică.

La sfârșitul anilor 1970 eșecul economic al comunismului și succesul capitalismului în Japonia și în alte societăți asiatice au determinat noua conducere a Chinei să se îndepărteze de modelul sovietic. După zece ani, prăbușirea Uniunii Sovietice a subliniat, încă o dată, eșecul acestei ideologii. Chinezii au trebuit să aleagă atunci între întoarcerea spre Occident și întoarcerea spre interior. Mulți intelectuali și nu numai au pledat pentru o occidentalizare completă, un curent al cărui apogeu cultural și popular este reprezentat de serialul de televiziune *River Elegy* și de statuia zeiței

democrației ridicată în piața Tiananmen. Totuși, această orientare occidentală nu s-a bucurat nici de sprijinul celor câteva sute de persoane care contau la Beijing, nici de al celor opt sute de milioane de țărani. Occidentalizarea totală nu era mai practică la sfârșitul secolului XX decât fusese la sfârșitul secolului al XIX-lea. Conducerea chineză a ales, în schimb, o nouă versiune a *Ti-Yong*: capitalism și implicare în economia mondială, pe de o parte, autoritarism politic și reîntoarcere la cultura chineză tradițională, pe de altă parte. Regimul a înlocuit legitimitatea revoluționară a marxism-leninismului cu legitimitatea performanței dată de dezvoltarea economică impetuoasă și cu legitimitatea naționalistă dată de invocarea caracteristicilor specifice ale culturii chineze. „După protestele din piața Tiananmen", observa un comentator, „regimul a îmbrățișat cu entuziasm naționalismul chinez, ca pe o nouă sursă de legitimitate" și a stimulat deliberat antiamericanismul, pentru a-și justifica puterea și comportamentul[4]. Apare un naționalism cultural chinez, rezumat astfel de un lider din Hong Kong, în 1994: „Noi, chinezii, ne simțim pentru prima oară naționaliști. Suntem chinezi și suntem mândri de asta." În China înșăși, la începutul anilor 1990, a început să se manifeste „o dorință populară de întoarcere la tradiția chineză autentică, adesea patriarhală, nativistă și autoritară. În această întoarcere la istorie, democrația este discreditată, la fel ca leninismul, ca fiind impusă din afară."[5]

La începutul secolului XX intelectualii chinezi au identificat, asemenea lui Weber, dar în mod independent, confucianismul drept cauză a înapoierii Chinei. La sfârșitul secolului XX, liderii politici chinezi, asemenea sociologilor occidentali, proslăvesc confucianismul ca sursă a progresului Chinei. În anii 1980, guvernul chinez a început să încurajeze interesul pentru confucianism, pe care unii lideri ai partidului l-au declarat „curentul principal" al culturii chineze[6]. Bineînțeles, Lee Kuan Yew a început și el să manifeste entuziasm față de confucianism, pe care-l considera o sursă a succesului țării sale și ale cărui valori a început să le

propovăduiască în restul lumii. În anii 1990, guvernul taiwanez s-a declarat „moștenitorul gândirii confucianiste", iar președintele Lee Teng-hui a afirmat că democratizarea Taiwanului își avea rădăcinile în „moștenirea sa culturală chineză", începând cu Kao Yao (secolul al XI-lea î.Hr.), Confucius (secolul al V-lea î.Hr.) și Mencius (secolul al III-lea î.Hr.)[7]. Fie că vor să justifice autoritarismul, fie că vor să justifice democrația, conducătorii chinezi caută legitimare în cultura lor chineză comună, nu în concepte importate din Occident.

Naționalismul promovat de regim este un naționalism al etniei chineze han, care contribuie la ștergerea diferențelor lingvistice, regionale și economice care afectează 90% din populația Chinei. În același timp, el subliniază diferențele dintre această etnie și minoritățile etnice non-chineze, care reprezintă mai puțin de 10% din populație, dar ocupă 60% din teritoriul țării. El furnizează, de asemenea, regimului o bază pentru respingerea creștinismului, a organizațiilor creștine și a misionarilor creștini, care oferă o variantă occidentală alternativă pentru umplerea vidului lăsat de prăbușirea leninismului maoist.

În același timp, dezvoltarea economică a Japoniei în anii 1980, care contrasta cu eșecurile și „declinul" economiei și al sistemului social american, i-a făcut pe japonezi să fie din ce în ce mai puțin atrași de modelele occidentale și din ce în ce mai convinși că succesul lor își are rădăcinile în propria lor cultură. Cultura japoneză care produsese dezastrul militar din 1945 și, deci, trebuise să fie respinsă a generat, de asemenea, triumful economic și deci putea fi îmbrățișată. Familiaritatea crescândă a japonezilor cu Occidentul i-a făcut „să-și dea seama că a fi occidental nu este ceva minunat în sine. Ei își scot asta din minte". Dacă japonezii au adoptat, după restaurația Meiji, o politică de „distanțare de Asia și de apropiere de Europa", în perioada de renaștere culturală de la sfârșitul secolului XX ei au adoptat o politică de „distanțare de America și de apropiere de Asia"[8]. Această tendință a implicat, mai întâi, o reidentificare cu tradițiile culturale japoneze și o reafirmare a valorilor acestor tradiții și, apoi, un efort de a „asiatiza" Japonia

și de a o identifica, în ciuda civilizației ei distincte, cu o cultură asiatică, în general. Date fiind gradul în care Japonia, spre deosebire de China, s-a identificat cu Occidentul, după al Doilea Război Mondial, și faptul că Occidentul, în ciuda eșecurilor sale, nu s-a prăbușit complet, asemenea Uniunii Sovietice, Japonia nu a fost nici pe departe la fel de motivată să respingă complet Occidentul, așa cum a fost China să se distanțeze atât de modelul sovietic, cât și de cel occidental. Pe de altă parte, date fiind unicitatea civilizației japoneze, amintirile lăsate de imperialismul japonez în alte țări și influența economică dominantă a Chinei în majoritatea celorlaltor țări asiatice, Japoniei îi va fi mai ușor să se distanțeze de Occident decât să se integreze în Asia[9]. Reafirmându-și identitatea culturală, Japonia își evidențiază unicitatea și diferențele față de culturile occidentale și față de alte culturi asiatice.

În timp ce japonezii și chinezii au găsit noi valori în propriile culturi, au reafirmat, de asemenea, valoarea culturii asiatice în general, în comparație cu cea occidentală. Industrializarea și creșterea economică pe care aceasta a produs-o au determinat afirmarea asiatică, din anii 1980 și 1990. Acest ansamblu de atitudini are patru componente majore.

Mai întâi, asiaticii cred că Asia de Est va continua să se dezvolte rapid și va depăși, în curând, ca produs economic, Occidentul, devenind astfel din ce în ce mai puternică în afacerile internaționale, în raport cu Occidentul. Creșterea economică stimulează în societățile asiatice sentimentul puterii și afirmarea capacității lor de a înfrunta Occidentul. „Zilele când Statele Unite strănutau și Asia răcea s-au dus", declara un important jurnalist japonez în 1993, iar o oficialitate din Malaysia relua metafora medicală adăugând că „nici măcar o febră puternică a Statelor Unite nu ar face Asia să tușească". Potrivit unui alt lider asiatic, în relațiile cu Statele Unite, asiaticii „ies din epoca de supunere înfricoșată și intră în epoca de ripostă îndrăzneață". Vice-premierul Malaysiei afirma că „prosperitatea crescândă a Asiei înseamnă că ea este acum în măsură să ofere alternative serioase la aranjamentele politice, sociale și economice globale dominante"[10]. Aceasta înseamnă, de

asemenea, susțin est-asiaticii, că Occidentul își pierde rapid capacitatea de a face societățile asiatice să se conformeze standardelor occidentale, în ceea ce privește drepturile omului și alte valori.

În al doilea rând, asiaticii cred că succesul lor economic se datorează în mare măsură culturii asiatice, superioară celei a Occidentului decadent, din punct de vedere social și cultural. În zilele euforice din anii 1980, când economia, exporturile, balanța comercială și rezervele de devize ale Japoniei cunoșteau o creștere explozivă, japonezii, asemenea saudiților înaintea lor, se lăudau cu puterea lor economică, vorbeau cu dispreț despre declinul Occidentului și puneau succesul lor și eșecul Occidentului pe seama superiorității culturii proprii și a decadenței culturii occidentale. La începutul anilor 1990, triumfalismul asiatic se exprima din nou prin ceea ce s-ar putea numi „ofensiva culturală singaporeză". Începând cu Lee Kuan Yew, liderii singaporezi au trâmbițat ascensiunea Asiei în raport cu Occidentul și au opus virtuțile culturii asiatice, o cultură în esență confucianistă, care au generat acest succes – ordinea, disciplina, responsabilitatea familială, hărnicia, colectivismul și cumpătarea – exceselor, lenei, individualismului, criminalității, educației precare, lipsei de respect față de autoritate și „osificării mentale" responsabile de declinul Occidentului. S-a spus că, pentru a concura cu Orientul, Statele Unite „trebuie să-și reevalueze principiile sociale și politice fundamentale și, în același timp, să învețe de la societățile est-asiatice".[11]

Pentru locuitorii lor, succesul țărilor din Asia de Est este mai cu seamă rezultatul importanței acordate colectivității și nu individului în cultura est-asiatică. Lee Kuan Yew susținea că „valorile și practicile preponderent comunitare ale est-asiaticilor – japonezi, coreeni, taiwanezi, hongkonghezi și singaporezi – s-au dovedit atuuri clare în cursa de ajungere din urmă a Occidentului. Valorile susținute de cultura est-asiatică, precum primatul intereselor de grup față de cele ale individului, sprijină efortul comun necesar pentru o dezvoltare rapidă." Potrivit premierului Malaysiei, „etica muncii japonezilor și coreenilor, care constă în disciplină, loialitate și sârguință, a fost motorul dezvoltării economice și sociale

a țărilor lor. Această etică a muncii are la bază filosofia potrivit căreia grupul și țara sunt mai importante decât individul."[12]

În al treilea rând, deși recunosc diferențele dintre societățile și civilizațiile asiatice, est-asiaticii susțin că acestea au și puncte comune importante. Printre acestea, observa un disident chinez, este fundamental „sistemul de valori confucianist – consfințit de istorie și împărtășit de majoritatea țărilor din regiune", în special importanța acordată cumpătării, familiei, muncii și disciplinei. La fel de importante sunt respingerea individualismului și prevalența autoritarismului „moderat" sau a unor forme limitate de democrație. Toate societățile asiatice sunt interesate să-și apere aceste valori unice și să-și promoveze interesele economice în relațiile cu Occidentul. Asiaticii susțin că, pentru aceasta, sunt necesare noi forme de cooperare intraasiatică, de exemplu extinderea Asociației Națiunilor din Asia de Sud-Est și crearea Grupului Economic al Asiei de Sud-Est. Dacă interesul economic imediat al țărilor est-asiatice este să-și păstreze accesul la piețele occidentale, pe termen mai lung, regionalismul economic va avea probabil întâietate, așa că Asia de Est trebuie să promoveze din ce în ce mai mult comerțul și investițiile intraasiatice[13]. În particular, Japonia, ca lider în dezvoltarea asiatică, trebuie să-și abandoneze „politica tradițională de «dezasiatizare» și «prooccidentalizare»" și să urmeze o „cale de reasiatizare" sau, în termeni mai generali, să promoveze „asiatizarea Asiei", o cale adoptată de guvernul singaporez[14].

În al patrulea rând, est-asiaticii susțin că dezvoltarea și valorile asiatice sunt modele pe care alte societăți nonoccidentale ar trebui să le urmeze în eforturile lor de a ajunge din urmă Occidentul și pe care chiar și acesta ar trebui să le adopte pentru a se reînnoi. „Modelul de dezvoltare anglo-saxon, atât de respectat în ultimii patruzeci de ani drept cea mai bună metodă de a moderniza economiile țărilor în curs de dezvoltare și de a construi un sistem politic viabil, nu funcționează", afirmă est-asiaticii. El este înlocuit de modelul est-asiatic, pe măsură ce diferite alte țări,

de la Mexic și Chile la Iran, la Turcia și la fostele republici sovietice, încearcă acum să învețe din succesul acestuia, așa cum generațiile precedente încercaseră să învețe din succesul Occidentului. Asia trebuie să „transmită restului lumii acele valori asiatice de interes universal... transmiterea acestui ideal înseamnă exportul sistemului social asiatic, în special al celui est-asiatic". Este nevoie ca Japonia și alte țări asiatice să promoveze „globalismul pacific", să „globalizeze Asia" și, astfel, „să influențeze decisiv caracterul noii ordini mondiale"[15].

Societățile puternice sunt universaliste, cele slabe sunt particulariste. Încrederea în sine crescândă a Asiei a generat un universalism asiatic comparabil cu cel care a fost până acum caracteristic Occidentului. „Valorile asiatice sunt valori universale. Valorile europene sunt valori europene", declara premierul Mahathir, în fața șefilor guvernelor europene în 1996[16]. Acest universalism este însoțit de un „occidentalism" asiatic, care descrie Occidentul într-o manieră uniformă și negativă foarte asemănătoare celei în care orientalismul occidental descria cândva Orientul. Pentru est-asiatici, prosperitatea economică este o dovadă de superioritate morală. Dacă, la un moment dat, India va deveni regiunea cu cea mai rapidă dezvoltare din lume, luând locul Asiei de Est, lumea ar trebui să fie pregătită pentru disertații ample despre superioritatea culturii hinduse, despre contribuția sistemului de caste la dezvoltarea economică și despre faptul că, întorcându-se la rădăcini și învingând moștenirea paralizantă lăsată de imperialismul britanic, India a reușit, în sfârșit, să ocupe locul care i se cuvine printre civilizațiile de frunte. Succesul material este urmat de afirmarea culturală; puterea „dură" generează puterea „blândă".

Renașterea islamică

În timp ce dezvoltarea economică îi făcea pe asiatici din ce în mai siguri de sine, musulmanii se întorceau în număr mare spre Islam, ca sursă de identitate, sens, stabilitate, legitimitate, dezvoltare, putere și speranță, aceasta din urmă rezumată în sloganul

„Islamul este soluția". Prin amploarea și profunzimea ei, această Renaștere islamică* este ultima fază a adaptării acestei civilizații la Occident, un efort de a găsi „soluția" nu în ideologiile occidentale, ci în Islam. Ea înglobează acceptarea modernității, respingerea culturii occidentale și reîntoarcerea la Islam, ca îndrumar de viață în lumea modernă. După cum explica un înalt funcționar saudit, în 1994, „importurile sunt bune dacă este vorba de obiecte strălucitoare sau high-tech, dar instituțiile sociale și politice intangibile importate din altă parte pot fi mortale – întrebați-l pe șahul Iranului... Pentru noi, Islamul nu este doar o religie, ci un mod de viață. Noi, saudiții, vrem să ne modernizăm, dar nu neapărat să ne occidentalizăm."[17]

Renașterea islamică este efortul musulmanilor de a atinge acest scop. Este o vastă mișcare intelectuală, socială și politică, care s-a extins în toată lumea islamică. „Fundamentalismul" islamic, conceput în general ca Islam politic, este numai o componentă a renașterii pe o scară mult mai largă a ideilor, practicilor și retoricii islamice și a reîntoarcerii la Islam a populațiilor musulmane. Renașterea este moderată, nu extremistă, generală, nu izolată.

Ea a afectat musulmanii din toate țările și cele mai multe aspecte ale societății și politicii din majoritatea țărilor musulmane. Iată ce scrie John L. Esposito:

> Semnele unei redeșteptări islamice în viața personală sunt multe: acordarea unei atenții sporite practicilor religioase (frecventarea moscheilor, rugăciuni, post), înmulțirea programelor și a publicațiilor religioase,

* Unii cititori s-ar putea întreba de ce am scris „Renaștere islamică" cu majusculă. Am făcut-o pentru că se referă la un eveniment istoric extrem de important, care afectează cel puțin o cincime din populația globului, fiind deci cel puțin la fel de semnificativ ca Revoluția Franceză, Revoluția Rusă sau Războiul de Independență al SUA, scrise, de obicei, cu inițiale majuscule, și care este asemănător și comparabil cu Reforma protestantă din societatea occidentală, scrisă aproape întotdeauna cu majusculă.

> acordarea unei importanțe mai mari veșmintelor și valorilor islamice, revitalizarea sufismului (misticismului). Această renaștere cu bază mai largă a fost însoțită de reafirmarea Islamului în viața publică: a crescut numărul guvernelor, al organizațiilor, al legilor, al băncilor, al serviciilor de asistență socială și al instituțiilor de învățământ cu orientare islamică. Atât guvernele cât și mișcările de opoziție s-au întors către Islam pentru a-și consolida autoritatea și a obține sprijin popular. [...] Majoritatea conducătorilor și a guvernelor, aparținând inclusiv unor state mai laice, precum Turcia și Tunisia, dându-și seama de puterea potențială a Islamului, s-au arătat mai sensibile, dar și mai îngrijorate în legătură cu chestiunile islamice.

În termeni similari, un alt distins specialist al Islamului, Ali E. Hillal Dessouki, afirmă că Renașterea implică eforturi de reinstituire a legii islamice în locul legii occidentale, folosirea sporită a limbajului și a simbolismului religios, expansiunea învățământului islamic (manifestată prin înmulțirea școlilor islamice și islamizarea programelor școlare în școlile de stat obișnuite), o mai mare adeziune la codurile islamice de comportament social (precum purtarea burqăi de către femei și abstinența de la alcool) și o participare crescută la ceremoniile religioase, dominarea opoziției de grupuri islamice, în țările musulmane cu guverne laice, și eforturi sporite de a dezvolta solidaritatea internațională între statele și societățile islamice[18]. *La revanche de Dieu* este un fenomen global, dar răzbunarea lui Dumnezeu, sau mai bine zis a lui Allah, se face cel mai bine simțită în *ummah*, comunitatea islamică.

În manifestările ei politice, Renașterea islamică seamănă cu marxismul: texte sfinte, o viziune a societății perfecte, un angajament pentru o schimbare radicală, respingerea autorităților statului și a statului-națiune, o diversitate doctrinară care merge de la reformist moderat la extremism revoluționar. Mai utilă este, totuși, o analogie cu Reforma protestantă. Ambele sunt reacții

la stagnarea și corupția instituțiilor existente, pledează pentru întoarcerea la o formă mai pură și mai exigentă a religiei lor, propovăduiesc munca, ordinea și disciplina și se adresează oamenilor dinamici, din clasa de mijloc, care vor să se afirme. Ambele sunt și mișcări complexe, cu diverse ramuri, din care două principale, luteranismul și calvinismul, fundamentalismul șiit și fundamentalismul sunnit. Se poate face chiar o paralelă între Jean Calvin și ayatollahul Khomeini, care au încercat să impună o disciplină monastică societăților lor. Esența Reformei protestante și a Renașterii islamice este reforma fundamentală. „Reforma trebuie să fie universală", declara un pastor puritan, „[...] trebuie să reformăm toate locurile, toate persoanele, toate profesiile, tribunalele, magistrații de rang inferior, universitățile, orașele, țările, școlile, sabatul, riturile, slujbele religioase." În termeni similari, al-Turabi afirmă că „această redeșteptare este generală – nu este vorba doar de pietate individuală; nu este numai intelectuală sau culturală, nici numai politică. Este toate acestea la un loc, o amplă reconstrucție a societății, de sus până jos."[19] Dacă am ignora impactul Renașterii islamice asupra politicii din emisfera estică, la sfârșitul secolului XX, ar fi ca și cum am ignora impactul Reformei protestante asupra politicii europene, la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Renașterea islamică se deosebește de Reformă într-o privință esențială. Aceasta din urmă a influențat mai ales Europa de Nord; a avut mult mai puțin succes în Spania, Italia, Europa de Est și, în general, în teritoriile stăpânite de Habsburgi. Dimpotrivă, Renașterea islamică a atins aproape toate societățile musulmane. Începând din anii 1970, simbolurile, convingerile, practicile, instituțiile, politicile și organizațiile islamice au câștigat din ce în ce mai mulți adepți și susținători printre cei un miliard de musulmani, din Maroc până în Indonezia și din Nigeria până în Kazahstan. În general, islamizarea a avut loc mai întâi în domeniul cultural și apoi s-a extins în sferele socială și politică. Liderii politici și intelectuali, fie că erau în favoarea ei, fie că nu, nu au putut s-o ignore și au trebuit să se adapteze, într-un fel sau altul. Generalizările

sunt întotdeauna periculoase și adeseori greșite. Totuși, una pare justificată. În 1995, toate țările cu populație predominant musulmană, cu excepția Iranului, erau mai islamice și mai islamiste cultural, social și politic, decât în urmă cu cincisprezece ani.

În majoritatea țărilor, un element esențial al islamizării a fost apariția unor organizații sociale islamice și acapararea organizațiilor existente de către grupări islamice. Islamiștii au acordat o atenție deosebită creării unor școli islamice și extinderii influenței în școlile de stat. De fapt, grupările islamice au creat o „societate civilă" islamică paralelă, care a depășit și a înlocuit frecvent, prin obiective și activități, instituțiile adesea fragile ale societății civile laice. În Egipt, la începutul anilor 1990, organizațiile islamice creaseră o rețea vastă de organizații care, umplând un gol lăsat de guvern, ofereau asistență medicală, asistență socială, educație și alte servicii unui mare număr de egipteni săraci. După cutremurul de la Cairo, din 1992, aceste organizații „ieșiseră pe străzi după câteva ore și distribuiau pături și alimente, în timp ce ajutoarele guvernamentale întârziau". În Iordania, Frăția Musulmană a dus deliberat o politică de creare a „infrastructurii sociale și culturale a unei republici islamice" și, la începutul anilor 1990, administra în această țară mică, cu patru milioane de locuitori, un spital mare, douăzeci de clinici, patruzeci de școli islamice și 120 de centre de studii coranice. În apropiere, în Cisiordania și Gaza, organizațiile islamice au creat și au condus „asociații studențești, organizații de tineret și asociații religioase, sociale și educaționale", inclusiv școli, de la grădinițe la o universitate islamică, clinici, orfelinate, un cămin de bătrâni și un sistem de judecători și mediatori islamici. Organizațiile islamice s-au răspândit în toată Indonezia, în anii 1970 și 1980. La începutul anilor 1980, cea mai mare dintre ele, *Muhhammadijah*, avea șase milioane de membri și constituia un adevărat „stat social religios în interiorul statului laic" și oferea servicii „din leagăn în mormânt" în întreaga țară, printr-o rețea complexă de școli, clinici, spitale și instituții de nivel universitar.

În aceste societăți musulmane și nu numai în ele, organizațiile islamiste, care nu aveau voie să facă politică, ofereau servicii sociale comparabile cu cele oferite de organizațiile politice din SUA la începutul secolului XX[21].

Manifestările politice ale Renașterii islamice nu au avut o răspândire la fel de largă ca manifestările ei sociale și culturale. Ele reprezintă, totuși, evoluția politică cea mai importantă din societățile musulmane, în ultimul sfert al secolului XX. Amploarea și structura sprijinului politic pentru mișcările islamiste au variat de la țară la țară. Totuși, există unele tendințe generale. Aceste mișcări nu se bucură de prea mult sprijin din partea elitelor rurale, a țăranilor și a vârstnicilor. Asemenea fundamentaliștilor din alte religii, islamiștii sunt în majoritate covârșitoare participanți la modernizare și produși de ea. Ei sunt tineri dinamici, cu orientare modernă, care provin în mare parte din trei grupuri.

Ca în cazul celor mai multe mișcări revoluționare, nucleul este format din studenți și intelectuali. În majoritatea țărilor, câștigarea controlului asociațiilor studențești și al altor organizații similare de către fundamentaliști a fost prima etapă a procesului de islamizare politică. În anii 1970, islamiștii au „pătruns" în universitățile din Egipt, Pakistan și Afghanistan, apoi în universitățile din alte țări musulmane. Ei au câștigat adepți mai ales din rândul studenților din institutele tehnice, facultățile de inginerie și departamentele științifice. În anii 1990, în Arabia Saudită, Algeria și în alte țări, „indigenizarea celei de a doua generații" s-a manifestat prin creșterea proporției studenților educați în limba maternă, deci din ce în ce mai expuși influențelor islamiste[22]. Islamiștii au avut de multe ori o influență considerabilă și asupra femeilor, iar, în Turcia, s-a produs o delimitare clară între generația mai vârstnică de femei laice și fiicele și nepoatele lor cu orientare islamistă[23]. Un studiu asupra liderilor militanți ai grupărilor islamiste din Egipt a arătat că aceștia aveau cinci calități principale, care par să-i caracterizeze și pe islamiștii din alte țări. Erau tineri, majoritatea având între 20 și 40 de ani. 80% dintre ei erau studenți

sau licențiați, peste jumătate proveneau din universități de elită sau din domeniile academice cele mai dificile, precum medicina și ingineria. Peste 70% proveneau din segmentul inferior al clasei de mijloc, din „familii modeste, dar nu sărace". Își petrecuseră copilăria în orașe mici sau la țară, dar locuiau în orașe mari[24].

Dacă studenții și intelectualii erau activiștii militanți și trupele de șoc ale mișcărilor islamiste, grosul membrilor activi era format din orășeni din clasa de mijloc. Într-o anumită măsură, aceștia proveneau din grupuri „tradiționale" aparținând clasei de mijloc: negustori, comercianți, patroni de mici companii, *bazaaris*. Ei au jucat un rol crucial în revoluția din Iran și au acordat un sprijin semnificativ mișcărilor fundamentaliste din Algeria, Turcia și Indonezia. Totuși, într-o proporție mult mai mare, fundamentaliștii aparțineau sectoarelor mai „moderne" ale clasei de mijloc. Printre activiștii islamiști se află probabil „un număr disproporționat de mare de tineri foarte bine educați și inteligenți", inclusiv medici, avocați, ingineri, oameni de știință, profesori și funcționari publici[25].

Al treilea grup important din care proveneau membrii mișcărilor islamiste era cel al oamenilor mutați recent la oraș. În toată lumea islamică, în anii 1970 și 1980, populația urbană a crescut extrem de repede. Înghesuiți în mahalale insalubre și în condiții adesea primitive, noii orășeni aveau nevoie de serviciile sociale oferite de organizațiile islamiste și, prin urmare, au beneficiat de ele. În plus, după cum arată Ernest Geller, Islamul le oferea o „identitate demnă" acestor „mase dezrădăcinate recent". La Istanbul și Ankara, Cairo și Aysut, Alger și Fes și în Fâșia Gaza, partidele islamiste i-au atras și organizat pe cei „asupriți și nevoiași". Oliver Roy spunea că „masa islamului revoluționar este un produs al societății moderne... nou-veniții la oraș, milioanele de țărani care au triplat populația marilor metropole musulmane"[26].

Până la mijlocul anilor 1990, doar Iranul și Sudanul aveau guverne islamiste declarate. Un mic număr de țări musulmane, precum Turcia și Pakistan, aveau regimuri cu pretenții de legitimitate democratică. Regimurile celorlaltor circa patruzeci de țări

musulmane erau, în majoritate covârșitoare, nedemocratice: monarhii, sisteme monopartite, regimuri militare, dictaturi personale sau combinații între aceste forme de guvernământ, având, de regulă, o bază restrânsă (o familie, un clan sau un trib), unele dintre ele fiind extrem de dependente de sprijinul extern. Două regimuri, din Maroc și din Arabia Saudită, invocau o oarecare formă de legitimitate islamică. Totuși, majoritatea acestor regimuri nu aveau argumente pentru a-și justifica guvernarea în termenii valorilor islamice, democratice sau naționaliste. Ele erau „regimuri de buncăr", ca să folosim expresia lui Clement Henry Moore, represive, corupte, străine de nevoile și aspirațiile societăților pe care le conduceau. Asemenea regimuri pot rezista mult timp; nu este obligatoriu să cadă. Totuși, în lumea modernă, probabilitatea ca ele să se schimbe sau să fie înlăturate este mare. Prin urmare, la mijlocul anilor 1980, s-a pus problema alternativelor probabile: cine sau ce avea să le urmeze? În aproape toate țările, cel mai probabil succesor era, la acea vreme, un regim islamist.

În anii 1970 și 1980 un val de democratizare a cuprins lumea, atingând multe zeci de țări. Acest val a avut un impact limitat asupra societăților musulmane. În timp ce mișcările democratice deveneau tot mai puternice și preluau puterea în sudul Europei, în America Latină, în Asia de Sud-Est și în Europa Centrală, mișcările islamiste se consolidau în țările musulmane. Islamismul a fost substitutul funcțional al opoziției democratice la autoritarism din societățile creștine și a avut, în mare parte, cauze similare: mobilizarea socială, pierderea legitimității, bazate pe performanță, de către regimurile autoritare și schimbarea climatului internațional, inclusiv creșterea prețului petrolului, care, în țările musulmane, a încurajat mai degrabă curentele islamiste decât pe cele democratice. Preoții, pastorii și grupurile religioase laice au jucat un rol important în lupta împotriva regimurilor autoritare în societățile creștine, iar ulemalele, grupurile din jurul moscheilor și islamiștii au jucat un rol comparabil în țările musulmane. Papa a contribuit decisiv la dărâmarea regimului comunist din Polonia, iar ayatollahul la dărâmarea regimului șahului din Iran.

În anii 1980 și 1990, mișcările islamiste au dominat și adesea au monopolizat opoziția față de guvernele din țările musulmane. Puterea lor se datora, în parte, slăbiciunii formelor de opoziție alternative. Mișcările de stânga și comuniste fuseseră discreditate și apoi serios subminate de dezintegrarea Uniunii Sovietice și de prăbușirea comunismului la nivel mondial. Grupuri de opoziție liberale, democratice, au existat în majoritatea societăților musulmane, dar au atras în general un număr restrâns de intelectuali și de persoane cu rădăcini sau cu legături în Occident. Cu câteva excepții, democrația liberală nu s-a bucurat de un sprijin popular constant în societățile musulmane și nici liberalismul islamic nu a reușit să prindă rădăcini. Fouad Ajami observa că „în tot mai multe societăți musulmane, a scrie despre liberalism și despre o tradiție burgheză națională înseamnă a scrie necrologul unor oameni care și-au asumat misiuni imposibile și au eșuat"[27]. Eșecul general al democrației liberale în societățile musulmane este un fenomen continuu și repetativ încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Acest eșec este provocat, cel puțin în parte, de natura culturii și a societății islamice, nefavorabilă conceptelor liberale occidentale.

La succesul mișcărilor islamiste, care au reușit să domine opoziția și să se impună ca singura alternativă viabilă la regimurile în funcție, au contribuit mult politicile acelor regimuri. În diferite perioade ale Războiului Rece, multe guverne, inclusiv cele din Algeria, Turcia, Iordania, Egipt și Israel, i-au încurajat și susținut pe islamiști, pentru că se opuneau mișcărilor comuniste sau naționaliste ostile. Cel puțin până la Războiul din Golf, Arabia Saudită și alte țări din regiune au sprijinit cu sume substanțiale Frăția Musulmană și alte grupări islamiste din diverse țări. Capacitatea grupărilor islamiste de a domina opoziția a fost sporită de supriamarea mișcărilor de opoziție laice de către guverne. Puterea fundamentaliștilor era invers proporțională cu puterea partidelor democratice sau naționaliste laice. Fundamentaliștii erau mai slabi în țări precum Turcia și Maroc, care permiteau pluripartitismul, decât în țările care suprimaseră orice opoziție[28]. Totuși, opoziția

laică este mai vulnerabilă în fața represiunii decât cea religioasă. Aceasta din urmă poate acționa în interiorul și la adăpostul unei rețele de moschei, organizații de asistență socială, fundații și alte instituții musulmane, pe care guvernul consideră că nu le poate suprima. Democrații liberali nu au o asemenea acoperire și, deci, pot fi controlați sau eliminați mai ușor de guvern.

Încercând să prevină dezvoltarea tendințelor islamiste, guvernele au extins educația religioasă în școlile de stat, care au ajuns adesea să fie dominate de profesori și de idei islamiste, și au acordat mai mult sprijin religiei și instituțiilor de învățământ religioase. Aceste acțiuni au fost, în parte, o dovadă a adeziunii guvernelor la Islam; prin finanțare, ele au permis extinderea controlului guvernamental asupra învățământului și a instituțiilor islamice. Totuși, ele au contribuit, de asemenea, la educarea în spiritul valorilor islamice a unui mare număr de oameni, care au devenit astfel mai receptivi la apelurile islamiștilor, și au permis multor militanți să facă studii superioare, aceștia punându-și apoi competențele în slujba obiectivelor islamiste.

Forța Renașterii islamice și puterea de atracție a mișcărilor islamiste au determinat guvernele să promoveze instituții și practici islamice și să integreze simboluri în propriul regim. La nivelul cel mai general, aceasta a însemnat afirmarea sau reafirmarea caracterului islamic al statului și al societății lor. În anii 1970 și 1980, liderii politici s-au grăbit să-și identifice regimurile și pe ei înșiși cu Islamul. Convins că regimurile laice nu prea au viitor în lumea arabă, regele Hussein al Iordaniei vorbea despre necesitatea de a crea o „democrație islamică" și un „Islam modernizator". Regele Hassan al Marocului a accentuat faptul că este urmaș al profetului și „comandant al credincioșilor". Sultanul din Brunei, care nu fusese un credincios practicant fervent, a devenit din ce în ce mai evlavios și și-a definit regimul drept o „monarhie malaieză musulmană". Ben Ali, din Tunisia, a început să-l invoce regulat pe Allah în discursurile lui și „s-a înfășurat în mantia Islamului", pentru a stăvili ascensiunea grupărilor islamice. La începutul anilor 1990, Suharto a adoptat explicit o politică de islamizare.

În Bangladesh, principiul „laicismului" a fost retras din constituție la mijlocul anilor 1970, iar, la începutul anilor 1990, identitatea laică, kemalistă a Turciei a fost pentru prima dată amenințată serios[30]. Pentru a sublinia devotamentul lor față de Islam, șefi de stat și de guvern – Özal, Suharto, Karimov – s-au grăbit să facă pelerinajul tradițional la Mecca.

Guvernele din țările musulmane au luat și măsuri pentru islamizarea dreptului. În Indonezia, conceptele și practicile legale islamice au fost încorporate în sistemul juridic laic. Pe de altă parte, Malaysia, care are un procent important de populație nonmusulmană, a creat două sisteme juridice separate, unul islamic și unul laic[31]. În Pakistan, în timpul regimului generalului Zia ul-Haq, s-au făcut eforturi substanțiale pentru a islamiza justiția și economia. Au fost introduse pedepse islamice, a fost creat un sistem de tribunale care aplicau legea islamică *shari'a*, iar aceasta a fost declarată legea supremă a țării.

Ca și alte manifestări ale renașterii religioase globale, Renașterea islamică este un produs al modernizării și un efort de a face față acesteia. Cauzele ei profunde sunt cele care au generat tendințele de indigenizare în societățile nonoccidentale: urbanizarea, mobilizarea socială, creșterea ratelor de alfabetizare și a nivelurilor de educație, intensificarea comunicațiilor și a consumului de media și extinderea interacțiunilor cu Occidentul și cu alte culturi. Aceste evoluții subminează legăturile tradiționale sătești și de clan și duc la alienare și la criza de identitate. Simbolurile, angajamentele și credințele islamiste satisfac aceste nevoi psihologice, iar organizațiile de asistență socială islamiste răspund nevoilor sociale, culturale și economice ale musulmanilor antrenați în procesul de modernizare. Musulmanii simt nevoia să se întoarcă la ideile, practicile și instituțiile islamice, în care cred că vor găsi busola și motorul modernizării[32].

S-a spus că Renașterea islamică a fost și „un produs al declinului puterii și al prestigiului Occidentului. [...] Când Occidentul a pierdut supremația totală, idealurile și instituțiile sale și-au pierdut din strălucire." Mai exact, Renașterea islamică a fost stimulată

și susținută de dezvoltarea industriei petroliere în anii 1970, care a adus bogăție și putere multor țări musulmane și care le-a permis să inverseze relațiile de dominare și de subordonare dintre ele și Occident. După cum observa atunci John B. Kelly, „saudiții pot obține o dublă satisfacție aplicând pedepse umilitoare occidentalilor, căci acestea nu sunt doar o expresie a puterii și a independenței Arabiei Saudite, ci și dovezi de dispreț față de creștinism și de superioritate a Islamului". Acțiunile statelor musulmane cu resurse bogate de petrol, „puse în contextul lor istoric, religios, rasial și cultural, reprezintă, nici mai mult, nici mai puțin decât o încercare îndrăzneață de a obliga Occidentul creștin să plătească tribut Orientului musulman"[33]. Guvernele Arabiei Saudite, Libiei și ale altor țări și-au folosit resursele de petrol pentru a stimula și finanța revitalizarea Islamului, iar bogăția i-a făcut pe musulmani să treacă de la fascinația pentru cultura occidentală la implicarea profundă în propria lor cultură și la dorința de a susține locul și importanța Islamului în societățile nonmusulmane. Așa cum bogăția Occidentului fusese considerată mai înainte dovada superiorității culturii occidentale, bogăția obținută din petrol a fost considerată dovada superiorității Islamului.

Elanul dat de creșterea prețului petrolului a scăzut în anii 1980, dar creșterea demografică a rămas o forță motrice în societățile musulmane. Dacă ascensiunea Asiei de Est a fost susținută de rate de creștere economică spectaculoase, Renașterea islamică a fost stimulată de rate de creștere demografică la fel de spectaculoase. Creșterea demografică în țările islamice, mai ales în statele din Balcani, Africa de Nord și Asia Centrală, a fost mult mai mare decât în țările vecine și în lume, în general. Între 1965 și 1990, populația planetei a crescut de la 3,3 miliarde la 5,3 miliarde, ceea ce înseamnă o rată de creștere anuală de 1,85%. În societățile musulmane, ratele de creștere au fost aproape întotdeauna mai mari de 2%, adesea între 2,5% și 3%. De exemplu, între 1965 și 1990, populația din Magreb a crescut cu o rată de 2,65% pe an, de la 29,8 milioane la 59 de milioane, iar Algeria a avut o rată anuală de

creștere demografică de 3%. În aceeași perioadă, populația Egiptului a crescut cu 2,3% pe an, de la 29,4 milioane la 52,4 milioane. În Asia Centrală, între 1970 și 1993, populația Tadjikistanului a crescut anual cu 2,9%, a Uzbekistanului cu 2,6%, a Turkmenistanului cu 2,5%, a Kîrgîstanului cu 1,9%, dar cea a Kazahstanului, formată pe jumătate din ruși, cu numai 1,1%. Pakistan și Bangladesh au avut rate anuale de creștere demografică mai mari de 2,5%, iar populația Indoneziei a crescut cu peste 2% pe an. În total, după cum am menționat, musulmanii reprezentau, probabil, 18% din populația mondială, în 1980, și vor depăși probabil 20%, în 2000, și 30%, în 2025[34].

Ratele de creștere demografică din Magreb și din alte regiuni au atins nivelul maxim și încep să scadă, dar creșterea în cifre absolute va rămâne mare și impactul ei va fi resimțit în prima parte a secolului al XXI-lea. Populațiile musulmane vor avea încă mulți ani de acum încolo un segment disproporționat de mare format din adolescenți și tineri cu vârste de până la 30 de ani (vezi Figura 5.2). În plus, cei mai mulți oameni din această grupă de vârstă vor trăi în orașe și vor avea cel puțin studii medii. Această combinație între creșterea demografică și mobilizarea socială are trei consecințe politice importante.

În primul rând, tinerii sunt promotorii protestelor, ai răsturnărilor sociale, ai reformelor și ai revoluțiilor. De-a lungul istoriei, existența unor populații tinere numeroase a coincis, în general, cu asemenea mișcări. S-a spus că „Reforma protestantă este un exemplu istoric strălucit de mișcare a tineretului". Jack Goldstone susținea cu argumente convingătoare că dezvoltarea demografică a fost un factor esențial în cele două valuri revoluționare care au cuprins Europa și Asia, la mijlocul secolului al XVII-lea și la sfârșitul secolului al XVIII-lea[35]. O creștere importantă a proporției tinerilor în țările occidentale a coincis cu „epoca revoluțiilor democratice" din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În secolul al XIX-lea, industrializarea și emigrația au redus impactul politic al populațiilor tinere în societățile europene. Totuși, proporția

tinerilor a crescut din nou în anii 1920, furnizând recruți mișcărilor fasciste și altor mișcări extremiste[36]. După 40 de ani, generația baby boom, de după al Doilea Război Mondial, și-a pus amprenta asupra politicii prin demonstrațiile și protestele din anii 1960.

Tineretul musulman și-a pus amprenta asupra Renașterii islamice. Aceasta a început în anii 1970 și a luat avânt în anii 1980. În aceeași perioadă, în principalele țări musulmane, proporția tinerilor (de la 15 la 24 de ani) a crescut semnificativ și a început să depășească 20% din populația totală. În multe țări musulmane, ponderea populației tinere a atins nivelul maxim în anii 1970 și 1980; în altele, îl va atinge în secolul următor (vezi Tabelul 5.1). Nivelul maxim efectiv sau prevăzut este mai mare de 20% în toate aceste țări, cu o singură excepție, Arabia Saudită, unde se estimează că va ajunge aproape de 20%, în primul deceniu al secolului al XXI-lea. Acești tineri sunt posibili recruți pentru organizațiile și mișcările politice islamiste. Nu este poate o coincidență faptul că proporția tinerilor în populația Iranului a crescut spectaculos în anii 1970, ajungând la 20% în ultima jumătate a deceniului, și că revoluția din Iran a avut loc în 1979, sau că acest nivel a fost atins în Algeria la începutul anilor 1990, când partidul islamist Frontul Islamic de Salvare câștiga sprijinul popular și obținea importante victorii electorale. Există și variațiuni regionale, potențial semnificative, în ceea ce privește creșterea temporară a proporției tinerilor (vezi Figura 5.3). Deși datele trebuie tratate cu rezervă, previziunile sugerează că în Bosnia și în Albania procentul tinerilor va scădea brusc la sfârșitul secolului. Pe de altă parte, ea va rămâne mare în statele din Golf. În 1988, prințul moștenitor Abdullah al Arabiei Saudite declara că pericolul cel mai mare pentru țara lui este ascensiunea fundamentalismului islamic în rândul tinerilor[37]. Potrivit acestor previziuni, pericolul va persista de-a lungul unei bune părți din secolul al XXI-lea.

În principalele țări arabe (Algeria, Egipt, Maroc, Siria, Tunisia), numărul persoanelor având peste douăzeci de ani, în căutarea unui loc de muncă, va crește până în 2010. În comparație

cu 1990, numărul persoanelor care vor intra pe piața muncii va crește cu 30% în Tunisia, cu circa 50% în Algeria, Egipt și Maroc și cu peste 100% în Siria. Creșterea rapidă a alfabetizării în societățile arabe creează, de asemenea, o prăpastie între generația tânără educată și generația mai vârstnică, în mare parte analfabetă, și deci o „disociere între cunoaștere și putere" care poate „pune presiune asupra sistemelor politice"[38].

FIGURA 5.2
PROVOCAREA DEMOGRAFICĂ: ISLAMUL, RUSIA ŞI OCCIDENTUL

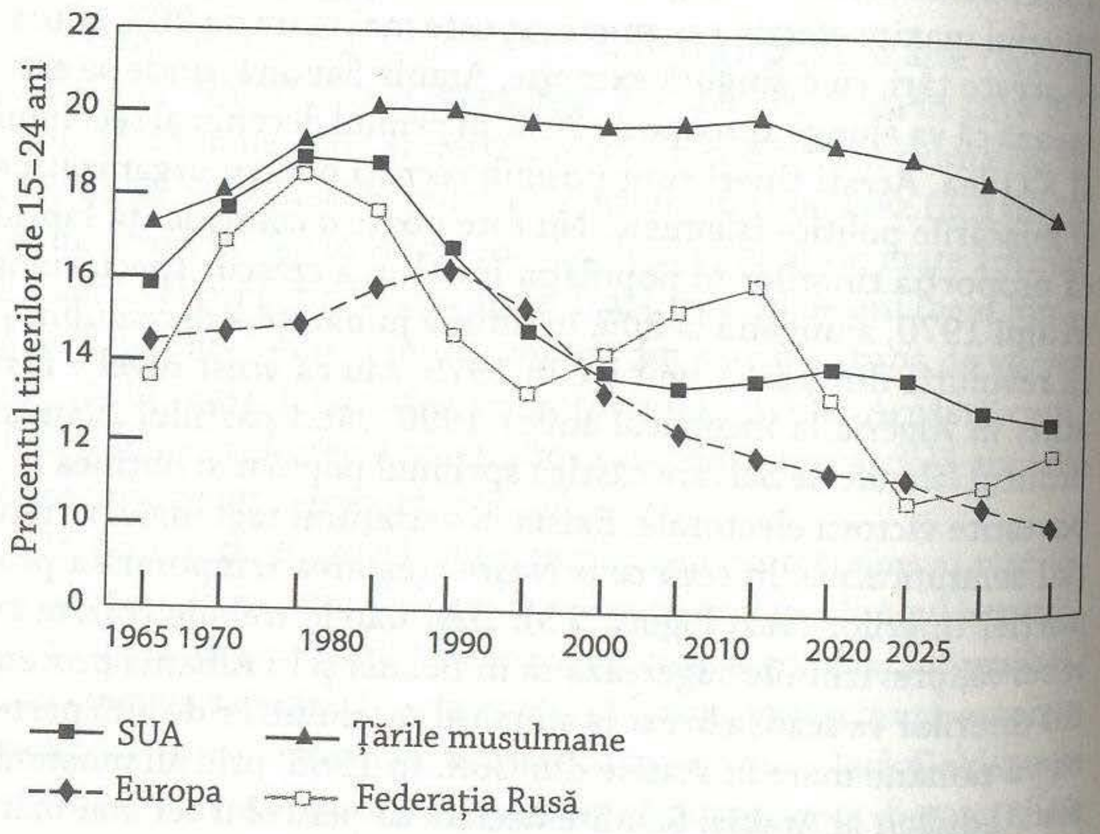

Sursa: ONU, Divizia pentru Populație, Departamentul pentru Informații Sociale și Economice și Analiză Politică, *World Population Prospects, The 1994 Revision* (New York, ONU, 1995); ONU, Divizia pentru Populație, Departamentul pentru Informații Sociale și Economice și Analiză Politică, *Sex and Age Distribution of the World Population, The 1994 Revision* (New York, ONU, 1994).

Populațiile mai numeroase au nevoie de mai multe resurse și, de aceea, oamenii din țările cu populații dense și/sau cu creștere demografică rapidă tind să se răspândească în exterior, să ocupe teritorii și să exercite presiuni asupra altor popoare mai puțin dinamice din punct de vedere demografic. Creșterea demografică din țările islamice este, astfel, un factor major care contribuie la conflictele dintre musulmani și alte popoare care trăiesc de-a lungul granițelor lumii islamice. Presiunea demografică și stagnarea economică favorizează emigrația musulmană către Occident și către alte societăți nonmusulmane, imigrația devenind o problemă în societățile respective. Vecinătatea dintre un popor cu creștere demografică rapidă, care aparține unei culturi, și un popor cu creștere demografică lentă sau stagnantă, care aparține altei culturi, generează presiuni pentru ajustări economice și/sau politice în ambele societăți. De exemplu, în anii 1970, echilibrul demografic s-a modificat drastic în fosta Uniune Sovietică, populația musulmană crescând cu 24%, iar cea rusă cu 6,5%, fapt menit a-i îngrijora foarte mult pe conducătorii comuniști din Asia Centrală[39]. În mod similar, creșterea demografică rapidă a albanezilor îi neliniștește pe sârbi, greci și italieni. Israelienii sunt îngrijorați de ratele mari de creștere demografică ale palestinienilor, iar Spania, a cărei populație crește cu mai puțin de 0,2% pe an, este neliniștită de faptul că vecinii ei magrebieni au rate de creștere demografică de peste zece ori mai mari și PIB-uri pe cap de locuitor de zece ori mai mici decât ea.

TABELUL 5.1
CREȘTEREA PROPORȚIEI TINERILOR ÎN ȚĂRILE MUSULMANE

anii 1970	anii 1980	anii 1990	anii 2000	anii 2010
Bosnia	Siria	Algeria	Tadjikistan	Kîrghîstan
Bahrain	Albania	Irak	Turkmenistan	Malaysia
EAU	Yemen	Iordania	Egipt	Pakistan
Iran	Turcia	Maroc	Iran	Siria

anii 1970	anii 1980	anii 1990	anii 2000	anii 2010
Egipt	Tunisia	Bangladesh	Arabia Saudită	Yemen
Kazahstan	Pakistan	Indonezia	Kuweit	Iordania
	Malaysia		Sudan	Irak
	Kîrghîstan		Oman	
	Tadjikistan		Libia	
	Turkmenistan		Afghanistan	
	Azerbaidjan			

Decenii în care procentul de tineri de 15–24 de ani din populația totală a atins sau se prevede că va atinge nivelul maxim (aproape întotdeauna mai mare de 20%). În unele țări, acest nivel a fost atins de două ori.

FIGURA 5.3
CREȘTEREA PROPORȚIEI TINERILOR MUSULMANI PE REGIUNI

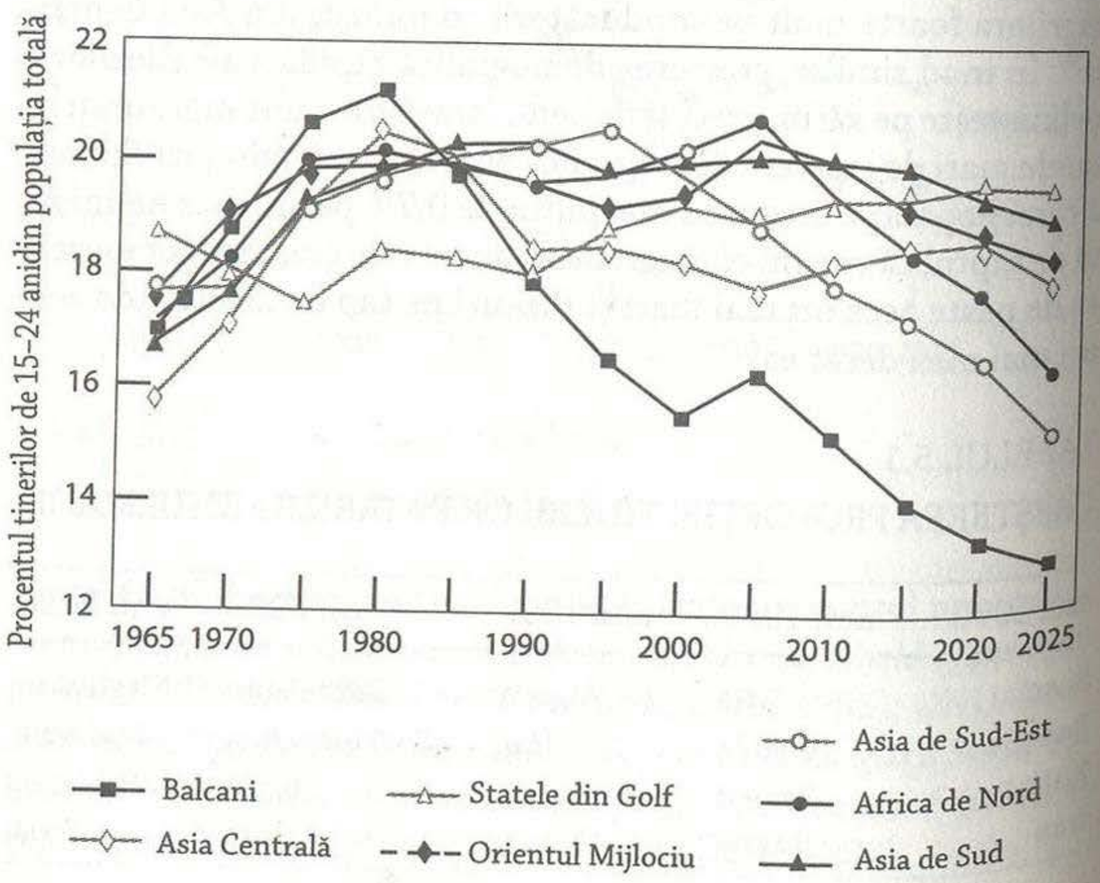

Sursa: vezi Figura 5.2.
Sursa: ONU, Divizia pentru Populație, Departamentul pentru Informații Sociale și Economice și Analiză Politică, *World Population Prospects, The 1994 Revision* (New York, ONU, 1995); ONU, Divizia pentru Populație, Departamentul pentru Informații Sociale și Economice și Analiză Politică, *Sex and Age Distribution of the World Population, The 1994 Revision* (New York, ONU, 1994).

Noi provocări

Nici o societate nu poate avea pe termen nedefinit o rată de creștere economică de două cifre și boomul economic asiatic se va opri, la un moment dat, la începutul secolului al XXI-lea. Rata de creștere economică a Japoniei a scăzut substanțial la mijlocul anilor 1970 și, ulterior, nu a fost cu mult mai mare decât cea a SUA și a țărilor europene. Unul câte unul, alte state asiatice, care au înfăptuit „miracole economice", vor avea rate de creștere din ce în ce mai mici până când vor ajunge la nivelurile „normale" menținute de economiile complexe. La fel, nici o renaștere religioasă sau mișcare culturală nu durează la nesfârșit și, la un moment dat, Renașterea islamică se va atenua ca efecte și se va pierde în negura istoriei. Aceasta se va întâmpla, cel mai probabil, când elanul demografic care o susține se va domoli, în deceniile al doilea și al treilea ale secolului al XXI-lea. Atunci numărul militanților, războinicilor și emigranților va scădea, iar conflictele din lumea musulmană și cele dintre musulmani și alții se vor atenua, cel mai probabil (vezi capitolul 10). Relațiile dintre lumea islamică și Occident nu vor deveni apropiate, dar vor deveni mai puțin conflictuale și cvasirăzboiul (vezi capitolul 9) va ceda, probabil, locul unui război rece sau chiar unei păci reci.

În Asia, dezvoltarea economică va lăsa moștenire niște economii mai bogate și mai complexe, implicate substanțial în afacerile internaționale, burghezii prospere și clase de mijloc înstărite. Acestea vor conduce, probabil, societățile asiatice către o politică pluralistă și democratică, dar nu neapărat pro-occidentală.

În schimb, puterea sporită va continua să stimuleze țările asiatice să se afirme în afacerile internaționale și să încerce să dirijeze tendințele globale în moduri nu întotdeauna convenabile Occidentului și să schimbe instituțiile internaționale după modele și norme diferite de cele occidentale. Renașterea islamică, asemenea altor mișcări comparabile, precum Reforma, va lăsa și ea o moștenire importantă. Musulmanii vor fi mult mai conștienți de ceea ce au în comun și de ce ceea ce îi diferențiază de nonmusulmani. Noua generație de lideri care va prelua puterea odată cu înaintarea în vârstă a tinerilor de 15–24 ani nu va fi neapărat fundamentalistă, dar va fi mult mai devotată Islamului decât precedenta. Indigenizarea se va accentua. Renașterea islamică va lăsa în urmă o rețea de organizații sociale, culturale, economice și politice islamiste, acționând în interiorul societăților și depășind granițele acestora. Ea va fi dovedit, de asemenea, că „Islamul este soluția" pentru problemele de moralitate, identitate, sens și credință, dar nu pentru injustiția socială, represiunea politică, înapoierea economică și vulnerabilitatea militară. Aceste eșecuri ar putea genera o dezamăgire generală față de Islamul politic, o reacție împotriva lui și o căutare de „soluții" alternative la aceste probleme. Ar putea apărea forme mai dure de naționalism antioccidental, care ar acuza Occidentul pentru eșecurile Islamului. Pe de altă parte, dacă Malaysia și Indonezia își continuă progresul economic, ele ar putea oferi un „model islamic" de dezvoltare, susceptibil să rivalizeze cu cele occidentale și asiatice.

În orice caz, în următoarele decenii, creșterea economică a Asiei va avea efecte profund destabilizatoare asupra ordinii internaționale existente, dominate de Occident. Dezvoltarea Chinei va produce, dacă va continua, o schimbare considerabilă a echilibrului de putere între civilizații. În plus, India ar putea cunoaște o dezvoltare economică rapidă și ar deveni un concurent puternic în competiția pentru influență în afacerile internaționale. În același timp, creșterea demografică a țărilor musulmane va reprezenta o forță destabilizatoare atât pentru aceste țări, cât și pentru vecinii

lor. Numărul mare de tineri cu studii medii va continua să susțină Renașterea islamică și să promoveze militantismul, militarismul și emigrația musulmane. Drept urmare, în primii ani ai secolului al XXI-lea, revitalizarea puterii și culturii nonoccidentale va continua, iar popoarele din civilizațiile nonoccidentale vor intra în conflict cu Occidentul și unele cu altele.

III

Noua ordine a civilizațiilor

Capitolul 6

Reconfigurarea culturală a politicii globale

Tentative de regrupare: politica identității

Stimulată de modernizare, politica globală se reconfigurează pe baze culturale. Popoarele și țările care au culturi asemănătoare se apropie. Cele care au culturi diferite se îndepărtează. Alinierile definite de ideologie și de relațiile cu superputerile sunt înlocuite de alinieri definite de cultură și civilizație. Frontierele politice sunt retrasate pentru a coincide cu cele culturale – etnice, religioase și civilizaționale. Comunitățile culturale înlocuiesc blocurile din timpul Războiului Rece și liniile de falie dintre civilizații devin principalele linii de conflict în politica globală.

În timpul Războiului Rece, o țară putea să fie nealiniată, așa cum au fost multe, sau putea să-și schimbe alinierea și să treacă dintr-o tabără în alta, așa cum au făcut-o unele. Conducătorii unei țări puteau alege în funcție de modul în care percepeau interesele de securitate ale țării, de calculele cu privire la echilibrul puterii și de preferințele lor ideologice. Totuși, în noua lume, identitatea culturală este factorul central care determină asocierile și antagonismele între țări. Dacă o țară putea evita alinierea în timpul Războiului Rece, nici o țară nu este lipsită de identitate. Întrebarea „De partea cui ești?“ a fost înlocuită cu una mult mai importantă: „Cine ești?“ Fiecare stat trebuie să aibă un răspuns. Acest răspuns, identitatea lui culturală, îi definește locul în politica mondială, prietenii și dușmanii.

Anii 1990 au adus o criză globală de identitate. Aproape peste tot oamenii se întreabă „Cine suntem? Unde ne este locul? Cine

nu este ca noi?" Aceste întrebări sunt esențiale nu numai pentru popoarele care încearcă să întemeieze noi state-națiune, ca în cazul fostei Iugoslavii, dar și la un nivel mult mai general. La mijlocul anilor 1990, problemele legate de identitatea națională erau intens dezbătute în țări precum Algeria, Canada, China, Germania, Marea Britanie, India, Iran, Japonia, Mexic, Maroc, Rusia, Africa de Sud, Siria, Tunisia, Turcia, Ucraina și Statele Unite. Aceste probleme sunt, desigur, arzătoare în țările unde trăiesc grupuri mari de oameni care aparțin unor civilizații diferite.

Pentru a depăși această criză de identitate, oamenii se bazează pe legăturile de sânge și pe convingeri, pe familie și pe credință. Oamenii se apropie de cei care au strămoși, religie, limbă, valori și instituții similare și se distanțează de ceilalți. În Europa, Austria, Finlanda și Suedia, care, din punct de vedere cultural, fac parte din Occident, au trebuit să se delimiteze de el și să rămână neutre în timpul Războiului Rece; acum pot să se alăture rudelor lor culturale în cadrul Uniunii Europene. Țările catolice și protestante din fostul Pact de la Varșovia – Polonia, Ungaria, Cehia și Slovacia – se îndreaptă către aderarea la NATO și la Uniunea Europeană, urmate de statele baltice. Puterile europene au arătat clar că nu doresc un stat musulman, Turcia, în Uniunea Europeană și că nu văd cu ochi buni existența unui al doilea stat musulman, Bosnia, pe continentul european. În nord, dezintegrarea Uniunii Sovietice stimulează apariția unor modele de asociere noi (și vechi) între republicile baltice și între acestea și Suedia și Finlanda. Premierul suedez a reamintit clar Rusiei că republicile baltice fac parte din „străinătatea apropiată" a Suediei, adăugând că Suedia nu ar putea fi neutră în cazul unei agresiuni a Rusiei împotriva lor.

Realinieri asemănătoare au loc și în Balcani. În timpul Războiului Rece, Grecia și Turcia făceau parte din NATO, iar Bulgaria și România erau membre ale Pactului de la Varșovia, Iugoslavia era nealiniată, iar Albania, izolată, după ce fusese asociată cu China comunistă. Acum, aceste alinieri din timpul Războiului Rece sunt înlocuite de alinieri civilizaționale, având rădăcinile în Islam și ortodoxie. Liderii balcanici vorbesc despre cristalizarea unei alianțe

ortodoxe greco-sârbe-bulgare. „Războaiele din Balcani", afirma prim-ministrul Greciei, „au adus la suprafață rezonanța legăturii ortodoxe... Această legătură era latentă, dar, odată cu evenimentele din Balcani, a dobândit substanță reală. Într-o lume foarte schimbătoare, oamenii caută identitate și securitate. Caută rădăcini și legături pentru a se apăra de necunoscut." Un punct de vedere asemănător exprima liderul principalului partid de opoziție din Serbia: „Situația din sud-estul Europei va impune curând formarea unei noi alianțe a țărilor ortodoxe din Balcani, care să includă Serbia, Bulgaria și Grecia, pentru a rezista invaziei Islamului". Mai la nord, Serbia și România, ambele ortodoxe, cooperează strâns pentru a rezolva problemele lor comune cu Ungaria catolică. După dispariția amenințării sovietice, alianța „contra naturii" dintre Grecia și Turcia și-a pierdut practic sensul, iar conflictele dintre cele două se intensifică în privința subiectelor reprezentate de Marea Egee, Cipru, echilibrul lor militar, rolurile lor în NATO și în Uniunea Europeană și relațiile cu Statele Unite. Turcia își reafirmă rolul de protector al musulmanilor din Balcani și acordă sprijin Bosniei. În fosta Iugoslavie, Rusia susține Serbia ortodoxă, Germania sprijină Croația catolică, țările musulmane se mobilizează în apărarea guvernului bosniac, iar sârbii se luptă cu croații, musulmanii bosniaci și musulmanii albanezi. În general, Balcanii au fost din nou „balcanizați" pe baze religioase. Potrivit lui Misha Glenny, „sunt pe cale să apară două axe, una în veșminte ortodoxe, alta în veșminte islamice" și există posibilitatea declanșării „unei lupte tot mai aprige pentru influență între axa Belgrad-Atena și alianța turco-albaneză"[1].

În același timp, în fosta Uniune Sovietică, Belarusul, Moldova și Ucraina ortodoxe gravitează către Rusia, armenii și azerii se luptă între ei, în timp ce frații lor ruși și turci încearcă, deopotrivă, să-i sprijine și să limiteze conflictul. Armata rusă luptă împotriva fundamentaliștilor musulmani în Tadjikistan și a naționaliștilor musulmani în Cecenia. Fostele republici sovietice musulmane cooperează pentru a crea diverse forme de asociere economică și

politică și pentru a-și extinde legăturile cu vecinii lor musulmani, în timp ce Turcia, Iran și Arabia Saudită fac mari eforturi pentru a cultiva relațiile cu aceste noi state. Pe subcontinentul indian, India și Pakistan rămân în conflict având ca subiect Kashmirul și echilibrul militar dintre ele, iar în India apar noi conflicte între fundamentaliștii hinduși și cei musulmani.

În Asia de Est, unde trăiesc popoare din șase civilizații diferite, cursa înarmării se accentuează și apar dispute teritoriale. Cele trei Chine mai mici – Taiwan, Hong Kong și Singapore – și diaspora chineză din Asia de Sud-Est se orientează din ce în ce mai mult spre China continentală, unde se implică susținut, devenind tot mai dependente de ea. Cele două Corei fac pași ezitanți, dar semnificativi, spre unificare. În statele din Asia de Sud-Est relațiile dintre musulmani, pe de o parte, și chinezi și creștini, pe de altă parte, devin din ce în ce mai încordate și uneori apar violențe.

În America Latină, organizațiile de cooperare economică – Mercosur, Pactul Andin, pactul tripartit (Mexic, Columbia, Venezuela), Piața Comună a Americii Centrale – renasc, confirmând ceea ce Uniunea Europeană a demonstrat cel mai elocvent, și anume că integrarea economică este mai rapidă și mai profundă atunci când se bazează pe un fond cultural comun. În același timp, Statele Unite și Canada încearcă să integreze Mexicul în zona de comerț liber nord-americană, proces al cărui succes pe termen lung depinde, în mare măsură, de capacitatea Mexicului de a se redefini cultural dintr-o țară latino-americană într-o țară nord-americană.

După dispariția ordinii mondiale din timpul Războiului Rece, între țările lumii au început să apară noi asocieri și antagonisme și să reînvie unele vechi. Țările caută să formeze grupuri și se asociază cu alte state care au o cultură similară și care fac parte din aceeași civilizație. Politicienii invocă comunități culturale „mari", cu care opinia publică se identifică și care transcend granițele statelor-națiune, ca, de exemplu, „Serbia Mare", „China Mare", „Turcia Mare", „Ungaria Mare", „Croația Mare", „Azerbaidjanul Mare", „Rusia Mare", „Albania Mare", „Iranul Mare" și „Uzbekistanul Mare".

Vor coincide mereu alinierile politice și economice cu cele bazate pe cultură și civilizație? Bineînțeles că nu. Considerente legate de echilibrul puterii vor duce, uneori, la formarea unor alianțe transcivilizaționale, așa cum s-a întâmplat când Francisc I s-a aliat cu otomanii împotriva Habsburgilor. În plus, alianțele dintre state, formate pentru a apăra interesele acestora într-o anumită epocă, se vor păstra și după respectivul moment. Totuși, ele vor deveni, probabil, mai slabe și mai puțin semnificative și vor fi adaptate pentru a servi interesele țărilor în noua epocă. Grecia și Turcia vor rămâne, fără îndoială, membre ale NATO, dar legăturile dintre ele și alte țări membre vor slăbi probabil. La fel se va întâmpla și cu alianțele dintre SUA și Japonia și Coreea, cu alianța de facto dintre SUA și Israel și cu legăturile de securitate dintre SUA și Pakistan. Pentru organizațiile internaționale multicivilizaționale, precum ASEAN, ar putea fi din ce în ce mai dificil să-și păstreze coerența. Țări precum India și Pakistan, aflate în tabere adverse în perioada Războiului Rece, își redefinesc acum interesele și caută noi asocieri care să reflecte realitățile politicii culturale. Țările africane, dependente cândva de sprijinul acordat de Occident pentru a contracara influența sovietică, așteaptă, din ce în ce mai mult, îndrumare și sprijin dinspre Africa de Sud.

De ce ar trebui ca afinitățile culturale să faciliteze cooperarea și coeziunea între oameni, iar diferențele culturale să favorizeze sciziunile și conflictele?

În primul rând, fiecare are identități multiple, care pot rivaliza sau se pot completa reciproc: de rudenie, profesională, culturală, instituțională, teritorială, educațională, partizană, ideologică și altele. Identificările după o dimensiune pot intra în conflict cu cele după altă dimensiune. Iată un exemplu clasic: în 1914, muncitorii germani au trebuit să aleagă între identificarea de clasă cu proletariatul german și identificarea națională cu poporul și imperiul german. În lumea contemporană, identificarea culturală dobândește o importanță din ce în ce mai mare, în comparație cu alte dimensiuni ale identității.

Privită unidimensional, identitatea este, de obicei, cea mai semnificativă la nivel individual imediat. Totuși, identitățile mai restrânse nu intră neapărat în conflict cu cele mai largi. Un ofițer se poate identifica instituțional cu compania, regimentul, divizia și arma din care face parte. De asemenea, o persoană poate să se identifice cultural cu clanul, etnia, naționalitatea, religia și civilizația din care face parte. Importanța sporită a identității culturale la niveluri inferioare îi poate crește importanța la niveluri superioare. După cum sugera Burke, „dragostea pentru întreg nu este anulată de preferința pentru o parte. Atașamentul față de subdiviziune, dragostea pentru micul pluton din societate din care facem parte, este primul principiu (germenul, ca să zic așa) al afecțiunii pentru societate, în ansamblu." Într-o lume în care cultura contează, plutoanele sunt triburile și grupurile etnice, regimentele sunt națiunile și armatele sunt civilizațiile. Faptul că oamenii se diferențiază din ce în ce mai mult după principii culturale înseamnă că tocmai conflictele dintre grupurile culturale sunt din ce în ce mai importante; civilizațiile sunt entitățile culturale cele mai mari; prin urmare, conflictele dintre grupuri aparținând unor civilizații diferite devin centrale în politica globală.

În al doilea rând, creșterea importanței identității culturale se datorează, în mare măsură, așa cum am arătat în capitolele 3 și 4, modernizării socio-economice atât la nivel individual, unde dislocarea și alienarea generează nevoia unor identități mai semnificative, cât și la nivel societal, unde capacitățile și puterea sporite ale societăților nonoccidentale stimulează revitalizarea identităților și a culturii indigene.

În al treilea rând, identitatea, la orice nivel – personal, tribal, rasial, civilizațional – poate fi definită numai în raport cu „altul", cu o persoană, un trib, o rasă sau cu o civilizație diferită. De-a lungul istoriei, relațiile dintre state sau dintre alte entități din aceeași civilizație au fost diferite de relațiile dintre state sau dintre entități aparținând unor civilizații diferite. S-au aplicat coduri de conduită diferite față de cei care erau „ca noi" și față de „barbarii"

care nu erau ca noi. Regulile care au guvernat relațiile dintre țările creștinătății au fost diferite de cele aplicate în relațiile cu turcii și alți „păgâni". Musulmanii s-au comportat diferit față de cei din *Dar al-Islam** și față de cei din *Dar al-Harb***. Chinezii îi tratau diferit pe străinii de origine chineză și pe ceilalți străini. Distincția între grupul „noi" civilizațional și grupul „ei" extracivilizațional este o constantă în istoria omenirii. Aceste diferențe de comportament intra și extracivilizațional derivă din:

1. sentimente de superioritate (și uneori de inferioritate) față de oameni considerați foarte diferiți;
2. teamă sau neîncredere față de aceștia;
3. dificultăți de comunicare provocate de diferențele de limbă și de cod de comportament social;
4. necunoașterea principiilor, motivațiilor, relațiilor și practicilor sociale ale altora.

În lumea contemporană, progresele din transporturi și comunicații au permis interacțiuni mai frecvente, mai intense, mai echilibrate și mai puțin exclusive între oameni aparținând unor civilizații diferite. Drept urmare, identitățile lor civilizaționale au devenit din ce în ce mai pronunțate. Francezii, germanii, belgienii și olandezii se consideră din ce în ce mai mult europeni. Musulmanii din Orientul Mijlociu se identifică cu bosniacii și cu cecenii și se raliază în sprijinul lor. Chinezii din toată Asia de Est consideră că interesele celor din China continentală sunt și ale lor. Rușii se identifică cu sârbii și cu alți ortodocși și îi sprijină. Aceste niveluri superioare de identitate civilizațională implică o conștiință mai profundă a diferențelor dintre civilizații și a necesității de a proteja ceea ce ne distinge pe „noi" de „ei".

În al patrulea rând, sursele conflictelor dintre state și grupuri aparținând unor civilizații diferite sunt, în mare măsură, cele care

* Casa Islamului, teritoriile locuite în majoritate de musulmani. (n. tr.)

** Casa războiului, teritoriile locuite de nonmusulmani, unde musulmanii sunt persecutați. (n. tr.)

au generat întotdeauna conflicte între grupuri: dorința de a controla oameni, teritorii, bogățiile și resurse și de a dobândi putere relativă (capacitatea unui grup de a-și impune valorile, cultura și instituțiile unui alt grup, capacitate apreciată prin comparație cu capacitatea celui de-al doilea grup de a aplica același tratament primului). Totuși, conflictele dintre grupurile culturale pot implica, de asemenea, probleme culturale. Diferențele ideologice dintre marxism-leninism și democrația liberală pot fi cel puțin dezbătute, dacă nu rezolvate. Diferențele de interese materiale pot fi negociate și adesea rezolvate printr-un compromis, într-un mod de neaplicat pentru problemele culturale. Hindușii și musulmanii nu vor soluționa probabil o dispută legată de construirea unui templu sau a unei moschei la Ayodhya construind și una și alta, neconstruind nici una sau construind o clădire sincretică, care să fie utilizată atât ca moschee, cât și ca templu. Nici probleme teritoriale aparent simple, precum cea dintre musulmanii albanezi și sârbii ortodocși sau cea dintre evrei și arabi cu privire la Ierusalim, nu pot fi rezolvate ușor, căci fiecare loc are o semnificație istorică, culturală și afectivă profundă pentru ambele tabere. De asemenea, autoritățile franceze și părinții musulmani nu vor accepta probabil un compromis care le-ar permite fetelor să poarte costumul musulman tradițional o zi da și una nu, în școlile publice. Probleme culturale ca acestea nu se pot rezolva prin compromis, ci prin soluții de tip „da" sau „nu", în care o parte câștigă și cealaltă parte pierde.

În al cincilea și ultimul rând, conflictul este universal. A urî este omenesc. Pentru a se defini și a se mobiliza, oamenii au nevoie de dușmani: concurenți în afaceri, rivali în carieră, opozanți în politică. Ei sunt în mod natural neîncrezători față de cei care sunt diferiți și care au capacitatea de a le face rău, pe care îi consideră potențiale amenințări. Rezolvarea unui conflict și dispariția unui dușman generează forțe personale, sociale și politice care fac să apară noi dușmani și noi conflicte. „Tendința «noi» contra «ei» este aproape universală pe scena politică", spunea Ali Mazrui[2].

În lumea de azi, este din ce în ce mai probabil ca „ei" să aparțină altei civilizații. Sfârșitul Războiului Rece nu a pus capăt conflictelor, ci, mai degrabă, a dat naștere unor noi identități înrădăcinate în cultură și unor noi tipuri de conflicte între grupuri din culturi diferite care, la nivelul cel mai larg, sunt civilizații. În același timp, cultura comună încurajează cooperarea între statele și grupurile care o împărtășesc, după cum se poate constata studiind noile structuri de asociere regională între țări, mai ales în domeniul economic.

Cultura și cooperarea economică

La începutul anilor 1990, s-a vorbit mult despre regionalism și despre regionalizarea politicii mondiale. Conflictele regionale au înlocuit conflictul global pe agenda de securitate mondială. Marile puteri, ca, de exemplu, Rusia, China și SUA, precum și puterile secundare, precum Suedia și Turcia, și-au redefinit interesele de securitate în termeni regionali expliciți. Comerțul regional s-a dezvoltat mult mai rapid decât comerțul între regiuni și mulți au avut în vedere apariția unor blocuri economice regionale în Europa, America de Nord, Asia de Est și poate și în alte zone.

Totuși, termenul „regionalism" nu descrie în mod adecvat tot ceea ce se întâmpla. Regiunile sunt entități geografice, nu politice sau culturale. Ele pot fi sfâșiate de conflicte inter și intracivilizaționale, ca în cazul Balcanilor sau al Orientului Mijlociu. Regiunile sunt o bază de cooperare între state doar în măsura în care geografia și cultura coincid. În absența afinităților culturale, vecinătatea nu generează comuniune, ci dimpotrivă. Alianțele militare și asociațiile economice necesită cooperare între membrii lor, iar aceasta depinde de încredere, care izvorăște în primul rând din comunitatea de valori și de cultură. Prin urmare, deși epoca și scopul joacă și el un rol, eficiența generală a organizațiilor regionale este, de regulă, invers proporțională cu diversitatea civilizațională a membrilor lor. În general, organizațiile unicivilizaționale întreprind mai multe, cu mai mult succes, decât cele

multicivilizaționale. Aceasta este valabil atât pentru organizațiile politice și de securitate, cât și pentru cele economice.

Succesul NATO se datorează, în mare parte, faptului că este principala organizație de securitate a țărilor occidentale, având valori și principii filosofice comune. Uniunea Europeană Occidentală este produsul unei culturi europene comune. Pe de altă parte, Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa include țări din cel puțin trei civilizații, cu valori și interese diferite, care pun obstacole majore în calea dezvoltării unei identități instituționale solide și desfășurării unei game largi de activități importante. Comunitatea Caraibelor (CARICOM), formată din treisprezece foste colonii britanice anglofone, aparținând aceleiași civilizații, a creat o mare varietate de aranjamente de cooperare, care este mai intensă între anumite subgrupuri. Totuși, eforturile de a crea organizații caraibiene mai extinse, din care să facă parte atât țări anglofone, cât și țări hispanofone au eșuat sistematic. De asemenea, Asociația pentru Cooperare Regională în Asia de Sud, formată în 1985 și incluzând state hinduse, musulmane și budiste, a fost aproape complet ineficientă, uneori nereușind nici măcar să se întrunească[3].

Relația dintre cultură și regionalism este evidentă în privința integrării economice. În ordinea crescătoare a gradului de integrare, cele patru niveluri de asociere economică dintre țări sunt:

1. zona de comerț liber;
2. uniunea vamală;
3. piața comună;
4. uniunea economică.

Uniunea Europeană a mers cel mai departe pe calea integrării, având o piață comună și multe elemente de uniune economică. În 1994, organizațiile relativ omogene, Mercosur și Pactul Andin, se aflau în plin proces de a crea uniuni vamale. În Asia, asociația multicivilizațională ASEAN a început abia în 1992 să se îndrepte spre crearea unei zone de comerț liber. Alte organizații economice multicivilizaționale se plasau și mai în urmă. În 1995, cu excepția

marginală a NAFTA, nici o asemenea organizație nu crease o zonă de comerț liber, cu atât mai puțin o formă de integrare economică superioară.

În Europa Occidentală și în America Latină, comunitatea de civilizație stimulează cooperarea și organizarea regională. Europenii din Occident și latino-americanii știu că au multe în comun. În Asia de Est, există cinci civilizații (șase, dacă includem și Rusia). În această zonă se poate vedea dacă este posibilă crearea unor organizații importante care să nu se bazeze pe o civilizație comună. La începutul anilor 1990, nu exista în Asia de Est nici o organizație de securitate sau vreo alianță militară multilaterală comparabilă cu NATO. În 1967, a fost creată o organizație regională multicivilizațională, ASEAN, din care făceau parte un stat sinic, unul budist, unul creștin și două state musulmane, toate confruntate cu amenințări reale din partea mișcărilor insurgente comuniste și cu amenințări potențiale din partea Chinei și a Vietnamului de Nord.

ASEAN este citată adesea ca exemplu de organizație multiculturală eficientă. Ea este, totuși, un exemplu al limitelor unei asemenea organizații. Nu este o alianță militară. Deși membrii ei cooperează uneori militar, pe bază bilaterală, toți își măresc bugetul alocat apărării și sunt angajați într-o cursă a înarmării, în contrast frapant cu reducerile pe care le fac, în acest domeniu, țările din Europa și din America Latină. În domeniul economic, ASEAN a avut de la început ca obiectiv „cooperarea economică mai degrabă decât integrarea economică" și, drept urmare, regionalismul s-a dezvoltat în „ritm modest" și nu se are în vedere nici măcar crearea unei zone de comerț liber până în secolul al XXI-lea[4]. În 1987, ASEAN a creat Conferința Post-Ministerială, în care miniștrii de Externe ai statelor membre se puteau întâlni cu cei ai „partenerilor de dialog": Statele Unite, Japonia, Canada, Australia, Noua Zeelandă, Coreea de Sud și Comunitatea Europeană. Totuși, aceasta a fost, până acum, mai mult un for de discuții bilaterale și nu a putut să trateze „probleme de securitate

importante“[5]. În 1993, ASEAN a creat o arenă și mai largă, Forul Regional ASEAN, care îi includea pe membrii ei și pe partenerii de dialog, plus Rusia, China, Vietnam, Laos și Papua-Noua Guinee. Totuși, după cum sugerează și numele său, această organizație a fost un loc pentru discuții colective, nu pentru acțiuni comune. Membrii s-au folosit de prima întrunire a organizației, din iulie 1994, pentru a-și „exprima punctele de vedere asupra problemelor de securitate regionale“, dar problemele controversate au fost evitate pentru că, după cum comenta o oficialitate, dacă ar fi fost abordate, „participanții interesați ar fi început să se certe“[6]. ASEAN și organizațiile create de ea arată limitele inerente ale organizațiilor regionale multicivilizaționale.

Organizații regionale est-asiatice importante vor apărea numai dacă vor exista suficiente elemente culturale comune care să le susțină. Societățile din Asia de Est au, fără îndoială, puncte comune care le deosebesc de Occident. Premierul Malaysiei, Mahathir Mohammad, susține că acestea constituie o bază pentru asociere și a promovat formarea Grupului Economic al Asiei de Est (GEAE) pornind tocmai de la această bază. Grupul ar urma să includă țările din ASEAN, Myanmar, Taiwan, Hong Kong, Coreea de Sud și, cel mai important, China și Japonia. Mahathir susține că GEAE are rădăcini culturale și nu ar trebui considerat „doar un grup geografic, pentru că este în Asia de Est, ci și un grup cultural. Japonezi, coreeni sau indonezieni, între est-asiatici există anumite asemănări culturale. [...] Europenii se adună, americanii se adună. Noi, asiaticii, ar trebui să facem la fel.“ După cum declara un colaborator al lui Mahathir, scopul acestui grup este să intensifice „comerțul regional între țările din Asia care au puncte comune“[7].

Așadar, premisa care stă la baza GEAE este că economia urmează cultura. Australia, Noua Zeelandă și Statele Unite vor fi excluse, pentru că nu sunt asiatice din punct de vedere cultural. Totuși, succesul GEAE depinde foarte mult de participarea Japoniei și a Chinei. Mahathir a pledat pentru participarea niponilor. „Japonia este asiatică. Japonia face parte din Asia de Est“, a afirmat el în fața publicului japonez. „Nu puteți ignora acest fapt

geocultural. Aparțineți acestui loc.“[8] Totuși, guvernul japonez s-a arătat reticent, în parte temându-se să nu ofenseze Statele Unite, dar pentru că membrii săi nu au ajuns la un consens dacă Japonia ar trebui să se identifice cu Asia sau nu. Dacă Japonia ar adera la GEAE, l-ar domina, ceea ce ar provoca probabil teamă și nesiguranță printre membri, precum și ostilitatea Chinei. Timp de câțiva ani, s-a vorbit mult despre crearea, de către Japonia, a unei „zone yen“ în Asia pentru a contrabalansa Uniunea Europeană și NAFTA. Totuși, Japonia este o țară solitară, cu puține legături culturale cu vecinii ei, și, până în 1995, zona yen nu se materializase.

În timp ce ASEAN a evoluat lent, zona yen a rămas un vis, Japonia a ezitat, iar GEAE nu a văzut lumina zilei, în timp ce interacțiunea economică din Asia de Est a crescut spectaculos. Dezvoltarea își are rădăcinile în legăturile culturale dintre comunitățile chineze din Asia de Est. Aceste legături au generat „integrarea neoficială continuă“ a unei economii internaționale cu baze chineze, comparabilă, în multe privințe, cu Liga Hanseatică și „conducând, probabil, la apariția unei piețe comune chineze de facto“[9]. În Asia de Est, ca și în alte zone, comunitatea de cultură a fost premisa unei integrări economice semnificative.

Sfârșitul Războiului Rece a stimulat eforturile de creare a noi organizații economice regionale și de revitalizare a unora vechi. Succesul acestor eforturi a depins într-o măsură foarte mare de omogenitatea culturală a statelor implicate. Planul de creare a unei piețe comune a Orientului Mijlociu, propus de Shimon Peres în 1994, va rămâne probabil o „fata morgana“ încă mult timp. „Lumea arabă“, declara un demnitar arab, „nu are nevoie de o instituție sau de o bancă de dezvoltare din care să facă parte Israelul.“[10] Asociația Statelor Caraibiene, creată în 1994, pentru a stabili legături între CARICOM, Haiti și țările hispanofone din regiune, nu pare capabilă să depășească diferențele lingvistice și culturale dintre membrii săi, insularitatea fostelor colonii britanice și orientarea lor preferențială către Statele Unite[11]. Pe de altă parte, eforturile depuse în cadrul unor organizații mai omogene

din punct de vedere cultural au dat roade. În ciuda diferențelor subcivilizaționale dintre ele, Pakistan, Iran și Turcia au revitalizat, în 1985, muribunda Cooperare Regională pentru Dezvoltare pe care o fondaseră în 1977, schimbându-i numele în Organizația de Cooperare Economică și încheind ulterior acorduri privind reducerea taxelor vamale și diverse alte măsuri. În 1992, Afghanistanul și șase foste republici sovietice musulmane au devenit membre ale OCE. În același timp, în 1991, cele cinci foste republici sovietice din Asia Centrală au convenit, în principiu, să creeze o piață comună și, în 1994, cele mai mari două state dintre acestea, Uzbekistanul și Kazahstanul, au semnat un acord pentru a permite „libera circulație a bunurilor, serviciilor și capitalurilor" și a-și coordona politicile fiscale, monetare și vamale. În 1991, Brazilia, Argentina, Uruguay și Paraguay au format Mercosur pentru a „arde" etapele normale ale integrării economice și în 1995 au constituit o uniune vamală parțială. În 1990, Piața Comună a Americii Centrale, care stagnase înainte, a creat o zonă de comerț liber, iar, în 1994, Grupul Andin, la fel de pasiv până atunci, a creat o uniune vamală. În 1992, țările din Grupul de la Vișegrad (Polonia, Ungaria, Cehia și Slovacia) au convenit să formeze o Zonă de Comerț Liber a Europei Centrale și, în 1994, au decis să accelereze realizarea acesteia[12].

Integrarea economică este urmată de dezvoltarea comerțului, iar, în anii 1980 și la începutul anilor 1990, comerțul intraregional a devenit din ce în ce mai important în raport cu comerțul interregional. Volumul schimburilor comerciale din interiorul Comunității Europene constituia 50,6% din volumul total al schimburilor comerciale ale comunității, în 1980, și a crescut la 58,9%, în 1989. Evoluții similare în favoarea comerțului regional se constată și în America de Nord și în Asia de Est. În America Latină, crearea Mercosur și revitalizarea Pactului Andin au stimulat comerțul între țările latino-americane, la începutul anilor 1990: schimburile dintre Brazilia și Argentina s-au triplat, iar cele dintre Columbia și Venezuela au crescut de patru ori, între 1990 și 1993. În 1994, Brazilia a devenit principalul partener comercial al Argentinei,

luând locul Statelor Unite. Crearea NAFTA a fost însoțită și de o creștere semnificativă a schimburilor comerciale dintre SUA și Mexic. Comerțul dintre țările Asiei de Est s-a dezvoltat mai rapid decât comerțul extraregional, dar creșterea lui a fost stânjenită de tendința Japoniei de a-și ține piețele închise. Pe de altă parte, comerțul dintre țările din zona culturală chineză (ASEAN, Taiwan, Hong Kong, Coreea de Sud și China) a crescut de la mai puțin de 20% din volumul total al schimburilor lor comerciale, în 1970, la aproape 30%, în 1992, în timp ce comerțul acestor țări cu Japonia a scăzut de la 23% la 13% din volumul total. În 1992, exporturile țărilor din zona chineză către alte țări din zonă au depășit atât exporturile lor în Statele Unite, cât și exporturile lor combinate în Japonia și Comunitatea Europeană[13].

Ca societate și civilizație unică, Japonia întâmpină dificultăți în dezvoltarea legăturilor ei economice cu Asia de Est și în rezolvarea diferendelor ei economice cu Statele Unite și Europa. Oricât de puternice ar fi legăturile comerciale și financiare pe care Japonia le-ar forma cu alte țări din Asia de Est, diferențele culturale față de aceste țări și, mai ales, față de elitele lor economice, în majoritate chineze, o împiedică să creeze o grupare economică regională sub conducerea sa, comparabilă cu NAFTA sau cu Uniunea Europeană. În același timp, diferențele culturale față de Occident exacerbează neînțelegerile și antagonismul în relațiile ei economice cu Statele Unite și Europa. Dacă, după cum se pare, integrarea economică depinde de afinitățile culturale, Japonia, țară solitară din punct de vedere cultural, ar putea avea un viitor economic solitar.

În trecut, relațiile comerciale dintre națiuni oglindeau relațiile de alianță dintre ele[14]. În noua lume, relațiile comerciale vor fi influențate decisiv de relațiile culturale. Oamenii de afaceri încheie contracte cu persoane pe care le înțeleg și în care au încredere. Statele renunță la suveranitate în favoarea unor asociații internaționale formate din state cu aceeași filosofie, pe care le înțeleg și în care au încredere. Cooperarea economică își are rădăcinile în comunitatea de cultură.

Structura civilizațiilor

În timpul Războiului Rece, țările se raportau la cele două superputeri ca aliați, sateliți, clienți, state neutre și state nealiniate. În lumea de după Războiul Rece, țările se raportează la civilizații ca state membre, state nucleu, țări izolate, țări divizate și țări sfâșiate. Ca și triburile sau națiunile, civilizațiile au structuri politice. Un *stat membru* este o țară care se identifică pe deplin, din punct de vedere cultural, cu o civilizație, așa cum se identifică Egiptul cu civilizația arabo-islamică și Italia cu civilizația europeană occidentală. O civilizație poate include și oameni care îi împărtășesc cultura și se identifică cu ea, dar care trăiesc în state dominate de membri ai altei civilizații. O civilizație are, de obicei, una sau mai multe zone considerate de membrii ei drept sursa sau sursele principale ale culturii civilizației respective. Aceste surse se află adesea în *statul* sau în *statele nucleu* ale acelei civilizații, adică în statul sau statele cele mai puternice și cele mai importante din punct de vedere cultural.

Numărul și rolul statelor nucleu variază de la o civilizație la alta și se pot schimba în timp. Civilizația japoneză este identică, practic, cu statul japonez nucleu. Civilizațiile sinică, ortodoxă și hindusă au câte un stat nucleu dominant, alte state membre și comunități afiliate care trăiesc în state dominate de membri ai altor civilizații (chinezii din diaspora, rușii din „străinătatea apropiată", tamilii din Sri Lanka). De-a lungul istoriei, Occidentul a avut mai multe state nucleu; acum are două: Statele Unite și nucleul franco-german din Europa, Marea Britanie fiind un centru de putere adițional gravitând între cele două. Islamul, America Latină și Africa nu au state nucleu. Această situație se datorează, în parte, imperialismului puterilor occidentale, care și-au împărțit Africa, Orientul Mijlociu și, într-un trecut mai îndepărtat și într-o manieră mai puțin decisivă, America Latină.

Absența unui stat islamic nucleu pune mari probleme atât societăților musulmane, cât și celor nonmusulmane, pe care le vom aborda în capitolul 7. În ceea ce privește America Latină, Spania

ar fi putut deveni statul nucleu al unei civilizații hispanofone sau chiar iberice, dar conducătorii ei au ales în mod deliberat ca ea să devină un stat membru al civilizației europene, menținându-și, în același timp, legăturile culturale cu fostele sale colonii. Mărimea, resursele, populația și capacitatea ei economică și militară califică Brazilia pentru poziția de lider a Americii Latine și probabil că asta va și deveni. Totuși, Brazilia este pentru America Latină ceea ce este Iran pentru Islam. Deși calificate să devină state nucleu, diferențele subcivilizaționale (religioase în cazul Iranului, lingvistice în cazul Braziliei) fac dificilă asumarea acestui rol de fiecare din ele. Așadar, în America Latină, există mai multe state, Brazilia, Mexic, Venezuela și Argentina, care concurează pentru supremație. Situația este complicată și de faptul că Mexicul a încercat să se redefinească și să treacă de la identitatea latino-americană la o identitate nord-americană, iar Chile și alte state ar putea să-i urmeze exemplul. În cele din urmă, civilizația latino-americană ar putea să se integreze și să devină o subvariantă a unei civilizații occidentale având trei componente.

Capacitatea oricărui stat nucleu potențial de a deveni liderul Africii subsahariene este limitată de divizarea continentului în țări francofone și țări anglofone. Pentru o vreme, Coasta de Fildeș a fost statul nucleu al Africii francofone. Totuși, până acum, statul nucleu al Africii francofone a fost, într-o măsură considerabilă, Franța, care a menținut legături economice, militare și politice strânse cu fostele sale colonii după ce acestea și-au dobândit independența. Țările africane cele mai în măsură să devină state nucleu sunt ambele anglofone. Date fiind mărimea, resursele și poziția ei geografică, Nigeria ar putea deveni un stat nucleu, dar divizarea ei intercivilizațională, corupția îngrijorătoare, instabilitatea politică, guvernul represiv și problemele economice i-au limitat serios capacitatea de a juca acest rol, deși, uneori, și l-a asumat. Tranziția pașnică și negociată a Africii de Sud de la apartheid la democrație, puterea industrială, nivelul superior de dezvoltare economică în comparație cu alte țări africane, capacitatea

militară, resursele naturale și conducerea ei politică sofisticată, fie că e vorba de albi sau de negri fac din Africa de Sud liderul clar al sudului continentului, poate chiar al Africii anglofone și poate al întregii Africi subsahariene.

O *țară izolată* nu are elemente culturale comune cu alte societăți. De exemplu, Ethiopia este izolată cultural de limba ei dominantă, amharica, scrisă cu caractere etiopiene, de religia ei dominantă, ortodoxia coptă, de istoria ei imperială și de diferența religioasă față de popoarele majoritar musulmane din jur. Deși elita haitiană a apreciat și cultivat în mod tradițional legăturile culturale cu Franța, limba creolă, religia voodoo, bazele puse de sclavi revoluționari și istoria violentă fac din Haiti o țară izolată. „Fiecare națiune este unică", spunea Sidney Mintz, „dar Haiti este cu totul aparte." Drept urmare, în timpul crizei haitiene din 1994, țările latino-americane nu au considerat că Haiti era o problemă latino-americană și au refuzat să primească refugiați haitieni, deși au primit refugiați cubanezi. Președintele ales din Panama declara cu această ocazie că „în America Latină, Haiti nu este recunoscută drept țară latino-americană. Haitienii vorbesc o limbă diferită, au rădăcini etnice diferite și o cultură diferită. Sunt diferiți din toate punctele de vedere". Haiti este izolată și de țările anglofone din Caraibe. Haitienii, observa un comentator, sunt „la fel de străini pentru cei din Jamaica sau din Grenada, cum sunt pentru cei din Iowa sau Montana". Haiti, „vecinul pe care nimeni nu și-l dorește", este, într-adevăr, o țară fără rude[15].

Cea mai importantă țară izolată este Japonia. Nici o altă țară nu-i împărtășește cultura distinctă, iar emigranții japonezi din alte țări sunt puțini sau au fost asimilați de culturile țărilor gazdă (ca, de exemplu, japonezii din SUA). Izolarea Japoniei este sporită de faptul că are o cultură foarte specifică, care nu implică o religie (precum creștinismul sau Islamul) ori o ideologie (precum liberalismul sau comunismul) potențial universale, care ar putea fi exportate în alte societăți, pentru a stabili astfel o legătură culturală cu membrii lor.

Aproape toate țările sunt eterogene, întrucât includ două sau mai multe grupuri etnice, rasiale sau religioase. Multe țări sunt divizate deoarece diferențele și conflictele dintre aceste grupuri joacă un rol important în politica lor. De obicei, profunzimea acestei diviziuni variază de-a lungul timpului. Diviziunile profunde dintr-o țară pot conduce la violențe extinse sau pot amenința existența țării. Acest pericol și mișcările autonomiste sau separatiste apar cel mai adesea atunci când diferențele culturale coincid cu diferențele de poziție geografică. Dacă geografia și cultura nu coincid, ele pot fi făcute să coincidă prin genocid sau prin strămutare.

Țări cu grupuri culturale distincte aparținând aceleiași civilizații pot fi profund divizate, până la secesiune, așa cum s-a întâmplat în Cehoslovacia sau cum s-ar putea întâmpla în Canada. Totuși, este mult mai probabil să apară sciziuni profunde în *țările divizate*, unde trăiesc grupuri mari care fac parte din civilizații diferite. Asemenea sciziuni și tensiunile care le însoțesc apar adesea atunci când un grup majoritar aparținând unei civilizații încearcă să facă din stat instrumentul său politic și să-și impună limba, religia și simbolurile, așa cum au încercat să facă hindușii, singalezii și musulmanii în India, Sri Lanka și Malaysia.

Țările divizate care sunt traversate de linii de falie între civilizații se confruntă cu probleme deosebite în încercarea lor de menținere a unității. În Sudan, războiul civil dintre musulmanii din nord și creștinii din sud durează de zeci de ani. Aceeași divizare civilizațională a afectat negativ politica nigeriană pentru o perioadă la fel de lungă și a generat un mare război de secesiune, lovituri de stat, revolte și alte violențe. În Tanzania, partea continentală populată de animiști creștini și Zanzibarul populat de arabi musulmani s-au îndepărtat și, în multe privințe, au devenit două state de sine stătătoare. În 1992, Zanzibar a aderat în secret la Organizația Conferinței Islamice, iar, în anul următor, a fost convins de Tanzania să se retragă din ea[16]. Aceeași diviziune între musulmani și creștini a generat tensiuni și conflicte în Kenya. În cornul Africii, Ethiopia majoritar creștină și Eritreea majoritar

musulmană s-au separat în 1993. Totuși, în Ethiopia, a rămas o minoritate musulmană importantă în rândul populației oromo. Alte țări divizate de linii de falie civilizațională sunt: India (musulmani și hinduși), Sri Lanka (budiști singalezi și hinduși tamili), Malaysia și Singapore (chinezi și musulmani malaiezieni), China (chinezi han, budiști tibetani, musulmani turcici), Filipine (creștini și musulmani) și Indonezia (musulmani și creștini timorezi).

Efectul de divizare al liniilor de falie civilizațională a fost foarte evident în țările divizate, a căror unitate a fost menținută în timpul Războiului Rece de regimuri comuniste autoritare legitimate de ideologia marxist-leninistă. După căderea comunismului, cultura a înlocuit ideologia ca factor de atracție și de respingere, iar Iugoslavia și Uniunea Sovietică s-au divizat în entități noi, grupate pe baze civilizaționale: baltice (protestante și catolice), ortodoxe și musulmane, în fosta Uniune Sovietică; Slovenia și Croația catolice, Bosnia-Herțegovina parțial musulmană și Serbia-Muntenegru și Macedonia ortodoxe, în fosta Iugoslavie. În entitățile succesoare, unde au continuat să existe grupuri aparținând mai multor civilizații, s-au manifestat diviziuni secundare. Bosnia-Herțegovina a fost împărțită de război între sârbi, musulmani și croați, iar sârbii și croații din Croația s-au luptat între ei. Rămânerea regiunii Kosovo, populată de albanezi musulmani, în Serbia slavă ortodoxă este foarte incertă, iar în Macedonia au apărut tensiuni între minoritatea albaneză musulmană și majoritatea slavă ortodoxă. Multe foste republici sovietice sunt traversate, de asemenea, de linii de falie civilizațională, în parte pentru că guvernul sovietic a trasat granițele special pentru a crea republici divizate, încorporând Crimeea rusă în Ucraina și provincia Nagorno-Karabah, populată de armeni, în Azerbaidjan. Rusia are mai multe minorități musulmane relativ puțin numeroase, mai ales în Caucazul de Nord și în regiunea fluviului Volga. Estonia, Letonia și Kazahstan au minorități ruse importante, produse, în mare măsură, tot de politica sovietică. Ucraina este divizată între uniații naționaliști din vest, care vorbesc ucraineana, și ortodocșii din est, care vorbesc rusa.

Într-o țară divizată, grupurile mari care aparțin unor civilizații diferite afirmă: „Suntem popoare diferite și aparținem unor zone diferite". Forțele de respingere le îndepărtează și sunt atrase de alte societăți, cu care au afinități civilizaționale. Dimpotrivă, *o țară sfâșiată* are o singură cultură predominantă, prin intermediul căreia aparține unei civilizații, dar conducătorii ei vor să o transfere în altă civilizație. Ei spun: „Suntem un singur popor și aparținem cu toții aceleiași zone, dar vrem să schimbăm zona". Spre deosebire de locuitorii țărilor divizate, locuitorii țărilor sfâșiate sunt de acord asupra identității lor, dar nu și asupra civilizației din care fac parte. De regulă, o parte importantă dintre conducători adoptă o strategie kemalistă și decid că societatea lor ar trebui să respingă cultura și instituțiile ei nonoccidentale, să se alăture Occidentului, să se modernizeze și să se occidentalizeze. Rusia a fost o țară sfâșiată, începând cu domnia lui Petru cel Mare, rușii fiind divizați în privința civilizației din care face parte țara lor: unii o consideră o parte a civilizației occidentale, alții o consideră nucleul unei civilizații eurasiatice ortodoxe distincte. Țara lui Mustafa Kemal este, desigur, exemplul clasic de țară sfâșiată, care, începând din anii 1920, a încercat să se modernizeze, să se occidentalizeze și să se integreze în Occident. După ce, timp de aproape două secole, Mexicul s-a definit ca o țară latino-americană opusă Statelor Unite, liderii săi l-au transformat într-o țară sfâșiată în anii 1980, încercând să-l redefinească drept țară nord-americană. În schimb, conducătorii Australiei au încercat, în anii 1990, să-și desprindă țara de Occident și să o integreze în Asia, transformând-o, de asemenea, într-o țară sfâșiată. Țările sfâșiate pot fi identificate după două fenomene. Conducătorii lor le numesc „punți" între două culturi, iar observatorii spun că au două fețe, asemenea lui Ianus. Iată câteva titluri tipice care scot în evidență problemele de identitate ale țărilor sfâșiate: „Rusia privește spre Vest – și spre Est", „Turcia: Occident sau Orient, care e mai bun?", „Naționalismul australian: loialități împărțite"[17].

Țări sfâșiate: eșecul schimbării de civilizație

Pentru ca o țară sfâșiată să reușească să-și redefinească identitatea civilizațională, trebuie să fie îndeplinite cel puțin trei condiții. În primul rând, elita politică și economică a țării trebuie să sprijine cu entuziasm această schimbare. În al doilea rând, populația ei trebuie să fie dispusă cel puțin să o accepte. În al treilea rând, elementele dominante ale civilizației gazdă, în cele mai multe cazuri, Occidentul, trebuie să fie dispuse să primească țara convertită. Procesul de redefinire a identității este, de regulă, îndelungat, întrerupt și dureros din punct de vedere politic, social, internațional și cultural. Până în acest moment a eșuat de fiecare dată.

Rusia. În anii 1990, Mexicul era o țară sfâșiată de mai mulți ani, iar Turcia era de câteva decenii. Rusia este o țară sfâșiată de câteva secole și, spre deosebire de Mexic sau de Turcia republicană, ea este, de asemenea, statul nucleu al unei mari civilizații. Dacă Turcia sau Mexicul ar reuși să se integreze în civilizația occidentală, efectul asupra civilizației islamice sau a celei latino-americane ar fi minor sau moderat. Dacă Rusia ar deveni occidentală, civilizația ortodoxă nu ar mai exista. Dezintegrarea Uniunii Sovietice a reaprins, în societatea rusă, dezbaterile cu privire la chestiunea centrală a relațiilor dintre Rusia și Occident.

Relațiile Rusiei cu civilizația occidentală au cunoscut patru faze de evoluție. În prima fază, care a durat până la domnia lui Petru cel Mare (1689–1725), Rusia Kieveană și Marele Cnezat al Moscovei au existat separat de Occident și au avut puține contacte cu societățile europene occidentale. Civilizația rusă s-a dezvoltat ca urmașă a civilizației bizantine și apoi, timp de două sute de ani, de la mijlocul secolului al XIII-lea până la mijlocul secolului al XV-lea, Rusia s-a aflat sub suzeranitate mongolă. Rusia nu a fost expusă aproape deloc fenomenelor istorice care au definit civilizația occidentală: romano-catolicismul, feudalismul, Renașterea, Reforma, expansiunea maritimă și colonială, Iluminismul și apariția statelor-națiune. Șapte dintre cele opt caracteristici definitorii

ale civilizației occidentale, identificate în capitolele precedente – religia, limbile, separația între Biserică și stat, statul de drept, pluralismul social, organismele reprezentative și individualismul – au lipsit aproape complet din experiența rusă. Singura excepție posibilă este moștenirea clasică, care, oricum, a ajuns în Rusia prin Bizanț și, deci, a fost foarte diferită de aceea care a ajuns în Occident direct de la Roma. Civilizația rusă a fost produsul propriilor rădăcini indigene din Rusia Kieveană și din Marele Cnezat al Moscovei, al influenței bizantine substanțiale și al îndelungatei dominații mongole. Aceste influențe au format o societate și o cultură care prezenta puține asemănări cu cele apărute în Occident, sub influența unor forțe foarte diferite.

La sfârșitul secolului al XVII-lea Rusia nu era numai diferită, ci și înapoiată față de Europa, după cum a aflat Petru cel Mare în călătoria pe care a făcut-o în Europa, în 1697–1698. El a hotărât atunci să-și modernizeze și să-și occidentalizeze țara. Pentru a-i face pe ruși să arate ca europenii, primul lucru pe care l-a făcut, când s-a întors la Moscova, a fost să le ordone nobililor săi să-și radă barba și să le interzică să mai poarte caftane și comănace. Deși nu a renunțat la alfabetul chirilic, l-a reformat și simplificat și a introdus cuvinte și expresii occidentale. Totuși, a dat prioritate dezvoltării și modernizării armatei ruse: a creat o flotă militară, a introdus serviciul militar obligatoriu, a construit fabrici de armament, a fondat școli tehnice, a trimis oameni la studii în Occident, care au adus de acolo cele mai recente cunoștințe în materie de arme, nave și construcții de nave, navigație, administrație, precum și din alte domenii esențiale pentru o armată. Pentru a finanța aceste inovații, a reformat radical și a extins sistemul fiscal și, spre sfârșitul domniei, a reorganizat structura guvernului. Decis să facă din Rusia nu numai o putere europeană, ci și o putere în Europa, a abandonat Moscova, a construit o nouă capitală la Sankt Petersburg și a lansat Marele Război Nordic împotriva Suediei, pentru a obține supremația în regiunea Mării Baltice și a se afirma pe continent.

Totuși, încercând să-și modernizeze și să-și occidentalizeze țara, Petru cel Mare a subliniat, de asemenea, caracteristicile asiatice ale Rusiei, ducând la extrem despotismul și eliminând orice sursă potențială de pluralism politic și social. Nobilimea rusă nu fusese niciodată puternică, dar Petru cel Mare i-a redus și mai mult puterea, extinzând nobilimea de serviciu și stabilind un sistem de ranguri bazat pe merit, nu pe origine sau pe poziție socială. Nobilii, ca și țăranii, erau recrutați în serviciul statului, formând „aristocrația servilă", care l-a înfuriat ulterior pe Custine[18]. Autonomia șerbilor a fost redusă și mai mult, căci aceștia au fost legați și mai tare de pământ și de stăpânul lor. Biserica ortodoxă, care fusese întotdeauna mai mult sau mai puțin sub controlul statului, a fost reorganizată și subordonată unui sinod numit direct de țar. Țarul și-a arogat și dreptul de a-și alege succesorul, fără a respecta practicile dinastice obișnuite. Prin aceste schimbări, Petru cel Mare a inițiat și a exemplificat legătura strânsă care există în Rusia între modernizare și occidentalizare, pe de o parte, și despotism, pe de altă parte. Urmându-i exemplul, Lenin, Stalin și, într-o mai mică măsură, Ecaterina a II-a și Alexandru al II-lea au încercat și ei, în diverse moduri, să modernizeze și să occidentalizeze Rusia și să consolideze puterea autocratică. Cel puțin până în anii 1980, democratizatorii din Rusia au fost de regulă occidentalizatori, dar occidentalizatorii nu au fost democratizatori. Lecția istoriei Rusiei este că centralizarea puterii constituie premisa obligatorie a reformelor sociale și economice. La sfârșitul anilor 1980, colaboratorii lui Gorbaciov au regretat că nu și-au dat seama de acest lucru, criticând obstacolele pe care politica de *glasnost* le ridicase în calea liberalizării economice.

Petru cel Mare a avut mai mult succes în a aduce Rusia în Europa decât în intenția de a aduce Europa în Rusia. Spre deosebire de Imperiul Otoman, Imperiul Rus a fost acceptat ca un membru important și legitim al sistemului internațional european. Pe plan intern, reformele lui Petru cel Mare au produs unele schimbări, dar societatea a rămas hibridă: în afara unei elite restrânse, obiceiurile, instituțiile și convingerile bizantine și asiatice au rămas

predominante în societatea rusă și erau privite astfel atât de europeni, cât și de ruși. „Dacă lovești un rus, vei răni un tătar", spunea Joseph de Maistre. Petru cel Mare a făcut din Rusia o țară sfâșiată și, în secolul al XIX-lea, atât slavofilii, cât și occidentalizatorii deplângeau această situație nefericită și se contraziceau aprig dacă să-i pună capăt printr-o europenizare completă a țării sau, dimpotrivă, prin eliminarea influențelor europene și întoarcerea la adevăratul spirit rus. Un proocidental precum Ceaadaev susținea că „soarele este soarele Occidentului" și că Rusia trebuia să folosească această lumină pentru a ilumina și schimba instituțiile pe care le moștenise. Un slavofil ca Danilevski, folosind termeni pe care i-am auzit și în anii 1990, acuza eforturile de europenizare din cauză că „denaturează viața poporului și-i înlocuiesc formele cu unele străine", „împrumută instituții străine și le transplantează pe pământul rus" și „privesc relațiile interne și externe și problemele vieții ruse dintr-un punct de vedere străin, european, printr-o lentilă cu unghi de refracție european, ca să zic așa"[19]. În istoria ulterioară a Rusiei, Petru cel Mare a fost considerat un erou de către occidentalizatori și satana de adversarii lor, cei mai înverșunați fiind eurasiaticii din anii 1920, care l-au acuzat de trădare și care i-au aclamat pe bolșevici pentru că respingeau occidentalizarea, sfidând Europa și mutând capitala la Moscova.

Revoluția bolșevică a inaugurat o a treia etapă în relațiile dintre Rusia și Occident, foarte diferită de cea ambivalentă care caracterizase cele două secole anterioare. Ea a creat un sistem politico-economic care nu putea exista în Occident, în numele unei ideologii formulate în Occident. Slavofilii și occidentalizatorii dezbătuseră problema dacă Rusia putea să fie diferită de Occident, fără să fie înapoiată față de el. Comunismul a rezolvat strălucit această problemă: Rusia era diferită de Occident și fundamental opusă acestuia întrucât era mai avansată decât el. Ea prelua conducerea în revoluția proletară care avea să se extindă, până la urmă, în toată lumea. Rusia nu mai întruchipa un trecut asiatic înapoiat, ci un viitor sovietic progresist. Într-adevăr, revoluția a permis Rusiei să

depășească Occidentul, diferențiindu-se nu pentru că „sunteți diferiți și nu vrem să ajungem ca voi", după cum susțineau slavofilii, ci pentru că „suntem diferiți și, până la urmă, veți ajunge ca noi", după cum spunea Internaționala comunistă.

Totuși, deși comunismul le-a permis liderilor sovietici să se diferențieze de Occident, el a creat, în același timp, legături puternice cu acesta. Marx și Engels erau germani; la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, majoritatea partizanilor ideologiei lor erau vest-europeni; în 1910, multe sindicate și partide social-democrate și muncitorești din țările occidentale le împărtășeau ideologia și deveneau din ce în ce mai importante în politica europeană. După revoluția bolșevică, partidele de stânga s-au împărțit în partide comuniste și partide socialiste și s-au transformat în forțe importante în țările europene. În cea mai mare parte a Occidentului, perspectiva marxistă prevala: comunismul și socialismul păreau să reprezinte viitorul și erau adoptate, într-o formă sau alta, de mulți membri ai elitelor politice și intelectuale. Dezbaterea din Rusia, dintre slavofili și occidentalizatori, în legătură cu viitorul țării a fost înlocuită astfel de o dezbatere în Europa, între dreapta și stânga, cu privire la viitorul Occidentului și la întrebarea dacă Rusia întruchipa sau nu acel viitor. După al Doilea Război Mondial, puterea Uniunii Sovietice a sporit atractivitatea comunismului atât în Occident, cât și, fapt mai semnificativ, în rândul civilizațiilor nonoccidentale care reacționau astfel împotriva Occidentului. Elitele din societățile nonoccidentale dominate de Occident vorbeau despre autodeterminare și democrație; cele care voiau să înfrunte Occidentul vorbeau despre revoluție și eliberare națională.

Adoptând o ideologie occidentală și folosind-o pentru a provoca Occidentul, rușii s-au apropiat într-un fel mai mult de Occident decât în orice altă perioadă a istoriei lor. Deși democrația liberală și comunismul erau ideologii foarte diferite, ambele tabere vorbeau, într-o anumită măsură, aceeași limbă. Căderea comunismului și dezintegrarea Uniunii Sovietice au pus capăt acestei

interacțiuni politico-ideologice dintre Occident și Rusia. Occidentul a sperat și a crezut că rezultatul va fi triumful democrației liberale pe tot cuprinsul fostului imperiu sovietic. Totuși, rezultatul acesta nu era atât de previzibil. În 1995 viitorul democrației liberale în Rusia și în celelalte republici ortodoxe era incert. În plus, pe măsură ce rușii au încetat să se poarte ca niște marxiști și au început să se comporte ca niște ruși, prăpastia dintre Occident și Rusia s-a adâncit. Conflictul între democrația liberală și marxism-leninism era un conflict între ideologii care, în ciuda diferențelor semnificative dintre ele, erau ambele moderne, laice și aveau aparent aceleași scopuri: libertate, egalitate și bunăstare materială. Un democrat occidental putea să poarte o dezbatere intelectuală cu un marxist sovietic, dar nu putea să facă acest lucru cu un naționalist ortodox rus.

În epoca sovietică, lupta dintre slavofili și occidentalizatori a fost întreruptă, din moment ce disidenți precum Soljenițîn sau Saharov au pus sub semnul întrebării sinteza comunistă. Odată cu prăbușirea acelei sinteze, dezbaterea privind adevărata identitate a Rusiei a reînceput în forță. Trebuia Rusia să adopte valorile, instituțiile și practicile occidentale și să încerce să se integreze în Occident? Sau întruchipa ea o civilizație euroasiatică și ortodoxă distinctă, diferită de cea occidentală, al cărei destin unic era de a fi o punte între Europa și Asia? Atât în rândul elitelor intelectuale și politice, cât și în rândul populației existau păreri divergente în aceste privințe. De o parte erau occidentalizatorii, „cosmopoliți" sau „atlantiști", iar de alta erau succesorii slavofililor, numiți „naționaliști", „euroasianiști" sau „*derjavniki*" (etatiști)[20].

Diferențele principale dintre aceste grupuri priveau politica externă și, într-o măsură mai mică, reformele economice și structura statului. Opiniile variau între o extremă și alta. La un capăt al spectrului erau cei care formulaseră „noua gândire" adoptată de Gorbaciov și rezumată în obiectivul său de a crea o „casă europeană comună", precum și mulți dintre consilierii importanți ai lui

Elțîn, care își exprimase dorința ca Rusia să devină „o țară normală" și să fie acceptată în clubul principalelor democrații industrializate, G-7, ca al optulea membru. Naționaliștii mai moderați, precum Serghei Stankevici, susțineau că Rusia trebuia să respingă calea „atlantistă" și să dea prioritate protejării rușilor din alte țări, să-și întărească legăturile cu Turcia și cu țările musulmane și să promoveze o „redistribuire apreciabilă a resurselor, a opțiunilor, a legăturilor și a intereselor noastre în favoarea Asiei, adică înspre est"[21]. Cei care împărtășeau această opinie îi reproșau lui Elțîn că subordonase interesele Rusiei celor ale Occidentului, că redusese puterea militară a țării, că nu reușise să sprijine prieteni tradiționali precum Serbia și că impusese reforme economice și politice prin metode care făcuseră rău poporului rus. Un indiciu al acestei tendințe a fost noua popularitate de care au început să se bucure ideile lui Piotr Savițki, care, în anii 1920, susținuse că Rusia era o civilizație euroasiatică unică.

Naționaliștii mai extremiști erau împărțiți în naționaliști ruși, precum Soljenițîn, care pleda pentru o Rusie care să-i includă pe toți rușii și pe bielorușii și ucrainenii slavi ortodocși, cu legături strânse cu Rusia, și naționaliști imperialiști precum Vladimir Jirinovski, care doreau să refacă imperiul sovietic și puterea militară a Rusiei. Unii dintre extremiștii imperialiști erau antisemiți și antioccidentali și doreau să reorienteze politica externă a Rusiei către est și sud, fie prin dominarea sudului musulman (așa cum cerea Jirinovski), fie prin cooperarea cu statele musulmane și cu China împotriva Occidentului. Naționaliștii pledau și pentru acordarea unui sprijin mai substanțial sârbilor în războiul împotriva musulmanilor. Diferențele dintre cosmopoliți și naționaliști s-au reflectat, în plan instituțional, în punctele de vedere ale Ministerului de Externe și ale armatei. Ele s-au reflectat, de asemenea, în evoluția politicii externe și de securitate a lui Elțîn, mai întâi într-o direcție, apoi în cealaltă.

Opinia publică rusă era la fel de divizată ca elitele. Un sondaj din 1992, efectuat pe un eșantion de 2 069 de ruși europeni, a arătat că 40% dintre respondenți erau „deschiși față de Occident",

36% erau „închiși față de Occident" și 24% erau „indeciși". La alegerile parlamentare din decembrie 1993, partidele reformiste au obținut 34,2% din voturi, partidele antireformiste și naționaliste 43,3% și partidele de centru 13,7%[22]. La fel, la alegerile prezidențiale din iunie 1996 opinia publică a fost din nou divizată: circa 43% dintre alegători au votat pentru candidatul prooccidental, Elțîn, și pentru alți candidați reformatori, și 52% au votat pentru candidați naționaliști și comuniști. În chestiunea centrală a identității, Rusia anilor 1990 a rămas evident o țară sfâșiată, dualitatea occidentalo-slavofilă constituind „o trăsătură inalienabilă a *caracterului național*"[23].

Turcia. În anii 1920 și 1930, Mustafa Kemal Atatürk a încercat, printr-o serie de reforme atent calculate, să-și facă poporul să lase în urmă trecutul otoman și musulman. Principiile fundamentale sau „cele șase săgeți" ale kemalismului au fost populismul, republicanismul, naționalismul, laicismul, etatismul și reformismul. Respingând ideea unui imperiu multinațional, Kemal a urmărit să creeze un stat-națiune omogen, expulzând și ucigând armeni și greci pentru atingerea acestui scop. El l-a detronat apoi pe sultan și a creat un sistem de autoritate politică republican, de tip occidental. A abolit califatul, principala sursă a autorității religioase, a reformat învățământul și clerul, a desființat școlile și colegiile religioase, a creat un sistem laic unificat de învățământ public și a desființat tribunalele religioase care aplicau legea islamică, înlocuindu-le cu un nou sistem judiciar bazat pe codul civil elvețian. El a înlocuit și calendarul tradițional cu cel gregorian și a retras islamismului statutul de religie oficială. După exemplul lui Petru cel Mare, a interzis purtarea fesului, pentru că era un simbol al tradiționalismului religios, i-a încurajat pe oameni să poarte pălării și a înlocuit scrierea arabă cu alfabetul latin. Această ultimă reformă a avut o importanță capitală. „Ea a făcut practic imposibil accesul noilor generații educate în scrierea latină la bogata literatură tradițională, a încurajat învățarea limbilor europene

și a facilitat considerabil creșterea ratei de alfabetizare."[24] După ce a redefinit identitatea națională, politică, religioasă și culturală a poporului turc, în anii 1930, Kemal a făcut eforturi energice să stimuleze dezvoltarea economică a Turciei. Occidentalizarea mergea mână în mână cu modernizarea; occidentalizându-se, Turcia avea să se modernizeze.

Turcia a rămas neutră în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (1039–1945), un adevărat război civil al Occidentului. Totuși, după război, s-a grăbit să se identifice și mai mult cu Occidentul. Urmând explicit modelele occidentale, a trecut de la un sistem monopartit la un sistem pluripartit. A făcut presiuni pentru a intra în NATO, ceea ce a și reușit în 1952, confirmându-și astfel apartenența la lumea liberă. A primit ajutor economic și militar în valoare de miliarde de dolari din partea vesticilor; forțele ei militare au fost instruite și echipate de Occident și integrate în structura de comandă a NATO; a găzduit baze militare americane. Turcia a ajuns să fie considerată de Occident bastionul său estic împotriva expansiunii Uniunii Sovietice spre Mediterana, Orientul Mijlociu și Golful Persic. Pentru această legătură și identificare cu Occidentul, Turcia a fost criticată de țările nonoccidentale nealiniate, la Conferința de la Bandung, din 1955 și a fost acuzată de blasfemie de către țările islamice[25].

După Războiul Rece, elita turcă a rămas, în marea ei majoritate, proocidentală și proeuropeană. Apartenența la NATO este considerată de către aceasta indispensabilă, deoarece constituie o legătură organizațională strânsă cu Occidentul și este necesară pentru a contrabalansa Grecia. Totuși, parteneriatul dintre Turcia și Occident, concretizat prin apartenența ei la NATO, a fost produsul Războiului Rece. Odată cu sfârșitul acestuia dispare motivul principal, iar legătura dintre Turcia și Occident slăbește și trebuie redefinită. Turcia nu mai este de folos Occidentului ca pavăză împotriva marii amenințări din nord, ci, mai degrabă, așa cum s-a întâmplat în timpul Războiului din Golf, ca posibil partener în combaterea unor amenințări mai puțin importante

din sud. În acest război, Turcia a oferit un ajutor crucial coaliției împotriva lui Saddam Hussein închizând, pe teritoriul său, conducta prin care petrolul irakian ajungea în regiunea mediteraneană, și permițând avioanelor americane să atace Irakul pornind de la baze de pe teritoriul său. Totuși, aceste decizii ale președintelui Özal au suscitat critici vehemente în Turcia și au provocat demisia ministrului de Externe, a ministrului Apărării și a șefului statului major, precum și mari demonstrații populare împotriva cooperării strânse a lui Özal cu Statele Unite. Ulterior, președintele Demirel și premierul Ciller au cerut ridicarea sancțiunilor impuse de ONU Irakului, pentru că acestea reprezentau, în același timp, o povară economică grea pentru Turcia[26]. Disponibilitatea Turciei de a colabora cu Occidentul împotriva amenințărilor islamice din sud este mai puțin incertă decât era dorința ei de a lupta alături de Occident împotriva amenințării sovietice. În timpul crizei din Golf, poziția Germaniei, un prieten tradițional al Turciei, care nu a fost de acord ca un atac irakian cu rachete împotriva Turciei să fie considerat un atac împotriva NATO, a arătat și că Turcia nu putea conta pe ajutorul Occidentului împotriva amenințărilor venite din sud. Confruntările cu Uniunea Sovietică, din timpul Războiului Rece, nu ridicau problema identității civilizaționale a Turciei; nu același lucru se poate spune despre relațiile ei cu țările arabe, după Războiul Rece.

Începând din anii 1980, un obiectiv prioritar, poate chiar principalul obiectiv de politică externă al elitei turce orientate către Occident a fost aderarea la Uniunea Europeană. Turcia a depus o cerere oficială în aprilie 1987. În decembrie 1989, i s-a comunicat că aceasta nu putea fi analizată înainte de 1993. În 1994, Uniunea a aprobat cererile de aderare ale Austriei, Finlandei, Suediei și Norvegiei și se anticipa că, în următorii ani, se vor lua decizii favorabile cu privire la Polonia, Ungaria și Cehia și mai târziu, poate, cu privire la Slovenia, Slovacia și republicile baltice. Turcii au fost dezamăgiți mai ales de faptul că, din nou, Germania, cel mai influent membru al Comunității Europene, nu le-a sprijinit

activ candidatura și că a dat în schimb, prioritate statelor din Europa Centrală[27]. La presiunea Statelor Unite, Uniunea Europeană a negociat o uniune vamală cu Turcia; totuși, obținerea statutului de membru cu drepturi depline rămâne o posibilitate îndepărtată și incertă.

De ce a fost Turcia trecută cu vederea și de ce pare să fie mereu la capătul cozii? În public, oficialii europeni invocau nivelul redus de dezvoltare economică a Turciei și respectul ei nu tocmai scandinav față de drepturile omului. În particular, atât europenii, cât și turcii considerau că adevăratele motive erau opoziția înverșunată a Greciei și, mai ales, faptul că Turcia este o țară musulmană. Țările europene nu doreau să se confrunte cu posibilitatea de a-și deschide granițele pentru 60 de milioane de musulmani, mulți dintre ei șomeri. Fapt mai semnificativ, ele considerau că, din punct de vedere cultural, Turcia nu face parte din Europa. Situația drepturilor omului în Turcia, după cum declara președintele Özal în 1992, este „un motiv inventat pentru a refuza intrarea Turciei în Comunitatea Europeană. Adevăratul motiv este că noi suntem musulmani și că ei sunt creștini", dar, adăuga el, „ei nu spun asta". La rândul lor, oficialii europeni considerau că Uniunea este „un club creștin" și că „Turcia este prea săracă, prea populată, prea musulmană, prea dură, prea diferită cultural, prea orice". „Coșmarul secret" al europenilor, comenta un observator, este amintirea „incursiunilor sarazinilor în Europa Occidentală și asediul turcilor asupra Vienei". Aceste atitudini au generat „percepția răspândită printre turci" potrivit căreia „Occidentul nu crede că există loc pentru Turcia în Europa"[28].

După ce a respins Mecca și a fost respinsă de Bruxelles, Turcia a profitat de ocazia oferită de dezintegrarea Uniunii Sovietice pentru a se întoarce spre Taşkent. Președintele Özal și alți lideri turci au susținut ideea unei comunități a popoarelor turcice și au făcut mari eforturi pentru a stabili legături cu „turcii din exterior", care trăiesc în „străinătatea apropiată" a Turciei, „de la Marea Adriatică până la granițele Chinei". O atenție deosebită a fost

acordată Azerbaidjanului și celor patru republici vorbitoare de limbi turcice din Asia Centrală, Uzbekistan, Turkmenistan, Kazahstan și Kîrghîstan. În 1991 și 1992, Turcia a lansat un mare număr de acțiuni menite a consolida aceste legături și influența ei în aceste republici. Printre acestea, împrumuturi pe termen lung cu dobândă mică, în valoare totală de 1,5 miliarde de dolari, ajutoare directe în valoare de 79 de milioane de dolari, televiziune prin satelit (înlocuind un canal de limbă rusă), sisteme de telefonie, servicii aeriene, mii de burse pentru studenți în universități turcești, cursuri de calificare în Turcia pentru bancheri, oameni de afaceri, diplomați și sute de ofițeri azeri și din Asia Centrală. În noile republici, au fost trimiși profesori de turcă și au fost fondate circa 2 000 de companii mixte. Elementele culturale comune au facilitat aceste relații economice. După cum afirma un om de afaceri turc, „lucrul cel mai important, pentru a avea succes în Azerbaidjan sau în Turkmenistan, este găsirea partenerului potrivit. Pentru turci nu este atât de greu. Avem aceeași cultură, mai mult sau mai puțin aceeași limbă și aceeași bucătărie"[29].

Reorientarea Turciei spre Caucaz și Asia Centrală a fost stimulată nu numai de visul de a deveni liderul unei comunități de națiuni turcice, ci și de dorința de a contracara extinderea influenței Iranului și a Arabiei Saudite și promovarea de către acestea a fundamentalismului islamic în regiune. Turcii considerau că „modelul turc" sau „ideea Turciei" – un stat musulman laic și democratic, cu economie de piață – reprezenta o alternativă. În plus, Turcia spera să împiedice renașterea influenței ruse. Oferind o alternativă și la Islam și la Rusia, Turcia spera să obțină mai mult sprijin din partea Uniunii Europene și poate chiar statutul de membru.

Valul inițial de acțiuni întreprinse de Turcia în republicile turcice a scăzut în 1993, din cauza resurselor limitate, a preluării funcției de președinte de către Suleyman Demirel, după moartea lui Özal, și a reafirmării influenței Rusiei în regiunea considerată de ea „străinătatea apropiată". Când fostele republici sovietice

turcice au devenit independente, conducătorii lor s-au grăbit spre Ankara, ca să curteze Turcia. Apoi, la presiunile și la stimulentele Rusiei, au dat înapoi și au subliniat, în general, nevoia de a menține relații „echilibrate" cu ruda lor culturală și cu fostul lor stăpân imperial. Totuși, turcii au continuat să încerce să folosească înrudirea culturală pentru a-și extinde legăturile economice și politice, iar cel mai mare succes al lor a fost obținerea acordului guvernelor și al companiilor petroliere în cauză pentru construirea unei conducte care să aducă petrolul din Asia Centrală și Azerbaidjan până la Mediterana, prin Turcia[30].

În timp ce Turcia se străduia să-și dezvolte relațiile cu fostele republici sovietice, propria ei identitate laică kemalistă era atacată din interior. Mai întâi, pentru Turcia, ca și pentru multe alte țări, sfârșitul Războiului Rece și tulburările provocate de dezvoltarea economică și socială au ridicat probleme importante de „identitate națională și identificare etnică"[31], la care religia oferea un răspuns. Moștenirea laică a lui Atatürk și a elitei turce, veche de circa 60 de ani, era din ce în ce mai amenințată. Experiența turcilor în străinătate a stimulat sentimentele islamiste în țară. Turcii care reveneau din Germania de Vest „reacționau la ostilitatea cu care fuseseră tratați acolo, întorcându-se la ce era familiar, adică la Islam". Opiniile și practicile predominante au devenit din ce în ce mai islamiste. În 1993, se relata că „bărbile și vălurile în stil islamic au proliferat în Turcia, moscheile atrag și mai mulți oameni, unele librării sunt pline de cărți, ziare, casete audio și video și CD-uri care glorifică istoria, preceptele, modul de viață islamice și rolul Imperiului Otoman ca păstrător al valorilor profetului Mahomed". Conform unor relatări, „nu mai puțin de 290 de edituri și de tipografii, 300 de publicații, dintre care patru cotidiene, câteva sute de posturi de radio fără licență și circa 30 de canale de televiziune tot fără licență făceau propagandă ideologiei islamice"[32].

Confruntați cu intensificarea sentimentelor islamiste, conducătorii Turciei au încercat să adopte practici fundamentaliste și să

atragă sprijinul fundamentaliștilor. În anii 1980 și 1990, guvernul turc așa-zis laic a ținut deschis un Birou al Afacerilor Religioase cu un buget mai mare decât cel al unor ministere, a finanțat construcția de moschei, a introdus educația religioasă în toate școlile de stat și a subvenționat școlile islamice, care propovăduiau doctrinele islamice și al căror număr a crescut de cinci ori, în anii 1980, fiind frecventate de circa 15% dintre elevii de gimnaziu și liceu. Ele au dat mii de absolvenți, dintre care mulți au devenit funcționari publici. În contrast simbolic, dar evident, cu Franța, guvernul a permis purtarea vălului tradițional musulman de către fete în școli, la 70 de ani după ce Atatürk interzisese purtarea fesului[33]. Aceste acțiuni ale guvernului, motivate în mare parte de dorința de a tăia avântul islamiștilor demonstrează cât de puternic era acest avânt în anii 1980 și 1990.

În al doilea rând, renașterea Islamului a schimbat caracterul politicii turce. Liderii politici, în special Turgut Özal, au adoptat explicit simbolurile și politicile musulmane. În Turcia, ca și în alte țări, democrația a stimulat indigenizarea și întoarcerea la religie. „În dorința lor de a intra în grațiile alegătorilor și de a câștiga voturi, politicienii – și chiar armata, bastionul și garantul laicității – au trebuit să țină seama de aspirațiile religioase ale populației: nu puține dintre concesiile pe care le-au făcut miroseau a demagogie." Mișcările populare aveau înclinații religioase. Dacă elita și grupurile birocratice, în special corpul ofițeresc, aveau o orientare laică, în rândul forțelor armate s-au manifestat sentimente islamiste și mai multe sute de cadeți au fost excluși din academiile militare, în 1987, suspectați fiind de sentimente islamiste. Principalele partide politice au simțit din ce în ce mai mult nevoia să încerce să obțină sprijin electoral de la *tarikas* (societăți selecte) musulmane, pe care Atatürk le interzisese, dar care au reapărut[34]. La alegerile locale din martie 1994, Partidul Prosperității fundamentalist a fost singurul dintre cele cinci mari partide care a crescut în opțiunile electoratului, obținând aproximativ 19% din voturi, în timp ce Partidul Căii Juste, al premierului Ciller, a obținut 21%, iar Partidul Patriei, al defunctului președinte

Özal, 20%. Partidul Prosperității a câștigat controlul principalelor două orașe ale Turciei, Istanbul și Ankara, și a avut rezultate foarte bune în partea de sud a țării. La alegerile din decembrie 1995, Partidul Prosperității a câștigat mai multe voturi și locuri în parlament decât oricare alt partid și, după șase luni, a format un guvern de coaliție cu unul dintre partidele laice. Ca și în alte țări, fundamentaliștii au fost sprijiniți de tinerii emigranți întorși în țară, de „asupriți și nevoiași" și de „nou-veniții din orașe, «sans culottes» ai marilor metropole"[35].

În al treilea rând, renașterea Islamului a afectat politica externă a Turciei. Sub conducerea președintelui Özal, Turcia fusese în tabăra Occidentului, în timpul Războiului din Golf, în speranța că acest lucru o va ajuta să obțină statutul de membru al Comunității Europene. Totuși, așteptările ei nu au fost confirmate, iar ezitarea NATO cu privire la răspunsul pe care l-ar fi dat dacă Turcia ar fi fost atacată de Irak, în timpul acelui conflict, nu a fost de natură să-i liniștească pe turci asupra modului în care ar fi reacționat NATO la o amenințare nonrusă împotriva țării lor[36]. Liderii turci au încercat să dezvolte relațiile militare cu Israelul, ceea ce a provocat critici intense din partea islamiștilor turci. Fapt mai important, în anii 1980, Turcia și-a extins relațiile cu țările arabe și cu alte țări musulmane și, în anii 1990, a promovat activ interesele islamice acordând un sprijin semnificativ musulmanilor din Bosnia, dar și Azerbaidjanului. În ceea ce privește Balcanii, Asia Centrală sau Orientul Mijlociu, politica externă a Turciei devenea din ce în ce mai islamizată.

Timp de mulți ani, Turcia a îndeplinit două dintre cele trei condiții minime necesare pentru ca o țară sfâșiată să-și schimbe identitatea civilizațională. În marea lor majoritate, elitele turce susțineau această schimbare, iar populația o accepta. Totuși, elitele civilizației gazdă, Occidentul, nu erau receptive. În timp ce problema era cântărită încă în balanță, renașterea Islamului în Turcia a activat sentimentele antioccidentale în rândul populației și a început să submineze orientarea laică și proocidentală a elitelor turce. Având în vedere obstacolele de care s-a lovit Turcia

în încercarea ei de a deveni membru cu drepturi depline al Uniunii Europene, capacitatea ei limitată de a juca un rol dominant în raport cu fostele republici sovietice turcice și ascensiunea tendințelor islamice care erodează moștenirea lui Atatürk, se pare că Turcia va rămâne o țară sfâșiată.

Reflectând aceste influențe contrare, conducătorii Turciei și-au descris adesea țara ca pe o „punte" între culturi. Premierul Tansu Ciller spunea, în 1993, că Turcia este atât o „democrație occidentală", cât și o „parte a Orientului Mijlociu", care „unește fizic și filosofic două civilizații". Reflectând această ambivalență, Ciller a apărut adesea în fața publicului de acasă ca un musulman, dar, când s-a adresat NATO, a susținut că „realitatea geografică și politică este că Turcia este o țară europeană". Și președintele Suleyman Demirel numea Turcia „o punte foarte importantă într-o regiune care se întinde de la vest la est, din Europa până în China"[37]. Totuși, o punte este o construcție artificială, care leagă două entități solide, dar care nu face parte din nici una din ele. Când liderii Turciei își descriu astfel țara, ei confirmă, în mod eufemistic, că este vorba de o țară sfâșiată.

Mexic. Turcia a devenit o țară sfâșiată în anii 1920, Mexicul abia în anii 1980. Totuși, relațiile lor istorice cu Occidentul prezintă unele asemănări. Asemenea Turciei, Mexicul avea o cultură evident nonoccidentală. Chiar în secolul XX, după cum spunea Octavio Paz, „esența Mexicului este indiană. Este noneuropeană"[38]. În secolul al XIX-lea, Mexicul, asemenea Imperiului Otoman, a fost dezmembrat de puteri occidentale. În deceniile al doilea și al treilea ale secolului XX, Mexicul a trecut, ca și Turcia, printr-o revoluție care a creat o bază nouă pentru identitatea națională și pentru un nou sistem politic monopartit. Totuși, în Turcia, revoluția a implicat o respingere a culturii islamice și otomane tradiționale și un efort de a importa cultura occidentală și de a se integra în Occident. În Mexic, ca și în Rusia, revoluția a implicat încorporarea și adaptarea unor elemente ale culturii occidentale,

generând un nou tip de naționalism, opus capitalismului și democrației occidentale. Astfel, timp de 60 de ani, Turcia a încercat să se definească drept europeană, iar Mexicul a încercat să se definească prin opoziție cu Statele Unite. Din anii 1930 până în anii 1980, conducătorii Mexicului au dus politici economice și externe opuse intereselor americane.

În anii 1980, această atitudine s-a schimbat. Președintele Miguel de la Madrid a inițiat o redefinire totală a obiectivelor, practicilor și identității Mexicului, continuată de succesorul său, Carlos Salinas de Gortari, aceasta fiind cea mai amplă campanie de schimbare de după revoluția din 1910. Salinas a devenit un Mustafa Kemal al Mexicului. Atatürk promovase laicismul și naționalismul, teme dominante în Occident la vremea lui; Salinas a promovat liberalismul economic, una din cele două teme dominante în Occident la acea vreme (dar nu a aderat la cealaltă, democrația politică). Ca și în cazul lui Atatürk, punctele sale de vedere erau împărtășite de majoritatea membrilor elitei politice și economice, dintre care mulți fuseseră educați în Statele Unite, ca și el însuși și de la Madrid. Salinas a redus drastic inflația, a privatizat multe companii de stat, a încurajat investițiile străine, a redus taxele vamale și subvențiile, a restructurat datoria externă, a redus puterea sindicatelor, a crescut productivitatea și a adus Mexicul în Acordul Nord-American de Comerț Liber (NAFTA), alături de Statele Unite și de Canada. Așa cum reformele lui Atatürk aveau ca scop transformarea Turciei dintr-o țară musulmană din Orientul Mijlociu într-o țară laică europeană, reformele lui Salinas erau menite să transforme Mexicul dintr-o țară latino-americană într-una nord-americană.

Aceasta nu era o alegere inevitabilă pentru Mexic. Elitele mexicane ar fi putut continua pe calea antiamericană, naționalistă și protecționistă urmată de predecesorii lor, în cea mai mare parte a secolului. Sau, așa cum au cerut unii mexicani, ar fi putut încerca să formeze împreună cu Spania, Portugalia și țările din America de Sud o asociație a națiunilor iberice.

Va reuși Mexicul să se integreze în America de Nord? Majoritatea covârșitoare a elitelor – politică, economică și intelectuală – este favorabilă acestei integrări. De asemenea, spre deosebire de Turcia, majoritatea covârșitoare a elitelor civilizației gazdă este favorabilă realinierii culturale a Mexicului. Problema intercivilizațională crucială a imigrației evidențiază această diferență. Teama de o imigrație turcă masivă a determinat elitele și popoarele europene să se împotrivească aderării Turciei la Uniunea Europeană. În schimb, imigrația mexicană masivă, legală și ilegală, în Statele Unite, a fost un argument folosit de Salinas pentru intrarea Mexicului în NAFTA: „Fie ne acceptați mărfurile, fie ne acceptați oamenii". În plus, distanța culturală dintre Statele Unite și Mexic este mult mai mică decât cea dintre Turcia și Europa. Religia Mexicului este catolicismul, limba sa oficială este spaniola, elitele sale au fost orientate, de-a lungul istoriei, către Europa (unde își trimiteau copiii la studii) și, mai recent, către Statele Unite (unde își trimit în prezent copiii la studii). Perioada de acomodare dintre America de Nord anglo-americană și Mexicul hispano-indian ar trebui să fie mult mai scurtă decât aceea dintre Europa creștină și Turcia musulmană. În ciuda acestor puncte comune, după ratificarea NAFTA, în Statele Unite s-a manifestat o opoziție față de o apropiere mai mare de Mexic, apărând cereri de impunere a unor restricții asupra imigrației, plângeri referitoare la mutarea unor fabrici în sud și îndoieli cu privire la capacitatea Mexicului de a respecta conceptele nord-americane de libertate și de stat de drept[39].

A treia cerință obligatorie pentru reușita schimbării de identitate a unei țări sfâșiate este ca această schimbare să fie acceptată de populație, dacă nu și sprijinită. Importanța acestui factor depinde, într-o anumită măsură, de influența opiniei publice asupra proceselor de luare a deciziilor în țara respectivă. Până în 1995, poziția prooccidentală a Mexicului nu a fost supusă testului democrației. Revolta din Chiapas, din ziua de Anul Nou, a câtorva mii de luptători de gherilă bine organizați și sprijiniți din exterior

nu a fost, în sine, un indiciu de rezistență solidă în fața nord-americanizării. Totuși, reacția favorabilă pe care stârnit-o în rândul intelectualilor, al jurnaliștilor și al altor formatori de opinie mexicani a sugerat că nord-americanizarea, în general, și NAFTA, în particular, ar putea întâmpina o rezistență tot mai mare din partea elitei și a populației mexicane. Președintele Salinas a dat în mod deliberat prioritate reformelor economice și occidentalizării în fața reformelor politice și democratizării. Totuși, atât dezvoltarea economică, cât și relațiile din ce în ce mai strânse cu SUA vor consolida forțele care promovează o democratizare reală a sistemului politic mexican. Întrebarea-cheie pentru viitorul Mexicului este în ce măsură modernizarea și democratizarea vor stimula dezoccidentalizarea, ducând la retragerea din NAFTA sau la slăbirea drastică a acestui acord și la alte schimbări ale politicilor impuse Mexicului de elitele sale prooccidentale, din anii 1980 și 1990. Este nord-americanizarea Mexicului compatibilă cu democratizarea lui?

Australia. Spre deosebire de Rusia, Turcia și Mexic, Australia a fost, de la originile sale, o societate occidentală. De-a lungul secolului XX, ea a avut legături strânse mai întâi cu Marea Britanie, apoi cu Statele Unite, iar, în timpul Războiului Rece, nu a făcut parte doar din Occident, ci și din nucleul militar și informațional americano-anglo-canadiano-australian al Occidentului. Totuși, la începutul anilor 1990, liderii politici australieni au decis că țara lor trebuia să abandoneze Occidentul, să se redefinească drept societate asiatică și să cultive relații strânse cu vecinii ei geografici. Premierul Keating declara că Australia trebuia să înceteze a mai fi „o filială a imperiului", trebuia să devină republică și să încerce să se integreze în Asia. El susținea că acestea erau necesare pentru ca Australia să dobândească o identitate proprie ca țară independentă. „Australia nu se poate prezenta în fața lumii ca o țară multiculturală, nu poate să se implice în Asia, să construiască legături cu țările asiatice și să o facă în mod convingător, rămânând,

într-un fel, cel puțin în termeni constituționali, o societate derivată." Potrivit lui Keating, Australia a suferit mulți ani de „anglofilie și letargie" și continuarea asocierii cu Marea Britanie ar „dăuna culturii naționale, viitorului economic și destinului [ei] în Asia și în Pacific". Ministrul de Externe, Gareth Evans, exprima un punct de vedere similar[40].

Decizia de a redefini Australia ca țară asiatică avea la bază premisa potrivit căreia economia are un rol mai important decât cultura în construirea destinului națiunilor. Imboldul principal a fost creșterea susținută a economiilor est-asiatice, care a stimulat creșterea rapidă a schimburilor comerciale dintre Australia și Asia. În 1971, Asia de Est și de Sud-Est absorbea 39% din exporturile și furniza 21% din importurile Australiei, iar, în 1994, 62% din exporturi și 41% din importuri. Prin contrast, în 1991, 11,8% din exporturile australiene erau destinate Comunității Europene și 10,1% Statelor Unite. Această consolidare a legăturilor economice cu Asia a fost stimulată de convingerea australienilor că lumea era pe cale să se împartă în trei mari blocuri economice și că locul Australiei era în blocul est-asiatic.

În ciuda acestor legături economice, planul de a integra Australia în Asia nu pare să satisfacă nici una dintre condițiile necesare ca o țară sfâșiată să poată trece dintr-o civilizație în alta. Mai întâi, la mijlocul anilor 1990, elita australiană era departe de a susține cu entuziasm această schimbare. Într-o anumită măsură, era o chestiune partizană, liderii Partidului Liberal fiind ostili ideii sau indeciși. Guvernul laburist era, de asemenea, criticat aspru de diverși intelectuali și jurnaliști. Nu exista un consens clar în rândul elitei asupra opțiunii asiatice. În al doilea rând, populația era nehotărâtă. Din 1987 până în 1993, proporția australienilor care sprijineau abolirea monarhiei a crescut de la 21% la 46%. Totuși, ulterior, acest sprijin a început să se erodeze. Proporția australienilor care erau de acord cu abolirea monarhiei a scăzut de la 42%, în mai 1992, la 35% în august 1993. După cum observa un oficial australian în 1992, „oamenilor le este greu să înghită

așa ceva. Când spun uneori că Australia ar trebui să se integreze în Asia, nici nu vă imaginați câte scrisori de amenințare primesc."[41]

În al treilea rând, și cel mai important, elitele asiatice au fost chiar mai puțin receptive la avansurile Australiei decât elitele europene la avansurile Turciei. Ele au arătat clar că, dacă Australia vrea să se integreze în Asia, ea trebuie să devină cu adevărat asiatică, ceea ce lor li se pare aproape imposibil. „Succesul integrării Australiei în Asia", declara o oficialitate indoneziană, „depinde de un singur lucru – de cât de favorabile sunt statele asiatice intenției Australiei. Acceptarea Australiei în Asia depinde de cât de bine înțeleg cultura și societatea asiatice guvernul și poporul australian". Asiaticii consideră că există o discrepanță între retorica asiatică a Australiei și realitatea ei occidentală. Potrivit unui diplomat australian, thailandezii tratează cu „toleranță și uimire" insistența cu care Australia susține că este asiatică[42]. „Din punct de vedere cultural, Australia este încă europeană", declara Mahathir, premierul Malaysiei, în 1994, „...noi o considerăm europeană" și, deci, ea nu ar trebui să facă parte din Grupul Economic al Asiei de Est. „Noi, asiaticii, suntem mai puțin înclinați să criticăm alte țări sau să le judecăm. Dar Australia, fiind europeană, din punct de vedere cultural, crede că are dreptul să le spună altora ce să facă și ce să nu facă, ce e rău și ce e bine. Prin urmare, bineînțeles, nu este compatibilă cu grupul. Acesta este motivul [pentru care mă opun intrării ei în GEAE]. Nu este vorba de culoarea pielii, ci de cultură."[43] Pe scurt, asiaticii sunt hotărâți să țină departe Australia de clubul lor, din același motiv pentru care europenii exclud Turcia: fiindcă este diferită. Prim-ministrului Keating îi plăcea să spună că va schimba Australia din „țara diferită din afara Asiei în țara diferită din interiorul Asiei". Totuși, afirmația este un oximoron: cei diferiți rămân mereu pe dinafară.

După cum spunea Mahathir, cultura și valorile sunt principalele obstacole în calea integrării Australiei în Asia. Apar astfel, regulat, conflicte în legătură cu angajamentul australienilor față de democrație, de drepturile omului și de libertatea presei și cu

protestele lor împotriva încălcării acestor drepturi de către guvernele aproape tuturor vecinilor ei. „Adevărata problemă pentru Australia în regiune", remarca un diplomat australian de rang înalt, „nu este steagul nostru, ci valorile noastre sociale fundamentale. Cred că nici un australian nu este dispus să renunțe la vreuna dintre ele pentru a fi acceptat de celelalte state din regiune."[44] Diferențele de caracter, stil și comportament sunt, de asemenea, pronunțate. După cum sugera Mahathir, asiaticii își urmăresc interesele în relațiile cu alții în mod subtil, indirect, nuanțat, ocolit, necritic, nemoralizator și neconflictual. Australienii, dimpotrivă, sunt cei mai direcți, mai franci, mai deschiși și, ar spune unii, mai insensibili dintre anglofoni. Această ciocnire dintre culturi a fost evidentă îndeosebi în timpul tratativelor lui Keating însuși cu asiaticii. Keating întruchipa caracteristicile naționale australiene până la extrem. Era descris ca „un politician brutal", cu un stil „provocator și belicos", și nu ezita să-i numească pe adversarii săi politici „canalii", „gigolo parfumați" și „deranjați la mansardă"[45]. În timp ce susținea că Australia trebuie să facă parte din Asia, Keating îi irita, șoca și contraria adesea pe liderii asiatici cu francheța lui brutală. Distanța dintre cele două culturi era atât de mare încât îl împiedica pe susținătorul convergenței culturale să vadă în ce măsură propriul său comportament le repugna celor pe care-i numea frați culturali.

Opțiunea Keating-Evans ar putea fi considerată rezultatul politicii nechibzuite de acordare a unei importanțe exagerate factorilor economici și de a ignora mai degrabă decât de a reînnoi cultura țării, precum și o stratagemă politică folosită pentru a distrage atenția de la problemele economice ale Australiei. Sau ar putea fi considerată o inițiativă vizionară, menită a uni și a identifica Australia cu noile centre de putere economică, politică și, eventual, militară din Asia de Est. Din acest punct de vedere, Australia ar putea fi urmată de multe țări occidentale, care ar putea încerca să abandoneze Occidentul și să se alăture civilizațiilor nonoccidentale în ascensiune. La începutul secolului al XXII-lea,

istoricii ar putea considera opțiunea Keating-Evans drept un semn important al declinului Occidentului. Totuși, dacă această opțiune va continua să fie urmărită, moștenirea occidentală a Australiei nu va dispărea și „țara norocoasă" va rămâne mereu o „țară sfâșiată", atât o „filială a imperiului", după cum o descria critic Paul Keating, cât și „noul gunoi alb al Asiei", după cum o numea cu dispreț Lee Kuan Yew[46].

Acesta nu a fost și nu este un destin inevitabil pentru Australia. Admițând dorința australienilor de a se rupe de Marea Britanie, în loc să definească Australia ca putere asiatică, liderii ei ar putea să o caracterizeze drept o țară a Pacificului, așa cum a încercat să facă predecesorul lui Keating, Robert Hawke. Dacă Australia vrea să devină republică independentă de coroana britanică, ea s-ar putea alătura primei țări din lume care a făcut asta, o țară care are origini britanice, ca și ea, are dimensiuni continentale, vorbește engleza, a fost aliatul ei în trei războaie și are o populație în majoritate de origine europeană, chiar dacă, la fel ca în Australia, numărul asiaticilor este în creștere. Din punct de vedere cultural, valorile înscrise în Declarația de independență de la 4 iulie 1776 seamănă mult mai mult cu valorile australiene decât cu cele ale oricărei țări asiatice. Din punct de vedere economic, în loc să încerce să-și facă loc cu forța într-un grup de țări de care este străină cultural și care, tocmai din acest motiv, o resping, conducătorii Australiei ar putea propune extinderea acordului NAFTA și transformarea acestuia într-un acord al Americii de Nord și Pacificului de Sud, care să includă Statele Unite, Canada, Australia și Noua Zeelandă. O asemenea asociere ar reconcilia cultura și economia și ar conferi Australiei o identitate solidă și durabilă, care nu va fi obținută prin eforturi zadarnice de a o transforma într-o țară asiatică.

Virusul occidental și schizofrenia culturală. În timp ce conducătorii Australiei au lansat o campanie de integrare în Asia, cei ai altor țări sfâșiate – Turcia, Mexic, Rusia – au încercat să încorporeze Occidentul în societățile lor și societățile lor în Occident.

Experiența lor demonstrează clar forța, rezistența și coeziunea culturilor indigene și capacitatea lor de a se reînnoi și de a respinge, a limita și a adapta importurile din Occident. Dacă respingerea Occidentului este imposibilă, nici kemalismul, pe de altă parte, nu a avut succes. Dacă societățile nonoccidentale vor să se modernizeze, ele trebuie să o facă în felul lor, nu după cum a făcut-o Occidentul, sprijinindu-se pe tradițiile, instituțiile și valorile proprii, asemenea Japoniei.

Liderii politici care au aroganța să creadă că pot schimba fundamental cultura societății lor vor eșua inevitabil. Deși pot introduce elemente ale culturii occidentale, ei nu pot suprima sau elimina permanent elementele fundamentale ale culturii indigene. Pe de altă parte, virusul occidental, odată introdus într-o altă societate, este greu de eliminat. Virusul rămâne, dar nu este fatal; pacientul supraviețuiește, dar nu va mai fi niciodată la fel. Liderii politici pot face istorie, dar nu pot scăpa de istorie. Ei creează țări sfâșiate, nu societăți occidentale. Își infectează țările cu o schizofrenie culturală care devine caracteristica definitorie și continuă a acestora.

Capitolul 7

State nucleu, cercuri concentrice şi ordinea civilizaţională

Civilizaţii şi ordine

În noua politică globală, statele nucleu ale marilor civilizații înlocuiesc cele două superputeri din timpul Războiului Rece, ca principali poli de atracție și de respingere pentru alte țări. Aceste schimbări sunt cele mai evidente în civilizațiile occidentală, ortodoxă și sinică. În astfel de cazuri, apar grupări civilizaționale care includ state nucleu, state membre, populații minoritare înrudite cultural din state vecine și, mai discutabil, popoare aparținând altor culturi din state învecinate. Statele din aceste blocuri civilizaționale tind să fie distribuite în cercuri concentrice, în jurul statului sau al statelor nucleu, reflectând gradul lor de identificare cu blocul respectiv și de integrare în acesta. În lipsa unui stat nucleu recunoscut, Islamul își intensifică conștiința comună, dar, până acum, a construit doar o structură politică comună rudimentară.

Țările tind să se asocieze cu țări cu o cultură asemănătoare și să ajungă la o relație de echilibru cu țări cu care nu au afinități culturale. Acest lucru este adevărat mai ales în ceea ce privește statele nucleu. Puterea lor le atrage pe cele asemănătoare cultural și le respinge pe cele diferite cultural. Din rațiuni de securitate, statele nucleu pot încerca să încorporeze sau să domine popoare aparținând altor civilizații, care, la rândul lor, încearcă să reziste sau să scape de acest control (ca, de exemplu, China cu tibetanii și uigurii sau Rusia cu tătarii, cecenii și musulmanii din Asia Centrală). Relațiile istorice și considerentele legate de echilibrul de putere pot determina, de asemenea, unele țări să reziste influenței statului nucleu al civilizației lor. Atât Georgia, cât și Rusia

sunt țări ortodoxe, dar, de-a lungul istoriei, georgienii au rezistat dominației rusești și asocierii cu Rusia. Vietnamul și China sunt amândouă țări confucianiste, dar între ele există un model asemănător de dușmănie istorică. Cu toate acestea, în timp, elementele culturale comune și dezvoltarea unei conștiințe civilizaționale mai largi și mai puternice ar putea face aceste țări să se apropie, așa cum s-a întâmplat cu țările occidentale.

În timpul Războiului Rece, ordinea mondială era rezultatul dominației superputerilor asupra celor două blocuri și al influenței lor în Lumea a Treia. În lumea pe cale de a se naște, puterea globală este o noțiune depășită, iar comunitatea globală – un vis îndepărtat. Nici o țară, nici măcar Statele Unite, nu are interese de securitate globale importante. Componentele ordinii în lumea mai complexă și mai eterogenă de azi se găsesc în interiorul civilizațiilor și între ele. Lumea se va ordona pe baza civilizațiilor sau deloc. În această lume, statele nucleu sunt sursele ordinii în interiorul civilizațiilor și, prin negociere cu alte state nucleu, ale ordinii între civilizații.

O lume în care statele nucleu joacă un rol de conducere sau dominant este o lume a sferelor de influență. Dar este și o lume în care exercitarea influenței de către statul nucleu este temperată și moderată de cultura comună pe care o împărtășește cu statele membre ale civilizației sale. Comunitatea de cultură legitimează rolul de conducere și de impunere a ordinii al statului nucleu, atât în relațiile cu statele membre, cât și în relațiile cu puterile și instituțiile externe. Prin urmare, o regulă de „menținere a sferelor de influență" precum cea promulgată de secretarul general al ONU, Boutros Boutros-Ghali, în 1994, potrivit căreia forțele de menținere a păcii ale ONU, care acționează într-o anumită regiune, nu ar trebui să fie formate în proporție mai mare de o treime din trupe ale puterii dominante din acea regiune, este zadarnică. O asemenea regulă sfidează realitatea geopolitică: în orice regiune unde există un stat dominant, pacea nu poate fi instaurată și menținută decât prin autoritatea acelui stat. ONU nu este o alternativă la puterea regională, iar puterea regională devine

responsabilă și legitimă atunci când este exercitată de statele nucleu asupra altor state membre ale civilizației lor.

Un stat nucleu își poate îndeplini funcția ordonatoare deoarece statele membre îl consideră înrudit cultural cu ele. O civilizație este o familie extinsă și, asemenea membrilor vârstnici ai unei familii, statele nucleu le oferă rudelor sprijin și disciplină. În absența acestei înrudiri culturale, capacitatea unui stat mai puternic de a rezolva conflicte și de a impune ordinea în regiunea lui de influență este limitată. Pakistanul, Bangladeshul și chiar Sri Lanka nu vor accepta ca India să facă ordine în Asia de Sud și nici o altă țară est-asiatică nu va accepta ca Japonia să joace acest rol în Asia de Est.

Când civilizațiile nu au state nucleu, crearea ordinii în interiorul lor și negocierea ordinii între ele sunt mult mai dificile. Absența unui stat nucleu islamic, care ar fi avut legitimitatea și autoritatea să-i sprijine pe bosniaci, așa cum Rusia i-a sprijinit pe sârbi și Germania pe croați, a obligat Statele Unite să încerce să joace acest rol. Ineficiența demonstrată a fost provocată de lipsa interesului strategic al Statelor Unite în chestiunea trasării frontierelor în fosta Iugoslavie, absenței unei legături culturale între Statele Unite și Bosnia și opoziției țărilor europene față de crearea unui stat musulman în Europa. Absența statelor nucleu în Africa și în lumea arabă a complicat foarte mult posibilitatea găsirii unei soluții în războiul civil din Sudan. Pe de altă parte, acolo unde există state nucleu, acestea sunt elementele fundamentale ale noii ordini internaționale bazate pe civilizații.

Delimitarea Occidentului

În timpul Războiului Rece, Statele Unite au fost centrul unui grup multicivilizațional mare și divers de țări, care aveau un scop comun – acela de a împiedica Uniunea Sovietică să-și continue expansiunea. Acest grup, numit „Lumea Liberă", „Occidentul" sau „Aliații", includea multe țări occidentale, dar nu pe toate, plus Turcia, Grecia, Japonia, Coreea, Filipine, Israel și, într-o oarecare măsură, alte țări precum Taiwan, Thailanda și Pakistan. Acestuia

i se opunea un grup de țări aproape la fel de eterogen, care includea toate țările ortodoxe, cu excepția Greciei, mai multe țări occidentale din punct de vedere istoric, Vietnam, Cuba și, într-o mai mică măsură, India și uneori una sau mai multe țări africane. La sfârșitul Războiului Rece, aceste grupuri multicivilizaționale și eterogene cultural s-au fragmentat. Disoluția sistemului sovietic, mai ales a Pactului de la Varșovia, a fost bruscă. În mod asemănător, dar în ritm mai lent, „Lumea Liberă" multicivilizațională din timpul Războiului Rece se reconfigurează într-un nou grup care coincide, mai mult sau mai puțin, cu civilizația occidentală. Are loc un proces de delimitare care implică definirea criteriilor de apartenență la organizațiile internaționale occidentale.

Statele nucleu ale Uniunii Europene, Franța și Germania, sunt înconjurate, mai întâi, de un grup interior de state format din Belgia, Olanda și Luxemburg, care au acceptat să elimine toate barierele asupra tranzitului de mărfuri și de persoane, apoi de alte țări membre, precum Italia, Spania, Portugalia, Danemarca, Marea Britanie, Irlanda și Grecia, de state care au devenit membre în 1995 (Austria, Finlanda și Suedia) și de țări care erau, la această dată, membri asociați (Polonia, Ungaria, Cehia, Slovacia, Bulgaria și România). Reflectând această realitate, în toamna lui 1994, atât partidul de guvernământ din Germania, cât și demnitari francezi au făcut propuneri pentru o Uniune cu mai multe niveluri. Planul german prevedea ca „nucleul dur" să fie format din membrii fondatori ai Uniunii minus Italia, iar „Germania și Franța să formeze nucleul nucleului dur". Țările din nucleul dur urmau să creeze rapid o uniune monetară și să-și integreze politicile externe și de apărare. Aproape simultan, premierul francez, Édouard Balladur, propunea un plan pentru o Uniune cu trei niveluri, în care cele cinci state integraționiste formau nucleul, ceilalți membri formau un al doilea cerc și noile state, în curs de aderare, formau un al treilea cerc. Ulterior, ministrul de Externe francez, Alain Juppé, a dezvoltat acest concept propunând un „cerc exterior de state «partenere», care să includă țările din Europa Centrală și de Est, un cerc de mijloc format din state membre,

care vor trebui să accepte o disciplină comună în anumite domenii (piața unică, uniunea vamală etc.), și mai multe cercuri interioare de «solidaritate consolidată», care să încorporeze statele care vor și pot să evolueze mai repede decât altele, în domenii precum apărarea, integrarea monetară, politica externă etc"[1]. Alți lideri politici au propus alte tipuri de aranjamente, toate implicând un grup interior mai restrâns de state asociate și grupuri exterioare de state mai puțin integrate cu statele nucleu, până la frontiera dintre statele membre și cele nemembre.

Stabilirea acestei frontiere în Europa este una dintre principalele provocări cu care s-a confruntat Occidentul la sfârșitul Războiului Rece. În timpul Războiului Rece, Europa nu exista ca întreg, însă, după căderea comunismului, a devenit necesar să se răspundă la întrebarea: ce este Europa? La vest, sud și nord, Europa este delimitată de mari întinderi de apă, cea din sud, Marea Mediterană, despărțind culturi net diferite. Dar unde este frontiera estică a Europei? Cine ar trebui considerat european și deci, un potențial membru al Uniunii Europene, NATO și al altor organizații comparabile?

Cel mai convingător și mai larg acceptat răspuns la această întrebare este oferit de marea frontieră istorică, veche de secole, dintre popoarele creștine occidentale și cele musulmane și ortodoxe. Această frontieră datează de la împărțirea Imperiului Roman, în secolul al IV-lea și de la crearea Sfântului Imperiu Roman, în secolul al X-lea. Ea a rămas aproape neschimbată de cel puțin cinci secole. Începând din nord, ea se întinde de-a lungul granițelor actuale dintre Finlanda și Rusia și dintre statele baltice (Estonia, Letonia și Lituania) și Rusia, trece prin vestul Belarusului, prin Ucraina, separând vestul uniat de estul ortodox, prin România, între Transilvania cu populația ei maghiară catolică și restul țării, și prin fosta Iugoslavie, separând Slovenia și Croația de celelalte republici. În Balcani, această frontieră coincide cu granița istorică dintre Imperiul Austro-Ungar și Imperiul Otoman. Este frontiera culturală a Europei și, în lumea de după Războiul Rece, este și frontiera politică și economică a Europei și a Occidentului.

Frontiera estică a civilizației occidentale

Sursa: W. Wallace, *The Transformation of Western Europe*, Londra, Pinter, 1990.

Paradigma civilizațională oferă, astfel, un răspuns clar și convingător la întrebarea cu care se confruntă vest-europenii: unde se termină Europa? Ea se termină acolo unde se termină creștinătatea occidentală și încep ortodoxia și Islamul. Acesta este răspunsul pe care vor să-l audă vest-europenii, pe care, în marea lor majoritate, îl susțin *sotto voce* și pe care diverși intelectuali și lideri politici și l-au asumat fățiș. După cum afirma Michael Howard, este necesar să recunoaștem distincția, estompată în epoca sovietică, dintre Europa Centrală, sau *Mitteleuropa,* și Europa de Est propriu-zisă. Europa Centrală include „teritoriile care făceau parte odată din creștinătatea occidentală; vechile teritorii ale Imperiului Habsburgic, Austria, Ungaria și Cehoslovacia, precum și Polonia și regiunile de la granița estică a Germaniei. Termenul «Europa de Est» ar trebui rezervat regiunilor care s-au dezvoltat sub egida Bisericii Ortodoxe: comunitățile de la Marea Neagră ale României și Bulgariei, care au ieșit de sub dominația otomană abia în secolul al XIX-lea și zonele «europene» ale Uniunii Sovietice." După Howard, primul obiectiv al Europei occidentale este „să reabsoarbă popoarele din Europa Centrală în comunitatea economică și culturală căreia îi aparțin de drept: să refacă legăturile dintre Londra, Paris, Roma, München și Leipzig, Varșovia, Praga și Budapesta". Doi ani mai târziu, Pierre Behar observa că este pe cale să apară o „nouă linie de falie, o frontieră în esență culturală, care desparte o Europă marcată de creștinismul occidental (romano-catolic sau protestant) de o Europă marcată de creștinismul oriental și de tradițiile islamice". De asemenea, potrivit unui important diplomat finlandez, Cortina de Fier a fost înlocuită de „vechea linie de falie culturală dintre Est și Vest", care plasează „teritoriile fostului Imperiu Austro-Ungar, precum și Polonia și statele baltice" în Europa de Vest și celelalte țări est-europene și balcanice în afara ei. Aceasta era, admitea un istoric englez de marcă, „marea diviziune religioasă [...] între bisericile orientale și occidentale: în termeni generali, între popoarele, care au devenit creștine direct sub influența Romei sau prin intermediari celți ori

germani și cele din est și sud-est, care au devenit creștine prin intermediul Constantinopolului (Bizanțului)"[2].

Cei din Europa Centrală insistă și asupra semnificației acestei linii de demarcație. Țările care au făcut progrese importante pe calea spre democrație și spre economia de piață, dezbărându-se de moștenirea comunistă, sunt despărțite de celelalte de „linia care separă catolicismul și protestantismul de ortodoxie". În urmă cu câteva secole, declara președintele Lituaniei, lituanienii au trebuit să aleagă între „două civilizații" și „au ales lumea latină, s-au convertit la romano-catolicism și au ales o formă de organizare statală bazată pe lege". În termeni similari, polonezii spun că ei fac parte din Occident din secolul al X-lea, când au ales creștinismul latin în defavoarea celui bizantin[3]. În schimb, popoarele ortodoxe din Europa de Est manifestă o oarecare ambivalență în legătură cu importanța acordată, în prezent, acestei linii de falie culturale. Bulgarii și românii își dau seama de avantajele mari pe care le-ar avea dacă ar face parte din Occident și din instituțiile lui, dar se identifică și cu tradiția lor ortodoxă și, în cazul bulgarilor, cu legătura lor istorică strânsă cu Rusia și Bizanțul.

Identificarea Europei cu creștinătatea occidentală furnizează un criteriu clar pentru admiterea de noi membri în organizațiile occidentale. Uniunea Europeană este cea mai importantă entitate occidentală din Europa și extinderea ei a fost reluată în 1994, când au fost admise trei țări occidentale din punct de vedere cultural, Austria, Suedia și Finlanda. În primăvara lui 1994, Uniunea a decis, provizoriu, să refuze aderarea fostelor republici sovietice, cu excepția statelor baltice. Ea a semnat, de asemenea, „acorduri de asociere" cu patru state din Europa Centrală (Polonia, Ungaria, Cehia și Slovacia) și cu două state din Europa de Est (România și Bulgaria). Totuși, nici unul dintre acestea nu va deveni, probabil, membru cu drepturi depline al UE până în secolul al XXI-lea, iar statele din Europa Centrală vor obține, fără îndoială, acest statut înaintea României și Bulgariei, dacă acestea din urmă îl vor obține vreodată. În același timp, perspectivele de aderare ale statelor

baltice și ale Sloveniei sunt promițătoare. Până în 1995, nu se luase încă o decizie cu privire la cererile de aderare ale Turciei musulmane, ale Maltei, o țară prea mică, și ale Ciprului ortodox. În extinderea Uniunii Europene, sunt preferate, în mod clar, statele cu o cultură occidentală și cu o economie mai dezvoltată. Dacă se va aplica acest criteriu, țările din Grupul de la Vișegrad (Polonia, Cehia, Slovacia, Ungaria), republicile baltice, Slovenia, Croația și Malta vor deveni, până la urmă, membre ale Uniunii Europene, care va ocupa teritoriul civilizației occidentale europene.

Logica civilizațiilor dictează un rezultat similar în ceea ce privește extinderea NATO. Războiul Rece a început cu extinderea controlului politic și militar al Uniunii Sovietice în Europa Centrală. Statele Unite și țările vest-europene au format NATO ca să descurajeze și, la nevoie, să respingă o eventuală agresiune sovietică. În lumea de după Războiul Rece, NATO este organizația de securitate a civilizației occidentale. Acum, că Războiul Rece s-a terminat, NATO are un scop central și imperativ: să se asigure că acesta nu reîncepe, împiedicând Rusia să-și impună din nou controlul politic și militar asupra Europei Centrale. În aceste condiții, poate deveni membru al NATO orice stat occidental care dorește să adere și care îndeplinește condițiile de bază în materie de competență militară, democrație politică și control civil asupra armatei.

Politica americană privind acordurile de securitate europene de după Războiul Rece a fost, la început, mai universalistă, concretizându-se în Parteneriatul pentru Pace, deschis țărilor europene și chiar și celor eurasiatice. Această abordare acorda un rol important și Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa (OSCE). Iată cum era ea formulată de președintele Clinton, în cursul vizitei sale în Europa, din ianuarie 1994: „Frontierele libertății ar trebui să fie definite acum de noul comportament, nu de vechea istorie. Le spun tuturor celor care ar vrea să traseze o nouă linie de demarcație în Europa că nu ar trebui să împiedicăm Europa să aibă cel mai bun viitor posibil – peste tot democrație, peste tot economie de piață și peste tot cooperare între țări pentru securitate reciprocă. Nu ar trebui să ne mulțumim cu mai puțin."

Totuși, un an mai târziu, administrația recunoștea însemnătatea frontierelor definite de „vechea istorie" și accepta un „mai puțin" care reflecta realitățile diferențelor civilizaționale. Administrația a elaborat rapid criteriile și calendarul de extindere a NATO, în care urmau să fie admise mai întâi Polonia, apoi Ungaria, Cehia, Slovacia, Slovenia și, mai apoi, probabil republicile baltice.

Rusia s-a opus vehement extinderii NATO, rușii mai liberali și prooccidentali argumentând că aceasta ar spori considerabil puterea forțelor naționaliste și antioccidentale din Rusia. Totuși, dacă extinderea NATO s-ar limita la țările care aparțin istoric creștinătății occidentale, aceasta ar garanta Rusiei neintegrarea Serbiei, Bulgariei, României, Moldovei, Belarusului și Ucrainei, atâta timp cât cea din urmă rămâne unită. Limitarea extinderii NATO la statele occidentale ar sublinia, de asemenea, rolul Rusiei de stat nucleu al unei civilizații distincte, ortodoxe, deci de țară responsabilă pentru ordinea din interiorul și de la frontierele ortodoxiei.

Utilitatea diferențierii țărilor după criterii civilizaționale devine evidentă în cazul republicilor baltice. Acestea sunt singurele foste republici sovietice care fac parte fără dubii din civilizația occidentală prin istoria, cultura și religia lor, iar soarta lor a preocupat mereu Occidentul. Statele Unite nu au recunoscut niciodată oficial încorporarea lor în Uniunea Sovietică, le-au sprijinit eforturile de a-și redobândi independența când Uniunea Sovietică s-a prăbușit și au insistat ca rușii să respecte calendarul convenit pentru retragerea trupelor din aceste republici. Mesajul adresat rușilor era că trebuiau să recunoască faptul că țările baltice se aflau în afara sferei de influență pe care ei și-ar fi dorit să o stabilească în raport cu alte foste republici sovietice. Această realizare a administrației Clinton a fost, potrivit ministrului de Externe al Suediei, „una dintre cele mai importante contribuții la securitatea și stabilitatea europeană" și i-a ajutat pe democrații ruși, arătând că orice planuri revanșarde ale naționaliștilor ruși erau zadarnice în fața angajamentului clar al Occidentului față de republicile baltice[4].

Deși s-a acordat multă atenție extinderii Uniunii Europene și a NATO, reconfigurarea culturală a acestor organizații a ridicat, de asemenea, problema posibilei lor restrângeri. O țară nonoccidentală, Grecia, face parte din ambele organizații, iar o alta, Turcia, este membră a NATO și o candidată la aderarea la UE. Aceste relații au fost produsul Războiului Rece. Mai au ele loc în noua lume a civilizațiilor?

Obținerea de către Turcia a statutului de membru cu drepturi depline al Uniunii Europene este problematică, iar apartenența ei la NATO a fost atacată de Partidul Prosperității. Cu toate acestea, Turcia va rămâne probabil în NATO, dacă Partidul Prosperității nu repurtează o victorie electorală răsunătoare sau dacă Turcia nu respinge deliberat moștenirea lui Atatürk și nu se redefinește ca lider al lumii islamice, ceea ce este posibil și ar putea fi chiar de dorit pentru Turcia, dar acest fapt este improbabil în viitorul apropiat. Oricare va fi rolul ei în cadrul NATO, Turcia își va urmări din ce în ce mai mult propriile interese în Balcani, în lumea arabă și în Asia Centrală.

Grecia nu face parte din civilizația occidentală, dar a fost leagănul civilizației clasice, un izvor important al civilizației occidentale. În opoziția lor față de turci, grecii s-au considerat, de-a lungul istoriei, purtători ai stindardului creștinismului. Spre deosebire de sârbi, români sau bulgari, istoria lor s-a împletit strâns cu istoria Occidentului. Totuși, Grecia este și ea o anomalie, outsiderul ortodox din organizațiile occidentale. Nu a fost niciodată un membru comod al UE sau al NATO și a avut dificultăți de adaptare la principiile și la regulile de conduită ale ambelor organizații. De la mijlocul anilor 1960 și până la mijlocul anilor 1970, a fost condusă de o juntă militară și nu a putut intra în Uniunea Europeană până când nu a trecut la democrație. Conducătorii ei au lăsat adesea impresia că se străduiesc să se abată de la normele occidentale și să învrăjbească guvernele occidentale. Era mai săracă decât alți membri ai Comunității Europene și ai NATO și a urmat adesea politici economice care păreau să sfideze standardele aplicate la Bruxelles. Comportamentul ei în perioada în care a deținut

președinția Consiliului UE, în 1994, i-a exasperat pe ceilalți membri, iar unii demnitari vest-europeni numesc, în spatele ușilor închise, acceptarea ei ca membru în Uniune drept o greșeală.

În lumea de după Războiul Rece, politicile Greciei s-au distanțat din ce în ce mai mult de cele occidentale. Guvernele occidentale s-au opus vehement blocadei pe care Grecia a impus-o Macedoniei, ceea ce a determinat Comisia Europeană să ceară o hotărâre judecătorească de suspendare împotriva acestei decizii la Curtea Europeană de Justiție. În ceea ce privește conflictele din fosta Iugoslavie, Grecia s-a delimitat de politicile urmate de principalele puteri occidentale, i-a susținut activ pe sârbi și a încălcat flagrant sancțiunile impuse acestora de ONU. Acum, că Uniunea Sovietică și pericolul comunist au dispărut, Grecia și Rusia au interese comune împotriva dușmanului lor comun, Turcia. Grecia a permis Rusiei să aibă o prezență importantă în partea greacă a Ciprului și, datorită „religiei lor ortodoxe comune", ciprioții greci au primit atât ruși, cât și sârbi pe insulă[5]. În 1995, în Cipru funcționau circa 2 000 de companii deținute de ruși, erau publicate ziare rusești și sârbo-croate, iar guvernul cipriot grec cumpăra mari cantități de arme din Rusia. Grecia a explorat, de asemenea, împreună cu Rusia posibilitatea de a aduce petrol din Caucaz și Asia Centrală până la Mediterana, printr-un oleoduct bulgaro-grec care să ocolească Turcia și alte țări musulmane. În general, politica externă greacă a căpătat o orientare puternic ortodoxă. Grecia va rămâne, fără îndoială, membru oficial al NATO și al Uniunii Europene. Pe măsură ce procesul de reconfigurare culturală se intensifică, aceste legături vor deveni fără îndoială mai slabe, mai puțin semnificative și mai problematice pentru părțile implicate. Dușmanul Uniunii Sovietice, din timpul Războiului Rece, se transformă în aliatul Rusiei, după Războiul Rece.

Rusia și străinătatea ei apropiată

Succesorul imperiilor țarist și comunist este un bloc civilizațional care seamănă, în multe privințe, cu cel occidental din Europa.

Nucleul acestuia este Rusia, care joacă un rol echivalent cu cel al Franței și Germaniei. Ea are legături strânse cu un cerc interior, care include cele două republici preponderent ortodoxe, Belarus și Moldova, precum și Kazahstanul, cu o populație formată în proporție de 40% din ruși, și Armenia, care a fost, de-a lungul istoriei, un aliat apropiat al Rusiei. La mijlocul anilor 1990, toate aceste țări aveau guverne proruse care, în general, ajunseseră la putere prin alegeri. Relații apropiate, dar mai diluate există, de asemenea, între Rusia și Georgia (majoritar ortodoxă) și Ucraina (în mare parte ortodoxă), ambele cu o conștiință puternică a identității naționale și a independenței lor trecute. În Balcanii ortodocși, Rusia are relații strânse cu Bulgaria, Grecia, Serbia și Cipru și ceva mai puțin strânse cu România. Republicile musulmane din fosta Uniune Sovietică rămân foarte dependente de Rusia, atât economic, cât și în domeniul securității. Republicile baltice, dimpotrivă, sub efectul forței de atracție a Europei, au ieșit din sfera de influență a Rusiei.

În general, Rusia construiește un bloc având în centru un teritoriu ortodox aflat sub conducerea ei, înconjurat de o zonă tampon formată din state islamice relativ slabe, pe care le va domina într-o măsură mai mare sau mai mică și în care va încerca să împiedice alte puteri să-și extindă influența. Rusia se așteaptă și ca lumea să accepte și să aprobe acest sistem. Președintele Elțîn declara, în februarie 1993, că guvernele străine și organizațiile internaționale trebuie „să îi acorde Rusiei puteri speciale, ca garant al păcii și al stabilității în fostele regiuni ale URSS". Dacă Uniunea Sovietică era o superputere cu interese globale, Rusia este o mare putere cu interese regionale și civilizaționale.

Țările ortodoxe din fosta Uniune Sovietică au un rol esențial în construirea unui bloc rus coerent în afacerile euroasiatice și internaționale. Când Uniunea Sovietică s-a destrămat, toate aceste cinci țări au pornit mai întâi pe o cale naționalistă, insistând asupra independenței nou câștigate și distanțându-se de Moscova. Ulterior, recunoașterea realităților economice, geopolitice și

culturale i-a determinat pe alegătorii din patru dintre aceste țări să aleagă guverne proruse și să susțină politici proruse. Cetățenii acestor țări se așteaptă ca Rusia să-i sprijine și să-i protejeze. În cea de-a cincea țară, Georgia, Rusia a constrâns guvernul să-și schimbe atitudinea printr-o intervenție militară.

De-a lungul istoriei, Armenia și-a identificat interesele cu ale Rusiei, iar aceasta s-a mândrit cu faptul că apărase Armenia de vecinii ei musulmani. Această relație a fost revitalizată după dezintegrarea Uniunii Sovietice. Armenii sunt dependenți de sprijinul economic și militar al Rusiei și au susținut Rusia în chestiuni legate de relațiile dintre fostele republici sovietice. Cele două țări au interese strategice convergente.

Spre deosebire de Armenia, Belarus are o slabă conștiință națională și este chiar mai dependentă de sprijinul Rusiei. Mulți dintre cetățenii ei par să se identifice, în aceeași măsură, cu propria țară și cu Rusia. În ianuarie 1994, legislativul l-a înlocuit pe naționalistul centrist și moderat de la conducerea statului cu un conservator prorus. În iulie 1994, în funcția de președinte a fost ales, cu 80% dintre voturi, un extremist prorus aliat cu Vladimir Jirinovski. Belarusul a fost printre primele țări care au intrat în Comunitatea Statelor Independente, a fost membru fondator al uniunii economice create, în 1993, împreună cu Rusia și Ucraina, a acceptat să formeze o uniune monetară cu Rusia, a predat armele sale nucleare Rusiei și a fost de acord cu staționarea de trupe rusești pe teritoriul ei până la sfârșitul secolului. În 1995, Belarusul era, de fapt, o parte a Rusiei din toate punctele de vedere, în afară de nume.

După ce Moldova a devenit independentă, odată cu prăbușirea Uniunii Sovietice, mulți așteptau cu nerăbdare reunirea ei cu România. Totuși, teama că această reunire s-ar putea produce a stimulat o mișcare secesionistă în estul rusificat, care a avut sprijinul tacit al Moscovei și sprijinul activ al Armatei a XIV-a ruse și care a dus la crearea Republicii Transnistria. În ceea ce privește reunirea cu România, sentimentul unionist a slăbit în Moldova

din cauza problemelor economice ale ambelor țări și a presiunii economice a Rusiei. Moldova a intrat în CSI și comerțul cu Rusia a crescut. În februarie 1994, partidele proruse au câștigat cu o majoritate zdrobitoare alegerile parlamentare.

În aceste trei state, din interese economice și strategice, populația a adus la putere guverne favorabile unei asocieri strânse cu Rusia. Ucraina a avut o evoluție oarecum asemănătoare. În Georgia, cursul evenimentelor a fost diferit. Georgia a fost o țară independentă până în 1801, când regele George al XIII-lea a cerut protecția rușilor împotriva turcilor. Timp de trei ani după Revoluția Rusă, din 1918 până în 1921, Georgia a fost din nou independentă, dar bolșevicii au încorporat-o cu forța în Uniunea Sovietică. Când aceasta din urmă s-a dezintegrat, Georgia și-a declarat din nou independența. O coaliție naționalistă a câștigat alegerile, dar liderul ei s-a angajat într-o campanie de represiune autodistructivă, fiind răsturnat de la putere prin violență. Eduard A. Șevardnadze, fost ministru de Externe al Uniunii Sovietice, s-a întors să conducă țara și a fost confirmat la putere de alegerile prezidențiale din 1992 și 1995. Cu toate acestea, s-a confruntat cu o mișcare separatistă în Abhazia, care a primit un sprijin substanțial din partea Rusiei, și cu o insurecție condusă de fostul președinte alungat de la putere, Zviad Gamsakurdia. Asemenea regelui George al XIII-lea, și el a ajuns la concluzia că „nu prea avem de ales" și a cerut ajutorul Moscovei. Trupele ruse au intervenit să-l sprijine, în schimbul intrării Georgiei în CSI. În 1994, georgienii au fost de acord ca rușii să păstreze trei baze militare în Georgia, pe termen nedefinit. Astfel, intervenind militar mai întâi pentru a slăbi guvernul georgian și apoi pentru a-l susține, Rusia a adus Georgia independentă în tabăra ei.

În afară de Rusia, cea mai importantă și mai populată fostă republică sovietică este Ucraina. În diferite perioade ale istoriei ei, Ucraina a fost independentă. Totuși, în cea mai mare parte a epocii moderne, a făcut parte dintr-o entitate politică guvernată de Moscova. Evenimentul decisiv a avut loc în 1654, când Bogdan

Hmelnițki, conducătorul unei revolte a cazacilor împotriva stăpânirii poloneze, a jurat credință țarului, în schimbul ajutorului împotriva polonezilor. De atunci până în 1991, cu excepția unei scurte perioade în care a fost republică independentă (1917–1920), Ucraina, așa cum o cunoaștem azi, a fost controlată politic de Moscova. Cu toate acestea, Ucraina este o țară divizată, cu două culturi distincte. De mai multe secole, linia de falie dintre Occident și ortodoxie trece prin centrul Ucrainei. În diferite perioade din istorie, vestul Ucrainei a făcut parte din Polonia, din Lituania și din Imperiul Austro-Ungar. O mare parte din populația ei ține de biserica uniată, care este de rit ortodox, dar care recunoaște autoritatea papei. De-a lungul istoriei, ucrainenii din vest au vorbit ucraineana și au fost foarte naționaliști. Pe de altă parte, locuitorii din estul Ucrainei au fost în majoritate ortodocși și au vorbit rusa. La începutul anilor 1990, rușii formau 22% din populația totală a Ucrainei, iar vorbitorii nativi de rusă 31%. Majoritatea elevilor de școală primară și de liceu erau educați în limba rusă[6]. Crimeea, unde rușii sunt majoritari, a făcut parte din Federația Rusă până în 1954, când Hrușciov a transferat-o Ucrainei, aparent în semn de recunoștință pentru decizia luată de Hmelnițki în urmă cu trei secole.

Diferențele dintre estul și vestul Ucrainei sunt evidente în atitudinile populației. De exemplu, la sfârșitul lui 1992, o treime dintre rușii din vestul Ucrainei, față de numai 10% din Kiev, spuneau că suferă din cauza atitudinilor antiruse[7]. Ruptura dintre est și vest a fost evidentă la alegerile prezidențiale din iulie 1994. Președintele în funcție, Leonid Kravciuk, care, deși colabora strâns cu conducătorii Rusiei, se prezenta drept naționalist, a câștigat în cele treisprezece provincii din vest cu o majoritate de până la 90%. Adversarul său, Leonid Kucima, care luase lecții de ucraineană în timpul campaniei, a câștigat în cele treisprezece provincii din est, cu procentaje comparabile. Kucima a câștigat alegerile cu 52% din voturi. De fapt, o majoritate firavă a ucrainenilor a confirmat, în 1994, alegerea făcută de Hmelnițki, în 1654. După cum observa

un expert american, aceste alegeri au „reflectat și chiar cristalizat fisura dintre slavii europenizați din vestul Ucrainei și viziunea ruso-slavă asupra identității Ucrainei. Este vorba mai degrabă de culturi diferite decât de o polarizare etnică."[8]

Ucraina: o țară divizată

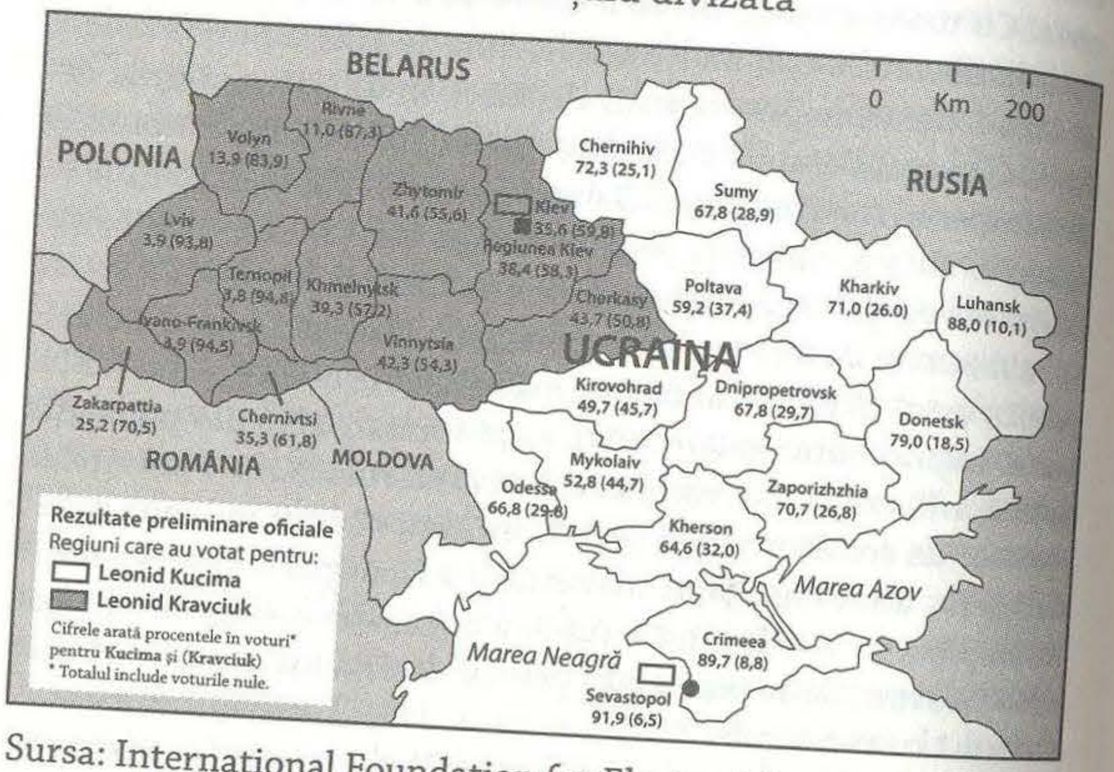

Sursa: International Foundation for Electoral Systems

Ca urmare a acestei divizări, relațiile dintre Ucraina și Rusia ar putea evolua în una dintre următoarele trei direcții. La începutul anilor 1990, între cele două țări au existat probleme extrem de delicate legate de armele nucleare, de Crimeea, de drepturile rușilor din Ucraina, de flota de la Marea Neagră și de relațiile economice. Mulți au crezut că un conflict armat era probabil, ceea ce i-a făcut pe unii analiști occidentali să susțină că Occidentul ar fi trebuit să sprijine pretențiile Ucrainei de a deține arme nucleare pentru a descuraja o agresiune rusă[9]. Totuși, dacă civilizația este ceea ce contează, un război între ucraineni și ruși este puțin probabil. Este vorba de două popoare slave, majoritar ortodoxe, care

au avut relații strânse timp de secole și între care căsătoriile mixte sunt obișnuite. În ciuda unor probleme foarte litigioase și a presiunii naționaliștilor extremiști din ambele tabere, conducătorii ambelor țări au făcut mari eforturi și, în mare parte, au reușit să domolească aceste dispute. Alegerea unui președinte cu orientare prorusă declarată, la mijlocul anului 1994, a redus și mai mult probabilitatea exacerbării conflictului între cele două țări. În alte regiuni ale fostei Uniuni Sovietice, s-au dus lupte serioase între musulmani și creștini; de asemenea, au existat multe tensiuni și chiar unele ciocniri armate între ruși și popoarele baltice, însă, până în 1995, nu avusese loc nici o confruntare violentă între ruși și ucraineni.

O a doua posibilitate, puțin mai plauzibilă, este ca Ucraina să se divizeze de-a lungul liniei de falie, în două entități distincte, iar cea estică să se unească cu Rusia. Problema secesiunii s-a pus pentru prima dată în privința Crimeii. Populația Crimeii, formată în proporție de 70% din ruși, a susținut în majoritate independența Ucrainei față de Uniunea Sovietică, la referendumul din decembrie 1991. În mai 1992, parlamentul Crimeii a votat în favoarea declarării independenței față de Ucraina și, apoi, sub presiunea Ucrainei, a anulat votul. Cu toate acestea, parlamentul rus a votat anularea hotărârii prin care Crimeea fusese cedată Ucrainei, în 1954. În ianuarie 1994, populația Crimeii a ales un președinte care susținuse în campania electorală „unitatea cu Rusia". Aceasta i-a făcut pe unii să se întrebe dacă nu cumva Crimeea va fi următorul Nagorno-Karabah sau următoarea Abhazie[10]. Răspunsul a fost un „nu" categoric, căci noul președinte al Crimeii a revenit asupra promisiunii sale de a organiza un referendum privind independența și a negociat, în schimb, cu guvernul de la Kiev. În mai 1994, situația s-a tensionat din nou, când parlamentul Crimeii a votat pentru reintrarea în vigoare a constituției din 1992, care o făcea practic independentă de Ucraina. Cu toate acestea, moderația conducătorilor Rusiei și ai Ucrainei a împiedicat degenerarea situației și violențele au fost evitate, iar alegerea, după două luni,

a prorusului Kucima în funcția de președinte al Ucrainei a potolit avântul secesionist al Crimeii.

Totuși, această alegere a ridicat posibilitatea ca partea vestică a țării să se separe de Ucraina, care se apropia din ce în ce mai mult de Rusia. Unii ruși s-ar putea bucura dacă acest lucru s-ar întâmpla. După cum afirma un general rus, „Ucraina, mai bine zis estul ei, se va întoarce la noi în cinci, zece, cincisprezece ani. Vestul poate să se ducă dracului!"[11] Totuși, o Ucrainăuniată și orientată spre Occident nu ar fi viabilă decât cu un sprijin occidental puternic. Acest sprijin nu ar fi, probabil, acordat decât dacă relațiile dintre Occident și Rusia s-ar deteriora grav și ar ajunge să semene cu cele din timpul Războiului Rece.

Al treilea și cel mai probabil scenariu este ca Ucraina să rămână unită teritorial, divizată cultural, independentă și să coopereze îndeaproape cu Rusia. Odată rezolvate problemele de tranziție legate de armele nucleare și de forțele militare, cele mai serioase probleme pe termen lung vor fi economice, iar rezolvarea acestora va fi facilitată de elementele culturale comune și de legăturile personale strânse dintre cele două popoare. Potrivit lui John Morrison, relația ruso-ucraineană este pentru Europa de Est ceea ce este relația franco-germană pentru Europa de Vest[12]. Așa cum aceasta din urmă formează nucleul Uniunii Europene, cea dintâi constituie nucleul esențial pentru unitatea lumii ortodoxe.

Marea Chină și sfera ei de coprosperitate

De-a lungul istoriei, China a considerat că teritoriul său era format dintr-o „zonă sinică", care includea Coreea, Vietnam, insulele Liu Chiu și, uneori, Japonia, o „zonă asiatică interioară", locuită de populații nonchineze (manciurieni, mongoli, uiguri, turci și tibetani), care trebuia controlată din rațiuni de securitate, și o „zonă exterioară", locuită de barbari, care „trebuiau să plătească tribut și să recunoască superioritatea Chinei"[13]. Civilizația sinică de azi începe să capete o structură similară: un nucleu, China han, provincii periferice care fac parte din China, dar au o autonomie

considerabilă, provincii care fac parte, din punct de vedere juridic, din China, dar au populații majoritar nonchineze, aparținând altor civilizații (Tibet, Xinjiang), societăți chineze care vor fi sau este posibil să fie încorporate Chinei, în condiții bine definite (Hong Kong, Taiwan), un stat cu o populație majoritar chineză, din ce în ce mai orientat spre Beijing (Singapore), populații chineze foarte influente care trăiesc în Thailanda, Vietnam, Malaysia, Indonezia și Filipine, și societăți nonchineze (Coreea de Sud, Coreea de Nord și Vietnam) care împărtășesc, în mare parte, cultura chineză confucianistă.

În anii 1950, China s-a definit ca aliat al Uniunii Sovietice. Apoi, după ruptura chino-sovietică, țara s-a autodefinit ca lider al Lumii a Treia, împotriva celor două superputeri, lucru care a implicat costuri substanțiale și i-a adus puține beneficii. După schimbarea politicii SUA, în timpul administrației Nixon, China a încercat să joace rolul de terț în fragilul echilibru dintre cele două superputeri, aliniindu-se cu Statele Unite în anii 1970, când acestea păreau slabe, și adoptând apoi o poziție mai echidistantă în anii 1980, când puterea militară a Statelor Unite a crescut și Uniunea Sovietică a intrat într-un declin economic și s-a împotmolit în Afghanistan. Când competiția dintre superputeri a luat sfârșit, „cartea chineză" și-a pierdut valoarea și China a trebuit să-și redefinească rolul în afacerile internaționale. Astfel, și-a stabilit două obiective: să devină apărătoarea culturii chineze, statul nucleu spre care să se orienteze toate comunitățile chineze, și să-și redobândească hegemonia istorică în Asia de Est, pierdută în secolul al XIX-lea.

Aceste noi roluri ale Chinei sunt evidente, în primul rând, în modul în care China își descrie poziția în afacerile internaționale, în al doilea rând, în implicarea considerabilă a diasporei chineze în economia Chinei și, în al treilea rând, în dezvoltarea relațiilor economice, politice și diplomatice dintre China și celelalte trei entități chineze principale, Hong Kong, Taiwan și Singapore, precum și în apropierea de China a țărilor din Asia de Sud-Est, în care chinezii au o influență politică semnificativă.

Guvernul chinez consideră China continentală statul nucleu al civilizației chineze, spre care ar trebui să se orienteze toate celelalte comunități chineze. Renunțând de multă vreme să-și promoveze interesele în străinătate prin intermediul partidelor comuniste locale, a căutat să se „poziționeze ca reprezentant mondial al civilizației chineze"[14]. Guvernul chinez consideră că persoanele de origine chineză, chiar dacă sunt cetățeni ai altei țări, fac parte din comunitatea chineză și, deci, sunt supuse într-o anumită măsură autorității lui. Identitatea chineză este definită în termeni rasiali. Chinezii „sunt de aceeași rasă, au același sânge și aceeași cultură", după cum afirma un savant din Republica Populară Chineză. La mijlocul anilor 1990, această temă era discutată din ce în ce mai mult de surse chineze guvernamentale și private. Pentru chinezi și pentru cetățenii de origine chineză ai altor țări, „testul oglinzii" devine, astfel, testul de identitate: „Priviți-vă în oglindă!", îi îndeamnă chinezii orientați spre Beijing pe cei care încearcă să se integreze în societăți străine. Chinezii din diaspora, numiți *huaren* sau persoane de origine chineză, pentru a-i deosebi de *zhongguoren* sau cetățenii statului chinez, au dezvoltat din ce în ce mai mult conceptul „China culturală" ca manifestare a conștiinței lor comune, *gonshi*. Identitatea chineză, supusă unor nenumărate atacuri din partea Occidentului, în secolul XX, este redefinită acum pe baza elementelor perene ale culturii chineze[15].

De-a lungul istoriei, această identitate a fost, de asemenea, compatibilă cu relațiile mai mult sau mai puțin strânse cu autoritățile centrale ale statului chinez. Această conștiință a identității culturale facilitează dezvoltarea relațiilor economice dintre cele câteva Chine și, în același timp, este consolidată de ea. Dezvoltarea schimburilor comerciale a fost un factor major de creștere economică rapidă în China continentală și în alte regiuni, creștere care, la rândul ei, a stimulat material și psihologic consolidarea identității culturale chineze.

„Marea Chină" nu este, deci, doar un concept abstract. Este o realitate economică și culturală care se dezvoltă rapid și care a început să devină o realitate politică. Chinezii au realizat o dezvoltare

economică spectaculoasă în anii 1980 și 1990: în China continentală, în cele patru țări supranumite „tigrii Asiei" (dintre care trei sunt chineze), și în Asia de Sud-Est. Economia Asiei de Est este din ce în ce mai centrată pe China și mai dominată de chinezi. Chinezii din Hong Kong, Taiwan și Singapore au furnizat o mare parte din capitalul care a stat la baza creșterii economice a Chinei continentale, în anii 1990. Chinezii din alte țări din Asia de Sud-Est au dominat economiile țărilor lor. La începutul anilor 1990, chinezii formau 1% din populația Filipinelor, dar realizau 35% din vânzările firmelor locale. În Indonezia, la mijlocul anilor 1980, chinezii reprezentau 2–3% din populație, dar dețineau circa 70% din capitalul privat intern; 17 dintre cele mai mari 25 de companii erau controlate de chinezi și un conglomerat chinez realiza 5% din PNB. La începutul anilor 1990, chinezii reprezentau aproape o treime din populația Malaysiei, însă dominau aproape total economia acesteia[16]. În afara Japoniei și a Coreii, economia Asiei de Est este, în esență, o economie chineză.

Apariția sferei de coprosperitate a marii Chine a fost mult facilitată de o „rețea de bambus", de relații familiale și personale, și de o cultură comună. Chinezii din străinătate fac afaceri în China mult mai ușor decât o fac occidentalii sau japonezii. În China, încrederea și angajamentul depind de contactele personale, nu de contracte, legi sau de alte documente juridice. Oamenilor de afaceri occidentali li se pare mai ușor să facă afaceri în India decât în China, unde inviolabilitatea unui acord se bazează pe relația personală dintre părți. Un japonez influent spunea cu invidie, în 1993, că țara beneficia de „o rețea fără granițe de negustori chinezi în Hong Kong, Taiwan și Asia de Sud-Est"[17]. Chinezii din străinătate, recunoștea un om de afaceri american, „au competențele antreprenoriale necesare, vorbesc limba și folosesc rețeaua de bambus a legăturilor de familie pentru a stabili contacte. Este un avantaj enorm în fața cuiva care trebuie să dea raportul unui consiliu de administrație din Akron sau Philadelphia." Avantajele chinezilor din afara continentului, care fac afaceri cu chinezii de

pe continent, au fost bine formulate și de Lee Kuan Yew: „Suntem de etnie chineză. Împărtășim anumite caracteristici datorită originii și culturii noastre comune. [...] Oamenii empatizează în mod natural cu cei care au aceleași atribute fizice. Acest sentiment de apropiere este și mai puternic când au și o bază lingvistică și culturală comună. Toate acestea facilitează înțelegerea și încrederea, care sunt fundamentale în toate relațiile de afaceri."[18] La sfârșitul anilor 1980 și în anii 1990, chinezii din străinătate au putut „să demonstreze unei lumi sceptice că legăturile *quanxi,* stabilite pe baza limbii și a culturii comune, pot compensa lipsa statului de drept și a transparenței regulilor și reglementărilor". Rădăcinile culturale ale dezvoltării economice au fost evidențiate la a doua Conferință Mondială a Antreprenorilor Chinezi, organizată la Hong Kong, în noiembrie 1993, descrisă ca o „sărbătoare a triumfalismului chinez, la care au participat oameni de afaceri de origine chineză din toată lumea"[19]. În lumea chineză, ca peste tot, comunitatea de cultură favorizează legăturile economice.

Reducerea implicării economice a Occidentului în China, în urma revoltei din piața Tiananmen, după un deceniu de creștere economică rapidă, le-a dat ocazia și i-a stimulat pe chinezii din străinătate să se folosească de cultura comună și de contactele personale și să investească masiv în China. Rezultatul a fost o dezvoltare considerabilă a legăturilor economice dintre comunitățile chineze. În 1992, 80% dintre investițiile străine directe în China (11,3 miliarde de dolari) erau făcute de chinezii din străinătate, mai ales din Hong Kong (68,3%), dar și din Taiwan (9,3%), Singapore, Macao etc. Prin contrast, Japonia furniza 6,6%, iar Statele Unite 4,6% din total. Dintr-un total cumulat al investițiilor străine de 50 de miliarde de dolari, 67% provenea din surse chineze. Creșterea schimburilor comerciale a fost la fel de impresionantă. Exporturile Taiwanului în China au ajuns de la aproape zero, în 1986, la 8% din total, în 1992, crescând în acel an cu 35%. Exporturile statului Singapore în China au crescut cu 22% în 1992, în timp ce volumul total al exporturilor sale a crescut cu mai puțin

de 2%. După cum observa Murray Weidenbaum în 1993, „în ciuda dominației japoneze actuale în regiune, economia cu baze chineze din Asia o transformă rapid într-un nou epicentru al industriei, comerțului și finanțelor. Această zonă strategică are mijloace tehnologice și capacități industriale importante (Taiwan), fler antreprenorial, de marketing și de servicii excepțional (Hong Kong), o foarte bună rețea de comunicații (Singapore), rezerve de capital enorme (toate trei) și resurse funciare, naturale și umane foarte mari (China continentală)."[20] În plus, desigur, China continentală era, probabil, cea mai mare piață în expansiune din lume și, la mijlocul anilor 1990, investițiile în China erau orientate din ce în ce mai mult spre vânzările pe această piață, dar și spre exporturi către alte piețe.

Chinezii din Asia de Sud-Est sunt asimilați într-o măsură mai mare sau mai mică de populația locală. Aceasta nutrește adesea sentimente antichineze, care, uneori, degenerează în violență, așa cum s-a întâmplat în Indonezia, în aprilie 1994, când a izbucnit o revoltă antichineză la Medan. Unii malaiezi și indonezieni au apreciat în mod critic, ca fiind un „exod de capital", fluxul de investiții chineze spre China continentală, iar liderii politici, în frunte cu președintele Suharto, au fost nevoiți să asigure populația că acesta nu va afecta economiile celor două țări. La rândul lor, chinezii din Asia de Sud-Est au insistat că erau loiali țării unde se născuseră, nu țării strămoșilor lor. La începutul anilor 1990, fluxul de capital chinez din Asia de Sud-Est spre China a fost contrabalansat de fluxul masiv de investiții taiwaneze în Filipine, Malaysia și Vietnam.

Puterea economică crescândă și cultura chineză comună au determinat Hong Kongul, Taiwanul și Singapore să se implice tot mai mult economic în China continentală. Pregătindu-se pentru apropiatul transfer de putere, chinezii din Hong Kong au început să se adapteze regulilor Beijingului, după ce jucaseră după cele ale Londrei. Oamenii de afaceri și alți lideri au început să evite să critice China sau să realizeze acțiuni care ar fi putut să o ofenseze.

Când s-a întâmplat așa ceva, guvernul chinez a ripostat prompt. În 1994, sute de oameni de afaceri cooperau cu Beijingul și erau „consilieri pentru Hong Kong", formând, de fapt, un guvern din umbră. La începutul anilor 1990, China și-a sporit considerabil influența economică în Hong Kong, unde a investit, în 1993, mai mult decât Japonia și Statele Unite la un loc[21]. La mijlocul anilor 1990 integrarea economică a Hong Kongului în China continentală s-a încheiat practic, iar cea politică s-a realizat în 1997.

Legăturile Taiwanului cu China continentală au rămas în urma celor ale Hong Kongului. Totuși, în anii 1980, au început să se producă schimbări importante. Timp de treizeci de ani, după 1949, cele două republici chineze au refuzat să-și recunoască reciproc existența sau legitimitatea, nu au avut nici un fel de contacte diplomatice și au fost practic în război, din când în când înregistrându-se schimburi de focuri pe insulele din larg. Totuși, după ce Deng Xiaoping și-a consolidat puterea și a început reforma economică, guvernul Chinei continentale a recurs la o serie de gesturi de reconciliere. În 1981, guvernul Taiwanului a răspuns acestor gesturi și a început să renunțe la politica sa de până atunci – nici un contact, nici o negociere, nici un compromis. În mai 1986, au avut loc primele negocieri între reprezentanți ai celor două părți cu privire la restituirea unui avion al Republicii China care fusese deturnat pe continent, iar, în anul următor, aceasta a ridicat interdicția călătoriilor pentru taiwanezi[22].

Dezvoltarea rapidă a relațiilor economice dintre Taiwan și China continentală a fost mult facilitată de „identitatea lor chineză comună" și de încrederea reciprocă izvorâtă din aceasta. După cum remarca principalul negociator taiwanez, oamenii din China și Taiwan au „sentimentul că sângele apă nu se face" și se mândresc unii cu realizările altora. Până la sfârșitul anului 1993, peste 4,2 milioane de taiwanezi vizitaseră China continentală și 40 000 de chinezi de pe continent vizitaseră Taiwanul; zilnic, se expediau 40 000 de scrisori și se dădeau 13 000 de apeluri telefonice dintr-o țară în alta. Schimburile comerciale dintre cele

două Chine au atins 14,4 miliarde de dolari în 1993, iar 20 000 de companii taiwaneze investiseră între 15 și 30 de miliarde de dolari în China continentală. Taiwanul și-a concentrat din ce în ce mai mult atenția asupra relațiilor economice cu China continentală, de care a devenit tot mai dependent. Un demnitar taiwanez observa, în 1993, că „înainte de 1980, cea mai importantă piață pentru Taiwan era America, însă, în anii 1990, știm că factorul cel mai important pentru succesul economiei taiwaneze este China continentală". Mâna de lucru ieftină din China continentală i-a atras pe investitorii taiwanezi care se confruntau cu lipsa forței de muncă acasă. În 1994, a început un proces invers de corectare a dezechilibrului capital-forță de muncă între cele două Chine, când companiile de pescuit taiwaneze au angajat 10 000 de chinezi de pe continent pe vapoarele lor.

Dezvoltarea legăturilor economice a dus la inițierea de negocieri între cele două guverne. În 1991, Taiwan a creat Fundația pentru Schimburile dintre cele Două Maluri ale Strâmtorii, iar China continentală, Asociația pentru Relații în Strâmtoarea Taiwanului, pentru a comunica una cu alta. Prima reuniune a avut loc în Singapore, în aprilie 1993, întâlniri ulterioare fiind organizate pe continent și în Taiwan. În august 1994, s-a ajuns la un acord „capital" asupra mai multor probleme-cheie și au început să apară speculații cu privire la o posibilă întâlnire la cel mai înalt nivel între liderii celor două guverne. La mijlocul anilor 1990, existau încă probleme importante între Taipei și Beijing, inclusiv problema suveranității, participarea Taiwanului la organizațiile internaționale și posibilitatea ca acesta să se redefinească drept stat independent. Această posibilitate a devenit din ce în ce mai îndepărtată, căci principalul susținător al independenței, Partidul Democratic Progresist (PDP), a descoperit că alegătorii taiwanezi nu doreau să perturbe relațiile cu China continentală și că șansele lui electorale s-ar fi redus dacă ar fi insistat asupra acestei chestiuni. Prin urmare, liderii PDP au subliniat că, dacă vor ajunge la putere, independența nu va fi o prioritate. Cele două guverne

aveau, de asemenea, interesul să afirme suveranitatea Chinei asupra insulelor Spratly și a altor insule din Marea Chinei de Sud și să obțină din partea SUA clauza națiunii celei mai favorizate pentru China continentală. La începutul anilor 1990, lent, dar perceptibil și inevitabil, cele două Chine se apropiau una de alta și dezvoltau interese comune pe baza relațiilor economice extinse și a identității culturale comune.

Această evoluție spre reconciliere a fost întreruptă brusc în 1995, când guvernul taiwanez a făcut presiuni agresive pentru recunoașterea diplomatică și admiterea în organizațiile internaționale. Președintele Lee Teng-hui a făcut o vizită „particulară" în Statele Unite, iar, în decembrie 1995, în Taiwan au avut loc alegeri legislative, urmate de alegeri prezidențiale, în martie 1996. Drept răspuns, guvernul chinez a testat rachete în apele din apropierea principalelor porturi taiwaneze și a efectuat manevre militare aproape de insule controlate de Taiwan. Aceste evenimente au ridicat două probleme-cheie. În acest moment, poate Taiwanul să rămână democratic fără să devină independent oficial? În viitor, va putea Taiwanul să fie democratic fără să rămână independent efectiv?

De fapt, relațiile Taiwanului cu China continentală au cunoscut două faze și ar putea intra în a treia. Timp de decenii, guvernul naționalist a pretins că este guvernul întregii Chine; această pretenție l-a adus, evident, în conflict cu guvernul care conducea de fapt întreaga Chină, cu excepția Taiwanului. În anii 1980, guvernul taiwanez a renunțat la această pretenție și s-a declarat guvern al Taiwanului, ceea ce a stat la baza unui acord asupra conceptului continental „o țară, două sisteme". Totuși, diverse persoane și grupuri din Taiwan au insistat, din ce în ce mai mult, asupra identității culturale distincte a insulei, asupra faptului că el nu a fost sub controlul Chinei decât o perioadă relativ scurtă și asupra faptului că limba locală nu poate fi înțeleasă de cei care vorbesc chineza mandarină. De fapt, încercau să definească societatea taiwaneză drept nonchineză și, deci, ca fiind independentă legitim

de China. În plus, când guvernul taiwanez a devenit mai activ pe plan internațional, și acest lucru a dat senzația că Taiwanul era o țară separată, nu o parte a Chinei. Pe scurt, guvernul taiwanez s-a definit mai întâi ca guvern al întregii Chine, apoi ca guvern al unei părți a Chinei și, în sfârșit, ca guvern al unei entități care nu făcea parte din China. Cea din urmă situație, care ar oficializa independența de facto a Taiwanului, este total inacceptabilă pentru guvernul de la Beijing, care a afirmat, în mod repetat, că este dispus să folosească forța pentru a o împiedica. Liderii chinezi au declarat, de asemenea, că, după încorporarea în RPC a Hong Kongului, în 1997, și a zonei Macao, în 1999, vor încerca să realipească și Taiwanul. Modul în care va avea loc acest lucru va depinde, probabil, de gradul în care va crește sprijinul pentru independența oficială în Taiwan, de rezultatul luptei pentru succesiune de la Beijing, care îi încurajează pe liderii politici și militari să fie foarte naționaliști, și de dezvoltarea capacităților militare chineze care ar face posibilă o blocadă sau o invazie a Taiwanului. La începutul secolului al XXI-lea, pare probabil că, prin forță, negociere sau mai degrabă printr-o combinație între cele două, Taiwanul să fie integrat mai bine cu China continentală.

Până la sfârșitul anilor 1970, relațiile dintre republica Singapore, ferm anticomunistă, și Republica Populară Chineză au fost glaciale, iar Lee Kuan Yew și alți lideri singaporezi disprețuiau înapoierea Chinei. În anii 1980, când economia chineză începuse să se dezvolte, Singapore a început să se reorienteze spre continent pentru că de acolo bătea vântul succesului. Până în 1992, Singapore investise 1,9 miliarde de dolari în China, iar în anul următor au fost anunțate planuri pentru construirea unui oraș industrial „Singapore II", lângă Shanghai, care necesita investiții de miliarde de dolari. Lee a devenit un susținător entuziast al planurilor economice ale Chinei și un admirator al puterii ei. „În China se întâmplă lucrurile importante", spunea el în 1993[24]. Investițiile singaporeze, care fuseseră concentrate în Malaysia și Indonezia, s-au orientat către China. Jumătate din proiectele din străinătate

sprijinite de guvernul singaporez, în 1993, au avut loc în China. Se spune că, în cursul primei sale vizite la Beijing, în anii 1970, Lee Kuan Yew a insistat să se adreseze conducătorilor chinezi în engleză, în loc să folosească dialectul mandarin. Este puțin probabil că a făcut același lucru după douăzeci de ani.

Islamul: conștiință fără coeziune

Structura loialității politice printre arabi și printre musulmani a fost, în general, contrară celei din Occidentul modern. Pentru acesta din urmă, statul-națiune a fost apogeul loialității politice. Loialități mai restrânse sunt subordonate și subsumate în loialitatea statului-națiune. Grupurile care transcend statele-națiune – comunitățile lingvistice sau religioase ori civilizațiile – au impus o loialitate și un angajament mai puțin intense. De-a lungul unui șir neîntrerupt, de la entitățile mai restrânse la cele mai largi, loialitățile occidentale tind să fie maxime spre zona de mijloc, curba intensității loialității formând un fel de U răsturnat. În lumea islamică, structura loialității a fost aproape exact inversă. Islamul a înregistrat un gol în mijlocul ierarhiei loialităților lui. Potrivit lui Ira Lapidus, „cele două structuri fundamentale, originale și durabile" au fost familia, clanul și tribul, pe de o parte, și „unitățile de cultură, religie și imperiu", pe de altă parte[25]. Un cercetător libian remarca, de asemenea, că „tribalismul și religia (islamică) au jucat și încă joacă un rol semnificativ și determinant în dezvoltarea economică, socială, culturală și politică a societăților și sistemelor politice arabe. Într-adevăr, ele se împletesc într-un asemenea mod, încât sunt considerate variabilele și factorii cei mai importanți care formează și determină cultura politică arabă și spiritul politic arab." Triburile au fost esențiale în politica din statele arabe, dintre care multe, după cum spunea Tashin Bashir, nu sunt decât niște „triburi cu steaguri". Fondatorul Arabiei Saudite a reușit, în mare parte, să formeze acest stat pentru că a știut să creeze o coaliție tribală prin căsătorii și prin alte mijloace,

iar politica saudită a rămas, în general, o politică tribală, în care sudairii se luptă contra șamarilor și a altor triburi. Cel puțin 18 triburi mari au jucat roluri semnificative în dezvoltarea Libiei și se spune că, în Sudan, există circa 500 de triburi, cel mai numeros reprezentând 12% din populația țării[26].

În trecut, în Asia Centrală, nu au existat identități naționale. „Oamenii erau loiali tribului, clanului, familiei extinse, nu statului." La cealaltă extremă, oamenii aveau în comun „limba, religia, cultura și stilul de viață" și „Islamul era cea mai puternică forță care îi unea, mai mult chiar decât puterea emirului". La ceceni și popoarele înrudite din Caucazul de Nord, existau circa 100 de clanuri „de la munte" și 70 „de la câmpie", care controlau politica și economia într-o asemenea măsură încât, spre deosebire de economia planificată a Uniunii Sovietice, s-a spus că cecenii aveau o economie „clanificată"[27].

În toată lumea islamică, grupul mic și marea credință, tribul și *ummah*, au fost principalele focare de loialitate și de devotament, iar statul-națiune a fost mai puțin important. În lumea arabă, statele au probleme de legitimitate pentru că majoritatea sunt produsele arbitrare, dacă nu capricioase, ale imperialismului european, iar granițele lor nu coincid adesea nici măcar cu granițele grupurilor etnice, ca în cazul berberilor și al kurzilor. Aceste state au divizat națiunea arabă, însă, pe de altă parte, un stat panarab nu s-a materializat ca idee. În plus, ideea de stat-națiune suveran este incompatibilă cu credința în suveranitatea lui Allah și în primatul *ummah*. Ca mișcare revoluționară, fundamentalismul islamic respinge statul-națiune în favoarea unității Islamului, la fel cum marxismul îl respingea în favoarea unității proletariatului internațional. Slăbiciunea statului-națiune în lumea islamică este reflectată și de faptul că, deși după al Doilea Război Mondial au avut loc numeroase conflicte între *grupuri* musulmane, războaiele mari între *statele* musulmane au fost rare, cele mai importante fiind declanșate de Irak, care a invadat țările vecine.

În anii 1970 și 1980 aceiași factori care au suscitat Renașterea islamică în interiorul țărilor musulmane au intensificat și identificarea cu *ummah* sau civilizația islamică, în ansamblu. Iată ce observa un cercetător la mijlocul anilor 1980:

> Preocuparea profundă pentru identitatea și unitatea musulmană a fost stimulată de decolonizare, de creșterea demografică, de industrializare, de urbanizare și de schimbarea ordinii economice internaționale, asociată, printre altele, cu resursele bogate de petrol ale țărilor musulmane. [...] Comunicațiile moderne au consolidat și au dezvoltat legăturile dintre popoarele musulmane. Numărul pelerinilor la Mecca a crescut vertiginos, ceea ce a intensificat conștiința identității comune printre musulmani, din China până în Senegal și din Yemen până în Bangladesh. Din ce în ce mai mulți studenți din Indonezia, Malaysia, sudul Filipinelor și Africa studiază în universități din Orientul Mijlociu, răspândind idei și stabilind contacte personale dincolo de frontierele naționale. Se organizează regulat și din ce în ce mai des conferințe și consfătuiri între intelectuali musulmani și ulemale (teologi), în centre precum Teheran, Mecca și Kuala Lumpur. [...] Înregistrate pe casete (audio și, mai nou, video) predicile din moschei traversează granițele internaționale, așa că predicatorii influenți ajung acum la un public mult mai larg decât comunitățile lor locale[28].

Conștiința unității musulmane a fost reflectată și încurajată și de acțiunile unor state și organizații internaționale. În 1969, conducătorii Arabiei Saudite, în cooperare cu cei ai Pakistanului, Marocului, Iranului, Tunisiei și Turciei, au organizat primul summit islamic la Rabat. A fost creată atunci Organizația Conferinței Islamice, fondată oficial în 1972, cu sediul la Jeddah. Practic toate statele care au o populație musulmană importantă fac parte

acum din Conferință, singura organizație interstatală de acest tip. Guvernele creștine, ortodoxe, budiste și hinduse nu au organizații interstatale care au la bază religia; guvernele musulmane, da. În plus, guvernele Arabiei Saudite, Pakistanului, Iranului și Libiei au finanțat și au sprijinit organizații nonguvernamentale, precum Congresul Musulman Mondial (fondat în Pakistan) și Liga Musulmană Mondială (fondată în Arabia Saudită), precum și „numeroase regimuri, partide, mișcări și cauze, adesea foarte îndepărtate, despre care cred că le împărtășesc orientările ideologice" și care „îmbogățesc fluxul de informații și resurse printre musulmani"[29].

Cu toate acestea, trecerea de la conștiința islamică la coeziunea islamică implică două paradoxuri. Mai întâi, Islamul este divizat în mai multe centre de putere concurente, fiecare încercând să se folosească de identificarea musulmanilor cu *ummah* pentru a promova coeziunea islamică sub conducerea lui. Această competiție se duce între regimurile oficiale și organizațiile lor, pe de o parte, și regimurile islamiste și organizațiile lor, pe de altă parte. Arabia Saudită a luat inițiativa creării OCI și pentru a contracara Liga Arabă, dominată pe atunci de Nasser. În 1991, după Războiul din Golf, liderul sudanez Hassan al-Turabi a creat Conferința Arabă și Islamică Populară (CAIP) ca o contrapondere la OCI, dominată de saudiți. La a treia conferință a CAIP, organizată la Khartoum, la începutul lui 1995, au participat câteva sute de delegați ai unor organizații și mișcări islamiste din optzeci de țări[30]. Pe lângă aceste organizații oficiale, războiul din Afghanistan a produs o rețea întinsă de grupări neoficiale și clandestine de veterani care au luptat pentru cauze musulmane sau islamiste, în Algeria, Tunisia, Bosnia, Palestina, Filipine și în alte zone. După război, în rândurile lor au intrat luptători antrenați la Universitatea Dawa și Jihad, de lângă Peshawar, și în tabere din Afghanistan finanțate de diferite facțiuni și de susținătorii lor străini. Interesele comune ale regimurilor și ale mișcărilor radicale au triumfat uneori asupra antagonismelor tradiționale și, cu sprijinul Iranului, au fost create legături între grupări fundamentaliste sunnite

și șiite. Între Sudan și Iran există o cooperare militară strânsă. Aviația și marina iraniene folosesc bazele sudaneze și cele două guverne au cooperat pentru a sprijini grupări fundamentaliste din Algeria și din alte țări. Hassan al-Turabi și Saddam Hussein au stabilit relații strânse în 1994, iar Iranul și Irakul se îndreaptă către o reconciliere[31].

În al doilea rând, conceptul de *ummah* presupune ilegitimitatea statului-națiune și, totuși, *ummah* nu poate fi unificată decât prin acțiunile unuia sau mai multor state nucleu, care, în prezent, nu există. Conceptul de Islam ca o comunitate politico-religioasă unificată a însemnat că, în trecut, s-au format state-națiune doar când conducerea religioasă și cea politică – califatul și sultanatul – au fost combinate într-o instituție guvernamentabilă unică. Cucerirea rapidă de către arabi a Africii de Nord și a Orientului Mijlociu, în secolul al VII-lea, a culminat cu perioada califatului ummayad, care avea capitala la Damasc. Acesta a fost urmat, în secolul al VIII-lea, de califatul abbasid, cu capitala la Bagdad, de influență persană, iar, în secolul al X-lea, au apărut califate secundare la Cairo și Cordoba. După 400 de ani, turcii otomani s-au răspândit în Orientul Mijlociu, cucerind Constantinopole, în 1453, și întemeind un nou califat în 1517. Cam în aceeași perioadă, alte popoare turcice au invadat India și au fondat Imperiul Mogul. Ascensiunea Occidentului a subminat imperiile otoman și mogul și dispariția Imperiului Otoman a lăsat lumea islamică fără un stat nucleu. Teritoriile lui au fost, în mare parte, împărțite între puterile occidentale, care atunci când s-au retras au lăsat în urmă state fragile formate după modelul occidental, străin de tradițiile Islamului. Prin urmare, în cea mai mare parte a secolului XX, nici o țară musulmană nu a fost destul de puternică și nu a avut suficientă legitimitate culturală și religioasă pentru a-și asuma rolul de stat nucleu și pentru a fi acceptată ca lider al Islamului de celelalte state islamice, dar și de țările nonislamice.

Absența unui stat nucleu islamic este o cauză importantă a numeroaselor conflicte interne și externe care caracterizează Islamul. Conștiința fără coeziune este o sursă de slăbiciune pentru

civilizația islamică și de pericole pentru celelalte civilizații. Poate această situație să continue?

Un stat nucleu islamic trebuie să aibă resursele economice, puterea militară, competența organizatorică, identitatea islamică și devotamentul față de Islam pentru a conduce politic și religios *ummah*. Șase state sunt menționate, din când în când, ca posibili lideri ai Islamului; în prezent, nici unul dintre ele nu îndeplinește toate condițiile pentru a deveni un stat nucleu eficient. Indonezia este cea mai mare țară musulmană și se dezvoltă rapid din punct de vedere economic, dar se află la periferia lumii islamice, departe de centrul ei arab. Varianta ei de Islam este relaxată, sud-asiatică, iar poporul și cultura sa sunt un amestec de influențe indigene, musulmane, hinduse, chineze și creștine. Egiptul este o țară arabă, cu o populație numeroasă și o poziție geografică centrală, de importanță strategică în Orientul Mijlociu. Aici se află principala instituție de învățământ islamic, Universitatea Al-Azhar. Totuși, Egiptul este o țară săracă, dependentă economic de Statele Unite, de instituțiile internaționale controlate de Occident și de țările arabe cu resurse bogate de petrol.

Iranul, Pakistanul și Arabia Saudită s-au definit, în mod explicit, ca țări musulmane și au încercat activ să-și exercite influența și să-și impună supremația în *ummah*. Astfel, ele s-au întrecut în a finanța organizații și grupări islamice, în a-i sprijini pe luptătorii din Afghanistan și în a curta popoarele musulmane din Asia Centrală. Mărimea, poziția centrală, populația, tradițiile istorice, resursele petroliere și nivelul de dezvoltare economică mediu ale Iranului l-ar califica să devină stat islamic nucleu. Totuși, 90% dintre musulmani sunt sunniți, iar Iranul este șiit, persana este mult în urma arabei ca limbă a Islamului, iar relațiile dintre perși și arabi au fost antagoniste de-a lungul istoriei.

Pakistanul are mărimea, populația și puterea militară necesare, iar conducătorii lui au încercat constant să-l impună drept promotorul cooperării între statele islamice și ca purtător de cuvânt al Islamului în restul lumii. Totuși, Pakistanul este relativ sărac, se confruntă cu serioase conflicte interne etnice și regionale,

are o istorie de instabilitate politică și este obsedat de problema securității sale față de India, ceea ce explică, în mare, interesul lui de a dezvolta relații strânse cu alte țări islamice, precum și cu puteri nonislamice, precum China și Statele Unite.

Arabia Saudită a fost leagănul Islamului; acolo se află cele mai sfinte altare ale Islamului; limba ei este limba Islamului; are cele mai mari rezerve de petrol din lume și o influență financiară pe măsură; guvernul ei a organizat societatea saudită după reguli islamice stricte. În anii 1970 și 1980, Arabia Saudită a fost cea mai influentă forță din Islam. A cheltuit miliarde de dolari pentru a sprijini cauze musulmane din toată lumea, de la moschei și manuale la partide politice, organizații islamiste și mișcări teroriste, în mod relativ nediscriminator. Pe de altă parte, populația ei relativ puțin numeroasă și poziția geografică vulnerabilă o fac dependentă de Occident, în ceea ce privește propria securitate.

În cele din urmă, Turcia are istoria, populația, nivelul mediu de dezvoltare economică, coeziunea națională, tradiția și competența militară necesare pentru a fi statul nucleu al Islamului. Cu toate acestea, definind în mod explicit Turcia ca societate laică, Atatürk a împiedicat republica turcă să preia acest rol după dezintegrarea Imperiului Otoman. Turcia nu a putut nici măcar să devină membru fondator al OCI, fiindcă laicitatea ei este garantată de constituție. Atâta timp cât Turcia va continua să se definească drept stat laic, nu va putea dobândi supremația în lumea islamică.

Dar dacă Turcia s-ar redefini? La un moment dat, ea ar putea fi pregătită să renunțe la rolul frustrant și umilitor de cerșetor care imploră să fie acceptat în Occident și să-și reia rolul istoric mult mai impresionant și mai nobil de principal interlocutor și adversar islamic al Occidentului. Fundamentalismul este în creștere în Turcia; sub conducerea lui Özal, țara a făcut mari eforturi de a se identifica cu lumea arabă; s-a folosit de legăturile ei etnice și lingvistice pentru a juca un rol modest în Asia Centrală; i-a încurajat și i-a susținut pe musulmanii din Bosnia. Dintre țările musulmane, Turcia este singura care are legături istorice extinse

cu musulmanii din Balcani, Orientul Mijlociu, Africa de Nord și din Asia Centrală. Într-adevăr, Turcia ar putea „proceda precum Africa de Sud“: ar putea renunța la statutul ei laic, ca fiind străin de ființa ei, așa cum Africa de Sud a renunțat la apartheid și s-ar putea transforma astfel dintr-un stat paria al civilizației sale în liderul ei. După ce a experimentat ce e bun și ce e rău în Occident, prin creștinism și apartheid, Africa de Sud este foarte calificată să conducă întregul continent african. După ce a experimentat ce e bun și ce e rău în Occident, prin laicitate și democrație, Turcia ar putea fi la fel de calificată să conducă Islamul. Dar, pentru aceasta, ar trebui să respingă moștenirea lui Atatürk mai radical decât a respins Rusia moștenirea lui Lenin. Ar fi nevoie și de un conducător de calibrul lui Atatürk, care să aibă, în același timp, legitimitate politică și legitimitate religioasă, pentru a transforma Turcia dintr-o țară sfâșiată într-un stat nucleu.

IV

Ciocnirile civilizațiilor

Capitolul 8

Vestul şi restul: probleme intercivilizaţionale

Universalismul occidental

În lumea pe cale de a se naște, relațiile dintre state și grupuri aparținând unor civilizații diferite nu vor fi apropiate, ba chiar adesea vor fi antagoniste. Totuși, unele relații intercivilizaționale sunt mai predispuse la conflicte decât altele. La nivel regional, cele mai violente linii de falie sunt cele dintre Islam și vecinii săi ortodocși, hinduși, africani și creștini occidentali. La nivel planetar, diviziunea dominantă este între Occident și restul lumii, conflictele cele mai intense având loc între societățile musulmane și asiatice, pe de o parte, și Occident, pe de altă parte. În viitor, ciocnirile periculoase vor apărea, probabil, din interacțiunea dintre aroganța occidentală, intoleranța islamică și ambiția de afirmare sinică.

Occidentul este singura civilizație care a avut un impact major, uneori devastator, asupra tuturor celorlalte. Relația dintre puterea și cultura Occidentului și puterea și culturile celorlaltor civilizații este, așadar, caracteristica predominantă a lumii civilizațiilor. Pe măsură ce puterea relativă a celorlaltor civilizații crește, atractivitatea culturii occidentale scade și popoarele nonoccidentale au din ce în ce mai multă încredere în culturile indigene și le sunt tot mai devotate. Prin urmare, problema centrală în relațiile dintre Occident și restul lumii este discordanța dintre eforturile Occidentului – mai ales ale Statelor Unite – de a promova o cultură occidentală universală și declinul capacității lui de a o realiza.

Prăbușirea comunismului a exacerbat această discordanță consolidând în Occident convingerea că ideologia democratică liberală triumfase la nivel global și, deci, era universal valabilă. Occidentul, în special Statele Unite, care au fost întotdeauna o națiune misionară, crede că popoarele nonoccidentale ar trebui să adopte valorile occidentale – democrația, piața liberă, guvernarea limitată, drepturile omului, individualismul, statul de drept – și ar trebui să le încorporeze în instituțiile lor. În celelalte civilizații, există minorități care îmbrățișează și susțin aceste valori, dar atitudinea predominantă față de ele, în culturile nonoccidentale, merge de la scepticism la opoziție înverșunată. Ceea ce Occidentul consideră universalism, restul lumii consideră imperialism.

Occidentul încearcă și va continua să încerce să-și mențină poziția dominantă și să-și apere interesele definindu-le ca interese ale „comunității mondiale". Această expresie a devenit un eufemism colectiv folosit (în loc de „lumea liberă") pentru a da legitimitate globală unor acțiuni care reflectă, de fapt, interesele Statelor Unite și ale altor puteri occidentale. De exemplu, Occidentul încearcă să integreze economiile țărilor nonoccidentale într-un sistem economic global pe care îl domină. Prin FMI și alte instituții economice internaționale, el își apără interesele economice și impune altor națiuni politicile economice pe care le consideră adecvate. Totuși, în orice sondaj efectuat într-o țară nonoccidentală, doar miniștrii de Finanțe și alte câteva persoane s-ar pronunța în favoarea FMI, iar aproape toți ceilalți cetățeni și-ar exprima dezaprobarea și ar subscrie descrierii făcute de Gheorghi Arbatov oficialilor FMI: „neobolșevici, care adoră să exproprieze banii altora, impunând reguli de conduită economică și politică nedemocratice și străine și înăbușind libertatea economică"[1].

De asemenea, nonoccidentalii nu ezită să sublinieze diferențele dintre principiile și acțiunile occidentalilor. Ipocrizia, dubla măsură și excepțiile sunt prețul pretențiilor universaliste. Occidentul susține democrația, dar nu dacă aduce la putere fundamentaliști islamici; predică nonproliferarea armelor pentru Iran

și Irak, dar nu pentru Israel; descrie comerțul liber drept elixirul dezvoltării economice, dar care nu are același efect și pentru agricultură; consideră că drepturile omului sunt încălcate în China, dar nu și în Arabia Saudită; respinge energic agresiunea împotriva kuweitienilor bogați în petrol, dar nu și agresiunea împotriva bosniacilor care nu au petrol. Dublul standard este prețul inevitabil al standardelor de principii universale.

După ce au devenit independente politic, țările nonoccidentale vor să se elibereze de dominația economică, militară și culturală a Occidentului. Țările din Asia de Est sunt pe cale să egaleze economic Occidentul. Țările asiatice și islamice caută căi mai scurte și directe pentru a concura Occidentul din punct de vedere militar. Date fiind aspirațiile universale ale civilizației occidentale, declinul puterii ei relative și afirmarea culturală din ce în ce mai puternică a celorlaltor civilizații, relațiile dintre Occident și restul lumii sunt, în general, dificile. Totuși, natura lor și gradul lor de antagonism variază considerabil și se încadrează în trei categorii. Cu civilizațiile rivale, Islamul și China, Occidentul are și va continua probabil să aibă relații încordate și adesea de pe poziții opuse. Relațiile lui cu America Latină și Africa, două civilizații mai slabe, care până acum au fost într-o anumită măsură dependente de Occident, vor fi mult mai puțin conflictuale, mai ales cele cu America Latină. Relațiile cu Rusia, Japonia și India se încadrează, probabil, într-o categorie intermediară, implicând elemente de cooperare și conflict, căci aceste trei state nucleu se aliază uneori cu Occidentul, alteori cu rivalii lui. Aceste civilizații „oscilează" între Occident, pe de o parte, și civilizațiile islamică și sinică, pe de alta.

Islamul și China întruchipează mari tradiții culturale, foarte diferite de cea occidentală, și, în ochii lor, infinit superioare acesteia. Puterea și afirmarea celor două în raport cu Occidentul sporesc, iar conflictele dintre valorile și interesele lor și cele ale Occidentului se înmulțesc și devin mai intense. Fiindcă Islamul nu are un stat nucleu, relațiile lui cu Occidentul diferă mult de la

o țară la alta. Totuși, începând din anii 1970, a existat un curent antioccidental destul de uniform, marcat de ascensiunea fundamentalismului, de înlocuirea unor guverne mai proocidentale cu guverne mai antioccidentale în țările musulmane, de apariția unei stări de cvasi-război între unele grupări islamice și Occident și de slăbirea legăturilor de securitate care existau în timpul Războiului Rece între unele state musulmane și Statele Unite. La baza diferendelor având legătură cu probleme particulare este întrebarea fundamentală privind rolul pe care aceste civilizații îl vor juca, în raport cu Occidentul, la construirea lumii de mâine. Vor reflecta instituțiile globale, distribuția puterii, politicile și economiile națiunilor, în secolul al XXI-lea în principal, valorile și interesele Occidentului sau vor fi ele modelate mai ales de cele ale Islamului și ale Chinei?

Pornind de la teoria realistă a relațiilor internaționale se poate afirma că statele nucleu ale civilizațiilor nonoccidentale se vor coaliza pentru a echilibra puterea dominantă a Occidentului. În unele zone, acest lucru s-a întâmplat deja. Totuși, o coaliție antioccidentală generalizată pare puțin probabilă în viitorul apropiat. Civilizațiile islamică și sinică diferă fundamental în ceea ce privește religia, cultura, structura socială, tradițiile, politica și convingerile care stau la baza modului lor de viață. În mod intrinsec, ele au, fără îndoială, mai puține în comun una cu alta decât au cu civilizația occidentală. Totuși, în politică, un dușman comun creează un interes comun. Astfel, țările islamice și sinice, care consideră Occidentul drept adversarul lor, au motive să coopereze împotriva lui, așa cum Aliații au cooperat cu Stalin împotriva lui Hitler. Această cooperare are loc în diverse domenii, ca, de exemplu, drepturile omului, economie și dezvoltarea capacităților militare, mai ales a armelor de distrugere în masă și a rachetelor pentru lansarea acestora, pentru a răspunde superiorității Occidentului în ceea ce privește armele convenționale. La începutul anilor 1990, s-a stabilit o „legătură confucianisto-islamică" între China și Coreea de Nord, pe de o parte, și, în diferite grade,

Pakistan, Iran, Siria, Libia și Algeria, pe de altă parte, pentru a se opune Occidentului tocmai în aceste domenii.

Problemele care despart Occidentul de aceste societăți nonoccidentale sunt din ce în ce mai importante pe agenda internațională. Trei dintre ele implică eforturile Occidentului: 1. de a-și menține superioritatea militară prin politici de neproliferare și de contraproliferare a armelor nucleare, biologice și chimice și a mijloacelor de lansare a acestora; 2. de a promova valorile și instituțiile politice occidentale, făcând presiuni asupra altor societăți să respecte drepturile omului așa cum sunt ele înțelese în Occident și să adopte democrația după modelul occidental; 3. de a proteja integritatea culturală, socială și etnică a societăților occidentale, limitând numărul de imigranți sau de refugiați nonoccidentali. În toate aceste trei domenii, Occidentul a avut și va continua să aibă dificultăți în a-și apăra interesele împotriva intereselor societăților nonoccidentale.

Proliferarea armelor

Extinderea capacităților militare este consecința dezvoltării economice și sociale globale. Pe măsură ce vor deveni mai bogate din punct de vedere economic, Japonia, China și alte țări asiatice vor deveni mai puternice militar, ceea ce se va întâmpla, probabil, și cu societățile islamice. La fel și Rusia, dacă reușește să-și reformeze economia. În ultimele decenii ale secolului XX, multe țări nonoccidentale au achiziționat arme sofisticate din țări occidentale, din Rusia, Israel și din China, și au construit fabrici locale care produc asemenea arme. Aceste procese vor continua și, probabil, se vor accelera în primii ani ai secolului al XXI-lea. Cu toate acestea, Occidentul, adică, în principal, Statele Unite, cu ajutorul Marii Britanii și al Franței, va rămâne încă mult timp singurul capabil să intervină militar în aproape oricare parte a lumii. Și numai Statele Unite vor avea capacitatea aeriană de a bombarda aproape orice loc de pe glob. Acestea sunt elementele esențiale ale

poziției militare a Statelor Unite ca putere globală și a Occidentului ca civilizație dominantă în lume. În viitorul imediat, echilibrul puterii militare convenționale, între Occident și restul lumii, va fi considerabil favorabil Occidentului.

Timpul, eforturile și resursele financiare enorme necesare pentru a construi o capacitate militară convențională de primă mână sunt motive mai mult decât suficiente pentru ca statele nonoccidentale să caute alte căi de a răspunde puterii militare convenționale a Occidentului. Scurtătura găsită de ele este achiziționarea de arme de distrugere în masă și de mijloace pentru a le lansa. Statele nucleu ale civilizațiilor și țările care sunt sau aspiră să fie puteri dominante regionale au interese speciale de a achiziționa asemenea arme. Acestea le permit, în primul rând, să-și impună dominația asupra altor state din civilizația și din regiunea lor și, în al doilea rând, să împiedice Statele Unite sau alte puteri externe să intervină în civilizația și în regiunea lor. Dacă Saddam Hussein ar fi amânat invazia Kuweitului cu doi sau trei ani, până când Irakul achiziționa arme nucleare, ar fi controlat azi Kuweitul și, probabil, terenurile petrolifere saudite. Statele nonoccidentale trag învățămintele evidente din Războiul din Golf. Pentru armata nord-coreeană, acestea au fost: „Nu-i lăsați pe americani să-și consolideze forțele; nu-i lăsați să-și folosească puterea aeriană; nu-i lăsați să ia inițiativa; nu-i lăsați să poarte un război care s-ar solda cu puține victime de partea lor". Pentru un înalt responsabil militar indian, lecția a fost și mai clară: „Nu vă luptați cu Statele Unite, dacă nu aveți arme nucleare"[2]. Această lecție a fost învățată pe de rost de liderii politici și militari din toată lumea nonoccidentală, și are un corolar plauzibil: „Dacă aveți arme nucleare, Statele Unite nu se vor lupta cu voi".

„În loc să consolideze politica de forță ca de obicei", observa Lawrence Freedman, „armele nucleare confirmă, de fapt, o tendință spre fragmentarea sistemului internațional, în care marile puteri de altădată joacă un rol redus." Astfel, în lumea de după Războiul Rece, armele nucleare au pentru Occident un rol opus

celui pe care îl aveau în timpul acestuia. După cum arăta secretarul Apărării, Les Aspin, armele nucleare compensau atunci inferioritatea Occidentului față de Uniunea Sovietică în domeniul armelor convenționale. Ele erau „factorul egalizator". În lumea de după Războiul Rece, Statele Unite au „o putere militară convențională fără egal, iar potențialii noștri inamici pot obține arme nucleare. Noi suntem cei care am putea fi egalați."[3]

Prin urmare, nu este surprinzător că Rusia a acordat o importanță deosebită armelor nucleare în planurile sale de apărare și că, în 1995, a făcut aranjamente să cumpere rachete intercontinentale și bombardiere de la Ucraina. „Auzim azi lucrurile pe care le spuneam despre ruși în anii 1950", comenta un expert american în armament. „Acum rușii spun: «Avem nevoie de arme nucleare pentru a compensa superioritatea lor convențională»." În timpul Războiului Rece, în scop de descurajare, Statele Unite au refuzat să se angajeze că nu vor avea inițiativa folosirii armelor nucleare într-un conflict. În concordanță cu noul rol de descurajare al armelor nucleare, în lumea de după Războiul Rece, Rusia a renunțat, în 1993, la angajamentul Uniunii Sovietice de a nu folosi prima armele nucleare într-un conflict. În același timp, China, dezvoltându-și strategia nucleară de descurajare limitată, de după Războiul Rece, a început, de asemenea, să repună în discuție și să slăbească angajamentul de a nu folosi prima armele nucleare, angajament luat în 1964[4]. Pe măsură ce achiziționează arme nucleare și, în general, arme de distrugere în masă, alte state nucleu și puteri regionale vor urma probabil aceste exemple pentru a maximiza efectul de descurajare al armelor lor și pentru a preveni o eventuală acțiune militară convențională a Occidentului împotriva lor.

Armele nucleare pot, de asemenea, să amenințe Occidentul mai direct. China și Rusia au rachete balistice, care pot lovi Europa și America de Nord cu ogive nucleare. Coreea de Nord, Pakistanul și India extind raza de acțiune a rachetelor lor și, la un moment dat, vor avea probabil capacitatea de a lovi Occidentul.

În plus, armele nucleare pot fi lansate și prin alte mijloace. Analiștii militari au descris un spectru al violenței care se întinde de la războaie de foarte mică intensitate, precum atacurile teroriste și războaiele de gherilă sporadice, la războaie limitate ca zonă și la conflagrații de mari proporții, care implică forțe convenționale impresionante, până la războiul nuclear. De-a lungul istoriei, terorismul a fost arma celor slabi, adică a celor care nu posedă putere militară convențională. După al Doilea Război Mondial, armele nucleare au servit tot celor slabi, pentru a compensa inferioritatea lor. În trecut, teroriștii puteau comite doar acte de violență cu efecte limitate, omorând câțiva oameni undeva sau distrugând o clădire altundeva. Pentru violență pe scară largă era nevoie de forțe militare impresionante. La un moment dat, totuși, câțiva teroriști vor fi capabili să producă violențe și distrugeri masive. Luate separat, terorismul și armele nucleare sunt armele celor slabi, din afara Occidentului. Dacă și când le vor folosi împreună, aceștia vor deveni puternici.

În lumea de după Războiul Rece, cele mai mari eforturi de a construi arme de distrugere în masă au fost făcute de statele islamice și de cele confucianiste. Pakistanul și, probabil, Coreea de Nord au un mic număr de arme nucleare sau cel puțin au capacitatea de a le asambla rapid, în plus, fabrică sau cumpără și rachete cu rază mai lungă de acțiune, pe care sunt capabile să le lanseze. Irakul avea un număr important de arme chimice și făcea mari eforturi pentru a achiziționa arme biologice și nucleare. Iranul are un program amplu de construcție de arme nucleare și și-a extins capacitatea de a le lansa. În 1988, președintele Rafsanjani declara că iranienii „trebuie să se doteze cu arme chimice, bacteriologice și radiologice, pentru a le folosi în scopuri ofensive și defensive", iar trei ani mai târziu vicepreședintele iranian afirma la o conferință islamică: „Din moment ce Israelul continuă să dețină arme nucleare, noi, musulmanii, trebuie să cooperăm pentru a produce o bombă atomică, indiferent de tentativele ONU de a împiedica proliferarea armelor nucleare". În 1992 și 1993, înalți responsabili din serviciile de informații americane declarau că Iranul încerca

să achiziționeze arme nucleare, iar, în 1995, secretarul de stat american, Warren Christopher, spunea pe șleau că „Iranul face azi eforturi intense să construiască arme nucleare". Alte state musulmane interesate să construiască asemenea arme sunt Libia, Algeria și Arabia Saudită. „Semiluna este deasupra norului ciupercă", pentru a folosi expresia pitorească a lui Ali Mazrui, și poate amenința nu numai Occidentul. Islamul ar putea ajunge să „joace ruleta rusească nucleară cu alte două civilizații – cu hinduismul, în Asia de Sud, și cu sionismul și iudaismul politizat, în Orientul Mijlociu"[5].

Proliferarea armelor este domeniul în care legătura confucianisto-islamică a fost cea mai strânsă și cea mai concretă, China jucând rolul central în transferul de arme convenționale și neconvenționale către numeroase state musulmane. Aceste transferuri includ: construirea unui reactor nuclear secret bine apărat, în deșertul algerian, aparent pentru cercetare, dar capabil, potrivit experților occidentali, să producă plutoniu; vânzarea de arme chimice Libiei; furnizarea de rachete CSS-2, cu rază medie de acțiune, Arabiei Saudite; furnizarea de tehnologie sau de materiale nucleare Irakului, Libiei, Siriei și Coreii de Nord; și transferul unui mare număr de arme convenționale către Irak. Pe lângă transferurile efectuate de China, la începutul anilor 1990, Coreea de Nord a furnizat Siriei rachete Scud-C, livrate prin Iran, și apoi șasiuri mobile pentru lansare[6].

Nucleul legăturii militare confucianisto-islamice a fost relația dintre China și, într-o mai mică măsură, Coreea de Nord, pe de o parte, și Pakistan și Iran, pe de altă parte. Între 1980 și 1991, principalii destinatari ai armelor chineze au fost Iranul și Pakistanul, urmate de Irak. Începând din anii 1970, China și Pakistanul au clădit o relație extrem de strânsă la nivel militar. În 1989, cele două țări au semnat un acord pe zece ani de „cooperare militară în domeniile achiziției, cercetării și producției comune, transferului de tehnologie, precum și în domeniul exportului către terțe țări, pe bază de acord reciproc". În 1993, a fost semnat un acord suplimentar care prevedea credite chineze pentru achizițiile de arme

ale Pakistanului. În consecință, China a devenit „cel mai mare și mai de încredere furnizor militar al Pakistanului, exportând echipamente de toate tipurile și destinate tuturor sectoarelor armatei pakistaneze". China a ajutat, de asemenea, Pakistanul să construiască fabrici de avioane cu reacție, de tancuri, de arme de artilerie și rachete. Mult mai important, China a acordat un ajutor esențial Pakistanului pentru a-și dezvolta capacitatea de construire a armelor nucleare: se spune că i-a furnizat uraniu pentru îmbogățire, că i-a acordat consultanță pentru conceperea bombei și este posibil să-i fi permis să detoneze un dispozitiv nuclear pe teritoriul ei. Apoi, China a furnizat Pakistanului rachete balistice M11 cu rază de acțiune de 300 de kilometri, care pot fi folosite pentru a lansa arme nucleare, încălcând astfel un angajament pe care și-l luase față de Statele Unite. În schimb, China a obținut tehnologie de realimentare cu combustibil în zbor și rachete Stinger de la Pakistan[7].

Până în anii 1990, transferurile de arme dintre China și Iran s-au intensificat și ele. În timpul războiului dintre Iran și Irak, din anii 1980, China a furnizat 22% din armele Iranului, iar, în 1989, a devenit principalul său furnizor de armament. De asemenea, China a colaborat activ cu Iranul în eforturile declarate ale acestuia de a achiziționa arme nucleare. După ce au semnat un „acord inițial de cooperare sino-iraniană", cele două țări au încheiat, în ianuarie 1990, un acord pe zece ani de cooperare științifică și de transfer de tehnologie militară. În septembrie 1992, președintele Rafsanjani, însoțit de experți nucleari iranieni, a vizitat Pakistanul și apoi China, unde a semnat un alt acord de cooperare în domeniul nuclear, iar, în februarie 1993, China a acceptat să construiască două reactoare nucleare de 300 de megawați în Iran. În conformitate cu aceste acorduri, China a transferat tehnologie și informații nucleare Iranului, a pregătit oameni de știință și ingineri iranieni și a furnizat Iranului un calutron pentru îmbogățirea uraniului. În 1995, după presiuni susținute din partea SUA, China a acceptat să „anuleze", potrivit Statelor Unite, sau să „suspende", potrivit Chinei, vânzarea celor două reactoare de 300 de megawați. China a furnizat Iranului și importante cantități

de rachete și de tehnologie aferentă, inclusiv rachete Silkworm, livrate la sfârșitul anilor 1980 prin intermediul Coreii de Nord, și „zeci, poate chiar sute, de sisteme de ghidare a rachetelor și de echipamente computerizate", în 1994–1995. China a autorizat și producerea sub licență de rachete sol-sol în Iran. Coreea de Nord a contribuit livrând Iranului rachete Scud, ajutându-l să-și construiască propriile instalații de producție și acceptând apoi, în 1993, să-i furnizeze rachete Nodong I cu rază de acțiune de 600 de kilometri. Pe cea de-a treia latură a triunghiului, Iranul și Pakistanul au stabilit și ele o relație de cooperare strânsă în domeniul nuclear, Pakistanul pregătind oameni de știință iranieni. În noiembrie 1992, Pakistanul, Iranul și China au convenit să lucreze împreună la proiecte nucleare[8]. Ajutorul substanțial acordat de China Pakistanului și Iranului, pentru achiziția și construcția de arme de distrugere în masă, demonstrează un extraordinar nivel de angajament și de cooperare între aceste țări.

TABELUL 8.1

TRANSFERURI CHINEZE DE ARMAMENT, 1980–1991 (selecție)

	Iran	Pakistan	Irak
Tancuri	540	1 100	1300
Transportoare blindate de trupe	300	–	650
Rachete ghidate antitanc	7 500	100	–
Piese de artilerie/lansatoare de rachete	1 200*	50	720
Avioane de luptă	140	212	–
Rachete antinavale	332	32	–
Rachete sol-aer	788*	222*	–

* Indică livrări neconfirmate în totalitate.

Sursă: Karl W. Eikenberry, *Explaining and Influencing Chinese Arms Transfers* (Washington, Universitatea Națională de Apărare,

Institutul de Studii Strategice Naționale, McNair Paper nr. 36, februarie 1995), p. 12

Ca urmare a acestor evoluții și a amenințărilor potențiale pe care le reprezintă acestea pentru interesele occidentale, proliferarea armelor de distrugere în masă a devenit o problemă de securitate prioritară pentru Occident. De exemplu, în 1990, 59% dintre americani considerau că prevenirea răspândirii armelor nucleare era un obiectiv important al politicii externe. În 1994, 82% dintre cetățeni și 90% dintre responsabilii de politică externă erau de această părere. Președintele Clinton sublinia, în septembrie 1993, că neproliferarea era o prioritate, iar în toamna lui 1994 declara „stare de urgență națională" pentru a răspunde „amenințării neobișnuite și extraordinare pe care o reprezintă pentru securitatea națională, pentru politica externă și pentru economia Statelor Unite proliferarea armelor nucleare, biologice și chimice și a mijloacelor de a le lansa". În 1991, CIA crea un Centru pentru Neproliferare cu 100 de angajați și, în decembrie 1993, secretarul Apărării, Les Aspin, anunța o nouă Inițiativă de Apărare privind proliferarea a Departamentului Apărării și crearea unui nou post de subsecretar pentru securitate nucleară și contraproliferare[9].

În timpul Războiului Rece, Statele Unite și Uniunea Sovietică s-au angajat într-o cursă a înarmării clasică, construind arme nucleare din ce în ce mai sofisticate, din punct de vedere tehnologic, și vehicule de lansare. Era o competiție în care fiecare superputere încerca să acumuleze arme cât mai multe și mai performante. În lumea de după Războiul Rece, competiția principală în materie de armament este de alt tip. Adversarii Occidentului încearcă să achiziționeze arme de distrugere în masă, iar Occidentul face tot posibilul să-i împiedice. Nu mai este o competiție în care la acumularea de arme se răspundea cu acumulare, ci una în care la acumulare se răspunde cu limitare. Lăsând retorica la o parte, mărimea și capacitatea arsenalului nuclear al Occidentului nu fac parte din competiție. Rezultatul unei curse a înarmării de tip

acumulare-acumulare depinde de resursele, eforturile și competențele tehnologice ale celor două părți. Nu este predeterminat. Rezultatul unei curse a înarmării de tip acumulare-limitare este mai previzibil. Eforturile de limitare a înarmării făcute de Occident pot încetini achiziționarea de arme de către alte țări, dar nu o pot opri. Dezvoltarea economică și socială a țărilor nonoccidentale, profitabilitatea comerțului cu arme, tehnologie și expertiză și motivațiile politice ale statelor nucleu și ale puterilor regionale pentru protejarea hegemoniei lor locale subminează eforturile de limitare ale Occidentului.

Occidentul militează pentru neproliferare susținând că aceasta reflectă interesul tuturor națiunilor pentru ordine și stabilitate mondială. Totuși, alte națiuni consideră că ea servește interesele hegemoniei occidentale. O demonstrează nivelurile de îngrijorare diferite față de proliferarea armamentului manifestate de Occident, în special de Statele Unite, pe de o parte, și de puterile regionale a căror securitate ar fi afectată de proliferare, pe de altă parte. Această diferență s-a putut observa în cazul Coreii. În 1993 și 1994 perspectiva ca nord-coreenii să producă arme nucleare a fost tratată ca o criză în Statele Unite. În noiembrie 1993, președintele Clinton declara categoric: „Nu i se poate permite Coreii de Nord să construiască o bombă atomică. Trebuie să fim foarte fermi în această privință." Senatori, membri ai Camerei Reprezentanților și foști demnitari din administrația Bush au discutat necesitatea unui atac preventiv asupra fabricilor nucleare nord-coreene. Îngrijorarea SUA în legătură cu programul nord-coreean izvora, în mare măsură, din preocuparea lor cu privire la proliferarea globală; producerea de arme nucleare de către Coreea de Nord nu numai că ar limita și ar complica eventualele acțiuni ale Statelor Unite în Asia de Est, dar dacă aceasta și-ar vinde tehnologia și/sau armele, acest lucru ar putea avea efecte comparabile, pentru Statele Unite, în Asia de Sud și în Orientul Mijlociu.

Pe de altă parte, Coreea de Sud a reacționat la posibilitatea producerii bombei nucleare de către Coreea de Nord în conformitate cu interesele ei regionale. Mulți sud-coreeni au considerat

că o bombă nord-coreeană ar fi o bombă *coreeană*, care nu ar fi folosită niciodată împotriva altor coreeni, dar care ar putea fi folosită pentru a apăra independența și interesele coreene împotriva Japoniei și a altor potențiale amenințări. Demnitari civili și ofițeri sud-coreeni și-au manifestat deschis speranța că, în curând, Coreea se va reunifica și va deține arme nucleare. Coreea de Sud ar fi avut de câștigat: Coreea de Nord ar fi suportat cheltuielile și oprobriul internațional pentru construirea bombei; Coreea de Sud ar fi moștenit-o până la urmă; combinația dintre armele nucleare aparținând Nordului și capacitatea industrială a Sudului ar fi permis Coreii reunificate să devină un actor important pe scena est-asiatică. Drept urmare, au existat diferențe evidente între atitudinea Statelor Unite și cea a Coreii de Sud: Washingtonul a considerat că a existat o criză majoră în peninsula coreeană, în 1994, în timp ce, la Seul, nu s-a manifestat sentimentul existenței unei crize, ceea ce a creat o „diferență de nivel de panică" între cele două capitale. Un jurnalist observa la apogeul „crizei", în iunie 1994, că „una dintre ciudățeniile impasului nuclear nord-coreean, de la începutul lui, acum câțiva ani, este că sentimentul de criză crește odată cu distanța față de Coreea". O diferență asemănătoare între interesele de securitate americane și cele ale puterilor regionale a apărut în Asia de Sud, Statele Unite fiind mai îngrijorate de proliferarea nucleară din această regiune decât locuitorii ei. India și Pakistanul au considerat fiecare în parte arsenalul nuclear al celeilalte mai ușor de acceptat decât propunerile americane de a limita, a reduce sau a distruge ambele amenințări[10].

Eforturile Statelor Unite și ale altor țări occidentale de a împiedica proliferarea armelor de distrugere în masă „egalizatoare" au avut și probabil vor avea și în continuare un succes limitat. La o lună după ce președintele Clinton declara că nu i se putea permite Coreii de Nord să dețină arme nucleare, serviciile secrete americane îl informa că aceasta avea probabil una sau două[11]. În consecință, SUA și-au schimbat politica față de Coreea de Nord, oferindu-i stimulente pentru a o convinge să nu-și extindă

arsenalul nuclear. La fel, Statele Unite nu au putut să împiedice India și Pakistanul să construiască arme nucleare și nici să opreasă progresul înregistrat de Iran în acest domeniu.

La conferința asupra Tratatului de Neproliferare Nucleară, din aprilie 1995, problema centrală a fost dacă acesta trebuia reînnoit pe o perioadă nedefinită sau pentru 25 de ani. Statele Unite au condus tabăra în favoarea prelungirii lui permanente. Totuși, un mare număr de țări au obiectat la o asemenea prelungire, dacă ea nu era însoțită de o reducere mult mai drastică a arsenalului nuclear al celor cinci puteri nucleare recunoscute. În plus, Egiptul s-a opus prelungirii, dacă Israelul nu semna tratatul și nu accepta inspecții de securitate. Până la urmă, Statele Unite au obținut un consens aproape general în favoarea prelungirii pe durată nedefinită folosind o strategie de constrângere, mituire și amenințare. De exemplu, nici Mexicul, nici Egiptul, care se declaraseră împotriva prelungirii pe durată nedefinită, nu și-au putut menține poziția tocmai din cauza dependenței lor economice de Statele Unite. Deși tratatul a fost prelungit prin consens, reprezentanții a șapte țări musulmane (Siria, Iordania, Iran, Irak, Libia, Egipt și Malaysia) și a unei țări africane (Nigeria) și-au exprimat dezaprobarea la dezbaterile finale[12].

În 1993, principalele obiective ale Occidentului, așa cum erau ele definite în politica americană, au trecut de la neproliferare la contraproliferare. Această schimbare a fost o recunoaștere realistă a faptului că proliferarea nucleară nu poate fi evitată. La timpul potrivit, politica SUA se va schimba de la contraproliferare la adaptarea la proliferare și, dacă administrația reușește să scape de mentalitatea din timpul Războiului Rece, la încurajarea proliferării în interesul SUA și al Occidentului. Cu toate acestea, în 1995, Statele Unite și Occidentul rămâneau angajate într-o politică de limitare, care, până la urmă, va fi sortită eșecului. Proliferarea armelor nucleare și a altor arme de distrugere în masă este un fenomen central în lenta, dar inevitabila difuziune a puterii în lumea multicivilizațională.

Drepturile omului și democrația

În anii 1970 și 1980, peste 30 de țări au trecut de la sisteme politice autoritare la democrație. Acest val de tranziții a avut mai multe cauze. Dezvoltarea economică a fost, fără îndoială, factorul principal care a generat aceste schimbări politice. Totuși, politicile și acțiunile Statelor Unite, ale marilor puteri vest-europene și ale instituțiilor internaționale au contribuit și ele la instaurarea democrației în Spania și Portugalia, în multe țări latino-americane, în Filipine, în Coreea de Sud și în Europa de Est. Democratizarea a reușit cel mai bine în țările unde influențele creștine și occidentale erau puternice. Noile regimuri democratice păreau să aibă șanse foarte mari de a se stabiliza, în țările preponderent catolice sau protestante din Europa de Sud și Centrală, și mai puțin certe, în țările din America Latină. În Asia de Est, Filipine, o țară catolică și puternic influențată de Statele Unite, a revenit la democrație în anii 1980, în timp ce, în Coreea de Sud și în Taiwan, liderii creștini au promovat trecerea la democrație. După cum am mai arătat, în fosta Uniune Sovietică, democrația pare să se stabilizeze în republicile baltice; gradul și stabilitatea democrației în republicile ortodoxe variază considerabil și sunt incerte; perspectivele democrației în republicile musulmane sunt sumbre. În anii 1990, cu excepția Cubei, tranziția la democrație s-a produs în majoritatea țărilor din afara Africii, care sunt romano-catolice sau protestante sau în care există puternice influențe creștine.

Această tranziție și prăbușirea Uniunii Sovietice au generat în Occident, mai ales în Statele Unite, convingerea că avea loc o revoluție democratică globală și că, în scurt timp, conceptul occidental de drepturi ale omului și formele occidentale de democrație politică vor avea câștig de cauză în toată lumea. Prin urmare, susținerea acestui val de democratizare a devenit o prioritate pentru occidentali. Administrația Bush a adoptat această viziune, secretarul de stat James Baker declarând, în aprilie 1990, că „după politica de stăvilire a comunismului, urmează democrația" și că „președintele Bush a definit noua noastră misiune după

Războiul Rece, aceea de a susține și de a consolida democrația". În campania sa din 1992, Bill Clinton a afirmat în repetate rânduri că sprijinirea democrației va fi o prioritate esențială a administrației sale, iar democratizarea a fost singurul subiect de politică externă căruia i-a dedicat un întreg discurs de campanie. După ce a fost ales, a recomandat creșterea cu două treimi a fondurilor acordate Fundației Naționale pentru Democrație. Consilierul său de securitate națională preciza că tema centrală a politicii externe era „extinderea democrației", iar secretarul Apărării considera sprijinirea democrației drept unul dintre cele patru obiective majore și a încercat să creeze un post superior în departamentul său pentru promovarea acestui obiectiv. În mai mică măsură și într-un mod mai subtil, sprijinirea drepturilor omului și a democrației a jucat, de asemenea, un rol important în politica externă a statelor europene și în criteriile folosite de instituțiile economice internaționale controlate de Occident, pentru acordarea de împrumuturi și de granturi țărilor în curs de dezvoltare.

Până în 1995, eforturile europene și americane de a atinge aceste obiective au avut un succes limitat. Aproape toate civilizațiile nonoccidentale au rezistat la presiunea Occidentului. Printre acestea s-au numărat civilizațiile hindusă, ortodoxă, africană și, într-o anumită măsură, chiar și țările din America Latină. Totuși, eforturile de democratizare occidentale au întâmpinat cea mai mare rezistență în lumea islamică și în Asia. Această rezistență era înrădăcinată în mișcările mai ample de afirmare culturală reprezentate de Renașterea islamică și de afirmarea asiatică.

Eșecul Statelor Unite în privința Asiei a fost provocat în primul rând de creșterea economică și a încrederii în sine a guvernelor asiatice. Ziariștii asiatici au reamintit în repetate rânduri Occidentului că vremea dependenței și a subordonării a trecut și că Occidentul care realiza jumătate din produsul economic mondial în anii 1940, care domina ONU și scria Declarația universală a drepturilor omului este istorie. „Eforturile de a apăra drepturile omului în Asia", susținea un demnitar singaporez, „trebuie să țină cont și de faptul că distribuția puterii s-a schimbat în lumea

de după Războiul Rece. [...] Influența Occidentului asupra Asiei de Est și de Sud-Est s-a redus considerabil."[13]

Are dreptate. Dacă acordul dintre Statele Unite și Coreea de Nord, asupra problemelor nucleare, ar putea fi descris drept o „capitulare negociată", capitularea americană în problema drepturilor omului în China și în alte țări asiatice a fost necondiționată. După ce administrația Clinton a amenințat China cu refuzul clauzei națiunii celei mai favorizate, dacă nu se arăta dispusă să facă progrese în respectarea drepturilor omului, secretarul de stat american a fost umilit la Beijing, refuzându-i-se până și un gest de salvare a aparențelor. Washingtonul a răspuns renunțând la politica sa anterioară și la condiționarea clauzei națiunii celei mai favorizate de drepturile omului. La rândul ei, China a reacționat la această demonstrație de slăbiciune continuând și intensificând comportamentul față de care administrația Clinton obiectase. Administrația a bătut în retragere, în mod asemănător, și în tratativele ei cu Singapore, cu privire la pedeapsa cu bătaia primită de un cetățean american și cu Indonezia, în legătură cu represiunea violentă din Timorul de Est.

Capacitatea regimurilor asiatice de a rezista presiunii Occidentului în ceea ce privește drepturile omului a fost sprijinită de mai mulți factori. Dornici să-și extindă comerțul și investițiile în aceste țări cu creștere economică rapidă, oamenii de afaceri americani și europeni au făcut presiuni puternice asupra guvernelor lor, pentru a nu perturba relațiile economice cu ele. În plus, țările asiatice au considerat presiunea Occidentului în favoarea respectării drepturilor omului o încălcare a suveranității lor și au venit una în sprijinul alteia când au apărut asemenea probleme. Oamenii de afaceri din Taiwan, Japonia și Hong Kong, care au investit în China, au fost deosebit de interesați ca aceasta să-și păstreze privilegiile oferite de clauza națiunii celei mai favorizate în raport cu Statele Unite. Guvernul japonez s-a distanțat, în general, de politicile americane privind drepturile omului: nu vom lăsa niște „noțiuni abstracte despre drepturile omului să ne afecteze

relațiile cu China", declara premierul Kiichi Miyazama, la puțin timp după masacrul din piața Tiananmen. Țările din ASEAN nu au vrut să facă presiuni asupra Myanmarului, ba chiar au primit junta militară la reuniunea lor din 1994, în timp ce Uniunea Europeană, după cum afirma purtătorul său de cuvânt, a trebuit să recunoască faptul că politica sa „nu prea avusese succes" și că era nevoită să adopte poziția ASEAN față de Myanmar. Mai mult, puterea lor economică din ce în ce mai mare le-a permis unor state precum Malaysia și Indonezia să aplice „condiții inverse" țărilor și firmelor care le critică sau care adoptă alte comportamente cu care ele nu sunt de acord[14].

În general, forța economică tot mai mare a țărilor asiatice le face din ce în ce mai imune la presiunea occidentală, în ceea ce privește drepturile omului și democrația. „În prezent", observa Richard Nixon, în 1994, „puterea economică a Chinei face predicile SUA despre drepturile omului să fie imprudente. Peste zece ani le va face irelevante, iar peste douăzeci, ridicole."[15] Cu toate acestea, până atunci, dezvoltarea economică a Chinei le-ar putea face inutile. Creșterea economică sporește puterea guvernelor asiatice în raport cu puterea guvernelor occidentale. Pe termen lung, ea va spori și puterea societăților asiatice în raport cu guvernele care le conduc. Dacă democrația va fi instaurată și în alte țări asiatice, acest lucru se va întâmpla pentru că burghezia și clasa de mijloc, din ce în ce mai puternice în acele țări, vor dori să o instaureze.

Spre deosebire de acordul de prelungire pe durată nedefinită a tratatului de neproliferare, eforturile Occidentului de a susține drepturile omului și democrația în cadrul agențiilor ONU au eșuat, în general. Cu câteva excepții, precum condamnarea Irakului, rezoluțiile referitoare la drepturile omului au fost aproape întotdeauna respinse prin vot la ONU. În afară de unele țări din America Latină, alte guverne nu au fost dispuse să se asocieze eforturilor de a promova ceea ce multe dintre ele considerau un „imperialism al drepturilor omului". De exemplu, în 1990, Suedia a propus, în numele a douăzeci de țări occidentale, o rezoluție care condamna

regimul militar din Myanmar, dar aceasta nu a fost adoptată pentru că mai multe țări din Asia și din alte regiuni s-au opus. Rezoluțiile care condamnau Iranul pentru abuzuri împotriva drepturilor omului au fost și ele respinse, iar China a putut, timp de cinci ani la rând, în anii 1990, să mobilizeze sprijinul altor țări asiatice pentru a respinge rezoluțiile propuse de Occident prin care se exprima îngrijorarea în legătură cu încălcările drepturilor omului de autoritățile chineze. În 1994, Pakistanul a depus la Comisia ONU pentru Drepturile Omului o rezoluție care condamna încălcările drepturilor omului comise de India în Kashmir. Țările care aveau relații de prietenie cu India s-au raliat împotriva acestei rezoluții, la fel ca și doi dintre cei mai apropiați prieteni ai Pakistanului, China și Iranul, care fuseseră țintele unor măsuri similare și care au convins Pakistanul să-și retragă propunerea. După cum scria *The Economist*, Comisia pentru Drepturile Omului a ONU, nereușind să condamne violențele comise de India în Kashmir, „le-a aprobat implicit. Și alte țări care comit crime scapă nepedepsite: Turcia, Indonezia, Columbia și Algeria nu au fost criticate. Comisia sprijină astfel guverne care practică măcelul și tortura, ceea ce contrazice intențiile creatorilor ei."[16]

Divergențele dintre Occident și celelalte civilizații, cu privire la drepturile omului, precum și capacitatea limitată a Occidentului de a-și atinge scopurile au devenit evidente la Conferința Mondială a ONU asupra Drepturilor Omului, organizată la Viena, în iunie 1993. De o parte erau țările europene și nord-americane; de cealaltă era un bloc de circa 50 de state nonoccidentale, printre cei mai activi 15 membri ai acestuia numărându-se o țară latino-americană (Cuba), o țară budistă (Myanmar), patru țări confucianiste cu ideologii politice, sisteme economice și niveluri de dezvoltare foarte diferite (Singapore, Vietnam, Coreea de Nord și China) și nouă țări musulmane (Malaysia, Indonezia, Pakistan, Iran, Irak, Siria, Yemen, Sudan și Libia). Acest grup asiatico-islamic era condus de China, Siria și Iran. Între aceste două grupuri se plasau țările latino-americane, cu excepția Cubei, care au susținut

adesea Occidentul, și țările africane și ortodoxe, care l-au sprijinit uneori, dar cel mai adesea i s-au opus.

Problemele în privința cărora țările au fost divizate pe baze civilizaționale erau următoarele: universalitate/relativism cultural cu privire la drepturile omului; prioritatea relativă a drepturilor economice și sociale, inclusiv a dreptului la dezvoltare, față de drepturile civile și politice; condiționarea politică a asistenței economice; crearea unui post de comisar al ONU pentru drepturile omului; măsura în care trebuia să li se permită organizațiilor nonguvernamentale pentru drepturile omului, care se întâlneau în același timp, la Viena, să participe la conferința guvernamentală; drepturile care trebuiau să fie ratificate de conferință; și chestiuni mai particulare, ca, de exemplu, dacă trebuia să i se permită lui Dalai Lama să vorbească la conferință și dacă abuzurile comise în Bosnia împotriva drepturilor omului trebuiau condamnate explicit.

Existau divergențe importante între țările occidentale și blocul asiatico-islamic cu privire la aceste probleme. Cu două luni înainte de conferința de la Viena, țările asiatice se întâlniseră la Bangkok și adoptaseră o declarație care sublinia că drepturile omului trebuiau considerate „în contextul [...] particularităților naționale și regionale și al diferitelor tradiții religioase și culturale", că supravegherea respectării drepturilor omului încălca suveranitatea statală și că a condiționa asistența economică de situația drepturilor omului dintr-o țară încălca dreptul la dezvoltare. Divergențele cu privire la aceste probleme, dar și la altele erau atât de mari, încât aproape tot conținutul documentului redactat la ultima reuniune pregătitoare a conferinței de la Viena, organizată la Geneva, la începutul lui mai, era pus între paranteze, care indicau faptul că una sau mai multe țări nu erau de acord cu prevederile respective.

Țările occidentale au fost slab pregătite pentru conferința de la Viena, au fost în inferioritate numerică și, în timpul lucrărilor, au făcut mai multe concesii decât adversarii lor. Prin urmare,

în afara unui sprijin puternic pentru drepturile femeilor, declarația adoptată la conferință a fost minimală. După cum observa un militant pentru drepturile omului, ea a fost un document „plin de defecte și contradictoriu" și a reprezentat o victorie pentru coaliția asiatico-islamică și o înfrângere pentru Occident[17]. Declarația de la Viena nu conținea nici un articol care să apere explicit dreptul la libera exprimare, libertatea presei, libertatea de întrunire și libertatea religioasă, fiind astfel, în multe privințe, mai slabă decât Declarația universală a drepturilor omului, adoptată de ONU în 1948. Această evoluție reflecta declinul puterii Occidentului. „Regimul internațional al drepturilor omului din 1945 nu mai există", remarca un susținător american al drepturilor omului. „Hegemonia americană s-a erodat. Europa, chiar după evenimentele din 1992, este puțin mai mult decât o peninsulă. Lumea este acum, în aceeași măsură, arabă, asiatică, africană și occidentală. În prezent, Declarația universală a drepturilor omului și convențiile internaționale sunt mai puțin relevante pentru cea mai mare parte a lumii decât în perioada imediat următoare celui de-al Doilea Război Mondial." Un critic asiatic al Occidentului exprima un punct de vedere asemănător: „Pentru prima dată de la adoptarea Declarației universale în 1948, țări care nu sunt profund marcate de tradiția iudeo-creștină și de tradiția dreptului natural sunt în prima linie. Această situație fără precedent va defini noua politică internațională a drepturilor omului. De asemenea, ea va duce la creșterea numerică a ocaziilor de conflict."[18]

„Marele câștigător de la Viena", afirma un alt observator, „a fost, evident, China, cel puțin dacă succesul se măsoară după capacitatea de a spune altora să se dea la o parte. Beijingul a câștigat de la începutul până la sfârșitul reuniunii, pur și simplu prin intimidare."[19] Depășit numeric și tactic la Viena, Occidentul a reușit, totuși, să obțină, după câteva luni, o victorie nu lipsită de importanță împotriva Chinei. Obținerea dreptului de a organiza Jocurile Olimpice de Vară din 2000 era un obiectiv major al guvernului chinez, care investise resurse enorme pentru a-l îndeplini.

În China se făcuse o publicitate imensă candidaturii chineze și populația avea așteptări mari; guvernul chinez făcuse presiuni asupra altor guverne să intervină pe lângă federațiile lor olimpice; Taiwanul și Hong Kongul s-au alăturat Chinei în această campanie. Pe de altă parte, Congresul Statelor Unite, Parlamentul European și organizațiile de apărare a drepturilor omului s-au opus energic alegerii Beijingului. Deși votul Comitetului Olimpic Internațional este secret, el a reflectat, evident, alinierile civilizaționale. În primul tur, Beijingul a ieșit pe primul loc, se spune cu sprijinul larg al Africii, urmat de Sydney. În tururile următoare, după ce Istanbulul a fost eliminat, grupul confucianisto-islamic a votat aproape în unanimitate pentru Beijing; când Berlin și Manchester au fost eliminate, cele mai multe dintre voturile lor au mers către Sydney, care a câștigat în al patrulea tur, ceea ce a reprezentat o înfrângere umilitoare pentru China, care a acuzat Statele Unite de acest eșec*. „America și Marea Britanie", comenta Lee Kuan Yew, „au reușit să pună China la punct. [...] Motivul aparent a fost «drepturile omului». Motivul adevărat a fost politic, o demonstrație de influență politică a Occidentului."[20] Fără îndoială, sportul interesează pe mult mai mulți oameni decât drepturile omului, dar, date fiind înfrângerile Occidentului în privința drepturilor omului, la Conferința de la Viena, dar și cu alte ocazii, această demonstrație izolată de „influență" occidentală a reamintit și de slăbiciunea Occidentului.

* Voturile în cele patru tururi de scrutin:

	Turul I	Turul II	Turul III	Turul IV
Beijing	32	37	40	43
Sydney	30	30	37	45
Manchester	11	13	11	
Berlin	9	9		
Istanbul	7			
Abțineri			1	1
Total	89	89	89	89

Nu numai că influența Occidentului s-a diminuat, dar paradoxul democrației slăbește și voința occidentalilor de a sprijini democrația în lume, după Războiul Rece. În timpul Războiului Rece, Occidentul și, în special, Statele Unite se confruntaseră cu problema „tiranului prietenos": se aflaseră adesea în situația dificilă de a coopera cu junte militare și cu dictatori care erau anticomuniști și, deci, parteneri folositori în Războiul Rece. O asemenea cooperare a generat neliniște și uneori jenă când aceste regimuri încălcau flagrant drepturile omului. Totuși, cooperarea putea fi justificată, fiind considerată răul mai mic: aceste guverne erau, de obicei, mai puțin represive decât regimurile comuniste și era de așteptat să fie mai puțin durabile și mai sensibile la influența Statelor Unite și a altor țări. De ce să nu coopereze cu un tiran prietenos mai puțin brutal, dacă alternativa era un tiran neprietenos și mult mai brutal? În lumea de după Războiul Rece, Occidentul s-ar putea confrunta cu o alegere mai dificilă, între un tiran prietenos și o democrație neprietenoasă. Presupunerea simplistă a Occidentului, potrivit căreia guvernele alese democratic vor fi cooperante și prooccidentale, s-ar putea dovedi falsă în societățile nonoccidentale unde competiția electorală poate aduce la putere naționaliști și fundamentaliști antioccidentali. Occidentul a răsuflat ușurat când armata algeriană a intervenit, în 1992, și a anulat alegerile pe care era evident că urma să le câștige partidul fundamentalist FIS (Frontul Islamic al Salvării). Guvernele occidentale s-au simțit mai liniștite și când Partidul Prosperității fundamentalist din Turcia și partidul naționalist BJP din India au fost excluse de la putere, după ce obținuseră victorii electorale, în 1995 și 1996. Pe de altă parte, în contextul revoluției, Iranul are, în unele privințe, unul dintre regimurile cele mai democratice din lumea islamică și este aproape cert că în multe țări arabe, inclusiv în Arabia Saudită și în Egipt, dacă s-ar organiza alegeri libere, ar veni la putere forțe politice mult mai puțin receptive la interesele Occidentului decât regimurile nedemocratice astăzi în funcție. În China, un guvern ales de popor ar putea fi foarte naționalist. Pe măsură ce liderii occidentali își dau seama că procesele democratice din

țările nonoccidentale produc adesea guverne neprietenoase față de Occident, ei încearcă să influențeze alegerile și depun mai puține eforturi pentru a sprijini democrația în aceste țări.

Imigrația

Dacă demografia este destin, mișcările de populație sunt motorul istoriei. În secolele trecute, ratele diferite de creștere, condițiile economice și politicile guvernelor au determinat migrații masive ale grecilor, evreilor, ale triburilor germanice, ale scandinavilor, turcilor, rușilor, chinezilor și ale altor popoare. Uneori, aceste mișcări au fost relativ pașnice, alteori, destul de violente. Totuși, în secolul al XIX-lea, europenii au fost campioni ai invaziei demografice. Între 1821 și 1924, aproximativ 55 de milioane de europeni au emigrat, dintre care 34 de milioane în Statele Unite. Occidentalii au cucerit și uneori au exterminat alte popoare, au explorat și au colonizat teritorii mai puțin populate. Exportul de oameni a fost, poate, cea mai importantă dimensiune a ascensiunii Occidentului, între secolele al XVI-lea și XX.

La sfârșitul secolului XX, s-a produs un val de migrație diferit, poate chiar mai mare. În 1990, în lume, existau circa 100 de milioane de imigranți legal, circa 19 milioane de refugiați și probabil cel puțin 10 milioane de imigranți ilegal. Acest nou val de migrație a fost provocat, în parte, de decolonizare, de formarea unor state noi și de politici statale care au încurajat sau au forțat oamenii să plece. Totuși, el a fost și rezultatul modernizării și al dezvoltării tehnologice. Progresele din domeniul transporturilor au făcut migrația mai facilă, mai rapidă și mai ieftină; progresele din domeniul comunicațiilor i-au stimulat pe oameni să caute oportunități economice și au facilitat contactele dintre emigranți și familiile lor rămase în țara de origine. În plus, așa cum creșterea economică a Occidentului a stimulat emigrarea, în secolul al XIX-lea, dezvoltarea economică a țărilor nonoccidentale a făcut același lucru în secolul XX. Migrația devine un proces care se autoîntreține. „Dacă există o «lege» a migrației", susține Myron

Weiner, „este că un flux migrator, odată început, se autoalimentează. Emigranții își ajută prietenii și rudele rămase acasă să emigreze furnizându-le informații despre cum să o facă, resurse pentru a se muta și ajutor pentru a-și găsi slujbe și locuințe." Rezultatul este o „criză globală a migrației"[21].

Occidentalii s-au opus constant proliferării nucleare și au sprijinit democrația și drepturile omului. Față de imigrație, în schimb, au avut atitudini ambivalente și inconstante, echilibrul modificându-se semnificativ în ultimele două decenii ale secolului XX. Până în anii 1970, țările europene au fost, în general, favorabile imigrației, iar unele, mai ales Germania și Elveția, au încurajat-o pentru a rezolva problema crizei forței de muncă. În 1965, Statele Unite au suprimat cotele de imigrație din anii 1920, favorabile europenilor, și au revizuit radical legile în acest domeniu, ceea ce a dus la creșterea explozivă a numărului imigranților din alte regiuni ale lumii, în anii 1970 și 1980. Totuși, în anii 1980, ratele mari ale șomajului, numărul crescut de imigranți și faptul că aceștia erau în majoritate covârșitoare „noneuropeni" au determinat schimbări drastice în atitudinile și politicile europene. Câțiva ani mai târziu, îngrijorări asemănătoare au provocat o schimbare comparabilă în Statele Unite.

Majoritatea imigranților și a refugiaților, de la sfârșitul secolului XX, au plecat dintr-o țară nonoccidentală în altă țară nonoccidentală. Totuși, afluxul de imigranți în țările occidentale se apropie, în cifre absolute, de emigrația occidentală din secolul al XIX-lea. În 1990, în Statele Unite, se găseau circa 20 de milioane de imigranți de primă generație, în Europa, circa 15,5 milioane și în Australia și Canada, circa 8 milioane. Proporția imigranților a atins 7–8% din populația totală în marile țări europene. În Statele Unite, imigranții reprezentau 8,7% din populație, în 1994, de două ori mai mult decât în 1970, și formau 25% din populația Californiei și 16% din populația New Yorkului. Circa 8,3 milioane de oameni au intrat în Statele Unite, în anii 1980, și 4,5 milioane, din 1990 până în 1994.

Noii imigranți veneau, în majoritate, din țări nonoccidentale. În 1990, în Germania, rezidenții străini cei mai numeroși erau turci (1 675 000 de persoane), urmați de iugoslavi, italieni și greci. În Italia, cei mai mulți imigranți veneau din Maroc, Statele Unite (probabil în mare parte americani de origine italiană care se întorceau acasă), Tunisia și Filipine. La mijlocul anilor 1990, în Franța trăiau aproximativ 4 milioane de musulmani, iar în întreaga Europă Occidentală circa 13 milioane. În anii 1950, două treimi dintre imigranții din Statele Unite veneau din Europa și Canada; în anii 1980, circa 35% din numărul, mult mai mare, de imigranți veneau din Asia, 45% din America Latină și mai puțin de 15% din Europa. Creșterea demografică naturală este redusă în Statele Unite și aproape de zero în Europa. Imigranții au rate de fertilitate ridicate și, deci, asigură cea mai mare parte a creșterii demografice viitoare în societățile occidentale. În consecință, occidentalii se tem din ce în ce mai mult „că sunt invadați nu de armate și de tancuri, ci de imigranți care vorbesc alte limbi, venerează alți zei, aparțin altor culturi și care le vor lua slujbele, le vor ocupa pământurile, vor trăi din asistența socială și le vor amenința modul de viață"[22]. Potrivit lui Stanley Hoffmann, aceste fobii, înrădăcinate în declinul demografic relativ, „se bazează pe veritabile ciocniri culturale și pe griji în ceea ce privește identitatea națională"[23].

La începutul anilor 1990, două treimi dintre imigranții din Europa erau musulmani, iar îngrijorarea europenilor în legătură cu imigrația este provocată, în primul rând, de imigrația musulmană. Problema este demografică – 10% dintre nou-născuții din Europa Occidentală sunt copii de imigranți, iar 50% dintre cei din Bruxelles sunt arabi – și culturală. Comunitățile musulmane, precum cea turcă din Germania și cea algeriană din Franța, nu s-au integrat în culturile gazdă și, spre îngrijorarea europenilor, nu prea dau semne că o vor face. Jean Marie Domenach afirma, în 1991, că „există o teamă din ce în ce mai mare, în toată Europa, că se constituie o comunitate musulmană transnațională, un fel

de a treisprezecea națiune a Comunității Europene". Iată ce scria un jurnalist american despre imigranți:

> Ostilitatea europenilor este ciudat de selectivă. Puțini francezi sunt îngrijorați de un posibil aflux de imigranți din est – la urma urmei, polonezii sunt europeni și catolici. Și majoritatea imigranților africani care nu sunt arabi nu sunt nici de temut, nici disprețuiți. Ostilitatea este îndreptată mai ales spre musulmani. Cuvântul „immigré" este practic sinonim cu musulman, islamul fiind acum a doua religie în Franța ca număr de adepți, și reflectă un rasism cultural și etnic adânc înrădăcinat în istoria Franței.[24]

Totuși, francezii sunt mai degrabă apărători fervenți ai culturii lor decât rasiști, în sensul strict al cuvântului. Ei au acceptat în parlament africani negri care vorbesc franceza perfect, dar nu acceptă în școli fete musulmane care poartă văl. În 1990, 76% dintre francezi considerau că erau prea mulți arabi în Franța, 46% că erau prea mulți negri, 40% că erau prea mulți asiatici și 24% că erau prea mulți evrei. În 1994, 47% dintre germani spuneau că preferau să nu aibă vecini arabi, 39% nu doreau polonezi, 36% turci și 22% evrei[25]. În Europa de Vest, ostilitatea față de arabi a înlocuit, în mare parte, antisemitismul.

Opoziția publică față de imigrație și ostilitatea față de imigranți s-au manifestat în forme extreme, prin acte de violență împotriva comunităților de imigranți, care au devenit o problemă mai ales în Germania, la începutul anilor 1990. Mai semnificative au fost creșterile de procente obținute în alegeri de partidele de dreapta, naționaliste și ostile imigrației. Totuși, aceste procente au fost rareori importante. Partidul Republican din Germania a obținut peste 7% din voturi la alegerile europene din 1989, dar numai 2,1% la alegerile naționale. În Franța, Frontul Național, care a obținut un procent neglijabil în 1981, a crescut la 9,6%, în 1988, și apoi s-a stabilizat între 12 și 15% la alegerile regionale

și parlamentare. În 1995, cei doi candidați naționaliști la președinție au obținut 19,9% din voturi, iar Frontul Național a câștigat primăriile mai multor orașe mari, inclusiv Toulon și Nisa. În Italia, procentele obținute de MSI/Alianța Națională au crescut de la 5%, în anii 1980, la 10–15%, la începutul anilor 1990. În Belgia, Blocul Flamand/Frontul Național au câștigat 9% din voturi la alegerile locale din 1994, obținând 28% din voturi la Anvers. În Austria, procentul Partidului Libertății la alegerile generale a crescut de la sub 10%, în 1986, la peste 15%, în 1990, și la aproape 23%, în 1994[26].

Aceste partide europene ostile imigrației musulmane erau, în mare parte, imaginea în oglindă a partidelor islamiste din țările musulmane. Și unele și altele erau outsideri care criticau un sistem corupt și partidele acestuia, exploatau problemele economice, mai ales șomajul, făceau apeluri etnice și religioase și atacau influențele străine din societatea lor. În ambele cazuri, o aripă extremistă s-a angajat în acte de terorism și violență. În cele mai multe cazuri, partidele islamiste și partidele naționaliste europene au obținut rezultate mai bune la alegerile locale decât la cele naționale. Regimurile politice musulmane și europene au reacționat la aceste evoluții în mod asemănător. În țările musulmane, așa cum am văzut, toate guvernele au devenit mai accentuat islamice în orientări, simboluri, politici și practici. În Europa, partidele principale au adoptat retorica și au promovat măsurile propuse de partidele de dreapta ostile imigrației. Acolo unde politica democratică funcționa eficient și unde existau două sau mai multe partide ca alternativă la partidul islamist sau naționalist, acesta obținuse cel mult 20% la alegeri. Partidele de protest nu au depășit acest prag decât atunci când nu a existat o alternativă credibilă la partidul sau la coaliția aflate la putere, așa cum s-a întâmplat în Algeria, Austria și, în mare măsură, în Italia.

La începutul anilor 1990, liderii politici europeni s-au întrecut în a răspunde sentimentelor antiimigrație. În Franța, Jacques Chirac declara în 1990 că „imigrația trebuie oprită complet",

ministrul de Interne, Charles Pasqua, pleda, în 1993, pentru „imigrație zero", iar François Mitterand, Edith Cresson, Valery Giscard d'Estaing și alți politicieni moderați adoptau și ei poziții antiimigrație. Imigrația a fost o problemă importantă la alegerile parlamentare din 1993 și pare să fi contribuit la victoria partidelor conservatoare. La începutul anilor 1990, politica guvernului francez s-a schimbat pentru a face mai dificilă obținerea cetățeniei de către copiii imigranților, imigrarea familiilor străinilor, solicitarea dreptului de azil și acordarea de vize algerienilor care doreau să vină în Franța. Imigranții ilegali au fost deportați, iar puterile poliției și ale altor autorități guvernamentale care se ocupă de imigrație au fost sporite.

În Germania, cancelarul Helmut Kohl și alți lideri politici și-au exprimat, de asemenea, îngrijorarea în legătură cu imigrația. Cele mai importante măsuri luate de guvern în acest domeniu au fost amendarea articolului 16 al Constituției germane, care garanta dreptul de azil „persoanelor persecutate din motive politice", și reducerea ajutoarelor acordate solicitanților de azil. În 1992, au cerut azil în Germania 438 000 de persoane; în 1994, doar 127 000. În 1980, Marea Britanie a redus drastic numărul imigranților la aproximativ 50 000 pe an și, prin urmare, această problemă a suscitat sentimente și o opoziție mai puțin intense decât pe continent. Cu toate acestea, între 1992 și 1994, Marea Britanie a redus numărul solicitanților de azil cărora li s-a aprobat viza de ședere de la peste 20 000 la mai puțin de 10 000. Când barierele impuse circulației persoanelor în Uniunea Europeană au căzut, Marea Britanie a fost îngrijorată mai ales de pericolul imigrației noneuropene de pe continent. În general, la mijlocul anilor 1990, țările din Europa de Vest se îndreptau irevocabil spre reducerea la minimum, dacă nu spre eliminarea totală a imigrației din țările noneuropene.

În Statele Unite, problema imigrației a ajuns în prim-plan ceva mai târziu decât în Europa și nu a suscitat pasiuni la fel de intense. Statele Unite a fost întotdeauna o țară de imigranți, s-a definit astfel și, de-a lungul istoriei, a creat mecanisme extrem

de eficiente de asimilare a nou-veniților. În plus, în anii 1980 și 1990, șomajul a fost mult mai scăzut decât în Europa și teama de a-și pierde locurile de muncă nu a influențat decisiv atitudinile americanilor față de imigrație. Sursele imigrației erau și ele mai diverse în Statele Unite decât în Europa, așa că teama de a fi invadați de un singur grup străin a fost mai mică la nivel național, deși ea a fost reală în unele zone. Diferențe culturale dintre grupurile de imigranți cele mai numeroase, mexicanii și filipinezii, și cultura gazdă era, de asemenea, mult mai mică decât în Europa: mexicanii sunt catolici și vorbesc spaniola; filipinezii sunt catolici și vorbesc engleza.

În ciuda acestor factori, în sfertul de secol care a urmat adoptării legii din 1965, care permisese imigrarea unui număr mult mai mare de asiatici și latino-americani, opinia publică americană s-a schimbat decisiv. În 1965, doar 33% dintre americani doreau reducerea imigrației. În 1977, procentul a crescut la 42%, în 1986, la 49%, iar în 1993, la 61%. Sondajele din anii 1990 au arătat constant că peste 60% din populație era în favoarea reducerii imigrației[27]. Deși preocupările și condițiile economice influențează atitudinile cu privire la imigrație, creșterea constantă a opoziției față de aceasta, atât în perioadele de prosperitate, cât și în cele de recesiune, sugerează că modul de viață, cultura și criminalitatea joacă un rol mai important în această schimbare de opinie. Un observator comenta, în 1994, că „mulți americani, poate chiar majoritatea, consideră încă Statele Unite o țară colonizată de europeni, ale cărei legi sunt o moștenire de la Anglia, a cărei limbă este (și ar trebui să rămână) engleza, ale cărei instituții și clădiri publice sunt inspirate din normele clasice occidentale, a cărei religie are rădăcini iudeo-creștine și a cărei măreție a fost inițial rezultatul eticii protestante a muncii". Reflectând aceste preocupări, 55% dintre persoanele intervievate la un sondaj au declarat că imigrația este o amenințare pentru cultura americană. Dacă europenii văd o amenințare în imigrația arabă sau musulmană, americanii văd un pericol în imigrația asiatică și latino-americană, dar mai ales în cea mexicană. Când a fost întrebat, în 1990, din ce țări

primea Statele Unite prea mulți imigranți, un eșantion reprezentativ a identificat Mexicul de două ori mai des decât orice altă țară. Urmau Cuba, Orientul (fără precizări), America de Sud și America Latină (fără precizări), Japonia, Vietnam, China și Coreea[28].

Opoziția publică crescândă față de imigrație, în anii 1990, genera o reacție politică asemănătoare celei din Europa. Dată fiind natura sistemului politic american, partidele de dreapta și antiimigrație nu au obținut voturi, dar jurnaliștii și grupurile de interese ostile imigrației au devenit din ce în ce mai numeroase, mai active și mai vocale. Cele mai multe resentimente se îndreptau împotriva celor 3,5–4 milioane de imigranți ilegali, iar politicienii au reacționat. Ca și în Europa, cea mai puternică reacție s-a produs la nivelul orașelor și al statelor, căci acestea suportă cea mai mare parte a costurilor imigrației. În consecință, în 1994, Florida, urmată de alte șase state, a cerut guvernului federal 884 de milioane de dolari pe an pentru a acoperi cheltuielile cu educația, asistența socială, pentru instituțiile de aplicare a legii și pentru alte cheltuieli generate de imigranții ilegali. În California, statul cu cei mai mulți imigranți atât în cifre absolute, cât și ca proporție, guvernatorul Pete Wilson a câștigat sprijinul populației cerând excluderea copiilor imigranților ilegal din școlile publice, refuzând acordarea cetățeniei americane copiilor născuți în SUA ai acestor imigranți și oprind finanțarea de către stat a asistenței medicale de urgență pentru aceștia. În noiembrie 1994, californienii au aprobat cu o majoritate copleșitoare Propunerea 187, prin care li se refuza imigranților ilegali și copiilor lor dreptul la asistență medicală, la educație și la ajutoare sociale.

Tot în 1994, administrația Clinton, schimbându-și atitudinea de până atunci, a sporit controalele, a înăsprit regulile de acordare a azilului politic, a extins Serviciul de Imigrare și Naturalizare, a întărit Patrula de Frontieră și a construit bariere fizice de-a lungul graniței cu Mexicul. În 1995, Comisia pentru Reforma Imigrației, înființată de Congres în 1990, a recomandat reducerea imigrației legale anuale de la 800 000 la 550 000 de persoane, acordând preferință copiilor de vârstă mică și soților sau soțiilor

cetățenilor și rezidenților, dar nu și altor rude ale acestora, recomandare care a „înfuriat familiile asiatice și hispanice“[29]. Legi care includeau multe dintre recomandările comisiei și alte măsuri de limitare a imigrației s-au aflat în dezbaterea Congresului în legislatura 1995–1996. La mijlocul anilor 1990, imigrația devenise astfel o problemă politică majoră în Statele Unite, iar, în 1996, Patrick Buchanan făcuse din opoziția față de imigrație un punct central al campaniei sale prezidențiale. După Europa, și Statele Unite încearcă să reducă substanțial numărul de nonoccidentali acceptați pe teritoriul lor.

Pot Europa sau Statele Unite să oprească fluxul migrator? Franța a cunoscut un curent important de pesimism demografic, de la romanul mușcător al lui Jean Raspail, din anii 1970, până la analiza științifică a lui Jean-Claude Chesnais, din anii 1990, rezumat în comentariile din 1991 ale lui Pierre Lellouche: „Istoria, geografia și sărăcia garantează că Franța și Europa sunt destinate să fie invadate de imigranți din societățile eșuate din sud. În trecut, Europa a fost albă și iudeo-creștină. În viitor, nu va mai fi așa.“*[30] Totuși, viitorul nu este determinat în mod irevocabil și nici un viitor nu este permanent. Problema nu este dacă Europa va fi islamizată sau dacă Statele Unite vor fi hispanizate, ci dacă Europa și America vor deveni societăți divizate, care vor cuprinde două comunități distincte și în mare parte separate, aparținând unor civilizații diferite, iar aceasta depinde de numărul de imigranți și de gradul lor de asimilare de către culturile occidentale predominante în Europa și America.

În general, societățile europene fie nu vor să-i asimileze pe imigranți, fie au mari dificultăți în a-i asimila, iar gradul în care

* Romanul *Le Camp des saints* al lui Raspail a fost publicat pentru prima dată în 1973 la Paris, de editura Robert Laffont, și republicat în 1985, când îngrijorarea cu privire la imigrație s-a intensificat în Franța. Romanul a fost adus în atenția americanilor când această îngrijorare a pătruns și în Statele Unite, de Matthew Connelly și Paul Kennedy în articolul „Must It Be the Rest Against the West?“, publicat în *Atlantic Monthly*, vol. 274 (decembrie 1994), pp. 61 și urm., iar prefața lui Raspail la ediția franceză din 1985 a fost publicată în engleză în *The Social Contract*, vol. 4 (iarna 1993–1994), pp. 115–117.

musulmanii și copiii lor doresc să fie asimilați nu este clar definit. Prin urmare, o imigrație substanțială și susținută va produce, probabil, țări divizate în comunități creștine și musulmane. Acest rezultat poate fi evitat dacă guvernele și popoarele europene sunt dispuse să suporte costurile limitării imigrației, care includ costurile fiscale directe ale măsurilor antiimigrație, costurile sociale ale creșterii ostilității comunităților de imigranți existente și potențialele costuri economice, pe termen lung, generate de lipsa forței de muncă și de ratele de creștere mai mici.

Totuși, problema invaziei demografice musulmane se va atenua, probabil, când ratele de creștere demografică ale țărilor din Africa de Nord și din Orientul Mijlociu vor atinge nivelul maxim, așa cum s-a întâmplat deja în unele țări, și vor începe să scadă[31]. În măsura în care presiunea demografică stimulează imigrația, imigrația musulmană ar putea scădea mult până în 2025. Acest lucru nu este valabil pentru Africa subsahariană. Dacă țările din Africa de Vest și Centrală se vor dezvolta economic, acest fapt va favoriza mobilizarea socială și din ce în ce mai mulți oameni vor fi stimulați să emigreze și vor avea resurse să o facă, iar amenințarea „islamizării" Europei va fi urmată de cea a „africanizării". Gradul de materializare a acestei amenințări va fi influențat semnificativ de măsura în care populația africană va fi redusă numeric de SIDA și de alte flageluri, precum și de măsura în care Africa de Sud va atrage imigranți din alte zone ale Africii.

În timp ce musulmanii reprezintă o problemă imediată pentru Europa, mexicanii sunt o problemă pentru Statele Unite. După cum arată Tabelul 8.2, dacă tendințele și politicile actuale vor continua, populația americană se va schimba considerabil în prima jumătate a secolului al XXI-lea, devenind aproape 50% albă și 25% hispanică. La fel ca în Europa, schimbările politicii privind imigrația și aplicarea eficientă a măsurilor împotriva imigrației ar putea modifica aceste previziuni. Totuși, problema centrală va rămâne gradul în care hispanicii vor fi asimilați în societatea americană, așa cum au fost asimilate grupurile precedente de imigranți. Hispanicii din a doua și a treia generație sunt stimulați și

presați, în diverse moduri, să se lase asimilați. Pe de altă parte, imigrația mexicană diferă de alte imigrații prin aspecte care ar putea deveni importante. În primul rând, imigranții care vin din Europa sau din Asia traversează oceane; mexicanii traversează o graniță terestră sau un râu. Acest lucru și ușurința crescândă a transporturilor și a comunicațiilor le permit să mențină contacte strânse cu comunitățile de origine și să continue să se identifice cu ele. În al doilea rând, imigranții mexicani sunt concentrați în sud-vestul Statelor Unite și fac parte dintr-o societate mexicană continuă, care se întinde din Yucatan până în Colorado (vezi Harta 8.1). În al treilea rând, există dovezi care sugerează că rezistența la asimilare este mai puternică în rândul imigranților mexicani decât a fost în cazul altor grupuri de imigranți și că mexicanii tind să-și păstreze identitatea mexicană, după cum s-a văzut clar în disputele generate de Propunerea 187 în California, în 1994. În al patrulea rând, regiunea în care s-au instalat imigranții mexicani a fost anexată de Statele Unite la mijlocul secolului al XIX-lea, după înfrângerea Mexicului. Dezvoltarea economică a Mexicului va genera aproape sigur sentimente revanșarde printre mexicani. Rezultatele expansiunii militare americane din secolul al XIX-lea ar putea fi amenințate și poate chiar anulate de expansiunea demografică mexicană în secolul al XXI-lea.

Având în vedere schimbarea echilibrului de putere dintre civilizații, pentru Occident este din ce în ce mai greu să-și atingă scopurile în ceea ce privește proliferarea armelor, drepturile omului, imigrația și multe alte probleme. Pentru a-și minimiza pierderile în această situație, Occidentul trebuie să-și folosească abil resursele economice ca stimulente și constrângeri în negocierile cu alte societăți, să-și consolideze unitatea și să-și coordoneze politicile, pentru a împiedica alte societăți să atâțe o țară occidentală împotriva alteia, să susțină și să exploateze diferențele dintre țările nonoccidentale. Capacitatea Occidentului de a aplica aceste strategii va fi influențată, pe de o parte, de natura și de intensitatea conflictelor lui cu civilizațiile rivale și, pe de altă parte, de măsura în care va putea identifica și dezvolta interese comune cu civilizațiile oscilante.

TABELUL 8.2
POPULAȚIA SUA DUPĂ RASĂ ȘI ETNIE (în procente)

	1995	2020 (est.)	2050 (est.)
Albi nonhispanici	74	64	53
Hispanici	10	16	25
Negri	12	13	14
Asiatici și originari din insulele din Pacific	3	6	8
Indieni americani și indigeni din Alaska	<1	<1	1
Total (milioane)	263	323	394

Sursa: Biroul de Recensământ al SUA, *Population Projections of the United States by Age, Sex, Race and Hispanic Origin: 1995 to 2050* (Washington, U.S. Government Printing Office, 1996), pp. 12–13.

Harta 8.1
STATELE UNITE: O ȚARĂ DIVIZATĂ?
PROCENTAJUL PRECONIZAT AL NEGRILOR, ASIATICILOR, INDIENILOR SAU HISPANICILOR ÎN 2020, PE STATE

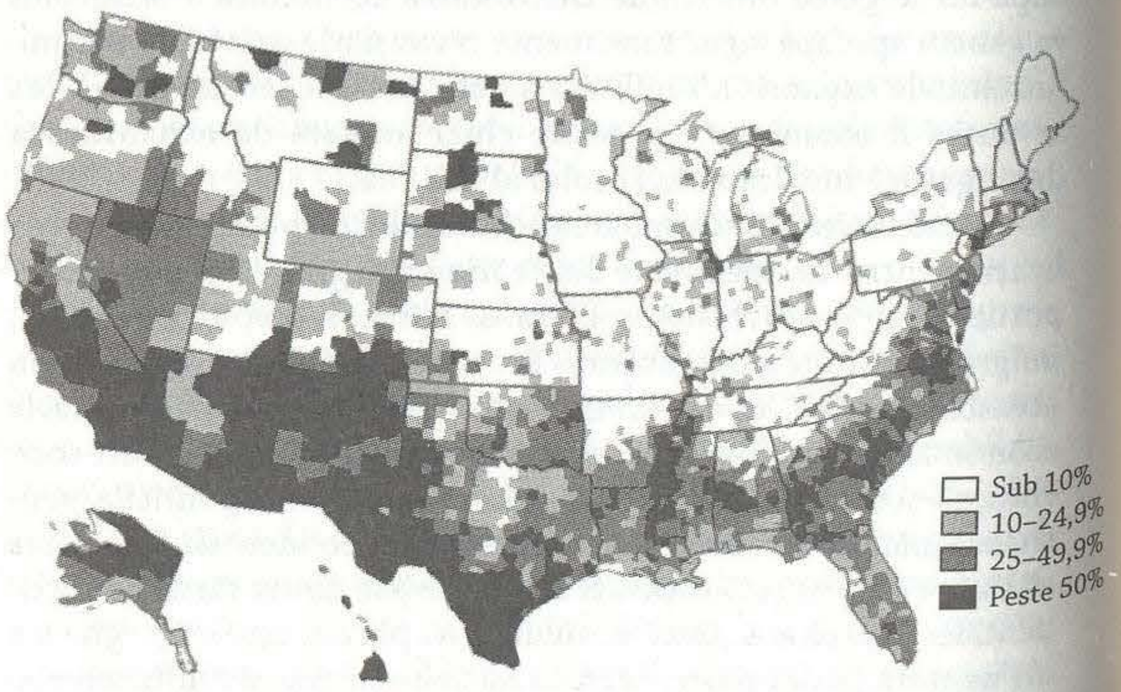

Sursa: Biroul de Recensământ al SUA. Roger Doyle Copyright 1995 pentru US News & World Report.

Capitolul 9

Politica globală a civilizațiilor

Conflicte între statele nucleu și conflicte de falie

Civilizațiile sunt, la urma urmei, cele mai mari triburi umane, iar ciocnirea civilizațiilor este un conflict tribal la scară globală. În lumea pe cale de a se naște, state și grupuri din două civilizații diferite pot forma legături și coaliții tactice limitate, ad-hoc, pentru a-și promova interesele împotriva unor entități dintr-o a treia civilizație sau pentru a îndeplini alte obiective comune. Cu toate acestea, relațiile între grupuri din civilizații diferite nu vor fi aproape niciodată strânse, fiind de obicei reci și adesea ostile. Legăturile moștenite din trecut între state din civilizații diferite, ca, de exemplu, alianțele militare din timpul Războiului Rece, vor slăbi sau vor dispărea probabil. Speranțele de încheiere a unor „parteneriate" intercivilizaționale strânse, precum cele referitoare la o colaborare între Rusia și America, exprimate odată de conducătorii lor, nu se vor materializa. Noile relații intercivilizaționale vor varia, în mod normal, de la răceală la violență, majoritatea situându-se undeva între aceste extreme. În multe cazuri, ele se vor apropia probabil de „pacea rece" de care vorbea Boris Elțîn, avertizând că ea ar putea fi viitorul relațiilor dintre Rusia și Occident. Alte relații intercivilizaționale ar putea semăna cu un „război rece". Expresia *la guerra fria* a fost inventată de spanioli în secolul al XIII-lea, pentru a descrie „coexistența dificilă" cu musulmanii din bazinul Mediteranei, iar, în anii 1990, mulți au vorbit despre un nou „război rece civilizațional" între Islam și Occident[1]. Într-o lume a civilizațiilor, aceasta nu va fi singura relație caracterizată astfel. Pace rece, război rece, război comercial,

cvasi-război, pace dificilă, relații agitate, rivalitate intensă, coexistență competitivă, cursă a înarmării: aceste expresii vor descrie probabil cel mai adesea relațiile dintre entități care fac parte din civilizații diferite. Încrederea și prietenia vor fi rare.

Conflictele dintre civilizații iau două forme. La nivel local sau micro, *conflictele de falie* se produc între state vecine, din civilizații diferite, între grupuri din civilizații diferite care coexistă în același stat și între grupuri care încearcă să creeze noi state pe ruinele unora vechi, ca în Uniunea Sovietică și Iugoslavia. Conflictele de falie sunt frecvente mai ales între musulmani și nonmusulmani. Cauzele, natura și dinamica acestora sunt analizate în capitolele 10 și 11. La nivel global sau macro, *conflictele dintre statele nucleu* se produc între statele mari din civilizații diferite. Problemele care stau la baza acestor conflicte sunt cele clasice în politica internațională, ca de exemplu:

1. influența relativă asupra evenimentelor globale și a acțiunilor organizațiilor internaționale globale, precum ONU, FMI și Banca Mondială;
2. puterea militară relativă, care se manifestă prin controversele asupra neproliferării și controlului armelor, precum și prin cursa înarmării;
3. bunăstarea și puterea economică, care generează dispute cu privire la comerț, investiții și alte chestiuni;
4. oamenii, mai exact eforturile făcute de un stat dintr-o civilizație de a proteja populații înrudite, care trăiesc în altă civilizație, de a discrimina oameni din altă civilizație sau de a exclude de pe teritoriul său oameni din altă civilizație;
5. valorile și cultura, care generează conflicte atunci când un stat încearcă să-și promoveze sau să-și impună valorile asupra unei populații din altă civilizație;
6. teritoriile, pentru care statele nucleu devin participanți în linia întâi la conflictele de falie.

Desigur, acestea au fost mereu sursele conflictelor declanșate de-a lungul istoriei. Totuși, când sunt implicate state din civilizații

diferite, diferențele culturale întețesc conflictul. În competiția lor, statele nucleu încearcă să coalizeze membrii civilizației de care aparțin, să obțină sprijin din partea unor state din terțe civilizații, să încurajeze divizarea și trădarea în civilizațiile adverse și să folosească combinația adecvată de mijloace diplomatice, politice și economice, acțiuni secrete, stimulente și constrângeri pentru a-și atinge scopurile. Totuși, statele nucleu folosesc rareori forța militară unul împotriva altuia, cu excepția unor situații precum cele care au existat în Orientul Mijlociu și pe subcontinentul indian, unde se învecinează pe o linie de falie civilizațională. În alte condiții, războaie între statele nucleu se pot produce doar în următoarele două cazuri. Mai întâi, ele ar putea apărea în urma escaladării conflictelor de falie dintre grupurile locale, atunci când grupuri înrudite, inclusiv state nucleu, se coalizează în sprijinul combatanților locali. Totuși, această posibilitate stimulează statele nucleu din civilizațiile opuse să limiteze sau să rezolve conflictul de pe linia de falie.

În al doilea rând, un război între state nucleu ar putea fi provocat de schimbările echilibrului de putere global dintre civilizații. În civilizația greacă, puterea crescândă a Atenei a provocat, potrivit lui Tucidide, războiul peloponesiac. La fel, istoria civilizației occidentale este o istorie de „războaie pentru hegemonie" între puterile în ascensiune și cele în declin. Măsura în care factori similari favorizează conflictele între statele nucleu în ascensiune și cele aflate în declin, din diferite civilizații, depinde, în parte, de modul în care majoritatea statelor din aceste civilizații se adaptează la ascensiunea unei noi puteri, prin raliere sau prin echilibrare. Dacă ralierea este mai caracteristică civilizației asiatice, creșterea puterii Chinei ar putea provoca eforturi de echilibrare a situației din partea unor state din alte civilizații, ca, de exemplu, Statele Unite, India și Rusia. În istoria Occidentului nu a existat un război pentru hegemonie între Statele Unite și Marea Britanie. Trecerea pașnică de la *Pax Britannica* la *Pax Americana* se explică, în mare măsură, prin înrudirea culturală dintre cele

două societăți. În schimbarea echilibrului de putere dintre Occident și China, absența unei asemenea înrudiri nu trebuie neapărat să provoace un conflict armat, dar crește riscul apariției lui. Dinamismul Islamului generează continuu numeroase războaie, relativ mici, pe liniile de falie; ascensiunea Chinei poate provoca un mare război intercivilizațional între state nucleu.

Islamul și Occidentul

Unii occidentali, inclusiv președintele Bill Clinton, au susținut că Occidentul nu are probleme cu Islamul, ci numai cu extremiștii islamiști violenți. O mie patru sute de ani de istorie demonstrează contrariul. Relațiile dintre Islam și creștinătate (atât occidentală, cât și ortodoxă) au fost adesea furtunoase. Fiecare a fost „celălalt" pentru celălalt. Conflictul dintre democrația liberală și marxism-leninism, din secolul XX, este doar un fenomen istoric efemer și superficial în comparație cu relația îndelungată și profund conflictuală dintre Islam și creștinătate. Uneori, a avut sorți de izbândă coexistența pașnică, însă cel mai adesea relația dintre ele a fost una de rivalitate intensă și de război, mai mult sau mai puțin violent. Potrivit lui John Esposito, „dinamica lor istorică [...] a adus adesea cele două comunități în competiție și le-a făcut uneori să se angajeze în lupte mortale pentru putere, pământ și suflete"[2]. De-a lungul secolelor, cele două religii au cunoscut măreția și decăderea, într-o succesiune de faze de expansiune, pauză și contraexpansiune.

De la începutul secolului al VII-lea până la mijlocul secolului al VIII-lea, arabii musulmani au cucerit Africa de Nord, Peninsula Iberică, Orientul Mijlociu, Persia și nordul Indiei. Timp de circa două secole, liniile de diviziune dintre Islam și creștinătate s-au stabilizat. Apoi, spre sfârșitul secolului al XI-lea, creștinii au redobândit controlul vestului Mediteranei, au cucerit Sicilia și Toledo. În 1095, creștinătatea a lansat cruciadele și, timp de un secol și jumătate, potentații creștini au încercat cu din ce în ce mai puțin

succes să instaureze stăpânirea creștină în Țara Sfântă și în regiunile învecinate din Orientul Apropiat, pierzând Acra, ultimul lor bastion, în 1291. Între timp, apăruseră în scenă turcii otomani. Ei au slăbit mai întâi Bizanțul și apoi au cucerit o mare parte din Balcani, precum și Africa de Nord, au luat Constantinopolul în 1453 și au asediat Viena, în 1529. „Timp de aproape o mie de ani", observa Bernard Lewis, „de la prima debarcare a maurilor în Spania până la al doilea asediu al turcilor asupra Vienei, Europa a fost permanent amenințată de Islam."[3] Islamul este singura civilizație care a pus în pericol supraviețuirea Occidentului, cel puțin de două ori.

Totuși, în secolul al XV-lea, situația a început să se schimbe. Creștinii au recucerit treptat Peninsula Iberică, terminând cu Granada, în 1492. În același timp, inovațiile europene în domeniul navigației oceanice le-au permis mai întâi portughezilor, apoi și altora, să ocolească teritoriile musulmane și să ajungă în Oceanul Indian și mai departe. În aceeași perioadă, rușii au pus capăt dominației tătare, care durase două sute de ani. Otomanii au dat apoi un ultim asalt, asediind din nou Viena, în 1683. Eșecul lor a marcat începutul unei lungi retrageri, la care au contribuit lupta popoarelor ortodoxe din Balcani pentru eliberarea de sub dominația otomană, expansiunea Imperiului Habsburgic și înaintarea rușilor spre Marea Neagră și Caucaz. După aproape un secol, „flagelul creștinătății" devenise „bolnavul Europei"[4]. La sfârșitul Primului Război Mondial, Marea Britanie, Franța și Italia i-au dat lovitura de grație și și-au impus dominația directă sau indirectă asupra restului Imperiului Otoman, cu excepția teritoriului Republicii Turce. În 1920, doar patru țări musulmane – Turcia, Arabia Saudită, Iran și Afghanistan – nu se aflau sub o formă sau alta de dominație nonmusulmană.

Declinul colonialismului occidental a început lent, în anii 1920 și 1930, și s-a accelerat dramatic după al Doilea Război Mondial. Prăbușirea Uniunii Sovietice le-a permis apoi altor societăți musulmane să-și dobândească independența. Potrivit unor calcule, între 1757 și 1919, circa 92 de teritorii musulmane au ajuns

sub controlul unor guverne nonmusulmane. În 1995, 69 dintre aceste teritorii erau din nou sub stăpânire musulmană și aproximativ 45 de state independente aveau populații majoritar musulmane. Natura violentă a acestor relații fluctuante este reflectată de faptul că 50% dintre războaiele între state cu religii diferite, care au avut loc între 1820 și 1929, au fost purtate între musulmani și creștini[5].

Cauzele acestui conflict secular nu sunt fenomene tranzitorii precum fanatismul creștin din secolul al XII-lea sau fundamentalismul musulman din secolul XX, ci sunt înrădăcinate în natura celor două religii și a civilizațiilor bazate pe ele. Conflictul a apărut, pe de o parte, din cauza diferenței dintre ele, mai ales dintre conceptul de Islam ca mod de viață, care transcende și unifică religia și politica, și conceptul creștin occidental de separație între Biserică și stat. Totuși, conflictul a izvorât și din asemănările dintre ele. Ambele sunt religii monoteiste care, spre deosebire de cele politeiste, nu pot asimila ușor alte divinități și care văd lumea în termeni dualiști: noi și ei. Ambele sunt universaliste, fiecare pretinzând că este singura credință adevărată la care toți oamenii pot să adere. Ambele sunt misionare, considerând că adepții lor au obligația să-i convertească pe necredincioși la singura credință adevărată. De la originile sale, Islamul s-a extins prin cucerire și, când a avut ocazia, la fel și creștinismul. Conceptele paralele de „jihad" și „cruciadă" nu numai că se aseamănă, dar și deosebesc aceste religii de alte mari religii ale lumii. Islamul și creștinismul, împreună cu iudaismul, au și viziuni teleologice asupra istoriei, care contrastează cu viziunile ciclice sau statice predominante în alte civilizații.

Nivelul de violență al conflictului dintre Islam și creștinătate, de-a lungul timpului, a fost influențat de creșterea și de declinul demografic, de dezvoltarea economică, de schimbările tehnologice și de intensitatea zelului religios. Răspândirea Islamului, în secolul al VII-lea, a fost însoțită de migrații în masă ale arabilor, „cu o viteză și la o scară" fără precedent, pe teritoriile imperiilor bizantin

și sasanid. Câteva secole mai târziu, cruciadele au fost generate, în mare parte, de dezvoltarea economică, de creșterea demografică și de „renașterea cluniacă" din Europa secolului al XI-lea, care au făcut posibilă mobilizarea unui număr mare de cavaleri și de țărani pentru a mărșălui spre Țara Sfântă. Un observator bizantin scria că atunci când prima cruciadă a ajuns la Constantinopole, se părea că „întreg Occidentul, inclusiv toate triburile de barbari care trăiau dincolo de Adriatica până la Coloanele lui Hercule, începuse o migrație imensă, năvălind în Asia într-o masă compactă, cu toate cele ce îi aparțineau"[6]. În secolul al XIX-lea, creșterea demografică spectaculoasă din Europa a produs o nouă erupție, generând cea mai mare migrație din istorie, către teritorii musulmane, dar și către alte teritorii.

O combinație de factori comparabilă a intensificat conflictul dintre Islam și Occident la sfârșitul secolului XX. În primul rând, creșterea populației musulmane a dus la un număr mare de tineri șomeri și de nemulțumiți, care aderă la cauze islamiste, exercită presiuni asupra societăților vecine și emigrează în Occident. În al doilea rând, Renașterea islamică le-a dat musulmanilor o încredere reînnoită în caracterul unic și în meritele civilizației și ale valorilor lor, în comparație cu cele ale Occidentului. În al treilea rând, eforturile simultane ale Occidentului de a-și universaliza valorile și instituțiile, de a-și menține superioritatea militară și economică și de a interveni în conflictele din lumea musulmană suscită resentimente intense printre musulmani. În al patrulea rând, căderea comunismului a îndepărtat un inamic comun al Occidentului și Islamului, așa că, acum, fiecare din acestea îl consideră pe celălalt amenințarea principală. În al cincilea rând, coexistența și contactele din ce în ce mai frecvente dintre musulmani și occidentali stimulează conștiința propriei identități și a diferențelor față de ceilalți. Interacțiunea și conviețuirea exacerbează și divergențele cu privire la drepturile membrilor unei civilizații care trăiesc în țări dominate de membri ai celeilalte civilizații. Atât în țările musulmane, cât și în cele creștine, toleranța față de celălalt a scăzut mult în anii 1980 și 1990.

Cauzele reînnoirii conflictului dintre Islam și Occident rezidă, astfel, în probleme fundamentale de putere și cultură. *Kto? Kovo?* Cine conduce? Cine este condus? Problema centrală a politicii, așa cum este definită de Lenin se află la rădăcina acestei lupte. Totuși, pe lângă aceasta, există și conflictul, pe care Lenin l-ar fi considerat lipsit de sens, dintre două versiuni diferite despre ceea ce este bine și ceea ce este rău, deci despre cine are dreptate și cine nu are. Atâta timp cât Islamul va rămâne Islam (și va rămâne) și Occidentul va rămâne Occident (ceea ce este mai puțin sigur), acest conflict fundamental dintre două mari civilizații și moduri de viață va continua să definească relațiile lor în viitor, așa cum le-a definit în ultimele paisprezece secole.

Aceste relații sunt agitate și mai mult de câteva probleme esențiale asupra cărora pozițiile lor sunt diferite sau opuse. În trecut, o problemă majoră era controlul teritoriilor, dar aceasta este acum relativ nesemnificativă. Nouăsprezece dintre cele douăzeci și opt de conflicte intercivilizaționale de la mijlocul anilor 1990, dintre musulmani și nonmusulmani, au fost între musulmani și creștini. În unsprezece au fost implicați creștini ortodocși, iar în șapte adepți ai creștinismului occidental din Africa și Asia de Sud-Est. Numai unul dintre aceste conflicte violente sau potențial violente, cel dintre croați și bosniaci, a avut loc chiar de-a lungul liniei de falie dintre Occident și Islam. Sfârșitul imperialismului teritorial occidental și absența, până acum, a unei noi expansiuni teritoriale musulmane au produs o segregare geografică, astfel încât doar în câteva zone din Balcani comunitățile musulmane și cele occidentale se învecinează direct. Astfel, conflictele dintre Islam și Occident sunt generate mai puțin de probleme teritoriale decât de probleme intercivilizaționale mai generale, cum ar fi proliferarea armelor, drepturile omului și democrația, controlul petrolului, emigrația, terorismul islamist și intervenționismul occidental.

După sfârșitul Războiului Rece, intensitatea crescândă a acestui antagonism istoric a fost observată de numeroși membri ai ambelor comunități. De exemplu, în 1991, Barry Buzan identifica

mai multe motive pentru care un război rece societal era inițiat „între Occident și Islam, în care Europa va fi pe linia frontului".

> Această evoluție are legătură, în parte, cu opoziția dintre valorile laice și cele religioase, în parte, cu rivalitatea istorică dintre creștinătate și Islam, în parte, cu invidia suscitată de puterea Occidentului, în parte, cu resentimentele generate de dominația occidentală asupra structurilor politice postcoloniale din Orientul Mijlociu și, în parte, cu amărăciunea și umilința provocate de comparația dintre realizările din ultimele două secole aparținând civilizațiilor islamică și occidentală.

În plus, afirma el, „un război rece societal cu Islamul va consolida identitatea europeană într-un moment crucial al procesului de unificare a Europei". Prin urmare, „ar putea exista, în Occident, o comunitate importantă pregătită nu numai să susțină un război rece societal cu Islamul, ci și să adopte politici care să-l încurajeze". În 1990, Bernard Lewis, un specialist occidental cunoscut în Islam, analiza „rădăcinile mâniei musulmane" și ajungea la următoarea concluzie:

> Ar trebui să fie evident acum că ne confruntăm cu o stare de spirit și cu o mișcare care depășesc cu mult nivelul problemelor, al politicilor și al guvernelor care le urmează. Aceasta este, nici mai mult nici mai puțin, o ciocnire a civilizațiilor – acea reacție poate irațională, dar cu siguranță istorică a unui vechi adversar împotriva moștenirii noastre iudeo-creștine, a prezentului nostru laic și a expansiunii mondiale a ambelor. Este crucial să nu ne lăsăm provocați și să nu avem o reacție la fel de istorică și la fel de irațională împotriva acestui adversar[7].

Observații similare au fost făcute de membri ai comunității islamice. Un important jurnalist egiptean, Mohammed Sid-Ahmed, afirma, în 1994, că „există semne neîndoielnice ale unei ciocniri

din ce în ce mai puternice între etica iudeo-creștină occidentală și mișcarea de renaștere islamică, ce se întinde acum de la Atlantic, în vest, până la China, în est". Un indian musulman influent prezicea în 1992 că „următoarea confruntare a Occidentului va fi în mod cert cu lumea islamică. Lupta pentru o nouă ordine mondială va începe în țările islamice, din Magreb până în Pakistan." Potrivit unui important avocat tunisian, această luptă a început deja: „Colonialismul a încercat să deformeze toate tradițiile culturale ale Islamului. Nu sunt islamist. Nu cred că există un conflict între religii, dar există un conflict între civilizații."[8]

În anii 1980 și 1990, tendința generală în lumea islamică a fost antioccidentală. În parte, aceasta este consecința firească a Renașterii islamice și reacția la *gharbzadegi* sau occidentoxificarea societăților musulmane. „Reafirmarea Islamului, oricare ar fi forma lui sectară specifică, înseamnă repudierea influenței europene și americane asupra societății, politicii și moralei locale."[9] În trecut, liderii musulmani le spuneau uneori popoarelor lor: „Trebuie să ne occidentalizăm". Dacă vreun lider musulman a spus acest lucru în ultimul sfert de secol, a fost un caz izolat. Mai mult, este greu să găsești declarații ale unor musulmani, fie ei politicieni, demnitari, profesori universitari, oameni de afaceri sau ziariști, care să elogieze valorile și instituțiile occidentale. Dimpotrivă, ei subliniază diferențele dintre civilizația lor și cea occidentală, superioritatea culturii lor și necesitatea de a proteja integritatea acesteia împotriva asaltului occidental. Musulmanii se tem de puterea Occidentului și o detestă pentru că le amenință societatea și convingerile. Ei consideră cultura occidentală materialistă, coruptă, decadentă și imorală. Dar o consideră și seducătoare, prin urmare insistă cu atât mai mult asupra necesității de a rezista influenței ei asupra modului lor de viață. Din ce în ce mai des, musulmanii critică Occidentul nu pentru că aderă la o religie imperfectă, eronată, dar care este, totuși, o „religie a cărții", ci pentru că nu aderă la nici o religie. În ochii musulmanilor, laicismul, ireligiozitatea și, deci, imoralitatea occidentală este mai rea decât creștinismul

care a produs-o. În timpul Războiului Rece, Occidentul își numea adversarii „comuniști fără Dumnezeu"; în conflictul civilizațiilor de după Războiul Rece, musulmanii își consideră adversarii „occidentali fără Dumnezeu".

Nu numai imamii fundamentaliști cred că Occidentul este arogant, materialist, represiv, brutal și decadent, ci și cei pe care mulți occidentali i-ar considera aliații și susținătorii lor firești. Puține cărți publicate de autori musulmani în Occident, în anii 1990, au fost la fel de bine primite ca *Islam and Democracy* de Fatima Mernissi, considerată, în general, de occidentali ca fiind declarația curajoasă a unei femei musulmane moderne și liberale[10]. Totuși, modul în care Occidentul este descris în acest volum cu greu ar putea fi mai puțin flatant. Occidentul este „militarist" și „imperialist" și a „traumatizat" alte națiuni prin „teroare colonială" (pp. 3, 9). Individualismul, marca distinctivă a culturii occidentale, este „sursa tuturor relelor" (p. 8). Puterea Occidentului este de temut. Occidentul „decide singur dacă sateliții vor fi folosiți pentru a-i educa pe arabi sau pentru a-i bombarda. [...] El ne strivește potențialul și ne invadează viața cu produsele lui importate și cu filmele lui care inundă canalele de televiziune. [...] Este o putere care ne zdrobește, ne asediază piețele și ne controlează resursele, inițiativele și capacitățile. Așa percepeam situația noastră, iar Războiul din Golf a transformat această percepție în certitudine." (pp. 146–147). Occidentul „își creează puterea prin cercetări militare" și apoi vinde produsele acestor cercetări unor țări subdezvoltate care pentru el sunt „consumatori pasivi". Pentru a ieși din această situație de subordonare, Islamul trebuie să-și pregătească propriii ingineri și oameni de știință, trebuie să-și construiască propriile arme (nucleare sau convenționale, nu precizează) și „să se elibereze de dependența militară față de Occident" (pp. 43–44). Acestea, repet, nu sunt opiniile unui ayatollah cu barbă și turban.

Oricare ar fi opiniile lor politice și religioase, musulmanii sunt de acord că există diferențe fundamentale între cultura lor și cultura occidentală. După cum spunea șeicul Ghanoushi, „aspectul

esențial este că societățile noastre se bazează pe alte valori decât cele occidentale". „Americanii vin aici", declara un înalt funcționar musulman, „și vor să fim ca ei. Ei nu înțeleg nimic din valorile sau din cultura noastră." Un jurnalist egiptean era de aceeași părere: „Suntem diferiți. Avem un fond cultural diferit, o istorie diferită. Prin urmare, avem dreptul la un viitor diferit." Publicațiile musulmane populare, dar și cele intelectuale prezintă frecvent presupuse conspirații și planuri occidentale de a subordona, a umili și a submina cultura și instituțiile islamice[11].

Reacția împotriva Occidentului se observă nu numai în impulsul intelectual central al Renașterii islamice, ci și în schimbarea atitudinilor față de Occident ale guvernelor țărilor musulmane. Primele guverne postcoloniale aveau, în general, ideologii politice și economice occidentale. În politica externă erau prooccidentale, cu câteva excepții, ca, de exemplu, Algeria și Indonezia, care și-au dobândit independența prin revoluții naționaliste. Totuși, în Irak, Libia, Yemen, Siria, Iran, Sudan, Liban și Afghanistan guvernele prooccidentale au fost înlocuite, unul după altul, de guverne care se identificau mai puțin cu Occidentul sau care erau explicit antioccidentale. Orientarea și alinierea altor state, precum Tunisia, Indonezia și Malaysia, au cunoscut schimbări în aceeași direcție, dar mai puțin radicale. Aliații militari cei mai de nădejde ai Statelor Unite din timpul Războiului Rece, Turcia și Pakistanul, sunt supuși presiunilor politice islamiste interne, iar legăturile lor cu Occidentul sunt sursa unor tensiuni crescute.

În 1995, singurul stat musulman care era, în mod evident, mai prooccidental decât fusese cu zece ani înainte era Kuweitul. Prietenii apropiați ai Occidentului în lumea musulmană sunt acum țări care depind de el din punct de vedere militar, precum Kuweitul, Arabia Saudită și emiratele din Golf, sau cele care depind de el din punct de vedere economic, precum Egiptul și Algeria. La sfârșitul anilor 1980, regimurile comuniste din Europa de Est s-au prăbușit atunci când a devenit evident că Uniunea Sovietică nu mai putea sau nu mai voia să le acorde sprijin economic

și militar. Dacă ar deveni evident că Occidentul nu va mai susține regimurile satelite musulmane, ele ar avea probabil o soartă asemănătoare.

Intensificarea antioccidentalismului în societățile musulmane a coincis cu creșterea îngrijorării provocate de „amenințarea islamică", mai ales de extremismul musulman, în societățile occidentale. Islamul este considerat o sursă de proliferare nucleară, de terorism și, în Europa, de imigranți nedoriți. Aceste aspecte îngrijorează atât populația, cât și liderii politici. De exemplu, întrebați, în noiembrie 1994, dacă „Renașterea islamică" era o amenințare pentru interesele americane din Orientul Mijlociu, 61% dintr-un eșantion de 35 000 de americani interesați de politica externă au răspuns afirmativ și doar 28% au spus că nu. Cu un an înainte, când fuseseră întrebați ce țară reprezenta cel mai mare pericol pentru Statele Unite, un eșantion aleatoriu alesese Iranul, China și Irakul în primele trei locuri. De asemenea, în 1994, când li s-a cerut să identifice „amenințările critice" pentru Statele Unite, 72% din populație și 61% din responsabilii de politica externă au identificat proliferarea nucleară, iar 69% din populație și 33% din responsabili, terorismul internațional – două probleme asociate în general cu Islamul. În plus, 33% din populație și 39% din responsabili au văzut o amenințare în posibila expansiune a fundamentalismului islamic. Europenii au atitudini similare. De exemplu, în primăvara lui 1991, 51% dintre francezi au spus că principala amenințare pentru Franța venea din sud și doar 8% că ar putea veni din est. Cele patru țări de care francezii se temeau cel mai mult erau toate musulmane: Irakul – 52%, Iranul – 35%, Libia – 26% și Algeria – 22%[12]. Conducătorii politici occidentali, inclusiv cancelarul german și premierul francez, își exprimau îngrijorări similare. Secretarul general al NATO a declarat, în 1995, că fundamentalismul islamic era „cel puțin la fel de periculos ca și comunismul", iar un „membru foarte important" al administrației Clinton indica Islamul drept rivalul la nivel global al Occidentului[13].

După dispariția amenințării militare din est, planurile NATO se concentrează din ce în ce mai mult asupra potențialelor amenințări venite din sud. „Flancul sudic înlocuiește frontul central și devine rapid noua linie întâi a NATO", observa un analist din armata SUA, în 1992. Pentru a face față acestor amenințări dinspre sud, țările sudice membre ale NATO – Italia, Franța, Spania și Portugalia – au inițiat planuri și manevre militare comune și, în același timp, au organizat consultări cu guvernele magrebiene cu privire la modurile de a-i contracara pe extremiștii islamiști. Aceste temeri au justificat și menținerea unei prezențe militare americane numeroase în Europa. „Deși forțele SUA din Europa nu sunt un panaceu pentru problemele create de Islamul fundamentalist", declara un fost demnitar american, „ele aruncă totuși o umbră puternică asupra planurilor militare din întreaga regiune. Vă amintiți desfășurarea reușită a forțelor americane, franceze și britanice din Europa, în timpul Războiului din Golf, din anii 1990–1991? Oamenii din regiune își amintesc."[14] Ar fi putut adăuga că își amintesc cu teamă, cu resentimente și cu ură.

Date fiind percepțiile predominante pe care musulmanii și occidentalii le au unii despre ceilalți și ascensiunea extremismului islamist, nu este surprinzător că, după revoluția din Iran din 1979, a început un cvasi-război intercivilizațional între Islam și Occident. Este un cvasi-război din trei motive. În primul rând, nu întreg Islamul a luptat împotriva întregului Occident. Două state fundamentaliste (Iranul și Sudanul), trei state nefundamentaliste (Irakul, Libia și Siria) și o diversitate de organizații islamiste, sprijinite financiar de alte state musulmane, precum Arabia Saudită, au luptat împotriva Statelor Unite și, uneori, a Marii Britanii, Franței și a altor state și grupuri occidentale, precum și împotriva Israelului și a evreilor, în general. În al doilea rând, este un cvasi-război deoarece, în afara Războiului din Golf din 1990–1991, a fost purtat cu mijloace limitate: terorism, pe de o parte, putere aeriană, acțiuni secrete și sancțiuni economice, pe de altă parte. În al treilea rând, este un cvasi-război deoarece, deși violența

a fost cronică, ea nu a fost continuă, ci s-a manifestat prin acțiuni intermitente ale uneia sau alteia dintre părți, care au provocat reacții din partea celeilalte. Cu toate acestea, un cvasi-război este tot un război. Chiar excluzând zecile de mii de soldați și de civili irakieni uciși de bombele occidentale, în ianuarie–februarie 1991, numărul morților și al altor victime este de ordinul miilor și au existat victime aproape în fiecare an, după 1979. Mult mai mulți occidentali au fost uciși în acest cvasi-război decât în războiul „adevărat" din Golf.

Mai mult, ambele tabere au recunoscut că acest conflict este un război. Khomeini declara, destul de corect, că „Iranul este, de fapt, în război cu America"[15], iar Gaddafi proclamă cu regularitate războiul sfânt împotriva Occidentului. Liderii musulmani ai altor grupări și state extremiste s-au exprimat în termeni similari. De partea occidentală, Statele Unite au clasificat șapte țări drept „state teroriste", dintre care cinci sunt musulmane (Iran, Irak, Siria, Libia și Sudan), celelalte două fiind Cuba și Coreea de Nord. De fapt, aceasta înseamnă că sunt considerate inamici, pentru că atacă Statele Unite și prietenii lor cu armele cele mai eficiente de care dispun, ceea ce echivalează cu recunoașterea existenței unei stări de război printre aceste state. Oficialitățile americane au calificat în repetate rânduri aceste state drept „state în afara legii", „state bandit" și „state violente" – excluzându-le, astfel, din ordinea internațională civilizată și făcându-le ținte legitime pentru contramăsuri unilaterale sau multilaterale. Guvernul Statelor Unite i-a acuzat pe atentatorii de la World Trade Center că intenționaseră să „înceapă un război de terorism urban împotriva Statelor Unite" și a susținut că teroriștii acuzați că plănuiesc alte atentate cu bombă în Manhattan erau „soldați" într-o luptă „implicând un război" împotriva Statelor Unite. Dacă musulmanii afirmă că Occidentul duce un război împotriva Islamului și occidentalii afirmă că grupările islamice duc un război împotriva Occidentului, pare rezonabil să conchidem că are loc un conflict care seamănă foarte mult cu un război.

În acest cvasi-război, fiecare tabără a profitat de forțele sale și de slăbiciunile adversarului. Din punct de vedere militar, a fost, în mare parte, un război în care s-au folosit terorismul și puterea aeriană. Militanții islamici devotați exploatează ocaziile pe care le oferă societățile deschise din Occident și plasează bombe în mașini capcană pentru a lovi ținte precise. Militarii profesioniști occidentali exploatează cerul deschis al Islamului pentru a lansa bombe inteligente asupra unor ținte precise. Islamiștii pun la cale asasinarea unor personalități occidentale; Statele Unite pun la cale răsturnarea regimurilor islamice extremiste. Potrivit Departamentului Apărării al SUA, între 1980 și 1995, Statele Unite s-au angajat în 17 operațiuni militare în Orientul Mijlociu, toate îndreptate împotriva musulmanilor. Nici o altă civilizație nu a fost ținta unui număr comparabil de operațiuni militare ale SUA.

Până în prezent, cu excepția Războiului din Golf, fiecare tabără a menținut intensitatea violenței la un nivel destul de scăzut și s-a abținut să califice actele violente ale celeilalte părți drept acte de război la care trebuie să răspundă cu toate forțele de care dispune. „Dacă Libia ar ordona unuia dintre submarinele sale să scufunde un vas de linie american", scria *The Economist*, „Statele Unite ar trata acest ordin ca pe un act de război al unui guvern și nu ar cere extrădarea comandantului submarinului. În principiu, un atentat cu bombă comis de serviciul secret libian asupra unui avion de linie nu este cu nimic diferit."[16] Totuși, în acest război, beligeranții folosesc, unul împotriva altuia, tactici mult mai violente decât au folosit Statele Unite și Uniunea Sovietică în timpul Războiului Rece. Cu rare excepții, nici una dintre superputeri nu a ucis deliberat civili sau chiar militari aparținând celeilalte tabere. În cvasi-războiul de azi, acest lucru se întâmplă frecvent.

Liderii americani afirmă că musulmanii implicați în cvasi-război sunt o mică minoritate care folosește violența și că marea majoritate a musulmanilor moderați respinge această violență. Poate că este adevărat, dar lipsesc dovezile în acest sens. Nu s-au înregistrat proteste împotriva violenței antioccidentale în țările musulmane. Guvernele musulmane, chiar și guvernele „de buncăr",

prietene cu Occidentul și dependente de el, au fost uimitor de reticente când s-a pus problema să condamne actele teroriste împotriva Occidentului. Pe de altă parte, guvernele și popoarele europene au susținut în mare parte și au criticat rareori acțiunile Statelor Unite împotriva adversarilor lor musulmani, în contrast frapant cu opoziția energică pe care au exprimat-o adesea față de acțiunile americane împotriva Uniunii Sovietice și a comunismului, în timpul Războiului Rece. În conflictele civilizaționale, spre deosebire de cele ideologice, națiunile înrudite se sprijină reciproc.

Problema fundamentală pentru Occident nu este fundamentalismul islamic. Este Islamul, o civilizație diferită ai cărei membri sunt convinși de superioritatea culturii lor și sunt obsedați de inferioritatea puterii lor. Problema pentru Islam nu este CIA sau Departamentul Apărării al SUA. Este Occidentul, o civilizație diferită, ai cărei membri sunt convinși de universalitatea culturii lor și cred că puterea lor superioară, deși în declin, îi obligă să extindă această cultură în toată lumea. Acestea sunt ingredientele de bază care alimentează conflictul dintre Islam și Occident.

Asia, China şi America

Cazanul civilizațiilor. Schimbările economice din Asia, mai ales din Asia de Est, reprezintă una dintre cele mai importante evoluții din lume, din a doua jumătate a secolului XX. În anii 1990, această dezvoltare economică a generat o euforie printre observatori, mulți dintre ei considerând că Asia de Est și întreaga zonă a Pacificului erau legate prin rețele comerciale în continuă expansiune, care aveau să asigure pacea și armonia între țări. Acest optimism se baza pe ideea, foarte discutabilă, că schimburile comerciale sunt, în mod invariabil, un factor de pace. Nu este așa. Creșterea economică creează instabilitate politică în interiorul țărilor și între țări, modificând echilibrul de putere dintre țări și regiuni. Schimburile economice favorizează contactele dintre oameni, dar nu garantează că aceștia se vor înțelege. De-a lungul istoriei, acestea

au făcut adesea popoarele să conștientizeze mai bine diferențele dintre ele și au generat temeri reciproce. Comerțul dintre țări produce, deopotrivă, profit și conflict. Judecând după experiența trecută, înflorirea economică a Asiei va duce la probleme politice, instabilitate și conflicte.

Dezvoltarea economică a Asiei și încrederea în sine din ce în ce mai mare a societăților asiatice perturbă politica internațională în cel puțin trei moduri. Mai întâi, dezvoltarea economică le permite statelor asiatice să-și extindă capacitățile militare, suscită incertitudini cu privire la relațiile viitoare dintre ele și aduce în prim-plan probleme și rivalități care fuseseră suprimate în timpul Războiului Rece, crescând astfel probabilitatea conflictelor și a instabilității în regiune. În al doilea rând, dezvoltarea economică intensifică conflictele dintre țările asiatice și Occident și sporește capacitatea acestor țări să câștige aceste conflicte. În al treilea rând, creșterea economică a Chinei, cea mai mare putere a Asiei, sporește influența acesteia în regiune și probabilitatea ei de a-și reafirma hegemonia tradițională în Asia de Est, obligând astfel alte țări să i se alăture și să se adapteze acestei evoluții sau să o contracareze și să încerce să-i limiteze influența.

În timpul secolelor de supremație occidentală, relațiile internaționale importante au fost un joc între marile puteri occidentale, la care au participat, într-o anumită măsură, Rusia, în secolul al XVIII-lea și apoi Japonia, în secolul XX. Europa a fost principala arenă de cooperare și de conflict între marile puteri și, chiar în timpul Războiului Rece, principala linie de confruntare între superputeri s-a aflat în inima Europei. În măsura în care relațiile internaționale care contează în lumea de după Războiul Rece au o arenă principală, aceasta este Asia, în special Asia de Est. Asia este cazanul civilizațiilor. Numai în Asia de Est există țări care fac parte din șase civilizații – japoneză, sinică, ortodoxă, budistă, musulmană și occidentală – la care se adaugă o țară hindusă, în Asia de Sud. Statele nucleu a patru civilizații, Japonia, China, Rusia și Statele Unite, sunt actori principali în Asia de Est. India

joacă un rol important în Asia de Sud, iar Indonezia este o putere musulmană în ascensiune. În plus, în Asia de Est se găsesc mai multe puteri de nivel mediu, cu o putere economică din ce în ce mai mare, ca, de exemplu, Coreea de Sud, Taiwan, Malaysia, plus Vietnamul, care ar putea deveni de asemenea o țară puternică. Rezultatul este un ansamblu extrem de complex de relații internaționale, comparabil în multe privințe cu cel care a existat în Europa în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, cu toată instabilitatea și incertitudinea care caracterizează situațiile multipolare.

Natura multipolară și multicivilizațională a Asiei de Est o diferențiază de Europa de Vest, iar diferențele economice și politice accentuează acest contrast. Toate țările Europei Occidentale sunt democrații stabile, au economii de piață și un nivel înalt de dezvoltare economică. La mijlocul anilor 1990, în Asia de Est există o singură democrație stabilă, câteva democrații noi și instabile, patru dintre ultimele cinci dictaturi comuniste din lume, plus guverne militare, dictaturi personale și sisteme autoritare, cu un singur partid. Nivelurile de dezvoltare economică sunt foarte diferite, de la cele ale Japoniei și Singaporelui la cele ale Vietnamului și Coreii de Nord. Se observă o tendință generală de liberalizare economică, dar există încă sisteme economice foarte diverse, de la economia dirijată a Coreii de Nord la diferite combinații între controlul de stat și libera inițiativă, până la politica de neamestec în economie, din Hong Kong.

În afară de ordinea pe care China, exercitându-și supremația, a reușit să o instituie uneori în regiune, în Asia de Est nu a existat o societate internațională (în sensul britanic al termenului), ca în Europa de Vest[17]. La sfârșitul secolului XX, Europa s-a unit prin intermediul unui ansamblu extraordinar de dens de instituții internaționale: Uniunea Europeană, NATO, Uniunea Europei Occidentale, Consiliul Europei, Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa și altele. În Asia de Est, nu a existat nimic comparabil, cu excepția ASEAN, care nu include nici o mare putere, care a evitat, în general, problemele de securitate și de-abia

începe să evolueze către formele cele mai primitive de integrare economice. În anii 1990, a fost creată o organizație mult mai largă, APEC, care include majoritatea țărilor din regiunea Pacificului, dar aceasta a fost chiar mai neimportantă decât ASEAN. Nici o altă mare instituție multilaterală nu reunește principalele puteri asiatice.

Spre deosebire de Europa, sursele de conflicte între state sunt numeroase în Asia de Est. Două zone periculoase, recunoscute aproape unanim, sunt cele două Corei și cele două Chine. Totuși, acestea au fost create de Războiul Rece. Diferențele ideologice sunt din ce în ce mai puțin importante și, până în 1995, relațiile dintre cele două Chine se dezvoltaseră semnificativ, iar relațiile dintre cele două Corei începuseră să se dezghețe. Probabilitatea izbucnirii unui război între cele două Corei există, dar este mică; cea a unui război între cele două Chine este mai mare, dar rămâne redusă, cu excepția cazului în care taiwanezii ar renunța la identitatea lor chineză și ar constitui, în mod oficial, o republică independentă. După cum spunea un general citat într-un document militar chinez, „ar trebui să existe limite în disputele dintre membrii unei familii“[18]. Deși violența între cele două Corei sau între cele două Chine rămâne posibilă, elementele culturale comune vor reduce în timp această posibilitate.

În Asia de Est, conflictele moștenite din Războiul Rece sunt completate și înlocuite de alte conflicte posibile, care reflectă rivalități vechi și relații economice noi. Analizele privind securitatea în Asia de Est, la începutul anilor 1990, descriau adesea această regiune drept „o zonă periculoasă“, „predispusă la apariția unor rivalități“, care se îndreaptă spre un viitor în care războiul și instabilitatea vor predomina[19]. Spre deosebire de Europa Occidentală, în Asia de Est continuă să existe, în anii 1990, dispute teritoriale, printre cele mai importante fiind cea dintre Rusia și Japonia, în legătură cu insulele din nord (Insulele Kurile) și cele dintre China, Vietnam, Filipine și poate și alte state din Asia de Sud-Est, cu privire la Marea Chinei de Sud. Diferendele frontaliere dintre China,

pe de o parte, și Rusia și India, pe de altă parte, au fost reduse în intensitate la mijlocul anilor 1990, dar ar putea reapărea, la fel ca și pretențiile Chinei în ceea ce privește Mongolia. Insurecții sau mișcări de secesiune, cele mai multe susținute din exterior, există în Mindnadao, în Timorul de Est, în Tibet, în sudul Thailandei și în estul Myanmarului. În plus, deși, la mijlocul anilor 1990, între statele din Asia de Est domnește pacea, în ultimii cincizeci de ani au existat războaie mari în Coreea și Vietnam, iar principala putere din Asia, China, s-a luptat cu americanii și cu aproape toți vecinii săi, inclusiv cu coreenii, vietnamezii, chinezii naționaliști, indienii, tibetanii și rușii. În 1993, o analiză realizată de armata chineză identifica opt zone fierbinți care amenințau securitatea militară a Chinei, iar Comisia Militară Centrală a Chinei ajungea la concluzia că perspectivele securității în Asia de Est erau, în general, „foarte sumbre“. După secole de conflicte, în Europa de Vest domnește pacea și războiul este de neconceput. El nu este însă de neconceput în Asia de Est și, după cum sugera Aaron Friedberg, trecutul Europei ar putea fi viitorul Asiei[20].

Dinamismul economic, disputele teritoriale, rivalitățile renăscute și incertitudinile politice stimulează creșteri semnificative ale bugetelor și ale capacităților militare ale țărilor din Asia de Est. Valorificând prosperitatea recentă și, în multe cazuri, nivelul de educație ridicat al populației, guvernele asiatice au înlocuit treptat armatele „de țărani“, mari și prost echipate, cu armate mai mici, mai profesioniste, echipate cu tehnologii sofisticate. Deoarece implicarea americană în Asia de Est este din ce în ce mai incertă, țările din regiune încearcă să devină autonome din punct de vedere militar. Dacă statele est-asiatice au continuat să importe cantități importante de arme din Europa, din Statele Unite și din fosta Uniune Sovietică, ele au importat mai ales tehnologii care le permit să producă avioane, rachete și echipamente electronice sofisticate. Japonia și statele sinice – China, Taiwan, Singapore și Coreea de Sud – au industrii de armament din ce în ce mai avansate. Dat fiind faptul că Asia de Est are multe zone de

coastă, s-a pus accentul pe proiecția forțelor militare și pe capacitățile aeriene și navale. În consecință, țări care înainte nu aveau capacitatea militară să se lupte între ele sunt acum din ce în ce mai capabile să o facă. Această consolidare a forțelor militare s-a făcut într-un mod foarte puțin transparent, ceea ce a dat naștere la și mai multe suspiciuni și incertitudini[21]. Într-o situație în care raporturile de forță se schimbă, fiecare guvern își pune întrebarea legitimă și necesară: „Peste zece ani, cine va fi dușmanul meu și cine va fi prietenul meu, dacă voi avea vreunul?"

Războaiele reci asiatico-americane. La sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990, relațiile dintre Statele Unite și țările asiatice, cu excepția Vietnamului, au devenit din ce în ce mai încordate, iar capacitatea Statelor Unite de a-și impune punctul de vedere în aceste controverse s-a redus. Aceste tendințe au fost deosebit de evidente în ceea ce privește relațiile Statelor Unite cu marile puteri din Asia de Est, China și Japonia, care au cunoscut evoluții asemănătoare. Atât americanii, cât și chinezii și japonezii vorbesc despre un război rece între țările lor[22]. Aceste tendințe simultane au apărut în timpul administrației Bush și s-au intensificat în timpul administrației Clinton. La mijlocul anilor 1990, relațiile Statelor Unite cu cele două mari puteri asiatice puteau fi descrise, în cel mai bun caz, drept „încordate", iar șansele ca ele să se relaxeze păreau mici*.

* Ar trebui să menționăm că, cel puțin în Statele Unite, există o confuzie terminologică în ceea ce privește relațiile dintre țări. Relațiile „bune" sunt relații de prietenie și cooperare; relațiile „rele" sunt relații antagoniste, de ostilitate. Această utilizare a termenilor combină două dimensiuni foarte diferite: prietenie/ostilitate și dezirabilitate/indezirabilitate. Ea reflectă concepția tipic americană potrivit căreia armonia în relațiile internaționale este întotdeauna bună, iar conflictul, întotdeauna rău. Cu toate acestea, identificarea relațiilor bune cu cele amicale este valabilă doar dacă un potențial conflict nu este niciodată de dorit. Majoritatea americanilor consideră că a fost „bine" că administrația Bush a transformat relațiile cu Irakul în relații „rele" prin războiul din Kuweit. Pentru a evita confuzia între dezirabil și armonios, în cazul lui „bun", și între indezirabil și ostil, în cazul lui „rău", voi folosi „bun" și „rău" numai

La începutul anilor 1990, relațiile dintre SUA și Japonia au devenit din ce în ce mai furtunoase, apărând controverse în legătură cu o gamă largă de probleme, inclusiv cu rolul Japoniei în Războiul din Golf, cu prezența forțelor militare americane în Japonia, cu atitudinea japonezilor față de politicile americane față de China și alte țări în domeniul drepturilor omului, cu participarea Japoniei la misiuni de menținere a păcii și, cel mai important, în legătură cu relațiile economice, în special comerciale. A început să se vorbească, în mod curent, despre războaie comerciale[23]. Responsabilii americani, mai ales cei din administrația Clinton, au cerut din ce în ce mai multe concesii din partea Japoniei, iar responsabilii niponi s-au împotrivit acestor cereri tot mai ferm. Controversele comerciale nipono-americane au devenit tot mai încrâncenate și mai greu de rezolvat. De exemplu, în martie 1994, președintele Clinton a semnat un ordin care îl autoriza să aplice sancțiuni comerciale mai stricte Japoniei, stârnind protestele niponilor, dar și ale conducerii GATT, principala organizație mondială de comerț. La scurt timp, Japonia a răspuns printr-o „critică virulentă" a politicilor americane, după care Statele Unite „au acuzat oficial Japonia" că discriminează companiile americane la acordarea de contracte publice. În primăvara lui 1995, administrația Clinton a amenințat că va impune taxe vamale de 100% mașinilor de lux japoneze, iar un acord care a împiedicat aplicarea acestei sancțiuni a fost încheiat chiar înainte ca ea să intre în vigoare. Între cele două țări exista, evident, un conflict care semăna mult cu un război comercial. La mijlocul anilor 1990, relațiile deveniseră atât de tensionate, încât personalități politice japoneze de frunte au început să pună în discuție prezența forțelor militare americane în Japonia.

cu sensul de dezirabil, respectiv indezirabil. Este interesant și, în același timp, paradoxal că americanii sprijină competiția între idei, grupuri, partide, puterile statului și companii în societatea americană. De ce americanii cred că, în interiorul societății lor, conflictul este bun, dar între societăți este rău este o întrebare fascinantă pe care, din câte știu, nimeni nu a studiat-o serios.

În acești ani, opinia publică din cele două țări a devenit din ce în ce mai puțin favorabilă față de cealaltă țară. În 1985, 87% dintre americani declarau că aveau o atitudine, în general, favorabilă față de Japonia. În 1990, procentul a scăzut la 67%, iar în 1993 la numai 50%, aproape două treimi susținând că încearcă să evite să cumpere produse japoneze. În 1985, 73% dintre japonezi considerau că Japonia avea relații de prietenie cu Statele Unite; în 1993, 64% afirmau contrariul. Anul 1991 a marcat punctul de cotitură în schimbarea opiniei publice după Războiul Rece. În acel an, fiecare din cele două țări a înlocuit Uniunea Sovietică în ochii celeilalte. Pentru prima dată americanii considerau Japonia o amenințare mai mare decât Uniunea Sovietică pentru securitatea SUA, iar japonezii priveau SUA ca pe o amenințare mai mare decât Uniunea Sovietică pentru securitatea Japoniei[24].

Acestor schimbări în atitudinea publicului le-au corespuns schimbări în atitudinea elitelor. În Statele Unite, a apărut un grup important de universitari, intelectuali și politicieni revizioniști care au insistat asupra diferențelor culturale și structurale dintre cele două țări și asupra necesității ca Statele Unite să adopte o linie mult mai dură față de Japonia în problemele economice. Imaginea Japoniei în mass-media, în publicațiile de non-ficțiune și în romanele populare a devenit din ce în ce mai defavorabilă. În același timp, în Japonia, a apărut o nouă generație de lideri politici care nu cunoscuseră puterea Statelor Unite în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, nici generozitatea americană după război, care erau foarte mândri de succesele economice ale Japoniei și care erau dispuși să reziste cererilor americane într-un mod diferit față de predecesorii lor. Acești „rezistenți" japonezi erau omologii „revizioniștilor" americani și, în ambele țări, candidații la alegeri au descoperit că, dacă susțineau o linie dură în relațiile nipono-americane, puteau câștiga mai multe voturi.

La sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990, relațiile Statelor Unite cu China au devenit și ele din ce în ce mai încordate. Deng Xiaoping afirma, în septembrie 1991, că aceste conflicte

dintre cele două țări constituiau „un nou război rece", o expresie repetată constant de presa chineză. În august 1995, agenția de presă guvernamentală declara că „relațiile sino-americane sunt cele mai proaste de când cele două țări au stabilit relații diplomatice", în 1979. Autoritățile chineze au denunțat sistematic presupusele ingerințe americane în afacerile interne ale Chinei. „Ar trebui să subliniem", se arăta într-un document intern al guvernului chinez, din 1992, „că, de când a devenit singura superputere, Statele Unite au făcut mari eforturi să exercite o nouă hegemonie și o nouă politică de forță, dar puterea SUA este într-un declin relativ și capacitatea de acțiune le este limitată". Președintele Jiang Zemin declara, în august 1995, că „forțele occidentale ostile nu au abandonat nici un moment planul lor de a occidentaliza și de a ne diviza țara". În 1995, potrivit unor relatări, exista un consens larg în rândul liderilor și al universitarilor chinezi cu privire la faptul că Statele Unite încercau să „divizeze China teritorial, să o submineze politic, să-i limiteze influența strategică și să-i pună piedici în domeniul economic"[25].

Existau dovezi pentru toate aceste acuzații. Americanii i-au permis președintelui Lee al Taiwanului să viziteze Statele Unite, au vândut Taiwanului 150 de avioane F-16, au numit Tibetul „teritoriu suveran ocupat", au denunțat China pentru încălcările drepturilor omului, au împiedicat Beijingul să organizeze Jocurile Olimpice din 2000, au normalizat relațiile cu Vietnamul, au acuzat China că exportă componente de arme chimice în Iran, au impus Chinei sancțiuni comerciale pentru că vânduse rachete Pakistanului și au amenințat-o cu alte sancțiuni economice, blocând, în același timp, admiterea ei în Organizația Mondială a Comerțului. Fiecare parte a acuzat-o pe cealaltă de rea-credință: potrivit americanilor, China a încălcat acordurile privind exporturile de rachete, drepturile de proprietate intelectuală și munca deținuților; potrivit chinezilor, Statele Unite a încălcat acordurile, permițându-i președintelui Lee să viziteze țara și vânzând Taiwanului avioane de luptă avansate.

Cel mai important grup din China ostil Statelor Unite era armata, care, se pare, făcea regulat presiuni asupra guvernului pentru a adopta o linie mai dură. Se spune că, în 1993, o sută de generali chinezi i-au trimis o scrisoare lui Deng, plângându-se de „politica pasivă" a guvernului față de Statele Unite și de incapacitatea lui de a rezista eforturilor americanilor de a „șantaja" China. În toamna acelui an, un document confidențial al guvernului chinez prezenta motivele armatei pentru un conflict cu Statele Unite: „Dat fiind că între China și Statele Unite există conflicte vechi în legătură cu ideologiile, sistemele sociale și politicile lor externe diferite, îmbunătățirea în profunzime a relațiilor sino-americane se va dovedi imposibilă". „Statele Unite nu pot tolera un adversar puternic în Asia de Est" deoarece cred că această regiune va deveni „centrul economiei mondiale"[26]. La mijlocul anilor 1990, agențiile și demnitarii chinezi descriau în mod curent Statele Unite drept o putere ostilă.

Creșterea antagonismului dintre China și Statele Unite a fost provocată, în parte, de politica internă din fiecare țară. Ca și în cazul Japoniei, opinia americană informată era divizată. Mulți membri ai sistemului pledau pentru o deschidere constructivă către China, pentru dezvoltarea relațiilor economice și pentru atragerea Chinei în așa-numita comunitate a națiunilor. Alții subliniau că ea era o potențială amenințare pentru interesele americane, susțineau că gesturile de conciliere față de aceasta produceau rezultate negative și cereau o politică de reținere fermă. În 1993, opinia publică americană clasa China pe locul doi, după Iran, în topul țărilor celor mai periculoase pentru Statele Unite. Politicienii americani au făcut adesea gesturi simbolice, ca, de exemplu, permisiunea acordată lui Lee de a vizita Universitatea Cornell sau întâlnirea lui Clinton cu Dalai Lama, care i-au indignat pe chinezi și au dus, în același timp, la sacrificarea de către administrație a considerațiilor privind drepturile omului în favoarea intereselor economice, ca în cazul prelungirii clauzei națiunii celei mai favorizate. De partea chineză, guvernul avea nevoie de un nou dușman pentru a-și susține apelurile la naționalism și pentru a-și legitima

puterea. Cum lupta pentru succesiune s-a prelungit, influența politică a armatei a crescut, iar președintele Jiang și alți pretendenți la putere după Deng nu-și puteau permite să arate lipsă de fermitate în susținerea intereselor chineze.

Așadar, în decurs de un deceniu, relațiile SUA cu China și cu Japonia s-au deteriorat. Această schimbare a relațiilor asiatico-americane a fost atât de amplă și a atins atât de multe domenii, încât cauzele ei nu vor putea fi descoperite, probabil, în conflictele de interese individuale cu privire la piesele de automobile, vânzările de aparate de fotografiat și de filmat sau bazele militare, pe de o parte, sau referitoare la întemnițarea disidenților, transferurile de arme sau pirateria intelectuală, pe de altă parte. În plus, era evident împotriva intereselor Statelor Unite să permită ca relațiile cu ambele mari puteri asiatice să devină simultan conflictuale. Conform regulilor elementare ale diplomației și ale politicii de forță, Statele Unite ar fi trebuit să încerce să le învrăjbească sau cel puțin să amelioreze relațiile cu una dintre ele, dacă relațiile cu cealaltă deveneau mai conflictuale. Totuși, aceasta nu s-a întâmplat. Factori mai generali au favorizat conflictele în relațiile asiatico-americane și au îngreunat rezolvarea problemelor particulare care au apărut. Acest fenomen general a avut cauze generale.

În primul rând, creșterea numărului de interacțiuni între societățile asiatice și Statele Unite prin extinderea comunicațiilor, a schimburilor comerciale și a investițiilor și printr-o mai bună cunoaștere reciprocă a dus la înmulțirea problemelor și a chestiunilor în care interesele se puteau ciocni și chiar s-au ciocnit. Practici și credințe care, de la distanță, păreau exotice și inofensive au devenit amenințătoare. În al doilea rând, pericolul sovietic din anii 1950 a dus la încheierea acordului de securitate reciprocă dintre SUA și Japonia. Creșterea puterii Uniunii Sovietice a dus la stabilirea de relații diplomatice între Statele Unite și China, în 1979, și la o cooperare ad-hoc între cele două țări pentru a-și susține interesul comun, neutralizarea acestui pericol. Odată cu sfârșitul Războiului Rece, acest interes comun primordial al Statelor Unite și al puterilor asiatice a dispărut și nu a lăsat nimic

în loc. În consecință, alte chestiuni asupra cărora existau conflicte de interese importante au ajuns în prim-plan. În al treilea rând, dezvoltarea economică a țărilor din Asia de Est a modificat echilibrul de putere general dintre ele și Statele Unite. După cum am văzut, asiaticii și-au afirmat din ce în ce mai mult validitatea valorilor și a instituțiilor, ca și superioritatea culturală față de cultura occidentală. Pe de altă parte, americanii au presupus în general, mai ales după victoria lor în Războiul Rece, că valorile și instituțiile lor erau universal adecvate și că mai aveau puterea de a modela politica internă și externă a țărilor asiatice.

Acest climat internațional în schimbare a scos în evidență diferențele culturale fundamentale dintre civilizațiile asiatică și americană. La nivelul cel mai general, etosul confucianist, predominant în multe societăți asiatice pune accent pe autoritate, ierarhie, subordonarea drepturilor și a intereselor individuale, importanța consensului, evitarea confruntării, salvarea aparențelor și, în general, pe supremația statului asupra societății și a societății asupra individului. În plus, asiaticii tind să se gândească la evoluția societăților lor pe perioade de secole și milenii și să dea prioritate maximizării câștigurilor pe termen lung. Aceste atitudini contrastează cu primatul acordat de americani libertății, egalității, democrației și individualismului și cu tendința lor de a nu avea încredere în guvern, de a se opune autorității, de a susține echilibrul și controlul reciproc al puterilor în stat, de a încuraja competiția, de a considera drept sacre drepturile omului și de a uita trecutul, de a ignora viitorul și de a se concentra pe maximizarea câștigurilor imediate. Sursele de conflict stau tocmai în aceste diferențe sociale și culturale fundamentale.

Aceste diferențe au avut consecințe concrete asupra relațiilor dintre Statele Unite și marile țări asiatice. Diplomații au făcut mari eforturi să rezolve conflictele dintre Statele Unite și Japonia, mai ales pe cele privind excedentul comercial japonez și reticența Japoniei în a accepta produsele și investițiile americane. Negocierile comerciale dintre japonezi și americani au căpătat multe dintre caracteristicile negocierilor dintre sovietici și americani

cu privire la controlul armelor, din timpul Războiului Rece. Până în 1995, produseseră rezultate chiar mai slabe decât acestea din urmă, căci aceste conflicte izvorau din diferențele fundamentale dintre cele două economii și, în special, din unicitatea economiei japoneze printre economiile marilor țări industrializate. Importurile japoneze de produse manufacturate au reprezentat circa 3,1% din PNB-ul ei, față de o medie de 7,4% în cazul celelaltor mari puteri industrializate. Investițiile străine directe în Japonia au reprezentat un procent infim de 0,7% din PIB, față de 28,6% în Statele Unite și 38,5% în Europa. Japonia a fost singura dintre marile țări industrializate care a înregistrat excedente bugetare la începutul anilor 1990[27].

În general, economia japoneză nu a urmat regulile presupus universale ale teoriei economice occidentale. Presupunerea superficială a economiștilor occidentali din anii 1980, potrivit căreia devalorizarea dolarului ar fi redus excedentul comercial al Japoniei, s-a dovedit falsă. Dacă Acordul de la Plaza, din 1985, corecta deficitul american față de Europa, el a avut un efect redus asupra deficitului american față de Japonia. Când yenul s-a apreciat față de dolar, ajungând la o cotație de mai puțin de o sută de yeni pentru un dolar, excedentul comercial al Japoniei a rămas mare și chiar a crescut. Japonezii au putut, astfel, să susțină deopotrivă o monedă puternică și un excedent comercial. Gândirea economică occidentală tinde să postuleze existența unei corelații negative între șomaj și inflație: se crede că o rată a șomajului semnificativ mai mică de 5% generează presiuni inflaționiste. Totuși, Japonia a avut ani de zile o rată medie a șomajului mai mică de 3% și o rată medie a inflației de 1,5%. În anii 1990, economiștii americani și japonezi au recunoscut și au conceptualizat diferențele fundamentale dintre aceste două sisteme economice. „Nivelul excepțional de scăzut al importurilor japoneze de produse manufacturate nu poate fi explicat prin factori economici obișnuiți", a fost concluzia unui studiu. „Economia japoneză nu respectă logica occidentală", afirma alt analist, „orice ar spune previziunile occidentale, pentru simplul motiv că nu este o economie

de piață liberă occidentală. Japonezii au inventat un tip de economie care se comportă în moduri care depășesc capacitățile de prognoză ale observatorilor occidentali."[28]

Ce explică, oare, caracterul distinct al economiei japoneze? Printre marile țări industrializate, economia japoneză este unică deoarece societatea japoneză este o societate nonoccidentală unică. Societatea și cultura japoneze diferă de societatea și cultura occidentale, mai ales de cele americane. Aceste diferențe au fost evidențiate în toate studiile comparative serioase despre Japonia și America[29]. Rezolvarea problemelor economice dintre ele depinde de schimbări fundamentale în natura uneia din aceste economii sau a ambelor, care la rândul lor depind de schimbări fundamentale în societatea și cultura uneia din țări sau ale ambelor. Asemenea schimbări nu sunt imposibile. Societățile și culturile se schimbă. Schimbarea poate avea loc în urma unui eveniment traumatizant major: înfrângerea totală în al Doilea Război Mondial a transformat două din cele mai militariste țări din lume în două dintre cele mai pacifiste. Totuși, pare improbabil ca Statele Unite să impună o Hiroshimă economică Japoniei sau viceversa. Dezvoltarea economică poate, de asemenea, schimba profund structura socială și cultura unei țări, așa cum s-a întâmplat în Spania, de la începutul anilor 1950 până la sfârșitul anilor 1970, și poate că prosperitatea va transforma Japonia într-o societate de consum mai asemănătoare celei americane. La sfârșitul anilor 1980, atât unii americani, cât și unii japonezi susțineau că țara lor ar trebui să devină mai asemănătoare celeilalte. Într-o anumită măsură, acordul nipono-american asupra inițiativelor privind impedimentele structurale era menit să promoveze această convergență. Eșecul său și al altor eforturi similare demonstrează că diferențele economice sunt adânc înrădăcinate în culturile celor două societăți.

Dacă sursele conflictelor dintre Statele Unite și Asia au fost diferențele culturale, rezultatele lor au reflectat schimbarea raporturilor de forță dintre Statele Unite și Asia. Statele Unite au obținut unele victorii în aceste dispute, însă orientarea a fost mai

mult asiatică și schimbarea echilibrului de putere a exacerbat conflictele. Statele Unite se aștepta ca guvernele asiatice să o accepte ca lider al „comunității internaționale" și să fie de acord să aplice principiile și valorile occidentale în societățile lor. Pe de altă parte, asiaticii, după cum afirma secretarul de stat Winston Lord, erau „din ce în ce mai conștienți și mai mândri de realizările lor", se așteptau să fie tratați ca egali și tindeau să vadă în Statele Unite „o dădacă internațională, dacă nu un huligan". Totuși, imperative profunde din cultura americană împing Statele Unite să fie cel puțin o dădacă, dacă nu un huligan în afacerile internaționale, așa că așteptările americanilor au intrat din ce în ce mai mult în conflict cu ale asiaticilor. Liderii japonezi și alți lideri asiatici au învățat să le spună nu omologilor lor americani, într-o gamă largă de probleme, folosind uneori versiuni asiatice politicoase ale clasicului „valea!" Punctul de cotitură simbolic în relațiile asiatico-americane a fost probabil ceea ce un înalt funcționar japonez numea „primul mare accident feroviar" în relațiile nipono-americane, care a avut loc în februarie 1994, când premierul Morihiro Hosokawa a respins ferm cererea președintelui Clinton de a fixa obiective în cifre clare pentru importurile japoneze de produse manufacturate americane. „Cu un an în urmă, nu ne-am fi putut imagina că așa ceva se poate întâmpla", comenta alt oficial japonez. Un an mai târziu, ministrul de Externe japonez sublinia această schimbare declarând că, într-o epocă de concurență economică între țări și regiuni, interesul național al Japoniei era mai important decât „simpla identitate" de membru al Occidentului[30].

Adaptarea treptată a SUA la acest nou echilibru de putere a fost reflectată de evoluția politicii americane față de Asia în anii 1990. În primul rând, recunoscând, de fapt, că le lipsea voința și/sau capacitatea de a face presiuni asupra țărilor asiatice, Statele Unite au separat domeniile în care ar fi putut avea influență de cele în care existau conflicte. Deși Clinton declarase că drepturile omului erau o prioritate principală a politicii externe americane față de China, în 1994, el a răspuns presiunilor oamenilor de afaceri americani, Taiwanului și nu numai, a separat drepturile

omului de problemele economice și a renunțat să încerce să folosească prelungirea clauzei națiunii celei mai favorizate pentru a influența comportamentul Chinei față de disidenții ei politici. În paralel, administrația a separat explicit politica de securitate față de Japonia, domeniu în care ar fi putut exercita influență, de problemele economice și de altă natură, domeniu în care existau cele mai multe conflicte cu Japonia. Statele Unite a renunțat astfel la armele pe care le-ar fi putut folosi pentru a apăra drepturile omului în China și a obține concesii comerciale din partea Japoniei.

În al doilea rând, Statele Unite a urmat, în mod constant, o politică de reciprocitate anticipată în relațiile cu țările asiatice: a făcut concesii așteptându-se ca ele să aibă ca rezultat concesii comparabile din partea asiaticilor. Această conduită a fost adesea justificată prin necesitatea de a menține un „angajament constructiv" sau un „dialog" cu țările asiatice. Totuși, de cele mai multe ori, acestea au interpretat concesiile drept semne de slăbiciune, ceea ce le-a încurajat să respingă și mai multe cereri ale Statelor Unite. Acest lucru a fost evident mai ales în ceea ce privește China, care a răspuns la separarea clauzei națiunii celei mai favorizate de îndeplinirea altor criterii printr-un nou val de încălcări ale drepturilor omului. Din cauza tendinței americanilor de a considera că relațiile „bune" sunt relațiile „de prietenie", ei sunt foarte dezavantajați față de asiatici, care consideră că relațiile „bune" sunt relațiile din care au de câștigat. Din punctul de vedere al asiaticilor, concesiile americane nu trebuie răsplătite, ci exploatate.

În al treilea rând, a apărut un adevărat tipar de soluționare a conflictelor comerciale nipono-americane. Statele Unite făceau anumite cereri și amenințau cu sancțiuni dacă Japonia nu le accepta. Urmau negocieri prelungite și, apoi, în ultimul moment, înainte ca sancțiunile să intre în vigoare, se anunța încheierea unui acord. Acordurile erau, în general, formulate atât de ambiguu încât Statele Unite puteau pretinde, în principiu, că obținuseră victoria, iar Japonia putea implementa sau nu acordul, astfel încât situația rămânea neschimbată. În mod similar, chinezii acceptau cu mare greutate să semneze declarații de principii

generale privind drepturile omului, proprietatea intelectuală sau proliferarea armelor, dar le interpretau foarte diferit de americani și își continuau politicile anterioare.

Aceste diferențe culturale și schimbarea echilibrului de putere dintre Asia și America au încurajat țările asiatice să se sprijine reciproc în conflictele cu Statele Unite. De exemplu, în 1994, aproape toată țările asiatice „de la Australia la Malaysia și Coreea de Sud" s-au solidarizat cu Japonia, când aceasta a rezistat cererii SUA de a fixa obiective clare pentru importuri. O raliere similară s-a produs simultan în favoarea acordării clauzei națiunii celei mai favorizate Chinei. Premierul japonez Hosokawa a susținut că nu puteau fi „aplicate orbește" Asiei conceptele occidentale de drepturi ale omului, iar premierul singaporez Lew Kuan Yew avertiza că, dacă vor face presiuni asupra Chinei, „Statele Unite vor rămâne singure în Pacific"[31]. Alte manifestări de solidaritate: state asiatice, africane și nu numai au sprijinit realegerea președintelui japonez al Organizației Mondiale a Sănătății, în ciuda opoziției Occidentului, iar Japonia a sprijinit candidatura unui sud-coreean la conducerea Organizației Mondiale a Comerțului împotriva candidatului american, fostul președinte al Mexicului, Carlos Salinas. Este incontestabil că, în anii 1990, în problemele transpacifice, fiecare țară din Asia de Est considera că are mult mai multe în comun cu celelalte țări din regiune decât cu SUA.

Sfârșitul Războiului Rece, creșterea numerică a interacțiunilor dintre Asia și America și declinul relativ al puterii Statelor Unite au scos la iveală conflictul cultural dintre Statele Unite și Japonia și alte societăți asiatice și le-au permis acestora să reziste presiunilor americane. Ascensiunea Chinei a reprezentat o provocare fundamentală pentru Statele Unite. Conflictele sale cu China au atins o gamă de probleme mult mai largă decât cele cu Japonia, ca, de exemplu, chestiuni economice, drepturile omului, Tibetul, Taiwanul, Marea Chinei de Sud și proliferarea armelor. În aproape nici o problemă de politică importantă, Statele Unite și China nu aveau obiective comune. Divergențele erau generale. Ca și în cazul Japoniei, aceste conflicte erau, în mare parte, înrădăcinate în

diferențele culturale dintre cele două societăți. Totuși, conflictele dintre Statele Unite și China implicau și probleme fundamentale de putere. China nu vrea să accepte conducerea sau hegemonia globală a Statelor Unite; Statele Unite nu vor să accepte conducerea sau hegemonia Chinei în Asia. De două sute de ani, Statele Unite încearcă să împiedice apariția unei puteri dominante în Europa. De aproape o sută de ani, începând cu politica „ușilor deschise" față de China, încearcă să facă același lucru în Asia de Est. Pentru a-și atinge aceste scopuri, a luptat în două războaie mondiale și într-un război rece, împotriva Germaniei imperiale, a Germaniei naziste, a Japoniei imperiale, a Uniunii Sovietice și a Chinei comuniste. Acest interes al Statelor Unite s-a păstrat și a fost reafirmat de președinții Reagan și Bush. Afirmarea Chinei ca putere regională dominantă în Asia de Est, dacă va continua, amenință acest interes prioritar al Statelor Unite. Cauza fundamentală a conflictului dintre America și China este divergența lor cu privire la viitorul echilibru de putere din Asia de Est.

Hegemonia chineză: echilibru și aliniere. Având în vedere că, în Asia de Est, există șase civilizații, optsprezece țări, economii cu creștere rapidă și mari diferențe politice, economice și sociale între țări, este greu de spus care va fi evoluția relațiilor internaționale în această regiune, la începutul secolului al XXI-lea. Ar putea apărea un ansamblu extrem de complex de relații de cooperare și de relații conflictuale între majoritatea marilor puteri și puterilor mijlocii din regiune. Pe de altă parte, s-ar putea forma un sistem internațional multipolar de mari puteri, în care China, Japonia, Statele Unite, Rusia și, poate, India se vor echilibra și vor concura între ele. O altă posibilitate este ca politica est-asiatică să fie dominată de o rivalitate bipolară susținută între China și Japonia sau între China și Statele Unite, iar celelalte țări să se alinieze cu una sau alta dintre părți sau să opteze pentru nealiniere. Este, de asemenea, posibil ca politica est-asiatică să revină la structura ei unipolară tradițională, cu o ierarhie a puterii în care Beijingul va deține supremația. Dacă China își va menține nivelul crescut

de creștere economică în secolul al XXI-lea, dacă va rămâne unită în epoca post-Deng, ea va încerca să transforme în realitate acest ultim scenariu și să devină liderul Asiei de Est. Dacă va reuși sau nu depinde de reacțiile celorlalți participanți la jocul de putere politică din Asia de Est.

Istoria, cultura, tradițiile, mărimea, dinamismul economic și imaginea de sine ale Chinei o împing să încerce să obțină hegemonia în Asia de Est. Acest obiectiv este un rezultat firesc al dezvoltării sale economice rapide. Toate celelalte mari puteri, Marea Britanie, Franța, Germania, Japonia, Statele Unite și Uniunea Sovietică, s-au angajat în expansiune spre exterior, în afirmare și imperialism, în perioadele în care au cunoscut o industrializare și o creștere economică rapide sau în perioadele imediat următoare. Nu există nici un motiv să credem că sporirea puterii economice și militare nu va avea efecte comparabile în China. Timp de două mii de ani, China a fost puterea dominantă în Asia de Est. În prezent, chinezii își afirmă din ce în ce mai mult intenția de a-și redobândi rolul istoric și de a pune capăt perioadei mult prea lungi de umilință și de subordonare față de Occident și de Japonia, care a început odată cu impunerea Tratatului de la Nanking de către Marea Britanie, în 1842.

La sfârșitul anilor 1980, China începea să-și folosească resursele economice din ce în ce mai mari pentru a dobândi putere militară și influență politică. Dacă dezvoltarea ei economică va continua, acest proces va căpăta proporții considerabile. Potrivit cifrelor oficiale, în cea mai mare parte a anilor 1980, cheltuielile militare ale Chinei au scăzut. Cu toate acestea, între 1988 și 1993, ele s-au dublat în conturi curente și au crescut cu 50% în termeni reali. Pentru 1995, era planificată o creștere cu 21%. Estimările cheltuielilor militare chineze pentru anul 1993 variază între 22 și 37 de miliarde de dolari, la ratele de schimb oficiale, și ajung până la 90 de miliarde de dolari, în termeni de paritate a puterii de cumpărare. La sfârșitul anilor 1980, China și-a schimbat strategia militară, trecând de la apărarea împotriva unei invazii într-un război de mari proporții cu Uniunea Sovietică, la o strategie regională care punea accentul pe proiecția de forțe. În conformitate

cu această schimbare, a început să-și dezvolte capacitățile navale, să achiziționeze avioane de luptă moderne, cu rază mai lungă de acțiune, să se doteze cu echipamente de realimentare cu combustibil în zbor și a decis să cumpere un portavion. A stabilit și o relație reciproc avantajoasă prin care să cumpere armament din Rusia.

China este pe cale să devină puterea dominantă în Asia de Est. Dezvoltarea economică a regiunii se orientează din ce în ce mai mult către China, fiind stimulată de creșterea economică rapidă a Chinei continentale și a celorlaltor trei Chine, precum și de contribuția decisivă a etnicilor chinezi la dezvoltarea economiilor Thailandei, Malaysiei, Indoneziei și Filipinelor. Mai amenințătoare este maniera tot mai energică în care China își afirmă pretențiile asupra Mării Chinei de Sud: a construit o bază în insulele Paracel, a luptat cu vietnamezii pentru câteva insule în 1988, a stabilit o prezență militară în reciful Mischief, din apropiere de Filipine, și a revendicat rezervele de gaze naturale din vecinătatea insulei Natuna, care aparține Indoneziei. China a încetat, de asemenea, să sprijine menținerea trupelor americane în Asia de Est și a început să se opună activ prezenței acestora. De asemenea, deși în timpul Războiului Rece a îndemnat discret Japonia să-și consolideze puterea militară, în anii de după Războiul Rece s-a arătat din ce în ce mai îngrijorată de creșterea arsenalului japonez. Acționând în maniera clasică a unei puteri regionale dominante, China încearcă să minimizeze obstacolele care stau în calea obținerii superiorității militare regionale.

Cu rare excepții, cum ar fi Marea Chinei de Sud, hegemonia chineză în Asia de Est nu va implica, probabil, o expansiune teritorială prin folosirea directă a forței militare. Totuși, ea va însemna, cel mai posibil, așteptări din partea Chinei ca alte țări est-asiatice să facă, într-o măsură mai mare sau mai mică, unele dintre următoarele lucruri sau chiar toate:

- să susțină integritatea teritorială a Chinei, controlul ei asupra Tibetului și Xinjiangului și integrarea Hong Kongului și a Taiwanului în China;

- să accepte suveranitatea chineză asupra Mării Chinei de Sud și, poate, a Mongoliei;
- să sprijine China în conflictele cu Occidentul privind problemele economice, drepturile omului, proliferarea armelor și alte chestiuni;
- să accepte superioritatea militară a Chinei în regiune și să nu se doteze cu arme nucleare sau cu arme convenționale care ar amenința această superioritate;
- să adopte politici comerciale și de investiții compatibile cu interesele chineze și care să favorizeze dezvoltarea economică a Chinei;
- să se supună conducerii chineze în probleme regionale;
- să fie deschise, în general, imigrației chineze;
- să interzică sau să suprime mișcările antichinezești în societățile lor;
- să respecte drepturile chinezilor din țările lor, inclusiv dreptul lor de a menține relații strânse cu rudele lor și cu provinciile de origine din China;
- să se abțină să încheie alianțe militare sau coaliții cu alte puteri împotriva ei;
- să încurajeze folosirea dialectului mandarin al limbii chineze pe lângă engleză și, până la urmă, în locul acesteia, ca limbă de comunicare internațională în Asia de Est.

Analiștii compară ascensiunea Chinei cu aceea a Germaniei wilhelmiene, care a devenit puterea dominantă în Europa la sfârșitul secolului al XIX-lea. Apariția unor noi mari puteri este întotdeauna foarte destabilizatoare și, dacă va avea loc, afirmarea Chinei ca o mare putere va depăși cu mult orice fenomen comparabil din ultima jumătate a mileniului al doilea. „China bulversează lumea într-o asemenea măsură", observa Lee Kuan Yew, în 1994, „încât lumea va trebui să găsească un nou echilibru în 30 sau 40 de ani. Nu putem pretinde că este vorba doar de un alt mare jucător. Este cel mai mare jucător din istoria omenirii."[32] Dacă economia chineză continuă să se dezvolte în următorul deceniu,

ceea ce pare posibil, și dacă China își păstrează unitatea în perioada de schimbare a echipei de la putere, ceea ce pare probabil, țările est-asiatice și întreaga lume vor trebui să reacționeze la afirmarea tot mai puternică a celui mai mare jucător din istoria omenirii.

În general, statele pot reacționa la ascensiunea unei noi puteri într-unul din următoarele două moduri sau într-o modalitate care le combină pe acestea. Individual sau în coaliție cu alte state, ele pot încerca să-și asigure securitatea opunându-se puterii emergente, stăvilindu-i influența și, la nevoie, purtând un război pentru a o învinge. Pe de altă parte, statele pot încerca să i se ralieze, să se pună de acord cu ea și să adopte o poziție secundară sau de subordonare în raport cu ea, în speranța că interesele lor fundamentale vor fi protejate. O a treia posibilitate este ca statele să încerce o combinație între echilibrare și aliniere, dar aceasta prezintă riscul de a stârni animozitatea noii puteri și de a rămâne descoperiți în fața ei. Potrivit teoriei occidentale a relațiilor internaționale, contraponderea este, de obicei, preferabilă și, de fapt, a fost folosită mai frecvent decât alinierea. Iată ce spunea Stephen Walt:

> În general, calculele intențiilor ar trebui să încurajeze statele să contrabalanseze noua putere. Ralierea este riscantă pentru că necesită încredere; o țară ajută o putere dominantă în speranța că aceasta va rămâne binevoitoare. Este mai sigur să îi opună o contrapondere, în caz că aceasta se dovedește agresivă. Mai mult, alinierea cu cei mai slabi îi crește influența în coaliția rezultată, căci aceștia au mai multă nevoie de ajutor.[33]

Analiza lui Walt cu privire la formarea alianțelor în Asia de Sud-Vest arăta că statele au încercat aproape întotdeauna să se opună amenințărilor externe. De asemenea, s-a presupus, în general, că acest comportament a caracterizat relațiile dintre statele europene în cea mai mare parte a istoriei moderne, cele câteva puteri schimbându-și alianțele pentru a echilibra și a limita amenințările reprezentate de Filip al II-lea, Ludovic al XIV-lea, Frederic cel Mare,

Napoleon, de kaizer și de Hitler. Totuși, Walt admite că statele pot alege alinierea „în unele condiții" și, după cum susține Randall Schweller, statele revizioniste se vor ralia, probabil, unei puteri în ascensiune deoarece sunt nemulțumite și speră să aibă de câștigat din schimbările de status quo[34]. În plus, după cum sugerează Walt, ralierea necesită o anumită încredere că intențiile statului mai puternic nu sunt răuvoitoare.

În procesul de echilibrare a puterii, statele pot juca roluri primare sau secundare. În primul rând, statul A poate încerca să contrabalanseze puterea statului B, pe care îl percepe ca potențial adversar, formând alianțe cu statele C și D, dezvoltându-și puterea militară și de altă natură (ceea ce va duce, probabil, la o cursă a înarmării) sau combinând aceste metode. În această situație, statele A și B sunt rivali *primari* care se echilibrează reciproc. În al doilea rând, statul A poate să nu considere nici un stat drept adversar imediat, dar poate avea interesul să favorizeze un echilibru de putere între statele B și C, căci oricare dintre acestea ar putea deveni o amenințare pentru el dacă ar acumula prea multă putere. În această situație, statul A exercită un echilibru *secundar* față de statele B și C, care pot exercita un echilibru primar unul față de altul.

Cum vor reacționa statele față de China, dacă aceasta începe să se afirme ca putere hegemonică în Asia de Est? Fără îndoială, reacțiile vor fi foarte diverse. China a definit Statele Unite drept principalul ei dușman, așadar tendința predominantă a SUA va fi să joace un rol de echilibrare primară și să prevină hegemonia chineză. Asumarea unui asemenea rol ar fi conformă cu preocuparea tradițională a SUA de a preveni dominarea Europei sau a Asiei de o singură putere. Acest obiectiv nu mai este de actualitate în Europa, dar ar putea rămâne valabil în Asia. O federație laxă în Europa de Vest, cu legături culturale, politice și economice strânse cu Statele Unite, nu va amenința securitatea americană. În schimb, o Chină unificată, puternică și ambițioasă ar putea s-o amenințe. Este oare în interesul americanilor să fie pregătiți să poarte un război, daca va fi nevoie, pentru a împiedica China să dobândească

hegemonia în Asia de Est? Dacă economia chineză continuă să se dezvolte, ascensiunea Chinei ar putea fi cea mai importantă problemă de securitate cu care se vor confrunta responsabilii politici americani la începutul secolului al XXI-lea. Dacă Statele Unite vor să împiedice China să domine Asia de Est, vor trebui să reorienteze alianța lor cu Japonia în acest scop, să stabilească relații militare strânse cu alte țări asiatice și să-și sporească prezența militară în Asia și capacitatea de a transporta forțe militare pe acest continent. Dacă Statele Unite nu vor să lupte împotriva hegemoniei chineze, vor trebui să renunțe la universalism, să învețe să accepte această hegemonie și o reducere importantă a capacității lor de a influența evenimentele de cealaltă parte a Pacificului. Fiecare dintre aceste opțiuni implică mari costuri și riscuri. Cel mai mare pericol este ca Statele Unite să nu facă o alegere clară și să intre într-un război cu China fără să analizeze atent dacă acesta este în interesul ei și fără să fie pregătită să poarte un asemenea război în mod eficient.

Teoretic, Statele Unite ar putea încerca să stăvilească puterea Chinei jucând un rol de echilibrare secundară dacă o altă mare putere ar acționa ca rival primar al acesteia. Singurul rival posibil este Japonia, iar asumarea acestui rol ar necesita mari schimbări în politica japoneză: intensificarea reînarmării, achiziționarea de arme nucleare și o competiție activă cu China, pentru a obține sprijinul altor puteri asiatice. Deși Japonia ar putea fi dispusă să facă parte dintr-o coaliție condusă de Statele Unite pentru a contracara China, ceea ce nu este sigur, este improbabil ca ea să devină rivalul primar al acesteia. În plus, Statele Unite nu a părut a manifesta interes, nici capacitate să joace un rol de echilibrare secundară. La începutul istoriei sale, când era încă o țară mică, a încercat să joace acest rol în epoca napoleoniană și a sfârșit prin a purta războaie atât cu Marea Britanie, cât și cu Franța. În prima parte a secolului XX, Statele Unite au făcut eforturi minime pentru a sprijini echilibrul între țările europene și între cele asiatice, iar consecința a fost implicarea în două războaie mondiale, pentru a restabili echilibrul distrus. În timpul Războiului Rece, Statele

Unite nu a avut de ales și a trebuit să devină adversarul principal al Uniunii Sovietice. Așadar, Statele Unite, ca mare putere, nu a jucat niciodată un rol de echilibrare secundară. Un asemenea rol presupune subtilitate, flexibilitate, ambiguitate și chiar viclenie. SUA ar putea fi nevoită să schimbe tabăra sau să refuze să sprijine un stat care, potrivit valorilor americane, pare să acționeze corect din punct de vedere moral, sau chiar să i se opună, și să sprijine un stat care acționează incorect din punct de vedere moral. Chiar dacă Japonia ar deveni rivalul primar al Chinei, capacitatea Statelor Unite de a sprijini acest echilibru este îndoielnică. Statele Unite este mult mai capabilă să se mobilizeze direct împotriva unei amenințări existente decât să echilibreze două amenințări potențiale. În sfârșit, este probabil ca, printre puterile asiatice, să existe o tendință de aliniere, care ar împiedica Statele Unite să devină un factor de echilibrare secundar în regiune.

În măsura în care alinierea depinde de încredere, rezultă trei situații. În primul rând, alinierea este mai probabilă între state care fac parte din aceeași civilizație sau care au elemente culturale comune decât între state care nu au afinități culturale. În al doilea rând, nivelul de încredere variază în funcție de context. Un băiat se va alătura fratelui său mai mare în confruntările cu alți băieți, dar va avea mai puțină încredere în el când vor fi singuri acasă. Prin urmare, interacțiunile mai frecvente între state din civilizații diferite vor încuraja alinierea în interiorul civilizațiilor. În al treilea rând, tendințele de aliniere și de echilibrare pot varia de la o civilizație la alta, deoarece nivelul de încredere dintre membrii lor diferă. De exemplu, răspândirea situației în care predomină echilibrarea în Orientul Mijlociu poate reflecta nivelul de încredere scăzut din culturile arabe și din alte culturi din regiune.

Pe lângă acești factori, înclinația spre aliniere sau spre echilibrare va fi influențată și de așteptările și preferințele în ceea ce privește distribuția puterii. Societățile europene au trecut printr-o fază de absolutism, dar au evitat imperiile birocratice sau „despotismele orientale“ care au caracterizat Asia, în cea mai mare parte a istoriei sale. Feudalismul a constituit o bază pentru

pluralism și pentru ideea că o anumită dispersie a puterii era firească și de dorit. Așadar, un echilibru între puteri era considerat firesc și de dorit și la nivel internațional, iar oamenii de stat aveau responsabilitatea de a-l proteja și de a-l menține. Prin urmare, când echilibrul era amenințat, reechilibrarea era necesară pentru a-l restabili. Pe scurt, modelul european de societate internațională reflecta modelul european de societate internă.

În imperiile birocratice asiatice, dimpotrivă, nu prea era loc pentru pluralism social sau politic și pentru împărțirea puterii. În China, alinierea pare să fi fost mult mai importantă decât contrabalansarea în comparație cu Europa. În anii 1920, Lucian Pye nota că „despoții războinici încercau mai întâi să afle ce ar fi avut de câștigat dacă se aliau cu cei puternici și abia după aceea analizau beneficiile unei alianțe cu cei slabi. [...] pentru despoții războinici chinezi, autonomia nu era valoarea supremă, așa cum era în calculele europene tradiționale ale echilibrului de putere; deciziile lor se bazau pe asocierea cu cei puternici." Potrivit lui Avery Goldstein, ralierea a caracterizat politica în China comunistă între 1949 și 1966, când structura autorității era relativ clară. Apoi, când revoluția culturală a creat condiții de cvasianarhie și incertitudine în ceea ce privește autoritatea și a amenințat supraviețuirea actorilor politici, echilibrarea a început să predomine[35]. Se poate crede că restaurarea unei structuri de autoritate mai clar definite după 1978 a readus în atenție, de asemenea, alinierea ca model dominant de comportament politic.

De-a lungul istoriei, chinezii nu au făcut o distincție clară între afacerile interne și cele externe. „Imaginea lor despre ordinea mondială nu era decât un corolar al ordinii interne chineze, deci o proiecție extinsă a identității civilizației chineze", despre care „se credea că se reproduce în cercuri concentrice din ce în ce mai largi, fiind ordinea cosmică corectă." După cum spunea Roderick MacFarquhar, „viziunea chineză tradițională despre lume reflecta viziunea confucianistă despre societate ca un sistem ierarhic bine organizat. Statele și monarhii străini erau considerați vasalii

Imperiului de Mijloc: «Nu sunt doi sori pe cer, nu pot fi doi împărați pe pământ»". Drept urmare, chinezii nu au fost favorabili „conceptelor de securitate multipolare sau chiar multilaterale". În general, asiaticii sunt dispuși să „accepte o ierarhie" în relațiile internaționale, iar războaie pentru hegemonie, de tip european, nu au existat în istoria Asiei de Est. În Asia nu a existat nici un sistem funcțional de echilibru de putere, așa cum a existat în Europa. Până la sosirea puterilor occidentale, la mijlocul secolului al XIX-lea, relațiile internaționale în Asia de Est erau sinocentrice, celelalte țări aflându-se în diferite grade de subordonare, de cooperare sau de autonomie față de Beijing[36]. Bineînțeles, idealul confucianist de ordine mondială nu s-a realizat niciodată pe deplin. Cu toate acestea, modelul asiatic de politică internațională, bazat pe ierarhia de putere, contrastează puternic cu modelul european bazat pe echilibrul de putere.

Ca o consecință a acestei imagini despre ordinea mondială, înclinația chinezilor spre aliniere în politica internă se manifestă și în relațiile internaționale. Gradul în care ea influențează politica externă a diferitelor state depinde de măsura în care acestea împărtășesc cultura confucianistă și de relațiile lor istorice cu China. Din punct de vedere cultural, Coreea are multe în comun cu China și, de-a lungul istoriei, a înclinat spre aceasta. Pentru Singapore, China comunistă a fost un dușman în timpul Războiului Rece. Totuși, în anii 1980, Singapore a început să-și schimbe atitudinea și conducătorii săi au susținut energic că Statele Unite și alte țări trebuiau să accepte puterea Chinei. Date fiind populația ei chineză numeroasă și tendințele antioccidentale ale conducătorilor ei, Malaysia a înclinat, de asemenea, puternic spre China. Thailanda și-a păstrat independența în secolele al XIX-lea și XX, adaptându-se imperialismului european și japonez, și și-a manifestat intenția de a proceda la fel în raport cu China, o înclinație întărită de amenințarea potențială pe care o reprezintă Vietnamul pentru securitatea ei.

Indonezia și Vietnamul sunt țările din Asia de Sud-Est cele mai înclinate să contrabalanseze și să limiteze puterea Chinei.

Indonezia este mare, musulmană și îndepărtată de China, dar, fără ajutorul altor țări, nu poate împiedica China să-și impună controlul asupra Mării Chinei de Sud. În toamna lui 1995, Indonezia și Australia au încheiat un acord de securitate prin care se angajau să se consulte reciproc în cazul în care securitatea lor ar fi fost amenințată. Deși ambele părți au negat că ar fi fost vorba de o înțelegere antichineză, ele au identificat China drept sursa cea mai probabilă de posibile provocări ostile[37]. Vietnamul are o cultură predominant confucianistă, dar, de-a lungul istoriei, a avut relații extrem de încordate cu China și, în 1979, a dus chiar un război de scurtă durată cu ea. Atât Vietnamul, cât și China au revendicat suveranitatea asupra insulelor Spratly, iar flotele lor militare s-au înfruntat de mai multe ori în anii 1970 și 1980. La începutul anilor 1990, capacitățile militare ale Vietnamului scăzuseră față de cele ale Chinei. Prin urmare, Vietnamul are mai multe motive decât oricare alt stat asiatic să caute parteneri pentru a echilibra puterea Chinei. Admiterea sa în ASEAN și normalizarea relațiilor sale cu Statele Unite, în 1995, au fost doi pași în această direcție. Date fiind diferențele de poziție din cadrul ASEAN și reticența acestei asociații de a provoca China, este extrem de improbabil că ea se va transforma într-o alianță antichineză sau că va acorda un sprijin substanțial Vietnamului într-o confruntare cu China. Statele Unite ar fi mai dispuse să stăvilească puterea Chinei, dar, la mijlocul anilor 1990, nu era încă clar cât de departe ar merge, dacă China ar încerca să-și impună controlul asupra Mării Chinei de Sud. La urma urmelor, pentru Vietnam „răul cel mai mic" ar putea fi să ajungă la un acord cu China și să accepte finlandizarea, care deși „i-ar răni mândria [...], i-ar putea garanta supraviețuirea"[38].

În anii 1990, aproape toate țările din Asia de Est, cu excepția Chinei și a Coreii de Nord, își exprimau sprijinul pentru menținerea prezenței militare americane în regiune. Totuși, în practică, cu excepția Vietnamului, ele tind să se pună de acord cu China. Bazele navale și aeriene americane din Filipine au fost desființate, iar în Okinawa a crescut opoziția față de prezența numeroaselor

forțe militare americane pe insulă. În 1994, Thailanda, Malaysia și Indonezia au respins cererile SUA de a găzdui în apele lor teritoriale șase nave de aprovizionare ca bază plutitoare, pentru a facilita intervenția militară în Asia de Sud-Est sau de Sud-Vest. Într-o altă manifestare de respect față de China, la prima sa reuniune, Forumul Regional al ASEAN a acceptat cererea acesteia ca problema insulelor Spratly să nu fie discutată, iar, în 1995, ocuparea de către China a recifului Mischief, din apropierea Filipinelor, nu a stârnit protestele nici unei alte țări din ASEAN. În 1995–1996, când China a amenințat verbal și militar Taiwanul, guvernele asiatice au răspuns din nou printr-o tăcere asurzitoare. Înclinația lor spre aliniere era bine rezumată de Michael Oksenberg: „Liderii asiatici își fac griji că echilibrul de putere s-ar putea schimba în favoarea Chinei, dar, anticipând cu neliniște viitorul, nu vor să înfrunte Beijingul acum" și „nu se vor alătura Statelor Unite într-o cruciadă împotriva Chinei"[39].

Ascensiunea Chinei va reprezenta o provocare majoră pentru Japonia, iar japonezii vor fi extrem de divizați în legătură cu strategia pe care țara lor ar trebui s-o adopte. Ar trebui, oare, să încerce să se înțeleagă cu China, poate printr-un schimb în care Chinei i s-ar recunoaște dominația militară, iar Japoniei i s-ar recunoaște supremația economică? Ar trebui să încerce să dea un nou sens și o nouă vigoare alianței nipono-americane, ca nucleu al unei coaliții care să contrabalanseze și să limiteze puterea Chinei? Sau ar trebui să încerce să-și dezvolte propria putere militară, pentru a-și apăra interesele împotriva unei eventuale invazii chineze? Japonia va evita probabil cât de mult va putea să răspundă clar la aceste întrebări.

Pentru a echilibra puterea Chinei, alianța militară nipono-americană este esențială. Japonia ar putea accepta, încetul cu încetul, reorientarea alianței în acest scop, dar aceasta ar depinde de încrederea ei în: (1) capacitatea Statelor Unite de a rămâne singura superputere mondială și de a-și păstra rolul de lider activ în afacerile mondiale; (2) angajamentul Statelor Unite de a-și

menține prezența în Asia și de a combate eforturile Chinei de extindere a influenței; (3) capacitatea Statelor Unite și a Japoniei de a limita puterea Chinei fără costuri economice mari și fără riscuri majore de a provoca un război.

În absența unei demonstrații puternice (de altfel, improbabilă) de hotărâre și angajament din partea Statelor Unite, Japonia va încerca, probabil, să se înțeleagă cu China. Cu excepția anilor 1930 și1940, când a urmat o politică unilaterală de cucerire în Asia de Est, cu consecințe dezastruoase, Japonia a încercat, de-a lungul istoriei, să-și asigure securitatea aliindu-se cu puterea dominantă. Chiar în anii 1930, s-a aliat cu puterile Axei, pentru că i se părea forța ideologico-militară cea mai dinamică în politica mondială. Anterior, la începutul secolului, încheiase o alianță cu Marea Britanie, fiindcă aceasta era puterea dominantă în afacerile mondiale. În anii 1950, s-a asociat cu Statele Unite deoarece erau cea mai puternică țară din lume, care îi putea asigura securitatea. Asemenea chinezilor, japonezii consideră că politica internațională este ierarhică, pentru că așa este politica lor internă. După cum spunea un cunoscut specialist japonez:

> Când japonezii se gândesc la locul țării lor în cadrul comunității internaționale, modelele japoneze interne oferă adesea analogii. Japonezii tind să creadă că ordinea internațională este o expresie externă a modelelor culturale din societatea japoneză, care este caracterizată de importanța acordată structurilor organizate pe verticală. O asemenea imagine despre ordinea internațională a fost influențată de relațiile pe care Japonia le-a avut mult timp cu China, în perioada premodernă (un sistem tributar).

Prin urmare, în ceea ce privește alianțele, Japonia „a ales, în general, alinierea, nu echilibrarea" și „alianța cu puterea dominantă"[40]. Potrivit unui occidental care locuiește de mult timp în această țară, japonezii „sunt mai prompți decât majoritatea

popoarelor în a se înclina în fața unei puteri superioare și în a coopera cu aceia pe care îi consideră superiori din punct de vedere moral [...] și se indignează extrem de repede în fața abuzurilor țcomise de un hegemon slab moralmente, care bate în retragere". Pe măsură ce rolul SUA în Asia va scădea și China va deveni puterea dominantă, politica japoneză se va adapta în consecință. De fapt, a și început să o facă. După cum observa Kishore Mahbubani, întrebarea-cheie în relațiile sino-japoneze poate suna astfel: „Cine este numărul unu?" Răspunsul devine din ce în ce mai clar. „Nu vor exista declarații sau înțelegeri explicite, dar a fost semnificativ faptul că împăratul Japoniei a ales să viziteze China în 1992, într-o perioadă în care Beijingul era încă relativ izolat pe scena internațională."[41]

La modul ideal, poporul și liderii japonezi ar prefera, fără îndoială, menținerea situației din ultimele câteva decenii și rămânerea sub protecția Statelor Unite ca putere dominantă. Totuși, cu cât implicarea SUA în Asia va scădea, forțele interne care cer „reasiatizarea" Japoniei vor deveni din ce în ce mai puternice și japonezii vor sfârși prin a accepta ca inevitabilă restaurarea dominației Chinei asupra Asiei de Est. De exemplu, când au fost întrebați, în 1994, ce țară va avea cea mai mare influență în Asia în secolul XXI, 44% dintre japonezi au indicat China, 30% Statele Unite și doar 16% Japonia[42]. Un înalt funcționar de stat japonez prezicea în 1995 că Japonia va avea „disciplina" să se adapteze ascensiunii Chinei. El se întreba apoi dacă și Statele Unite o vor avea. Predicția sa inițială este plauzibilă; răspunsul la întrebarea sa ulterioară este incert.

Hegemonia chineză va reduce instabilitatea și conflictele în Asia de Est. Ea va reduce și influența americană și occidentală în această regiune și va obliga Statele Unite să accepte ceea ce au încercat să prevină de-a lungul istoriei lor: dominarea unei regiuni-cheie a lumii de către o altă putere. Totuși, măsura în care această hegemonie amenință interesele altor țări asiatice sau ale Statelor Unite depinde în parte de ceea ce se întâmplă în China.

Creșterea economică generează putere militară și influență politică, dar poate stimula și dezvoltarea politică și evoluția către o formă de politică mai deschisă, pluralistă și poate chiar democratică. Se poate spune că ea a avut deja acest efect în Coreea de Sud și în Taiwan. În ambele țări, totuși, liderii politici care au militat cel mai activ pentru democrație au fost creștini.

Moștenirea confucianistă a Chinei, care pune accentul pe autoritate, ordine, ierarhie și pe supremația colectivității asupra individului, creează obstacole în calea democratizării. Totuși, creșterea economică generează, în sudul Chinei, din ce în ce mai multă prosperitate și duce la apariția unei burghezii dinamice, la acumularea de putere economică nesupusă controlului guvernamental și la dezvoltarea rapidă a clasei de mijloc. În plus, chinezii sunt profund implicați în alte țări, prin comerț, investiții și educație. Toate acestea creează o bază socială pentru evoluția către pluralismul politic.

Condiția prealabilă pentru deschiderea politică este, de regulă, venirea la putere a unor elemente reformatoare provenite din sistemul autoritar. Se va întâmpla acest lucru în China? Probabil nu în cazul primului succesor al lui Deng, poate în cazul celui de-al doilea. În noul secol ar putea apărea, în sudul Chinei, grupuri cu programe politice care vor fi, de fapt, chiar dacă nu și cu numele, germeni de partide politice și care vor avea probabil legături strânse cu chinezii din Taiwan, Hong Kong și Singapore și care vor fi sprijinite de ei. Dacă vor apărea asemenea mișcări în sudul Chinei și dacă o facțiune reformistă va lua puterea la Beijing, s-ar putea produce și tranziția politică. Democratizarea i-ar putea încuraja pe politicieni să facă apeluri naționaliste, ceea ce ar crește riscul unui război, dar, pe termen lung, un sistem politic pluralist stabil în China i-ar facilita relațiile cu alte puteri.

Poate că, după cum sugera Friedberg, trecutul Europei este viitorul Asiei, dar este mai probabil ca trecutul Asiei să fie și viitorul ei. Asia trebuie să aleagă între a echilibra puterea cu prețul conflictului sau a asigura pacea cu prețul hegemoniei. Societățile occidentale ar putea alege conflictul și echilibrul. Istoria, cultura

și raportul de forțe real sugerează că Asia va alege pacea și hegemonia. Era care a început odată cu amestecul occidental din anii 1840 și 1850 se încheie, China își recapătă rolul de hegemon regional și Orientul ocupă locul care i se cuvine în lume.

Civilizații și state nucleu: noi alianțe

În lumea multipolară și multicivilizațională de după Războiul Rece nu mai există o linie de separare clară. Cu toate acestea, atâta timp cât expansiunea demografică musulmană și creșterea economică asiatică vor continua, conflictele dintre Occident și civilizațiile rivale vor fi mai importante în politica globală decât alte linii de clivaj. Guvernele țărilor musulmane vor deveni, probabil, din ce în ce mai puțin favorabile Occidentului și vor avea loc conflicte intermitente, mai mult sau mai puțin violente, între grupările islamice și societățile occidentale. Relațiile dintre Statele Unite, pe de o parte, și China, Japonia și alte state asiatice, pe de altă parte, vor fi foarte încordate și ar putea izbucni un mare război dacă Statele Unite va încerca să conteste hegemonia Chinei în Asia.

În aceste condiții, legătura confucianisto-islamică se va păstra și poate chiar se va dezvolta. În stabilirea acestei conexiuni, cooperarea dintre țările musulmane și sinice ostile Occidentului, în ceea ce privește proliferarea armelor, drepturile omului și alte chestiuni a jucat un rol esențial. Nucleul ei au fost relațiile strânse dintre Pakistan, Iran și China, care s-au cristalizat la începutul anilor 1990, odată cu vizitele președintelui Yang Shangkun în Iran și ale președintelui Rafsanjani în Pakistan și China. Aceste vizite „indicau apariția unei alianțe incipiente între Pakistan, Iran și China". În drum spre China, președintele Rafsanjani declara la Islamabad că între Iran și Pakistan exista „o alianță strategică" și că un atac împotriva Pakistanului va fi considerat un atac împotriva Iranului. În același spirit, Benazir Bhutto a vizitat Iranul și China imediat după ce a devenit prim-ministru, în octombrie 1993. Cooperarea dintre cele trei țări a inclus schimburi regulate

între responsabilii politici, militari și guvernamentali și eforturi comune în diverse domenii, civile și militare, ca, de exemplu, în producția de armament, pe lângă transferurile de arme din China către celelalte state. Dezvoltarea acestei relații a fost sprijinită puternic de pakistanezii care aparțineau școlilor de gândire „independentistă" și „musulmană" în materie de politică externă, favorabili formării unei axe „Teheran-Islamabad-Beijing", în timp ce, la Teheran, s-a susținut că „natura unică a lumii contemporane" impune „o cooperare strânsă și substanțială" între Iran, China, Pakistan și Kazahstan. La mijlocul anilor 1990, exista o alianță de facto între cele trei țări, care își avea rădăcinile în opoziția față de Occident, în îngrijorările privind pericolul reprezentat de India pentru securitatea lor și în dorința de a contracara influența Turciei și a Rusiei în Asia Centrală[43].

Vor forma aceste trei state nucleul unei grupări mai largi de țări musulmane și asiatice? Potrivit lui Graham Fuller, „o alianță confucianisto-islamică neoficială s-ar putea forma nu pentru că Mahomed și Confucius sunt antiocccidentali, ci pentru că aceste culturi oferă populației un mijloc de exprimare a nemulțumirilor provocate de probleme pentru care Occidentul este considerat parțial vinovat. Dominația politică, militară, economică și culturală a Occidentului deranjează din ce în ce mai mult într-o lume în care statele consideră că «nu sunt obligate să mai suporte»." Apelul cel mai fervent în favoarea unei asemenea cooperări era lansat de Mu'ammar al-Gaddafi, care declara, în martie 1994:

> Noua ordine mondială înseamnă că evreii și creștinii îi controlează pe musulmani și, dacă vor putea, vor domina apoi confucianismul și alte religii, în India, China și Japonia. [...]
>
> Creștinii și evreii spun acum: am fost hotărâți să zdrobim comunismul, iar Occidentul trebuie să zdrobească acum Islamul și confucianismul.
>
> Sperăm astăzi să asistăm la o confruntare între China, care conduce tabăra confucianistă, și Statele Unite, care conduc tabăra cruciaților creștini. Nu putem decât să fim împotriva cruciaților. Suntem de partea confucianiștilor; aliindu-ne cu ei și luptând alături de ei într-un singur front internațional, vom elimina dușmanul nostru comun.
>
> Așadar, noi, musulmanii, vom susține China în lupta ei împotriva dușmanului nostru comun. [...]
>
> Îi dorim Chinei victorie. [...][44]

Cu toate acestea, entuziasmul pentru o alianță antioccidentală strâns unită între statele confucianiste și statele islamice a fost mai degrabă reținut de partea chineză, președintele Jiang Zemin declarând, în 1995, că țara lui nu va încheia o alianță cu nici o țară. Această poziție reflecta probabil concepția clasică chineză potrivit căreia, în calitatea ei de Imperiu de Mijloc, de putere centrală, China nu are nevoie de aliați oficiali și este în interesul altor țări să coopereze cu ea. Pe de altă parte, date fiind conflictele Chinei cu Occidentul, ea va aprecia un parteneriat cu alte state antioccidentale, cele mai multe și mai influente dintre acestea fiind state islamice. În plus, nevoia crescândă de petrol a Chinei o va împinge, probabil, să-și dezvolte relațiile cu Iranul, Irakul și Arabia Saudită, precum și cu Kazahstanul și Azerbaidjanul. O asemenea axă arme-contra-petrol, observa un expert în energie, în 1994, „nu va mai fi la ordinele Londrei, Parisului sau ale Washingtonului"[45].

Relațiile celorlaltor civilizații și ale statelor lor nucleu cu Occidentul și rivalii lui vor varia considerabil. Civilizațiile sudice, America Latină și Africa, nu au state nucleu, au fost și sunt dependente de Occident și sunt relativ slabe din punct de vedere militar și economic (deși situația se schimbă rapid în America Latină). În relațiile lor cu Occidentul, ele vor evolua probabil în direcții opuse. America Latină este apropiată cultural de Occident. În anii 1980 și 1990, sistemele ei politice și economice au devenit din ce în ce mai asemănătoare celor occidentale. Cele două state latino-americane care încercaseră să achiziționeze arme nucleare au renunțat la aceste planuri. Fiind civilizația cea mai puțin

înarmată dintre toate, America Latină ar putea să fie deranjată de dominația militară a Statelor Unite, dar nu manifestă nici o intenție de a o contesta. Ascensiunea rapidă a protestantismului în multe societăți latino-americane le face să semene mai mult cu societățile mixte catolico-protestante din Occident și creează noi legături religioase între America Latină și Occident, pe lângă legăturile deja existente care trec prin Roma. În sens invers, afluxul de mexicani, cubanezi și caraibieni în Statele Unite și impactul hispanicilor asupra societății americane favorizează, de asemenea, convergența culturală. Principalele probleme conflictuale dintre America Latină și Occident, care, de fapt, înseamnă Statele Unite, sunt imigrația, drogurile și terorismul generat de ele și integrarea economică (admiterea statelor latino-americane în NAFTA/extinderea acordurilor latino-americane, precum Mercosur și Pactul Andin). După cum arată problemele apărute în legătură cu intrarea Mexicului în NAFTA, mariajul civilizațiilor latino-americană și occidentală nu va fi ușor de realizat, va necesita, probabil, cea mai mare parte a secolului al XXI-lea și ar putea să nu se consume niciodată. Totuși, diferențele dintre America Latină și Occident rămân mici în comparație cu diferențele dintre Occident și alte civilizații.

Relațiile Occidentului cu Africa ar trebui să fie doar puțin mai încordate decât cele cu America Latină, în primul rând pentru că Africa este foarte slabă. Totuși, există câteva probleme importante. Spre deosebire de Brazilia și Argentina, Africa de Sud nu și-a abandonat programul nuclear; a distrus armele pe care le fabricase deja. Aceste arme fuseseră produse de un guvern alb pentru a descuraja atacurile străine împotriva apartheidului, iar acel guvern nu a vrut să i le lase unui guvern negru, care le-ar fi putut folosi în alte scopuri. Cu toate acestea, capacitatea de a fabrica arme nucleare nu poate fi distrusă și este posibil ca un guvern postapartheid să construiască un nou arsenal nuclear, pentru a asigura Africii de Sud rolul de stat nucleu al civilizației africane și pentru a împiedica Occidentul să intervină în Africa. Drepturile omului, imigrația, problemele economice și terorismul sunt și ele

pe ordinea de zi în discuțiile dintre Occident și Africa. În ciuda eforturilor Franței de a menține legături strânse cu fostele ei colonii, în Africa pare să aibă loc un proces de dezoccidentalizare de lungă durată, interesul și influența puterilor occidentale scad, cultura indigenă se reafirmă, iar în cultura Africii de Sud elementele afrikanere și engleze sunt subordonate treptat celor africane. În timp ce America Latină devine mai occidentală, Africa se îndepărtează de Occident. Totuși, amândouă rămân, în moduri diferite, dependente de Occident și, cu excepția voturilor de la ONU, nu pot influența decisiv echilibrul dintre Occident și rivalii săi.

Evident, nu același lucru se poate spune despre cele trei civilizații „oscilante". Statele lor nucleu sunt actori principali pe scena internațională și vor avea, probabil, relații complexe, ambivalente și fluctuante cu Occidentul și rivalii săi. Ele vor avea, de asemenea, relații schimbătoare unele cu altele. Așa cum am arătat, în timp, cu multă neliniște și după o autoanaliză amănunțită, Japonia se va îndepărta probabil de Statele Unite și se va apropia de China. Asemenea altor alianțe transcivilizaționale din timpul Războiului Rece, legăturile de securitate ale Japoniei cu Statele Unite vor slăbi, deși nu vor fi rupte niciodată oficial. Relațiile ei cu Rusia vor rămâne dificile atâta timp cât aceasta din urmă refuză să facă un compromis cu privire la Insulele Kurile, pe care le-a ocupat în 1945. La sfârșitul Războiului Rece, această problemă ar fi putut fi rezolvată, dar ocazia a trecut repede din cauza ascensiunii naționalismului rus, Statele Unite nemaiavând motive să susțină revendicarea Japoniei în viitor, așa cum au făcut-o în trecut.

În ultimele decenii ale Războiului Rece, China a jucat eficient „cartea chineză" împotriva Uniunii Sovietice și a Statelor Unite. În lumea de după Războiul Rece, Rusia are o „carte rusă" de jucat. O alianță între Rusia și China ar înclina decisiv balanța euroasiatică în defavoarea Occidentului și ar reînvia neliniștile provocate de relațiile sino-sovietice în anii 1950. Dacă Rusia ar coopera strâns cu Occidentul, ea ar contribui la contrabalansarea legăturii confucianisto-islamice în problemele globale și ar redeștepta în China temerile din timpul Războiului Rece, legate de o posibilă invazie

din nord. Totuși, Rusia are și probleme cu aceste două civilizații învecinate. Cele cu Occidentul tind să fie probleme pe termen mai scurt. Ele sunt o consecință a sfârșitului Războiului Rece și a nevoii de a redefini echilibrul dintre Rusia și Occident și de a ajunge la un acord cu privire la egalitatea fundamentală dintre ele și la sferele lor de influență. În practică, aceasta ar însemna:

1. acceptarea de către Rusia a extinderii Uniunii Europene și a NATO, pentru a include statele catolice și protestante din Europa Centrală și de Est, și angajamentul Occidentului de a nu extinde NATO mai departe, în afară de cazul în care Ucraina s-ar diviza;
2. un tratat de parteneriat între Rusia și NATO care să includă angajamente de neagresiune, consultări regulate pe probleme de securitate, eforturi comune pentru a evita cursa înarmării și negocierea unor acorduri de control al armelor adaptate nevoilor lor de securitate din perioada de după Războiul Rece;
3. recunoașterea de către Occident a rolului Rusiei de principal responsabil cu menținerea securității între țările ortodoxe și în regiunile unde predomină ortodoxia;
4. recunoașterea de către Occident a problemelor de securitate reale și potențiale cu care Rusia se confruntă din partea popoarelor musulmane aflate la sud de ea și acceptarea revizuirii tratatului privind forțele armate convenționale în Europa și a altor măsuri pe care Rusia ar putea avea nevoie să le ia pentru a face față acestor amenințări;
5. un acord între Rusia și Occident pentru a coopera de pe poziții egale, în probleme care implică deopotrivă interese occidentale și ortodoxe, cum ar fi Bosnia.

Dacă se ajunge la o înțelegere pe aceste baze sau pe baze similare, nici Rusia, nici Occidentul nu vor reprezenta, probabil, o amenințare pe termen lung unul pentru securitatea celuilalt. Europa și Rusia sunt societăți mature demografic, cu rate de natalitate scăzute și cu o medie de vârstă din ce în ce mai mare;

asemenea societăți nu au vigoarea necesară pentru a se lansa într-o politică expansionistă, ofensivă.

În perioada imediat următoare Războiului Rece, relațiile ruso-chineze au devenit mult mai apropiate. Disputele frontaliere au fost rezolvate; forțele militare de o parte și de alta ale frontierei au fost reduse; schimburile comerciale s-au dezvoltat; fiecare din părți a încetat să își mai îndrepte rachete nucleare spre cealaltă, iar miniștrii de Externe au analizat interesele comune în combaterea fundamentalismului islamic. Mai important, Rusia a găsit în China un client cu dare de mână, dornic să cumpere echipamente și tehnologii militare, inclusiv tancuri, avioane de luptă, bombardiere cu rază lungă de acțiune și rachete sol-aer[46]. Pentru Rusia, această destindere a relațiilor a reprezentat atât o decizie conștientă de a coopera cu China, pe care o considera „partenerul" ei asiatic, dată fiind răceala persistentă a relațiilor ei cu Japonia, cât și o reacție la conflictele ei cu Occidentul, cu privire la extinderea NATO, la reformele economice, controlul armelor, asistența economică și la aderarea la instituțiile internaționale occidentale. La rândul ei, China a putut demonstra Occidentului că nu era singură în lume și că putea achiziționa capacitățile militare necesare, pentru a-și implementa strategia regională de proiecție de forțe. Pentru ambele țări, o legătură ruso-chineză este, ca și legătura confucianisto-islamică, un mijloc de a contracara puterea și universalismul occidental.

Supraviețuirea acestei legături pe termen lung depinde foarte mult, în primul rând, de gradul în care relațiile Rusiei cu Occidentul se vor stabiliza pe o bază satisfăcătoare pentru ambele părți și, în al doilea rând, de măsura în care hegemonia Chinei în Asia de Est va amenința interesele economice, demografice și militare ale Rusiei. Dinamismul economic al Chinei s-a extins în Siberia și oameni de afaceri chinezi, coreeni și japonezi explorează și exploatează ocaziile ivite de acolo. Rușii din Siberia cred din ce în ce mai mult că viitorul lor economic este legat de Asia de Est, mai degrabă decât de Rusia europeană. Mai amenințătoare pentru Rusia este imigrația chineză în Siberia, unde, în 1995, existau

între 3 și 5 milioane de imigranți chinezi ilegali, față de cei circa 7 milioane de ruși în estul Siberiei. Ministrul rus al Apărării, Pavel Gracev, avertiza că „chinezii sunt pe cale să cucerească pașnic Orientul Îndepărtat Rus". Cel mai înalt responsabil rus cu imigrația declara și el: „Trebuie să rezistăm expansionismului chinez"[47]. În plus, dezvoltarea relațiilor economice dintre China și fostele republici sovietice din Asia Centrală ar putea tensiona relațiile cu Rusia. Expansiunea chineză ar putea lua și o formă militară, dacă China decide să revendice Mongolia, pe care Rusia a separat-o de ea după Primul Război Mondial și care a fost, timp de decenii, un satelit sovietic. La un moment dat, „hoardele galbene" care au bântuit imaginația rușilor de la invaziile mongole încoace ar putea deveni din nou realitate.

Relațiile Rusiei cu Islamul sunt influențate de moștenirea istorică a secolelor de expansiune prin războiul împotriva turcilor, a popoarelor din Caucazul de Nord și a emiratelor din Asia Centrală. Rusia colaborează acum cu aliații ei ortodocși, Serbia și Grecia, pentru a contracara influența Turciei în Balcani, și cu Armenia, alt aliat ortodox, pentru a limita această influență în Transcaucazia. A făcut eforturi să-și mențină influența politică, economică și militară în republicile din Asia Centrală, le-a încorporat în Comunitatea Statelor Independente și a desfășurat forțe militare în fiecare dintre acestea. Esențiale pentru interesele Rusiei sunt rezervele de petrol și gaze naturale din Marea Caspică și rutele prin care aceste resurse vor ajunge în Occident și în Asia de Est. Rusia a dus și un război în Caucazul de Nord împotriva musulmanilor din Cecenia și un alt război în Tadjikistan, unde a sprijinit guvernul împotriva unei insurecții la care au participat și fundamentaliști islamici. Aceste probleme de securitate reprezintă un argument puternic în favoarea unei cooperări cu China, pentru a stăvili „amenințarea islamică" în Asia Centrală și în favoarea unei apropieri de Iran. Rusia a vândut Iranului submarine, avioane de luptă sofisticate, avioane de vânătoare, bombardiere, rachete sol-aer și echipamente militare electronice și de recunoaștere. În plus,

Rusia a acceptat să construiască reactoare nucleare cu apă ușoară în Iran și să-i furnizeze echipamente de îmbogățire a uraniului. În schimb, Rusia se așteaptă explicit ca Iranul să stăvilească răspândirea fundamentalismului în Asia Centrală și implicit ca acesta să coopereze pentru a contracara extinderea influenței Turciei în această regiune și în Caucaz. În următoarele decenii, relațiile Rusiei cu Islamul vor fi influențate decisiv de percepția ei cu privire la amenințarea reprezentată de boomul demografic musulman de la periferia ei sudică.

În timpul Războiului Rece, India, al treilea stat nucleu „oscilant", s-a aliat cu Uniunea Sovietică și a purtat un război cu China și mai multe cu Pakistanul. Relațiile ei cu Occidentul, în special cu Statele Unite, au fost reci, uneori chiar ostile. În lumea de după Războiul Rece, relațiile Indiei cu Pakistanul vor rămâne, probabil, extrem de conflictuale în ceea ce privește Kashmirul, armele nucleare și echilibrul militar general de pe subcontinent. Dacă Pakistanul va reuși să obțină sprijinul altor țări musulmane, relațiile Indiei cu Islamul vor fi, în general, încordate. Pentru a împiedica acest lucru, India va face eforturi deosebite, așa cum a făcut și în trecut, pentru a convinge diferite țări musulmane să se distanțeze de Pakistan. După ce Războiul Rece a luat sfârșit, eforturile Chinei de a stabili relații mai amicale cu vecinii au vizat și India și tensiunile dintre cele două țări s-au atenuat. Totuși, este puțin probabil ca această tendință să dureze mult. China s-a implicat activ în politica din Asia de Sud și va continua probabil să o facă, menținând relații strânse cu Pakistanul, consolidând capacitățile militare convenționale și nucleare ale acestei țări și încercând să atragă Myanmarul prin asistență economică, investiții și ajutor militar și să construiască baze navale acolo. Puterea Chinei se extinde în prezent; puterea Indiei ar putea crește considerabil la începutul secolului al XXI-lea. Un conflict între ele pare foarte probabil. „Rivalitatea de putere fundamentală dintre cei doi giganți asiatici și imaginile lor de sine ca mari puteri și centre de cultură și civilizație", afirma un analist, „vor continua să le împingă

să sprijine țări și cauze diferite. India va încerca nu numai să devină un centru de putere independent într-o lume multipolară, ci și să contrabalanseze puterea și influența Chinei."[48]

Dacă se va confrunta cu o alianță sino-pakistaneză sau cu una confucianisto-islamică mai largă, India va avea, evident, interesul să păstreze relații strânse cu Rusia și să continue să cumpere cantități importante de echipamente militare rusești. La mijlocul anilor 1990, India cumpăra din Rusia aproape toate tipurile de arme, inclusiv un portavion și tehnologie pentru rachete criogenice, atrăgându-și sancțiuni din partea SUA. Pe lângă proliferarea armelor, între Statele Unite și India există și alte probleme, ca, de exemplu, respectarea drepturilor omului, Kashmirul și liberalizarea economică. Cu toate acestea, în timp, răcirea relațiilor dintre SUA și Pakistan și interesele comune ale Indiei și ale Statelor Unite de a limita puterea Chinei ar trebui să le apropie. Expansiunea puterii Indiei în Asia de Sud-Est nu poate dăuna intereselor SUA și ar putea chiar să le servească.

Relațiile între civilizații și între statele lor nucleu sunt complicate, adesea ambivalente și se modifică mereu. Majoritatea țărilor din orice civilizație vor adopta, în general, poziția statului nucleu în relațiile lor cu țări dintr-o altă civilizație. Dar acest lucru nu se va întâmpla întotdeauna și, evident, toate țările dintr-o civilizație nu vor avea relații identice cu toate țările din altă civilizație. Interesele comune, de obicei un dușman comun, dintr-o terță civilizație, pot genera cooperare între țări din civilizații diferite. Evident, conflicte apar și în interiorul civilizațiilor, mai ales în Islam. În plus, relațiile dintre grupurile aflate de-a lungul liniilor de falie dintre civilizații pot să fie semnificativ diferite de relațiile dintre statele nucleu ale acelorași civilizații. Totuși, tendințele generale sunt evidente și se pot face generalizări plauzibile despre alianțele și conflictele în curs de apariție între civilizații și state nucleu. Acestea sunt rezumate în Figura 9.1. Bipolaritatea relativ simplă din timpul Războiului Rece este înlocuită de relațiile mult mai complexe din lumea multipolară și multicivilizațională.

FIGURA 9.1
POLITICA GLOBALĂ A CIVILIZAȚIILOR: NOI ALIANȚE

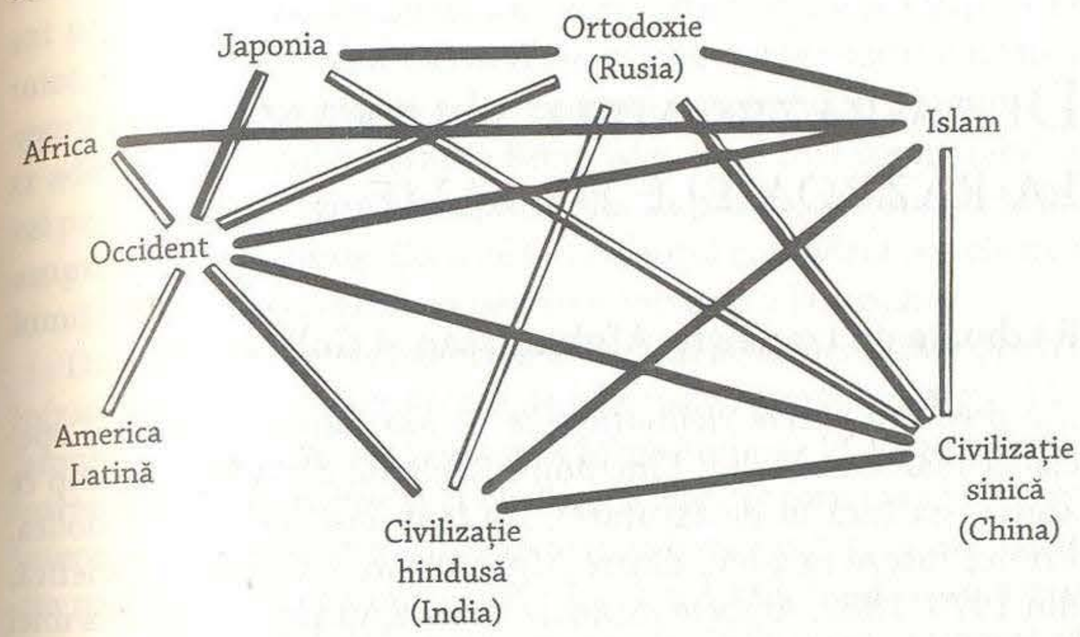

Relații mai conflictuale

Relații mai puțin conflictuale

Capitolul 10

De la războaiele de tranziție la războaiele de falie

Războaie de tranziție: Afghanistan și Golful Persic

„La première guerre civilisationelle" – așa descria distinsul specialist marocan Mahdi Elmandjra Războiul din Golf, în timp ce acesta era încă în desfășurare[1]. De fapt, era vorba de al doilea. Primul fusese războiul dintre Afghanistan și Uniunea Sovietică, din 1979–1989. Ambele războaie au început prin invadarea unei țări de către alta, dar s-au transformat în războaie între civilizații și au fost, în mare parte, redefinite astfel. Ele au fost, de fapt, războaie de tranziție spre o epocă dominată de conflicte etnice și de războaie de falie între grupuri din civilizații diferite.

Războiul din Afghanistan a început ca un efort al Uniunii Sovietice de a susține un regim satelit. El a devenit un război în cadrul Războiului Rece când Statele Unite au reacționat energic și au organizat, au finanțat și au echipat insurgenții afgani care țineau piept forțelor sovietice. Pentru americani, înfrângerea sovieticilor a fost o confirmare a doctrinei lui Reagan de încurajare a rezistenței armate față de regimurile comuniste și o umilire a sovieticilor, comparabilă cu aceea suferită de Statele Unite în Vietnam, care i-a liniștit. A fost și o înfrângere care a avut efecte asupra întregii societăți sovietice și a conducerii politice și care a contribuit semnificativ la dezintegrarea imperiului sovietic. Pentru americani și pentru occidentali în general, Afghanistanul a reprezentat victoria finală, decisivă, Waterloo-ul Războiului Rece.

Pe de altă parte, pentru cei care au luptat împotriva sovieticilor, războiul din Afghanistan a reprezentat altceva. După cum

observa un specialist occidental, acesta a fost „primul război de rezistență victorios împotriva unei puteri străine, care nu s-a bazat pe principii naționaliste sau socialiste"[2], ci pe principii islamice, care a fost purtat ca un jihad și care a contribuit enorm la sporirea încrederii în sine și la creșterea puterii lumii islamice. Într-adevăr, impactul lui asupra lumii islamice a fost comparabil cu cel pe care l-a avut victoria japonezilor împotriva rușilor, în 1905, asupra lumii orientale. Ceea ce Occcidentul consideră o victorie a lumii libere, musulmanii consideră o victorie a Islamului.

Dolarii și rachetele americane au fost indispensabile pentru înfrângerea sovieticilor. Totuși, la fel a fost și efortul colectiv al Islamului, multe guverne și grupări întrecându-se în a contribui la înfrângerea sovieticilor și la obținerea unei victorii care le servea interesele. Sprijinul financiar pentru război a venit, în principal, din partea Arabiei Saudite. Între 1984 și 1986, saudiții au oferit rezistenței 525 de milioane de dolari. În 1989, ei au acceptat să ofere 61% dintr-o sumă totală de 715 milioane de dolari, adică 436 de milioane de dolari, restul fiind asigurat de Statele Unite. În 1993, au dat 193 de milioane de dolari guvernului afgan. Suma totală cu care saudiții au contribuit la război a fost cel puțin egală cu contribuția Statelor Unite, de 3–3,3 miliarde de dolari, probabil chiar mai mare. În război au luptat circa 25 000 de voluntari din alte țări islamice, mai ales arabe. Recrutați în mare parte în Iordania, acești voluntari au fost antrenați de către serviciul de informații pakistanez. Pakistanul a pus, de asemenea, la dispoziție baza externă indispensabilă pentru rezistență, precum și sprijin logistic și nu numai. În plus, Pakistanul a fost agentul și intermediarul pentru plata banilor oferiți de americani și a dirijat intenționat 75% din aceste sume către grupările islamiste mai fundamentaliste, 50% din total fiind alocat facțiunii sunnite fundamentaliste celei mai extremiste, condusă de Gulbuddin Hekmatyar. Deși au luptat împotriva sovieticilor, majoritatea participanților arabi la război erau antioccidentali și condamnau agențiile umanitare occidentale ca fiind imorale și subversive față

de Islam. Până la urmă, sovieticii au fost înfrânți de trei factori pe care nu i-au putut egala sau contracara: tehnologia americană, banii saudiți și demografia și zelul musulmane[3].

După război, s-a format o coaliție instabilă de organizații islamiste hotărâte să promoveze Islamul împotriva tuturor forțelor nonmusulmane. Războiul a lăsat în urmă și luptători experți și experimentați, tabere, baze de antrenament și de logistică, rețele transislamice complexe de relații personale și organizaționale, un număr important de echipamente militare, inclusiv 300–500 de rachete Stinger care au dispărut și, cel mai important, un sentiment amețitor dat de putere și de încrederea în sine, împreună cu o dorință puternică de a repurta și alte victorii. După cum spunea un responsabil american în 1994, „voluntarii afgani sunt combatanți model ai jihadului, atât din punct de vedere religios, cât și politic. Au învins una din cele două superputeri ale lumii și acum încearcă să o învingă pe a doua."[4]

Războiul din Afghanistan a devenit un război între civilizații deoarece musulmanii de pretutindeni l-au văzut astfel și s-au aliat împotriva Uniunii Sovietice. Războiul din Golf a devenit un război între civilizații deoarece Occidentul a intervenit militar într-un conflict musulman, marea majoritate a occidentalilor sprijinind această intervenție, iar musulmanii din toată lumea au ajuns să vadă în această intervenție un război contra lor, aliindu-se împotriva a ceea ce ei considerau a fi încă un exemplu de imperialism occidental.

Guvernele arabe și musulmane au avut la început atitudini diferite față de acest război. Saddam Hussein încălcase inviolabilitatea frontierelor și, în august 1990, Liga Arabă a votat cu o majoritate copleșitoare (14 pentru, 2 împotrivă și 5 abțineri) în favoarea condamnării acțiunii Irakului. Egiptul și Siria au acceptat să contribuie cu un mare număr de soldați la coaliția antiirakiană condusă de Statele Unite, iar Pakistanul, Marocul și Bangladeshul cu un număr mai mic. Turcia a închis conducta de petrol dinspre Irak spre Marea Mediterană, care traversa teritoriul ei,

și a permis coaliției să-i folosească bazele aeriene. În schimb, Turcia și-a reiterat cererea de a intra în Europa; Pakistanul și Marocul și-au reafirmat relațiile strânse cu Arabia Saudită; Egiptul a obținut anularea datoriei sale externe; Siria a obținut controlul asupra Libanului. Pe de altă parte, guvernele Iranului, Iordaniei, Libiei, Mauritaniei, Yemenului, Sudanului și Tunisiei, precum și organizații precum OEP, Hamas și FIS, în ciuda sprijinului financiar pe care multe dintre ele îl primiseră de la Arabia Saudită, au sprijinit Irakul și au condamnat intervenția occidentală. Alte guverne musulmane, ca, de exemplu, cel al Indoneziei, au adoptat poziții de compromis sau au încercat să evite luarea unei poziții.

Dacă guvernele musulmane au fost la început divizate, opinia publică arabă și musulmană a fost tot de la început antioccidentală, într-o majoritate covârșitoare. Un observator american care a vizitat Yemenul, Siria, Egiptul, Iordania și Arabia Saudită la trei săptămâni după invadarea Kuweitului relata că „lumea arabă fierbe de resentimente împotriva SUA și abia își poate stăpâni bucuria la gândul că un lider arab ar avea destul curaj să sfideze cea mai mare putere de pe pământ"[5]. Milioane de musulmani, din Maroc până în China, s-au unit în sprijinul lui Saddam Hussein și „l-au aclamat ca pe un erou musulman"[6]. Paradoxul democrației a fost „marele paradox al acestui conflict": sprijinul pentru Saddam Hussein a fost „cel mai larg și mai înfocat" în țările arabe în care politica era mai deschisă și libertatea de expresie mai puțin restricționată[7]. În Maroc, Pakistan, Iordania, Indonezia și în alte țări au avut loc demonstrații masive împotriva Occidentului și a unor lideri politici precum regele Hassan, Benazir Bhutto și Suharto, considerați lacheii Occidentului. O opoziție față de coaliție s-a manifestat chiar și în Siria, unde „cetățeni din categorii sociale foarte diverse s-au opus prezenței forțelor străine în Golf". 75% din cei 100 de milioane de musulmani din India au acuzat Statele Unite de declanșarea războiului, iar cei 171 de milioane de musulmani din Indonezia s-au opus, „aproape în unanimitate", acțiunii militare americane în Golf. Intelectualii arabi au adoptat

poziții similare și au formulat raționamente complicate pentru a minimaliza brutalitatea lui Saddam Hussein și pentru a condamna intervenția occidentală[8].

Arabii și alți musulmani recunoșteau, în general, că Saddam Hussein putea fi un tiran sângeros, dar, pentru ei, era „tiranul nostru sângeros", o concepție ce amintește de gândirea politică a lui F.D. Roosevelt. Din punctul lor de vedere, invazia era o problemă de familie, care trebuia rezolvată în familie, iar cei care interveneau în numele unei nobile teorii a justiției internaționale o făceau pentru a-și proteja interesele egoiste și pentru a consolida subordonarea lumii arabe față de Occident. Un studiu a arătat că intelectualii arabi „disprețuiesc regimul irakian și condamnă brutalitatea și autoritarismul acestuia, dar îl consideră un centru de rezistență împotriva marelui dușman al lumii arabe, Occidentul". Ei „definesc lumea arabă prin opoziție cu Occidentul". „Ceea ce a făcut Saddam este greșit, dar nu putem condamna Irakul pentru că rezistă intervenției militare occidentale", afirma un profesor universitar palestinian. Musulmanii din Occident și din alte părți ale lumii au condamnat prezența trupelor nonmusulmane în Arabia Saudită și „profanarea" locurilor sfinte musulmane[9]. Pe scurt, punctul de vedere dominant era următorul: Saddam a greșit invadând Kuweitul, Occidentul a greșit și mai mult intervenind, prin urmare, Saddam are dreptate să lupte împotriva Occidentului și noi avem dreptate să-l sprijinim.

Asemenea participanților la alte războaie de falie, Saddam Hussein și-a identificat regimul, până atunci laic, cu cauza care i-ar fi adus cel mai mare sprijin: Islamul. Dată fiind distribuția în formă de U a identităților în lumea musulmană, Saddam nu avea o alternativă reală. Un comentator egiptean afirma că alegerea Islamului și nu a naționalismului arab sau a unui vag antiocidentalism tiermondist „atestă valoarea Islamului ca ideologie politică pentru a mobiliza sprijin"[10]. Deși Arabia Saudită are practici și instituții musulmane mai stricte decât alte țări musulmane, cu excepția, poate, a Iranului și a Sudanului, și deși finanțase grupări islamiste din toată lumea, nici o mișcare islamistă din nici o țară

nu a susținut coaliția occidentală împotriva Irakului și aproape toate s-au opus intervenției occidentale.

Astfel, pentru musulmani, războiul a devenit repede un război între civilizații, în care era în joc inviolabilitatea Islamului. Grupările islamiste fundamentaliste din Egipt, Siria, Iordania, Pakistan, Malaysia, Afghanistan, Sudan și din alte țări l-au condamnat numindu-l un război împotriva „Islamului și a civilizației lui", purtat de o alianță de „cruciați și sioniști" și și-au proclamat sprijinul pentru Irak în fața „agresiunii militare și economice împotriva poporului său". În toamna anului 1990, decanul Colegiului Islamic din Mecca, Safar al-Hawali, declara într-o înregistrare care a cunoscut o mare circulație în Arabia Saudită că acesta nu era „un război al lumii împotriva Irakului, ci al Occidentului împotriva Islamului". În termeni similari, regele Hussein al Iordaniei susținea că este vorba de un „război împotriva tuturor arabilor și tuturor musulmanilor, nu numai împotriva Irakului". În plus, după cum observa Fatima Mernissi, invocarea retorică frecventă a lui Dumnezeu de către președintele Bush, în numele Statelor Unite, a întărit percepția arabilor că era un „război religios". Remarcile lui Bush aminteau periculos de mult „de atacurile mercenare și calculate ale hoardelor preislamice din secolul al VII-lea și de cruciadele creștine de mai târziu". La rândul lor, argumentele potrivit cărora războiul era o cruciadă pusă la cale de o conspirație occidentală și sionistă justificau și chiar impuneau mobilizarea unui jihad ca răspuns[11].

Definirea războiului de către musulmani ca un conflict între Occident și Islam a facilitat moderarea sau suspendarea antagonismelor din lumea musulmană. Vechile diferende dintre musulmani au devenit mai puțin importante în comparație cu diferendul principal dintre Islam și Occident. În cursul războiului, guvernele și grupările musulmane s-au distanțat constant de Occident. Asemenea războiului din Afghanistan, Războiul din Golf a reunit musulmani care până atunci fuseseră dușmani înverșunați: laiciștii, naționaliștii și fundamentaliștii arabi; guvernul iordanian și palestinienii; OEP și Hamas; Iranul și Irakul; partidele de opoziție

și guvernele. După cum spunea Safar al-Hawali, „baathiștii din Irak sunt dușmanii noștri timp de câteva ore, dar Roma este dușmanul nostru până în ziua de apoi"[12]. Războiul a fost și începutul procesului de reconciliere între Iran și Irak. Liderii religioși șiiți iranieni au condamnat intervenția occidentală și au chemat la un jihad împotriva Occidentului. Guvernul iranian s-a distanțat de măsurile îndreptate împotriva fostului său dușman, iar războiul a fost urmat de o ameliorare treptată a relațiilor dintre cele două regimuri.

Un inamic extern reduce și conflictul intern dintr-o țară. De exemplu, în ianuarie 1991, se relata că Pakistanul căzuse „pradă polemicilor antioccidentale" care, cel puțin pentru scurt timp, reuniseră această țară. „Pakistanul nu a fost niciodată atât de unit. În provincia sudică Sind, unde băștinașii sindhi și imigranții indieni se măcelăresc de cinci ani, oameni din ambele tabere au demonstrat împreună împotriva americanilor. În zonele tribale ultraconservatoare de la frontiera nord-vestică, chiar și femeile au ieșit în stradă să protesteze, adesea în locuri unde oamenii nu se adunaseră niciodată decât pentru rugăciunile de vineri."[13]

Când opoziția publică față de război a devenit mai fermă, guvernele care, la început, se asociaseră cu coaliția au revenit asupra poziției lor, s-au divizat sau au inventat argumente sofisticate pentru acțiunile lor. Liderii țărilor care au contribuit cu trupe, ca, de exemplu, Hafiz al-Asad, au susținut că acestea erau necesare pentru a echilibra și a înlocui, în cele din urmă, forțele occidentale în Arabia Saudită și că, în orice caz, aveau să fie folosite doar în scopuri defensive și pentru protecția locurilor sfinte. În Turcia și Pakistan, lideri militari de prim rang au criticat public participarea guvernelor lor la coaliție. Guvernele Egiptului și al Siriei, care au contribuit cu cei mai mulți soldați, aveau destul control asupra societăților lor pentru a putea suprima și ignora presiunile antioccidentale. Guvernele unor țări musulmane ceva mai deschise au fost determinate să se îndepărteze de Occident și să adopte poziții din ce în ce mai antioccidentale. În Magreb, „explozia de sprijin pentru Irak" a fost „una dintre cele mai mari surprize ale

războiului". Opinia publică tunisiană era puternic antioccidentală și președintele Ben Ali s-a grăbit să condamne intervenția occidentală. Guvernul Marocului contribuise inițial cu 1 500 de soldați la coaliție, dar apoi, când grupurile antioccidentale s-au mobilizat, a aprobat o grevă generală de solidaritate cu Irakul. În Algeria, o demonstrație proirakiană, la care au participat 400 000 de persoane, l-a determinat pe președintele Bendjedid, care înclinase inițial în favoarea Occidentului, să-și schimbe poziția, să condamne Occidentul și să declare că „Algeria va fi alături de fratele ei, Irakul"[14]. În august 1990, cele trei guverne magrebiene votaseră în cadrul Ligii Arabe pentru condamnarea Irakului. În toamna aceluiași an, reacționând la sentimentele intense ale popoarelor lor, au votat în favoarea unei moțiuni care condamna intervenția americană.

Efortul militar occidental a atras puțin sprijin din partea civilizațiilor nonoccidentale nonmusulmane. În ianuarie 1991, 53% dintre japonezi erau împotriva războiului, în timp ce 25% erau în favoarea lui. Jumătate dintre hinduși îl considerau pe Saddam Hussein vinovat pentru război, cealaltă jumătate pe George Bush. *The Times of India* avertiza că acest război ar putea duce la „o confruntare de proporții mult mai mari, între o lume iudeo-creștină puternică și arogantă și o lume musulmană slabă, animată de zelul religios". Astfel, Războiul din Golf a început ca un război între Irak și Kuweit, devenind apoi un război între Irak și Occident, apoi un război între Islam și Occident și a ajuns, până la urmă, să fie considerat de mulți nonoccidentali un război între Orient și Occident, „un război al albilor, o nouă manifestare a imperialismului de modă veche"[15].

În afară de kuweitieni, nici un popor islamic nu a manifestat entuziasm față de război și, în marea lor majoritate, celelalte popoare s-au opus ferm intervenției occidentale. Când războiul s-a terminat, nu au fost organizate parade ale victoriei decât la Londra și la New York. „Sfârșitul războiului", spune Sohail H. Hashmi, „nu a dat motive de sărbătoare" arabilor. În schimb, atmosfera era dominată de sentimente intense de dezamăgire, demoralizare,

umilință și ranchiună. Din nou, Occidentul învinsese. Din nou, ultimul Saladin care le dăduse speranțe arabilor fusese înfrânt de puterea copleșitoare a Occidentului care pătrunsese cu forța în comunitatea islamică. „Ce putea să li se întâmple mai rău arabilor", se întreba Fatima Mernissi, „decât ceea ce a produs războiul, adică să fim bombardați de întregul Occident, cu toată tehnologia lui? A fost oroarea supremă."[16]

După război, opinia publică din afara Kuweitului a devenit din ce în ce mai critică față de prezența militară americană în Golf. După eliberarea Kuweitului, motivele pentru a se coaliza împotriva lui Saddam Hussein dispăruseră și rămăseseră puține motive pentru menținerea de trupe americane în Golf. Prin urmare, chiar și în țări precum Egiptul opinia publică a devenit din ce în ce mai favorabilă Irakului. Guvernele arabe care se alăturaseră coaliției și-au schimbat poziția[17]. Egiptul, Siria și alte țări s-au opus impunerii unei zone de interdicție aeriană în sudul Irakului, în august 1992. Guvernele arabe și cel turc au obiectat, de asemenea, la atacurile aeriene asupra Irakului din ianuarie 1993. Dacă puterea aeriană occidentală putea fi folosită pentru a răspunde atacurilor musulmanilor sunniți împotriva musulmanilor șiiți și a kurzilor, de ce nu era folosită și pentru a răspunde atacurilor sârbilor ortodocși împotriva musulmanilor din Bosnia? În iunie 1993, când președintele Clinton a ordonat un bombardament asupra Bagdadului ca represalii la încercarea irakienilor de a-l asasina pe fostul președinte Bush, reacțiile comunității internaționale s-au împărțit strict după linii civilizaționale. Israelul și guvernele din Europa de Vest au susținut raidul; Rusia l-a acceptat ca un act de autoapărare „justificat"; China și-a exprimat „profunda îngrijorare"; Arabia Saudită și emiratele din Golf nu au spus nimic; alte guverne musulmane, inclusiv cel egiptean, l-au condamnat drept un alt exemplu de dublu standard occidental, Iranul numindu-l o „agresiune flagrantă" provocată de „neoexpansionismul și egocentrismul" americane[18]. S-a pus în mod repetat întrebarea: de ce Statele Unite și „comunitatea internațională" (adică Occidentul)

nu reacționează în mod similar la comportamentul scandalos al Israelului și la încălcările rezoluțiilor ONU de către acesta?

Războiul din Golf a fost primul război între civilizații, pentru controlul resurselor, de după Războiul Rece. Miza era dacă cea mai mare parte a celor mai bogate rezerve de petrol din lume vor fi controlate de guvernele Arabiei Saudite și ale emiratelor, dependente de puterea militară occidentală în ceea ce privește securitatea, sau de regimuri independente antioccidentale care ar fi fost capabile și ar fi putut dori să folosească petrolul ca armă împotriva Occidentului. Occidentul nu a reușit să-l răstoarne pe Saddam, dar a repurtat o victorie relativă scoțând în evidență dependența statelor din Golf de Occident, în materie de securitate, și consolidându-și prezența militară în regiune pe timp de pace. Înainte de război, Iranul, Irakul, Consiliul de Cooperare al Golfului și Statele Unite se luptau pentru influență în Golf. După război, acesta devenise un lac american.

Caracteristicile războaielor de falie

Războaiele dintre clanuri, triburi, grupuri etnice, comunități religioase și națiuni au fost un lucru obișnuit în toate epocile și în toate civilizațiile pentru că își au rădăcinile în identitatea oamenilor. Aceste conflicte tind să aibă o particularitate, prin aceea că nu implică probleme ideologice sau politice mai generale de interes direct pentru neparticipanți, deși pot stârni îngrijorarea unor grupuri din afară sub aspect umanitar. Ele tind, de asemenea, să fie violente și sângeroase. În plus, sunt, în general, îndelungate; pot fi întrerupte de armistiții sau acorduri, dar acestea sunt, de regulă încălcate și luptele reîncep. Pe de altă parte, victoria militară decisivă a uneia dintre tabere într-un război civil identitar crește riscul de genocid[19].

Conflictele de falie sunt conflicte intercomunitare între state sau grupuri aparținând unor civilizații diferite. Războaiele de falie sunt conflicte de acest fel care au devenit violente. Astfel de

războaie pot apărea între state, între grupuri nonguvernamentale și între state și grupuri nonguvernamentale. Conflictele de falie din interiorul statelor pot implica grupuri situate, în majoritate, în zone geografice distincte, iar în acest caz grupul care nu controlează guvernul luptă, de obicei, pentru independență și poate sau nu să fie dispus să accepte mai puțin. Conflictele de falie din interiorul statelor pot implica și grupuri eterogene din punct de vedere geografic, iar, în acest caz, relațiile permanent încordate dintre grupuri produc din când în când confruntări violente, așa cum se întâmplă cu hindușii și musulmanii în India și cu musulmanii și chinezii în Malaysia, sau pot să aibă loc războaie totale, mai ales atunci când se definesc noi state și frontierele acestora, și să apară încercări brutale de a separa popoare folosind forța.

Conflictele de falie sunt uneori lupte pentru controlul populației, dar mai adesea pentru controlul teritoriului. Scopul cel puțin al unuia dintre participanți este să cucerească un teritoriu și să elimine alți locuitori din acest teritoriu prin expulzare, exterminare sau folosind ambele metode, adică prin „epurare etnică". Aceste conflicte sunt de regulă violente și urâte, cu masacre, acte teroriste, torturi și violuri comise de ambele părți. Teritoriul în dispută este adesea, pentru una dintre tabere sau pentru amândouă, un simbol încărcat de semnificații al istoriei și al identității lor, un pământ sfânt la care consideră că au un drept inviolabil, ca, de exemplu, Cisiordania, Kashmirul, Nagorno-Karabah, valea Drinei sau Kosovo.

Războaiele de falie prezintă unele dintre caracteristicile războaielor intercomunitare, în general, dar nu pe toate. Ele sunt conflicte îndelungate. Când au loc în interiorul statelor, durează în medie de șase ori mai mult decât războaiele dintre state. Dat fiind că implică probleme fundamentale de identitate și de putere, sunt greu de rezolvat prin negocieri și compromisuri. Când se încheie acorduri, foarte adesea la acestea nu subscriu toate părțile din fiecare tabără și, de obicei, nu durează mult. Războaiele de falie sunt războaie intermitente care pot exploda cu violență deosebită și apoi se pot reduce la lupte de mică intensitate sau

la o ostilitate amenințătoare, pentru a se reaprinde apoi brusc. Focul identității comunitare și focul urii dintre comunități sunt rareori stinse complet, în afară de situațiile când sunt eradicate prin genocid. Pentru că durează mult, războaiele de falie, ca și alte războaie intercomunitare, produc, în general, un mare număr de victime și de refugiați. Estimările trebuie tratate cu rezervă, dar cifrele morților în războaiele de falie care aveau loc la începutul anilor 1990 erau următoarele: 50 000 în Filipine, 50 000–100 000 în Sri Lanka, 20 000 în Kashmir, 500 000–1,5 milioane în Sudan, 100 000 în Tadjikistan, 50 000 în Croația, 50 000–200 000 în Bosnia, 30 000–50 000 în Cecenia, 100 000 în Tibet, 200 000 în Timorul de Est[20]. Aproape toate aceste conflicte au produs un număr mult mai mare de refugiați.

Multe dintre aceste războaie contemporane sunt doar ultima rundă dintr-o istorie îndelungată de conflicte sângeroase, iar violența de la sfârșitul secolului XX nu a putut fi oprită definitiv, cu toate eforturile făcute în acest sens. De exemplu, luptele din Sudan au izbucnit în 1956 și au continuat până în 1973, când s-a ajuns la o înțelegere prin care se acorda autonomie parțială zonei sudice a Sudanului, dar au reînceput în 1983. Rebeliunea tamililor din Sri Lanka a început în 1983; negocierile de pace au fost întrerupte în 1991 și reluate în 1994, ajungându-se la un acord de încetare a focului în ianuarie 1995. Cu toate acestea, după patru luni, tigrii tamili insurgenți au încălcat armistițiul și s-au retras de la tratativele de pace, iar războiul a reînceput cu o violență sporită. Rebeliunea populației moro din Filipine a izbucnit la începutul anilor 1970 și s-a potolit în 1976, după ce s-a ajuns la o înțelegere prin care se acorda autonomie unor regiuni din Mindanao. Totuși, în 1993, violențele au reînceput, din ce în ce mai frecvente și pe o scară din ce în ce mai largă, după ce grupuri de disidenți insurgenți au respins eforturile de pace. Conducătorii ruși și ceceni au încheiat un acord de demilitarizare în iulie 1995, menit a pune capăt ostilităților care începuseră în decembrie 1994. Războiul s-a potolit pentru un timp, dar apoi a reînceput cu atacuri cecene împotriva unor lideri ruși sau proruși, urmate de represalii

ruse, de incursiunea cecenă în Daghestan, din ianuarie 1996, și de ofensiva rusă masivă, de la începutul lui 1996.

Deși războaiele de falie au în comun cu alte războaie intercomunitare durata crescută, nivelurile de violență ridicate și ambivalența ideologică, ele se deosebesc de acestea prin două aspecte. În primul rând, războaiele intercomunitare se pot produce între grupuri etnice, religioase, rasiale sau lingvistice. Cu toate acestea, dat fiind că religia este principala caracteristică definitorie a civilizațiilor, războaiele de falie au loc aproape întotdeauna între popoare de religii diferite. Unii analiști minimalizează importanța acestui factor. De exemplu, ei arată că sârbii și musulmanii din Bosnia au aceleași caracteristici etnice și vorbesc aceeași limbă, că aceștia au conviețuit pașnic în trecut și că există numeroase căsătorii mixte, refuzând să ia în considerare factorul religios, făcând referire la ceea ce Freud numea „narcisismul micilor diferențe“[21]. Totuși, acest punct de vedere își are rădăcinile într-o miopie laică. Milenii de istorie au arătat că religia nu este o „mică diferență“, ci, poate, diferența cea mai profundă dintre oameni. Frecvența, intensitatea și violența războaielor de falie sunt sporite considerabil de diferențele de credință religioasă.

În al doilea rând, și alte războaie intercomunitare sunt, în general, particularizate, deci riscurile ca ele să se extindă și să implice alți participanți sunt relativ mici. În schimb, războaiele de falie sunt prin definiție războaie între grupuri care fac parte din entități culturale mai largi. Într-un conflict intercomunitar obișnuit, grupul A se luptă cu grupul B, iar grupurile C, D și E nu au nici un motiv să se implice, dacă A sau B nu le atacă direct interesele. Într-un război de falie, dimpotrivă, grupul A1 se luptă cu grupul B1 și fiecare dintre ele va încerca să extindă războiul și să mobilizeze sprijinul unor grupuri înrudite din aceeași civilizație, A2, A3, A4 și respectiv B2, B3, B4, iar aceste grupuri se vor identifica la rândul lor cu „ruda“ implicată în conflict. Revoluția transporturilor și a comunicațiilor în lumea modernă a facilitat stabilirea unor asemenea legături și deci „internaționalizarea“ conflictelor de falie.

Emigrația a creat diaspore în terțe civilizații. Grație comunicațiilor, beligeranții pot cere mai ușor ajutor și grupurile înrudite pot afla imediat ce se întâmplă cu aceștia. Astfel, „micșorarea“ în general a lumii permite grupurilor înrudite să acorde sprijin moral, diplomatic, financiar și material părților combatante – și este mult mai greu să nu o facă. Se formează rețele internaționale în scopul furnizării unui asemenea sprijin, iar acest sprijin îi ajută pe participanți să continue lupta și prelungește conflictul. Acest „sindrom al țărilor înrudite“, cum îl numea H.D.S. Greenway, este o caracteristică esențială a războaielor de falie de la sfârșitul secolului XX[22]. Mai general, chiar violențe de mică amploare între oameni din civilizații diferite au ramificații și consecințe pe care violența intracivilizațională nu le are. Când niște teroriști sunniți au împușcat 18 credincioși șiiți într-o moschee din Karachi, în februarie 1995, ei au tulburat liniștea în oraș și au creat o problemă pentru Pakistan. Cu un an înainte, când un colonist evreu a ucis 29 de musulmani care se rugau la Mormântul Patriarhilor din Hebron, acesta a perturbat procesul de pace din Orientul Mijlociu și a creat o problemă pentru întreaga lume.

Răspândire: frontierele însângerate ale Islamului

Conflictele intercomunitare și războaiele de falie fac parte din istorie. Potrivit unei estimări, în timpul Războiului Rece au avut loc circa 32 de conflicte etnice, inclusiv războaie de falie între arabi și israeleni, indieni și pakistanezi, musulmani și creștini sudanezi, budiști și tamili srilankezi, șiiți și maroniți libanezi. Războaiele identitare au constituit circa jumătate din toate războaiele civile din anii 1940 și 1950, dar circa trei sferturi din războaiele civile din deceniile următoare, iar intensitatea revoltelor în care au fost implicate grupuri etnice s-a triplat între începutul anilor 1950 și sfârșitul anilor 1980. Totuși, dată fiind rivalitatea dominantă dintre cele două superputeri, aceste conflicte, cu câteva excepții, au atras destul de puțină atenție și au fost privite adesea prin prisma

Războiului Rece. Când acesta s-a terminat, conflictele intercomunitare au devenit mai vizibile și, s-ar putea spune, mai răspândite decât înainte. Într-adevăr, conflictele etnice au cunoscut o recrudescență după Războiul Rece[23].

Aceste conflicte etnice și războaie de falie nu au fost distribuite uniform între civilizațiile lumii. Conflicte de falie majore au avut loc între sârbi și croați în fosta Iugoslavie și între budiști și hinduși în Sri Lanka, în timp ce conflicte mai puțin violente s-au produs între grupuri nonmusulmane, în alte câteva regiuni ale lumii. Totuși, marea majoritate a conflictelor de falie au avut loc de-a lungul frontierei care separă musulmanii de nonmusulmani, în Eurasia și Africa. La nivel global sau la nivel macro, principala ciocnire dintre civilizații este cea dintre Occident și restul lumii, dar la nivel local sau micro este aceea dintre Islam și restul lumii.

Antagonismele intense și conflictele violente între popoarele musulmane și cele nonmusulmane sunt foarte răspândite la nivel local. În Bosnia, musulmanii au dus un război sângeros și dezastruos împotriva sârbilor ortodocși și au avut alte confruntări violente cu croații catolici. În Kosovo, musulmanii albanezi suportă cu nemulțumire dominația sârbă și mențin un guvern paralel în umbră, probabilitatea izbucnirii de violențe între cele două grupuri fiind foarte mare. Guvernele albanez și grec se ceartă cu privire la drepturile minorităților lor din cele două țări. Turcii și grecii sunt la cuțite de multă vreme. În Cipru, turcii musulmani și grecii ortodocși formează două state vecine ostile. În Caucaz, Turcia și Armenia sunt vechi dușmani, iar azerii și armenii duc un război pentru controlul regiunii Nagorno-Karabah. În Caucazul de Nord, cecenii, ingușii și alte popoare musulmane luptă de două secole pentru independență față de Rusia, luptă reluată sângeros de Rusia și Cecenia, în 1994. Au avut loc lupte și între ingușii musulmani și oseții ortodocși. În bazinul Volgăi, tătarii musulmani au luptat împotriva rușilor în trecut și, la începutul anilor 1990, au ajuns la un compromis fragil cu Rusia pentru o suveranitate limitată.

De-a lungul secolului al XIX-lea, Rusia și-a extins progresiv, prin forță, controlul asupra popoarelor musulmane din Asia Centrală. În anii 1980, afganii și rușii au purtat un război de mari proporții, iar, după retragerea rușilor, războiul a continuat în Tadjikistan, între forțele ruse care susțineau guvernul existent și insurgenți, în majoritate musulmani. În Xinjiang, uigurii și alte grupuri musulmane luptă împotriva sinizării și stabilesc relații cu frații lor de etnie și de credință din fostele republici sovietice. Pe subcontinentul indian, Pakistanul și India au purtat trei războaie, o revoltă musulmană contestă dominația indiană în Kashmir, imigranții musulmani se luptă cu popoarele tribale în Assam, iar musulmanii și hindușii se angajează pe întreg teritoriul Indiei în revolte și acțiuni violente periodice, stimulate de ascensiunea mișcărilor fundamentaliste în mijlocul ambelor comunități religioase. În Bangladesh, budiștii protestează împotriva discriminării la care sunt supuși de majoritatea musulmană, iar în Myanmar musulmanii protestează împotriva discriminării la care sunt supuși de majoritatea budistă. În Malaysia și Indonezia, musulmanii se revoltă periodic împotriva chinezilor, protestând contra dominației acestora asupra economiei. În sudul Thailandei, grupuri musulmane au fost implicate în revolte sporadice împotriva guvernului budist, în timp ce, în sudul Filipinelor, insurgenți musulmani luptă pentru independența față de această țară catolică și față de guvernul ei. Pe de altă parte, în Indonezia, catolicii din Timorul de Est luptă împotriva represiunii exercitate de guvernul musulman.

În Orientul Mijlociu, conflictul dintre arabi și evrei din Palestina a început odată cu fondarea statului evreu. Au avut loc patru războaie între Israel și statele arabe, iar palestinienii s-au angajat în *intifada* împotriva dominației israeliene. În Liban, creștinii maroniți au luptat împotriva șiiților și a altor musulmani, dar au fost înfrânți. În Ethiopia, amharii ortodocși au suprimat, de-a lungul istoriei, grupurile etnice musulmane și s-au confruntat cu o revoltă a oromoșilor musulmani. În Africa de Vest au avut loc

diverse conflicte între popoarele arabe și musulmane, din nord, și popoarele negre animiste și creștine, din sud. Cel mai sângeros război între musulmani și creștini se duce în Sudan, de decenii, și a făcut până acum sute de mii de victime. Politica nigeriană a fost dominată de conflictul dintre populațiile musulmane fulani și hausa din nord și triburile creștine din sud, care a generat revolte și lovituri de stat frecvente, precum și un război de mari proporții. În Ciad, Kenya și Tanzania au avut loc lupte similare între grupurile creștine și cele musulmane.

În toate aceste regiuni ale globului, relațiile dintre musulmani și popoarele din alte civilizații – catolici, protestanți, ortodocși, hinduși, chinezi, budiști, evrei – au fost, în general încordate și majoritatea au fost violente în diferite perioade din trecut; multe au dus la violențe în anii 1990. Oriunde ne-am uita, de-a lungul perimetrului Islamului, musulmanii au probleme în a conviețui pașnic cu vecinii lor. Se pune, în mod firesc, întrebarea dacă acest tipar de conflict de la sfârșitul secolului XX dintre musulmani și nonmusulmani se observă și în cazul relațiilor dintre grupuri care fac parte din alte civilizații. Adevărul este că nu se observă. Musulmanii formează circa o cincime din populația lumii, dar, în anii 1990, au fost mult mai adesea implicați în violențe între grupuri culturale diferite decât popoarele din oricare altă civilizație. Dovezile sunt copleșitoare.

1. Musulmanii au participat la 26 dintre cele 50 de conflicte etnopolitice din anii 1993–1994, analizate în detaliu de Ted Robert Gurr (vezi Tabelul 10.1). 20 dintre aceste conflicte au avut loc între grupuri din civilizații diferite – 15 între musulmani și nonmusulmani. Pe scurt, au fost de trei ori mai multe conflicte intercivilizaționale în care au fost implicați musulmani decât conflicte între civilizații nonmusulmane. Conflictele din interiorul Islamului au fost, de asemenea, mai numeroase decât cele din oricare altă civilizație, inclusiv decât conflictele tribale din Africa. Spre deosebire de Islam, Occidentul a fost implicat doar în două

conflicte intracivilizaționale și în două conflicte intercivilizaționale. De asemenea, conflictele în care au fost implicați musulmani au făcut în general foarte multe victime. Dintre cele șase războaie în care Gurr estimează că au fost uciși cel puțin 200 000 de oameni, trei (Sudan, Bosnia și Timorul de Est) au fost între musulmani și nonmusulmani, două (Somalia, Irak–kurzi) au fost între musulmani și numai unu (Angola) între nonmusulmani.

2. *New York Times* a identificat 48 de zone unde, în 1993, erau în desfășurare circa 59 de conflicte etnice. În jumătate din aceste locuri, musulmanii se luptau cu alți musulmani sau cu nonmusulmani. 31 dintre cele 59 de conflicte erau între grupuri din civilizații diferite, iar două treimi (21) din aceste conflicte intercivilizaționale erau între musulmani și nonmusulmani (vezi Tabelul 10.2).
3. Într-o altă analiză, Ruth Leger Sivard identifica 29 de războaie (definite drept conflicte care fac peste 1 000 de victime pe an) în desfășurare în 1992. Nouă dintre cele 12 conflicte intercivilizaționale erau între musulmani și nonmusulmani, iar musulmanii erau, din nou, implicați în mai multe războaie decât popoarele din oricare altă civilizație[24].

TABELUL 10.1

CONFLICTE ETNOPOLITICE, 1993–1994

	Intracivilizaționale	Intercivilizaționale	Total
Islam	11	15	26
Alții	19*	5	24
Total	30	20	50

* Dintre care 10 au fost conflicte tribale din Africa.

Sursa: Ted Robert Gurr, „Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System", *International Students*

Quarterly, vol. 38 (septembrie 1994), pp. 347–378. Am folosit clasificarea conflictelor realizată de Gurr cu excepția conflictului sino-tibetan, pe care el l-a clasificat drept noncivilizațional și pe care l-am încadrat în categoria conflictelor intercivilizaționale, deoarece este, evident, o ciocnire între chinezii han confucianiști și tibetanii budiști lamaiști.

TABELUL 10.2

CONFLICTE ETNICE, 1993

	Intracivilizaționale	Intercivilizaționale	Total
Islam	7	21	28
Alții	21*	10	31
Total	28	31	59

* Dintre care 10 au fost conflicte tribale din Africa

Sursa: *New York Times*, 7 februarie 1993, pp. 1, 14.

Așadar, trei compilații diferite de date duc la aceeași concluzie: la începutul anilor 1990, musulmanii au fost angajați în mai multe conflicte între grupuri decât nonmusulmanii și între două treimi și trei sferturi dintre războaiele intercivilizaționale s-au purtat între musulmani și nonmusulmani. Frontierele Islamului *sunt* însângerate, la fel și teritoriile lui*.

Înclinația musulmanilor spre conflicte violente este sugerată și de gradul de militarizare al societăților lor. În anii 1980 țările musulmane aveau rate de militarizare (numărul de militari la mia de locuitori) și indici de efort militar (rata de militarizare măsurată în raport cu bogăția unei țări) semnificativ mai mari decât ai

* Nici o altă afirmație din articolul meu apărut în *Foreign Affairs* nu a atras mai multe critici decât „Islamul are frontiere însângerate". Am făcut această afirmație pe baza unei analize sumare a conflictelor intercivilizaționale. Dovezile cantitative furnizate de toate sursele dezinteresate demonstrează concludent validitatea ei.

altor țări. Dimpotrivă, țările creștine aveau rate de militarizare și indici de efort militar semnificativ mai mici. Media ratelor de militarizare și media indicilor de efort militar ale țărilor musulmane erau de circa două ori mai mari decât cele ale țărilor creștine (vezi Tabelul 10.3). „Este evident că există o legătură între Islam și militarism", concluzionează James Payne[25].

TABELUL 10.3

MILITARISMUL ȚĂRILOR MUSULMANE ȘI CREȘTINE

	Media ratelor de militarizare	Media indicilor de efort militar
Țări musulmane (n=25)	11,8	17,7
Alte țări (n=112)	7,1	12,3
Țări creștine (n=57)	5,8	8,2
Alte țări (n=80)	9,5	16,9

Sursa: James Payne, *Why Nations Arm* (Basil Blackwell, Oxford, 1989), pp. 125, 138–139. Țările creștine și musulmane sunt cele în care peste 80% din populație se declară de religia respectivă.

De asemenea, statele musulmane au avut și au o înclinație puternică de a recurge la violență în crizele internaționale: au folosit-o pentru a rezolva 76 dintre cele 142 de crize în care au fost implicate, între 1928 și 1979. În 25 de cazuri, violența a fost principala modalitate de rezolvare a crizei; în 51 de cazuri, ea a fost folosită împreună cu alte mijloace. Când au recurs la violență, aceasta a fost deosebit de intensă: în 41% dintre cazuri au dus războaie totale, iar în 38% dintre cazuri s-au angajat în ostilități de amploare. În timp ce statele musulmane au recurs la violență în 53,5% dintre crizele în care au fost implicate, Marea Britanie a folosit-o doar în 11,5%, Statele Unite în 17,9% și Uniunea Sovietică în 28,5%. Dintre marile puteri, doar China are o înclinație spre violență mai puternică decât statele musulmane: ea a folosit

violența în 76,9% dintre crizele în care a fost implicată[26]. Înclinația musulmanilor spre violență și război, la sfârșitul secolului XX, este o realitate pe care nici musulmanii, nici nonmusulmanii nu o pot nega.

Cauze: istoria, demografia, politica

Cum se explică creșterea numărului de războaie de falie la sfârșitul secolului XX și rolul central al musulmanilor în aceste conflicte? În primul rând, aceste războaie au rădăcini istorice. Violența intermitentă din trecut, dintre grupuri aparținând unor civilizații diferite, a rămas în memoria oamenilor până azi, generând teamă și nesiguranță de ambele părți. Musulmanii și hindușii din subcontinentul indian, rușii și caucazienii din Caucazul de Nord, armenii și turcii din Transcaucazia, arabii și evreii din Palestina, catolicii, musulmanii și ortodocșii din Balcani, rușii și turcii din Balcani până în Asia Centrală, singalezii și tamilii din Sri Lanka, arabii și negrii din Africa: toate acestea sunt relații care, de-a lungul secolelor, au alternat între suspiciune și violență feroce. Există o moștenire istorică de conflicte care poate fi exploatată de cei care au motive să o facă. În aceste relații, istoria este vie și îngrozitoare.

Cu toate acestea, o istorie de masacre sporadice nu explică de ce violența a reapărut la sfârșitul secolului XX. La urma urmelor, după cum au observat mulți, sârbii, croații și musulmanii au trăit timp de decenii în pace în Iugoslavia. La fel și musulmanii și hindușii în India. Numeroasele grupuri etnice și religioase din Uniunea Sovietică au coexistat pașnic, cu câteva excepții notabile, de care guvernul sovietic a fost responsabil. Tamilii și singalezii au coabitat și ei în liniște pe o insulă descrisă adesea drept un paradis tropical. Istoria nu a împiedicat aceste grupuri să rămână în relații relativ pașnice pentru perioade îndelungate de timp; prin urmare, doar istoria nu este suficientă pentru a explica ruperea păcii. Alți factori trebuie să fi intervenit în ultimele decenii ale secolului XX.

Schimbările echilibrului demografic au constituit un asemenea factor. Creșterea numerică a unui grup generează presiuni politice, economice și sociale asupra altor grupuri și provoacă reacții de contracarare din partea acestora. Chiar mai important este faptul că ea produce presiuni militare asupra unor grupuri mai puțin dinamice demografic. Prăbușirea, la începutul anilor 1970, a ordinii constituționale care exista de 30 de ani în Liban a fost, în mare măsură, rezultatul creșterii spectaculoase a populației șiite în raport cu creștinii maroniți. După cum arăta Gary Fuller, în Sri Lanka apogeul revoltei naționaliste singaleze din 1970 și apogeul revoltei tamile de la sfârșitul anilor 1980 au coincis exact cu anii în care proporția tinerilor între 15 și 24 de ani a depășit 20% din populația totală a fiecărui grup[27] (vezi Figura 10.1). Un diplomat american din Sri Lanka observa că aproape toți insurgenții singalezi aveau sub 24 de ani. Potrivit relatărilor, tigrii tamili „se bazau pe o armată de copii", recrutând „băieți și fete cu vârste începând de la 11 ani", iar cei uciși în lupte „nu erau încă adolescenți: doar câțiva aveau peste optsprezece ani". După cum observa *The Economist*, tigrii purtau un „război cu minori"[28]. În mod asemănător, războaiele de falie dintre ruși și popoarele musulmane din sud au fost provocate și întreținute de diferențele mari între ratele de creștere demografică. La începutul anilor 1990, rata fertilității femeilor din Federația Rusă era de 1,5, în timp ce, în fostele republici sovietice majoritar musulmane din Asia Centrală, rata fertilității era de circa 4,4, iar rata de creștere demografică netă (rata brută a natalității minus rata brută a mortalității), la sfârșitul anilor 1980, era de cinci–șase ori mai mare decât în Rusia. Numărul cecenilor a crescut cu 26% în anii 1980, iar Cecenia era una dintre regiunile cele mai dens populate din Rusia, ratele ei de natalitate ridicate producând emigranți și soldați[29]. În mod similar, ratele de natalitate ridicate ale musulmanilor și imigrația pakistaneză în Kashmir au stimulat relansarea rezistenței împotriva dominației indiene.

FIGURA 10.1
SRI LANKA: PERIOADELE DE CREŞTERE A PROPORŢIEI TINERILOR SINGALEZI ŞI TAMILI

Procentul tinerilor cu vârste între 15 şi 24 de ani din populaţia totală

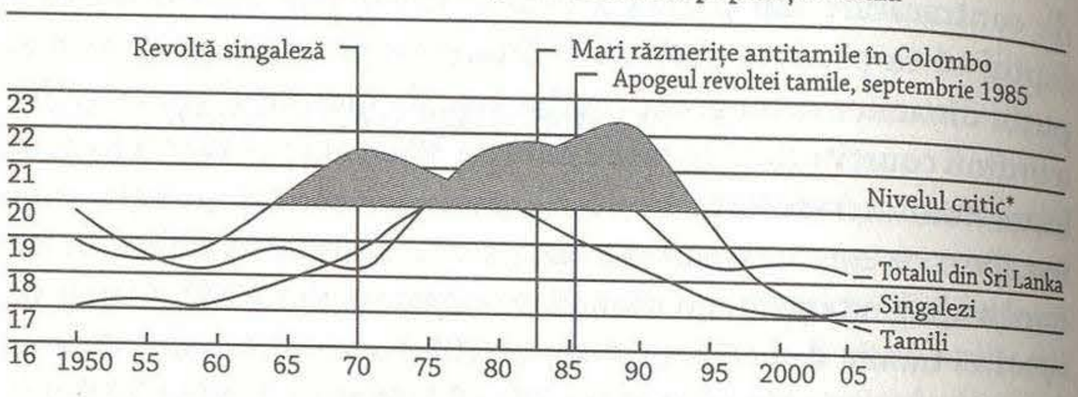

* Nivelul critic este punctul în care tinerii reprezintă cel puţin 20% din populaţie.

Procesele complicate care au dus la războaiele intercivilizaţionale din fosta Iugoslavie au avut multe cauze şi puncte de pornire. Totuşi, cel mai important factor care a dus la izbucnirea acestor conflicte a fost, probabil, schimbarea demografică din Kosovo. Kosovo era o provincie autonomă în cadrul Republicii Sârbe, care avea de facto aceleaşi prerogative ca şi cele şase republici iugoslave, cu excepţia dreptului de secesiune. În 1961, albanezii musulmani formau 67% din populaţia lui, iar sârbii ortodocşi, 24%. Totuşi, rata natalităţii albaneze era cea mai mare din Europa şi Kosovo a devenit regiunea cea mai dens populată din Iugoslavia. În anii 1980, aproape 50% dintre albanezi aveau mai puţin de 20 de ani. Din cauza acestei creşteri demografice, sârbii au emigrat din Kosovo în căutarea unor noi şanse la Belgrad şi în alte părţi. Drept urmare, în 1991, populaţia provinciei era formată în proporţie de 90% din musulmani şi în proporţie de 10% din sârbi[30]. Cu toate acestea, pentru sârbi, Kosovo era „pământul sfânt", „Ierusalimul" lor, unde, printre altele, a avut loc marea bătălie de pe 28 iunie 1389, când au fost învinşi de turcii otomani, sub stăpânirea cărora au rămas timp de aproape cinci secole.

La sfârşitul anilor 1980, schimbarea echilibrului demografic i-a determinat pe albanezi să ceară ca provinciei Kosovo să i se acorde statutul de republică iugoslavă. Sârbii şi guvernul iugoslav s-au opus, de teamă că, odată ce Kosovo dobândea dreptul de secesiune, se putea desprinde de Iugoslavia şi se putea uni cu Albania. În martie 1981, au izbucnit proteste şi răzmeriţe ale albanezilor în sprijinul cererii lor de a primi statutul de republică. Potrivit sârbilor, discriminările, persecuţiile şi violenţele împotriva sârbilor s-au intensificat după acest moment. „Începând de la sfârşitul anilor 1970", observa un protestant croat, „în Kosovo au avut loc multe incidente violente, ca, de exemplu, acte de vandalism, concedieri, hărţuiri, violuri, lupte şi omoruri." În consecinţă, „sârbii au susţinut că ameninţarea la adresa lor luase proporţii de genocid şi că nu o mai puteau tolera". Situaţia sârbilor din Kosovo a avut ecou în restul Serbiei şi, în 1986, două sute de intelectuali, personalităţi politice, lideri religioşi şi ofiţeri sârbi, inclusiv redactorii ziarului liberal de opoziţie *Praxis*, au semnat o declaraţie în care cereau guvernului să ia măsuri energice pentru a pune capăt genocidului la care erau supuşi sârbii din Kosovo. După orice definiţie rezonabilă a genocidului, această acuzaţie era mult exagerată, deşi, potrivit unui observator străin care simpatiza cu albanezii, „în anii 1980 naţionaliştii albanezi au comis mai multe atacuri violente împotriva sârbilor şi au distrus mai multe proprietăţi sârbe"[31].

Toate acestea au aţâţat naţionalismul sârb şi Slobodan Miloşevici a profitat de ocazie. În 1987, el a ţinut un discurs important în Kosovo în care le-a cerut sârbilor să-şi revendice propriul pământ şi propria istorie. „Imediat, un mare număr de sârbi – comunişti, necomunişti şi chiar anticomunişti – au început să se adune în jurul lui, hotărâţi nu numai să protejeze minoritatea sârbă din Kosovo, ci şi să-i reprime pe albanezi şi să-i transforme în cetăţeni de rangul al doilea. În scurt timp, Miloşevici a fost recunoscut drept lider naţional."[32] Doi ani mai târziu, pe 28 iunie 1989, s-a întors în Kosovo, însoţit de 1–2 milioane de sârbi, pentru a marca aniversarea a şase sute de ani de la marea bătălie care simboliza războiul lor continuu cu musulmanii.

Temerile și naționalismul sârbilor, provocate de avântul demografic al albanezilor și de creșterea puterii acestora, au fost intensificate de schimbările demografice din Bosnia. În 1961, sârbii constituiau 43% din populația Bosniei-Herțegovinei, iar musulmanii 26%. În 1991, proporțiile aproape se inversaseră: sârbii scăzuseră la 31%, iar musulmanii crescuseră la 44%. În acești 30 de ani, croații au scăzut de la 22% la 17%. Expansiunea etnică a unui grup a determinat celălalt grup să treacă la purificare etnică. „De ce omorâm copiii? Pentru că, într-o zi, vor crește și va trebui să-i omorâm atunci", declara un combatant sârb în 1992. Într-un mod mai puțin brutal, autoritățile croate au acționat pentru a împiedica „ocupația demografică" a localităților lor de către musulmani[33].

Schimbările echilibrului demografic și creșterile temporare ale proporției tinerilor la peste 20% din populație explică multe conflicte intercivilizaționale de la sfârșitul secolului XX, dar nu pe toate. De exemplu, luptele dintre sârbi și croați nu pot fi puse pe seama demografiei și, de altfel, nici în totalitate pe seama istoriei, dat fiind că aceste două popoare au conviețuit relativ pașnic, până când ustașii croați i-au măcelărit pe sârbi în al Doilea Război Mondial. Aici, ca și în alte părți, politica a fost și ea o cauză a conflictelor. Prăbușirea imperiilor austro-ungar, otoman și rus, la sfârșitul Primului Război Mondial, a stimulat conflicte etnice și civilizaționale între popoarele și statele care le-au succedat. Dezintegrarea imperiilor britanic, francez și olandez a avut consecințe similare la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Căderea regimurilor comuniste în Uniunea Sovietică și Iugoslavia a avut același efect la sfârșitul Războiului Rece. Oamenii nu se mai puteau defini drept comuniști, cetățeni sovietici sau iugoslavi și aveau nevoie disperată de o nouă identitate. Au găsit-o în vechile surse: etnicitatea și religia. Ordinea represivă, dar pașnică a statelor care susțineau că nu există Dumnezeu a fost înlocuită de violența popoarelor care cred în dumnezei diferiți.

Acest proces a fost exacerbat de necesitatea ca noile entități politice să adopte procedurile democrației. Când Uniunea Sovietică și Iugoslavia au început să se dezintegreze, elitele de la putere

nu au organizat alegeri naționale. Dacă ar fi făcut-o, liderii politici ar fi intrat în competiție pentru puterea centrală și ar fi putut încerca să prezinte programe multietnice și multicivilizaționale electoratului și să formeze coaliții parlamentare majoritare la fel de pluraliste. În schimb, atât în Uniunea Sovietică, cât și în Iugoslavia alegerile au fost organizate mai întâi la nivel de republică, ceea ce i-a stimulat pe liderii politici să se lanseze într-o campanie împotriva centrului, să facă apel la naționalismul etnic și să militeze pentru independența republicilor lor. Chiar și în Bosnia populația a votat strict după criterii etnice, la alegerile din 1990. Partidul Reformist, multietnic, și fostul partid comunist au obținut fiecare mai puțin de 10% din voturi. Procentele obținute de Partidul de Acțiune Democratică, musulman (34%), de Partidul Democrat Sârb (30%) și de Uniunea Democrată Croată (18%) au corespuns aproape exact proporțiilor musulmanilor, sârbilor și croaților, în populația totală. În aproape toate fostele republici sovietice și iugoslave, primele alegeri libere au fost câștigate de liderii politici care făcuseră apel la sentimentele naționaliste și promiseseră să acționeze energic pentru a apăra naționalitatea lor împotriva altor grupuri etnice. Competiția electorală încurajează apelurile naționaliste și favorizează, astfel, intensificarea conflictelor de falie și transformarea lor în războaie de falie. Atunci când, ca să-l citățm pe Bogdan Denici, „etnosul devine demos"[34], rezultatul inițial este *polemos*, războiul.

Rămâne întrebarea de ce, la sfârșitul secolului XX, musulmanii sunt implicați în mult mai multe conflicte violente între grupuri decât popoarele aparținând altor civilizații. Așa a fost întotdeauna? În trecut, creștinii s-au măcelărit între ei și au masacrat popoare de alte religii în număr mare. Pentru a evalua înclinațiile spre violență ale civilizațiilor, de-a lungul istoriei, ar fi nevoie de un studiu amplu, care este imposibil aici. În schimb, putem să identificăm posibile cauze ale violenței musulmane de grup, care se manifestă astăzi atât în interiorul Islamului, cât și între Islam și alte civilizații, și să facem o distincție între cauzele care explică o înclinație istorică mai puternică spre conflictele de grup, dacă ea există, de cele care explică această înclinație doar la sfârșitul

secolului XX. Am identificat șase cauze posibile. Trei explică doar violența dintre musulmani și nonmusulmani și trei explică atât acest tip de violență, cât și violența din interiorul Islamului. De asemenea, trei explică doar înclinația actuală a musulmanilor spre violență, iar celelalte trei o explică pe aceasta, precum și înclinația istorică a musulmanilor spre violență, dacă ea există. Totuși, dacă această înclinație istorică spre violență nu există, atunci presupusele ei cauze nu pot explica nici înclinația actuală demonstrată a musulmanilor spre violența de grup. În acest caz, aceasta din urmă nu poate fi explicată decât prin cauze specifice secolului XX, inexistente în secolele precedente (vezi Tabelul 10.4).

TABELUL 10.4
CAUZE POSIBILE ALE ÎNCLINAȚIEI MUSULMANILOR SPRE CONFLICT

	Conflicte extramusulmane	Conflicte intra și extramusulmane
Conflicte istorice și contemporane	Vecinătate Imposibilitatea asimilării	Militarism
Conflicte contemporane	Statut de victimă	Creștere demografică semnificativă Absența unui stat nucleu

În primul rând, s-a afirmat că Islamul a fost de la început o religie a sabiei, care glorifică virtuțile militare. Islamul a apărut printre „triburile nomade de beduini războinici" și această „origine violentă stă la fundația Islamului. Mahomed însuși a rămas în istorie ca un războinic dur și ca un comandant militar priceput."[35] (Nimeni nu ar spune asta despre Hristos sau despre Buddha.) S-a spus că doctrina Islamului dictează războiul împotriva necredincioșilor, dar când expansiunea inițială a Islamului a încetinit,

grupurile musulmane, contrar doctrinei, au început să se lupte între ele. Raportul dintre *fitna*, sau conflictele interne, și *jihad* s-a schimbat drastic în favoarea primelor. Coranul și alte texte sacre musulmane conțin puține interdicții ale violenței, iar conceptul de nonviolență lipsește din doctrina și practica musulmane.

În al doilea rând, din Arabia, unde a apărut, Islamul s-a răspândit în Africa de Nord, într-o mare parte a Orientului Mijlociu și, mai târziu, în Asia Centrală, în subcontinentul indian și în Balcani, musulmanii intrând în contact cu multe popoare diferite, care au fost cucerite și convertite, iar moștenirea acestui proces s-a păstrat până azi. În urma cuceririlor otomane din Balcani, populația slavă urbană din sud s-a convertit adesea la islam, în timp ce țăranii nu au făcut-o și astfel a apărut distincția dintre bosniacii musulmani și sârbii ortodocși. Pe de altă parte, expansiunea Imperiului Rus spre Marea Neagră, în Caucaz și în Asia Centrală, l-a adus în conflict continuu cu diferite popoare musulmane, timp de mai multe secole. Când se afla la apogeul puterii sale în fața Islamului, Occidentul a sprijinit crearea unui stat evreu în Orientul Mijlociu, punând bazele antagonismului permanent dintre arabi și israelieni. Din cauza expansiunii musulmane și nonmusulmane pe uscat, musulmanii și nonmusulmanii au ajuns să fie vecini în toată Eurasia. Dimpotrivă, expansiunea Occidentului peste mări și oceane nu a adus, de obicei, popoarele occidentale în vecinătatea celor nonoccidentale: acestea din urmă au fost fie supuse dominației europene, fie decimate de coloniștii occidentali, mai puțin în Africa de Sud.

O a treia sursă posibilă de conflicte între musulmani și nonmusulmani implică ceea ce un om de stat, vorbind despre țara sa, numea „imposibilitatea asimilării" musulmanilor. Totuși, aceasta funcționează în ambele sensuri: țările musulmane au probleme cu minoritățile nonmusulmane comparabile cu cele pe care le au țările nonmusulmane cu minoritățile musulmane. Chiar mai mult decât creștinismul, islamul este o credință absolutistă, care îmbină religia și politica și trage o linie de demarcație clară între

cei din *Dar al-islam* și cei din *Dar al-harb*. În consecință, confucianiștilor, budiștilor, creștinilor occidentali și creștinilor ortodocși le este mai ușor să se adapteze și să coabiteze unii cu alții decât să se adapteze și să coabiteze cu musulmanii. De exemplu, minoritățile etnice chineze domină economiile celor mai multe țări din Asia de Sud-Est. Etnicii chinezi au fost asimilați cu succes în societatea thailandeză budistă și în societatea filipineză creștină; nu există, practic, cazuri semnificative de violențe antichineze comise de grupurile majoritare din aceste țări. Dimpotrivă, revolte și violențe antichineze au avut loc în Indonezia și în Malaysia, țări musulmane, iar rolul chinezilor în aceste societăți rămâne o problemă sensibilă și potențial explozivă, ceea ce nu se întâmplă în Thailanda și în Filipine.

Militarismul, imposibilitatea asimilării și vecinătatea cu grupuri nonmusulmane sunt caracteristici constante ale Islamului și ar putea explica înclinația istorică spre conflict a musulmanilor, dacă ea există. Alți trei factori, limitați temporal, ar putea contribui la această înclinație, la sfârșitul secolului XX. O explicație avansată de musulmani este că imperialismul occidental și dominația asupra societăților musulmane în secolele al XIX-lea și XX au creat o imagine de slăbiciune militară și economică a Islamului, care încurajează grupurile nonmusulmane să-i considere pe musulmani o țintă atractivă. Potrivit acestui argument, musulmanii sunt victimele unei prejudecăți antimusulmane răspândite, comparabile cu antisemitismul răspândit, în trecut, în societățile occidentale. Grupurile musulmane precum palestinienii, bosniacii, kashmirii și cecenii sunt, după Akbar Ahmed, ca „pieile roșii, grupuri oprimate, private de demnitate, închise în rezervații pe pământurile strămoșilor lor"[36]. Totuși, acest argument nu explică conflictele dintre majoritățile musulmane și minoritățile nonmusulmane din țări precum Sudan, Egipt, Iran și Indonezia.

Un factor mai convingător, care ar putea explica atât conflictele intraislamice, cât și pe cele extraislamice, este absența unui stat nucleu în Islam. Apărătorii Islamului afirmă adesea că oponenții

săi occidentali cred că există o forță directoare centrală, conspirativă în Islam, care îl mobilizează și îi coordonează acțiunile împotriva Occidentului și nu numai. Dacă criticii cred asta, se înșeală. Islamul este o sursă de instabilitate în lume pentru că nu are un centru dominant. Statele care aspiră să devină liderii Islamului, ca, de exemplu, Arabia Saudită, Iranul, Pakistanul, Turcia și, poate, Indonezia, se luptă pentru influență în lumea islamică: nici unul dintre ele nu are o poziție puternică pentru a media conflictele interne din Islam și nici unul nu este capabil să acționeze autoritar în numele Islamului, pentru a rezolva conflictele dintre grupurile musulmane și grupurile nonmusulmane.

În sfârșit și mai presus de orice, explozia demografică din societățile musulmane și numărul mare de bărbați cu vârste între 15 și 30 de ani, adesea șomeri, sunt o sursă naturală de instabilitate și violență atât între musulmani, cât și împotriva nonmusulmanilor. Orice alte cauze ar mai exista, acest factor ar putea explica, în mare măsură, violența musulmană din anii 1980 și 1990. Înaintarea în vârstă a acestei generații, până în deceniul al treilea al secolului al XXI-lea și dezvoltarea economică a țărilor musulmane, când și dacă se va produce, ar putea duce, prin urmare, la o reducere semnificativă a înclinației spre violență a musulmanilor și, deci, la o scădere generală a frecvenței și a intensității războaielor de falie.

Capitolul 11

Dinamica războaielor de falie

Identitatea: intensificarea conștiinței civilizaționale

Războaiele de falie trec prin procese de intensificare, extindere, limitare, întrerupere și, rareori, soluționare. Aceste procese încep, de obicei, secvențial, dar adesea se suprapun și se pot repeta. Odată începute, războaiele de falie, asemenea altor conflicte intercomunitare, tind să capete o viață proprie și să evolueze după modelul acțiune–reacțiune. Identitățile care fuseseră până atunci multiple și slabe se concentrează și se consolidează; conflictele intercomunitare sunt numite, pe bună dreptate, „războaie identitare"[1]. Pe măsură ce violența se exacerbează, mizele inițiale tind să fie redefinite mai exclusiv ca „noi" contra „lor", iar coeziunea și angajamentul fiecărui grup cresc. Liderii politici își intensifică apelurile la loialitate etnică și religioasă, iar conștiința civilizațională devine mai puternică în raport cu alte identități. Apare o „dinamică a urii", comparabilă cu „dilema de securitate" din relațiile internaționale, în care temerile, neîncrederea și ura reciproce se alimentează una pe alta[2]. Fiecare parte dramatizează și amplifică diferența dintre forțele binelui și forțele răului și încearcă să o transforme, până la urmă, în diferența esențială dintre viață și moarte.

Pe măsură ce revoluțiile evoluează, moderații, girondinii și menșevicii pierd în fața radicalilor, iacobiților și bolșevicilor. Un proces similar tinde să aibă loc în războaiele de falie. Moderații cu obiective mai limitate, ca, de exemplu, autonomia în locul independenței, nu îndeplinesc aceste obiective prin negocieri, care eșuează aproape întotdeauna de la început, și sunt completați sau

înlocuiți de radicali, hotărâți să folosească violența pentru a îndeplini obiective mai ambițioase, chiar extremiste. În conflictul moro-filipinez, principalului grup insurgent, Frontul Național de Eliberare Moro, i s-a alăturat, mai întâi, Frontul Islamic de Eliberare Moro, care avea o poziție mai radicală, apoi gruparea Abu Sayyaf, și mai extremistă, care a respins armistițiile negociate de celelalte grupări cu guvernul filipinez. În anii 1980, guvernul sudanez a adoptat poziții islamiste din ce în ce mai extreme și, la începutul anilor 1990, insurgența creștină s-a divizat, o nouă grupare, Mișcarea pentru Independența Sudanului de Sud, cerând independența, nu doar autonomia. În conflictul dintre israelieni și arabi, când Organizația pentru Eliberarea Palestinei a decis să înceapă negocierile cu guvernul israelian, Frăția Musulmană Hamas a încercat să-i fure loialitatea palestinienilor. În același timp, angajarea guvernului israelian în negocieri a stârnit proteste și violențe din partea grupurilor religioase extremiste din Israel. Când conflictul dintre ruși și ceceni s-a intensificat, în anii 1992–1993, guvernul Dudaev a ajuns să fie dominat de „facțiunile cele mai radicale ale naționaliștilor ceceni, care se opuneau oricărei înțelegeri cu Moscova, forțele mai moderate fiind împinse în opoziție". În Tadjikistan s-a produs o schimbare similară. „Pe măsură ce conflictul a escaladat în 1992, grupările naționalist-democrate tadjice au pierdut treptat din influență în favoarea grupărilor islamiste, care îi mobilizau mai bine pe săracii de la țară și pe tinerii nemulțumiți din orașe. Mesajul islamist a devenit din ce în ce mai radical, pe măsură ce au apărut lideri mai tineri, care au contestat ierarhia religioasă tradițională, mai pragmatică." „Închid dicționarul diplomației", declara un lider tadjic. „Încep să vorbesc limba războiului, care este singura potrivită, dată fiind situația creată de Rusia în patria mea."[3] În Bosnia, facțiunea naționalistă mai extremistă, condusă de Alija Izetbegovici, a căpătat mai multă influență în cadrul Partidului Acțiunii Democratice (SDA) musulman decât facțiunea mai tolerantă, de orientare multiculturalistă, condusă de Haris Silajdzici[4].

Victoria extremiștilor nu este neapărat definitivă. Violența extremistă nu are mai multe șanse decât compromisul moderat în a pune capăt unui război de falie. Pe măsură ce costurile umane și materiale cresc, iar rezultatele sunt nesemnificative, este probabil ca moderații să reapară în ambele tabere, reafirmând „absurditatea" războiului și insistând să se încerce din nou soluționarea conflictului prin negocieri.

În cursul războiului, identitățile multiple se estompează și identitatea cea mai semnificativă în raport cu conflictul devine dominantă. Această identitate este aproape întotdeauna definită de religie. Din punct de vedere psihologic, religia furnizează justificarea care oferă cea mai mare siguranță și cel mai mult sprijin pentru a lupta împotriva forțelor „fără Dumnezeu", considerate amenințătoare. Din punct de vedere practic, comunitatea religioasă sau civilizațională din care face parte este comunitatea cea mai largă la care un grup local implicat într-un conflict poate apela pentru sprijin. Dacă, într-un război local dintre două triburi africane, unul se poate defini drept musulman, iar celălalt drept creștin, primul poate spera să fie susținut financiar de saudiți, ajutat de mujahedinii afgani și sprijinit de iranieni cu arme și consilieri militari, iar al doilea poate încerca să obțină ajutor economic și umanitar din Occident și sprijin politic și diplomatic din partea guvernelor occidentale. Dacă un grup nu reușește să se prezinte în mod convingător drept victima unui genocid și să stârnească astfel compasiunea Occidentului, așa cum au făcut musulmanii din Bosnia, el nu se poate aștepta să primească un ajutor semnificativ decât din partea popoarelor care fac parte din aceeași civilizație și, cu excepția musulmanilor din Bosnia, așa s-a și întâmplat, de obicei. Războaiele de falie sunt, prin definiție, războaie locale între grupuri locale cu legături mai vaste și, prin urmare, stimulează identitățile civilizaționale în rândul participanților.

Consolidarea identităților civilizaționale s-a produs în rândul popoarelor din alte civilizații implicate în războaie de falie, dar mai ales în rândul musulmanilor. Un război de falie poate avea la

origine conflicte între familii, clanuri sau triburi, dar cum în lumea musulmană identitățile tind să fie în formă de U, pe măsură ce luptele continuă, musulmanii implicați în asemenea conflicte încearcă repede să-și extindă identitatea și să apeleze la întregul Islam, așa cum a făcut chiar și Saddam Hussein, un laic antifundamentalist. Un occidental observa că guvernul azer a jucat, de asemenea, „cartea islamică". În Tadjikistan, într-un război care a început ca un conflict regional intern, insurgenții și-au definit din ce în ce mai mult cauza drept cauza Islamului. În războaiele din secolul al XIX-lea dintre popoarele din Caucazul de Nord și ruși, liderul musulman Shamil se definea drept islamist și a reușit să unească zeci de grupuri etnice și lingvistice „pe baza Islamului și a rezistenței la cucerirea rusă". În anii 1990, Dudaev a profitat de Renașterea islamică din Caucaz din anii 1980 pentru a urma o strategie similară. El a fost sprijinit de clericii musulmani și de partidele islamiste, a depus jurământul de învestire pe Coran (așa cum Elțîn a fost binecuvântat de patriarhul ortodox) și, în 1994, a propus ca statul cecen să devină stat islamic guvernat de *shar'ia*. Soldații ceceni purtau eșarfe verzi „pe care era brodat cuvântul «Gavazat», care înseamnă război sfânt în cecenă" și strigau „Allahu Akbar" când plecau la bătălie[5]. În mod asemănător, musulmanii din Kashmir au trecut de la identitatea regională, care cuprindea musulmani, hinduși și budiști, sau de la identificarea cu laicismul indian, la o a treia identitate reflectată în „ascensiunea naționalismului musulman în Kashmir și în răspândirea valorilor islamice fundamentaliste transnaționale, care i-au făcut pe musulmanii din Kashmir să simtă că fac parte din Pakistanul musulman și din lumea islamică". Revolta din 1989 împotriva Indiei a fost condusă, la început, de o organizație „relativ laică", sprijinită de guvernul pakistanez. Acesta a sprijinit apoi grupările islamice fundamentaliste, care au devenit forțele dominante. Din ele făceau parte și „insurgenți duri", care păreau „decișI să continue jihadul de dragul jihadului, indiferent de șanse și de consecințe". Un alt observator relata că „sentimentele naționaliste au

fost intensificate de diferențele religioase; avântul mondial al militantismului islamic le-a dat curaj insurgenților din Kashmir și a erodat tradiția locală a toleranței dintre hinduși și musulmani"[6].

O intensificare dramatică a identităților civilizaționale s-a produs în Bosnia, mai ales în comunitatea musulmană. De-a lungul istoriei, identitățile comunitare nu au fost puternice în Bosnia: sârbii, croații și musulmanii au conviețuit pașnic ca vecini; căsătoriile mixte erau frecvente; identificările religioase erau slabe. S-a spus că musulmanii erau bosniaci care nu se duceau la moschee, croații erau bosniaci care nu se duceau la catedrală, iar sârbii erau bosniaci care nu se duceau la biserică. Totuși, odată ce identitatea iugoslavă mai largă s-a prăbușit, aceste identități religioase slabe au dobândit o nouă semnificație și s-au intensificat după ce luptele au început. Multiculturalismul s-a evaporat și fiecare grup s-a identificat din ce în ce mai mult cu comunitatea lui culturală mai largă și s-a definit în termeni religioși. Sârbii din Bosnia au devenit naționaliști sârbi extremiști, identificându-se cu Serbia Mare, cu Biserica Ortodoxă Sârbă și cu comunitatea ortodoxă mai largă. Croații din Bosnia au devenit cei mai fervenți naționaliști croați, s-au considerat cetățeni ai Croației, au insistat asupra catolicismului lor și, împreună cu croații din Croația, s-au identificat cu Occidentul catolic.

Dezvoltarea conștiinței civilizaționale a fost chiar mai marcată în cazul musulmanilor. Până la declanșarea războiului, musulmanii din Bosnia aveau concepții foarte laice, se considerau europeni și erau cei mai puternici susținători ai unei societăți bosniace și ai unui stat bosniac multicultural. Totuși, lucrurile au început să se schimbe când Iugoslavia s-a dezmembrat. Asemenea croaților și sârbilor, la alegerile din 1990, musulmanii au respins partidele multietnice, votând, în majoritate copleșitoare, pentru Partidul Acțiunii Democratice (SDA) musulman condus de Izetbegovic. Musulman zelos, Izetbegovic a fost întemnițat pentru activism islamic de către guvernul comunist și în cartea sa *Declarația islamică*, publicată în 1970, a susținut „incompatibilitatea Islamului cu sistemele nonislamice. Nu poate fi nici pace, nici coexistență

între religia islamică și instituțiile sociale și politice nonislamice". Când mișcarea islamică devine destul de puternică, ea trebuie să ia puterea și să creeze o republică islamică. În acest nou stat, este deosebit de important ca educația și mass-media „să fie în mâinile unor oameni a căror autoritate morală și intelectuală islamică este incontestabilă"[7].

Când Bosnia a devenit independentă, Izetbegovici a promovat un stat multietnic în care musulmanii să fie grupul dominant, chiar dacă nu majoritar. Totuși, el nu a putut rezista islamizării țării sale, provocate de război. Reticența lui de a repudia public și explicit *Declarația islamică* a generat temeri printre nonmusulmani. Cum războiul a continuat, mulți sârbi și croați din Bosnia au plecat din zonele controlate de guvernul bosniac, iar cei care au rămas au fost excluși treptat din posturile de decizie și din instituțiile statului. „Islamul a dobândit mai multă importanță în comunitatea națională musulmană și o puternică identitate națională musulmană a devenit parte a politicii și religiei." Naționalismul musulman, spre deosebire de naționalismul multicultural bosniac, s-a exprimat din ce în ce mai accentuat în mass-media. Învățământul religios s-a extins în școli, iar noile manuale subliniau binefacerile dominației otomane. Limba bosniacă a fost promovată ca limbă diferită de sârbo-croată și au fost încorporate din ce în ce mai multe cuvinte turcești și arabe. Autoritățile au criticat căsătoriile mixte și difuzarea muzicii sârbești, a „agresorului". Guvernul a încurajat religia islamică și a preferat musulmanii pentru angajări și promovări. Cel mai important a fost faptul că armata bosniacă s-a islamizat, musulmanii constituind peste 90% din personalul ei, în 1995. Din ce în ce mai multe unități ale armatei s-au identificat cu Islamul, s-au angajat în practici islamice și au folosit simboluri musulmane, unitățile de elită fiind cele mai islamizate și devenind din ce în ce mai numeroase. Această tendință a determinat cinci membri ai președinției bosniace (printre care doi croați și doi sârbi) să înainteze un protest lui Izetbegovici, pe care acesta l-a respins, ducând și la demisia premierului Haris Silajdzici, adept al multiculturalismului[8].

Din punct de vedere politic, partidul musulman al lui Izetbegovici, SDA, și-a extins controlul asupra statului și a societății bosniace. În 1995, el domina „armata, administrația publică și întreprinderile de stat". Potrivit relatărilor presei, „musulmanii care nu fac parte din partid obțin greu slujbe decente, ca să nu mai vorbim de nonmusulmani". Criticii au acuzat partidul că „devenise un instrument de exercitare a unui autoritarism islamic marcat de practicile guvernului comunist"[9]. În general, după cum relata alt observator:

> Naționalismul musulman devine mai extremist. El nu mai ține cont de alte sensibilități naționale; este proprietatea, privilegiul și instrumentul politic al națiunii musulmane care predomină de puțină vreme. [...]
>
> Rezultatul principal al acestui nou naționalism musulman este o mișcare spre omogenizare națională. [...]
>
> Fundamentalismul religios islamic câștigă și el din ce în ce mai multă influență în determinarea intereselor naționale musulmane[10].

Intensificarea identității religioase provocată de război și de epurarea etnică, preferințele conducătorilor ei și sprijinul și presiunea altor state musulmane au transformat lent, dar sigur, Bosnia din Elveția Balcanilor în Iranul Balcanilor.

În războaiele de falie, fiecare parte este motivată să insiste nu numai asupra propriei identități civilizaționale, ci și asupra identității celeilalte părți. În războiul local pe care îl duce, fiecare parte consideră că luptă nu numai împotriva unui alt grup etnic local, ci împotriva unei alte civilizații. Amenințarea este, astfel, amplificată de resursele unei mari civilizații, iar înfrângerea are consecințe nu numai pentru partea înfrântă, ci pentru toată civilizația al cărei membru este. De aici rezultă nevoia urgentă ca această civilizație să vină în sprijinul ei în conflict. Războiul local este redefinit ca un război între religii, ca o ciocnire a civilizațiilor, cu consecințe multiple pentru segmente importante ale omenirii.

La începutul anilor 1990, când ortodoxia și Biserica Ortodoxă au redevenit elemente centrale ale identității naționale ruse, care „au exclus alte religii prezente în Rusia, din care Islamul este cel mai important"[11], rușii au considerat că este în interesul lor să definească războiul dintre clanuri și regiuni din Tadjikistan și războiul din Cecenia ca episoade ale unui conflict mai amplu, secular, între ortodoxie și Islam, inamicii lor locali fiind devotați fundamentalismului islamic și jihadului și acționând ca reprezentanți ai Islamabadului, Teheranului, Ryadului și Ankarei.

În fosta Iugoslavie, croații se considerau bravii apărători ai frontierei Occidentului împotriva asalturilor ortodoxiei și Islamului. Pentru sârbi, inamicii nu erau doar croații și musulmanii din Bosnia, ci și „Vaticanul", „fundamentaliștii islamici" și „turcii infami" care amenințau creștinătatea de secole. Un diplomat occidental afirma că liderul sârbilor bosniaci, Radovan Karadzic, „consideră că acesta este războiul antiimperialist din Europa și spune că are misiunea să eradicheze ultimele rămășițe ale Imperiului Otoman din Europa"[12]. La rândul lor, musulmanii din Bosnia considerau că erau victimele unui genocid, că erau ignorați de Occident din cauza religiei lor și, deci, meritau sprijinul lumii musulmane. Prin urmare, toate părțile beligerante și majoritatea observatorilor externi au ajuns să considere războaiele din Iugoslavia războaie religioase sau etnoreligioase. După cum a arătat Misha Glenny, conflictul „a căpătat din ce în ce mai mult caracteristicile unei lupte religioase, definită de trei mari credințe europene – romano-catolicismul, ortodoxia răsăriteană și islamul –, rămășițele confesionale ale imperiilor ale căror frontiere se întâlneau în Bosnia"[13].

Perceperea războaielor de falie drept ciocniri ale civilizațiilor a readus în atenție teoria dominoului din perioada Războiului Rece, însă acum statele dominante ale civilizațiilor erau cele care considerau necesar să prevină o înfrângere într-un conflict local, căci aceasta putea declanșa o serie de pierderi din în ce mai mari și putea duce la dezastru. Poziția dură a guvernului indian cu privire la Kashmir a fost determinată, în mare măsură, de teama

că pierderea lui ar fi încurajat alte minorități etnice și religioase să ceară independența, ceea ce ar fi dus la dezmembrarea Indiei. Ministrul de Externe Kozîrev avertiza că, dacă Rusia nu pune capăt violenței politice din Tadjikistan, aceasta se putea întinde în Kîrghîstan și Uzbekistan, ceea ce, potrivit unora, putea încuraja apoi mișcări secesioniste în republicile musulmane din Federația Rusă, sugerându-se chiar că rezultatul final putea fi intrarea fundamentalismului islamic în Piața Roșie. Prin urmare, Elțîn a declarat că granița dintre Tadjikistan și Afghanistan „este, de fapt, a Rusiei". La rândul lor, europenii și-au exprimat îngrijorarea că apariția unui stat musulman în fosta Iugoslavie va crea o bază pentru răspândirea imigranților musulmani și a fundamentalismului islamic, intensificând ceea ce presa franceză numea, parafrazându-l pe Jacques Chirac, *les odeurs de l'islam* în Europa[14]. Frontiera Croației este, de fapt, a Europei.

Pe măsură ce un război de falie se intensifică, fiecare parte își demonizează inamicii, descriindu-i adesea drept subumani și justificând astfel eliminarea lor. „Câinii turbați trebuie împușcați", declara Elțîn referindu-se la gherilele cecene. „Acești oameni de soi rău trebuie împușcați... și îi vom împușca", spunea generalul indonezian Try Sutrisno referindu-se la masacrul din Timorul de Est, din 1991. Demonii trecutului sunt resuscitați în prezent: croații devin „ustași", musulmanii – „turci" și sârbii – „cetnici". Omorurile în masă, tortura, violurile și expulzarea brutală a civililor sunt justificabile, căci ura comunitară se hrănește cu ură comunitară. Principalele simboluri și artefacte ale culturii adversarului devin ținte. Sârbii au distrus sistematic moschei și mănăstiri franciscane, iar croații au aruncat în aer mănăstiri ortodoxe. Ca depozitare ale culturii, muzeele și bibliotecile sunt vulnerabile: forțele de securitate singaleze au incendiat biblioteca publică din Jaffna, distrugând „documente literare și istorice de neînlocuit" ale culturii tamile, iar artileriștii sârbi au bombardat și distrus Biblioteca Națională din Sarajevo. Sârbii au curățat orașul bosniac Zvornik de cei 40 000 de musulmani și au așezat o cruce pe locul

turnului otoman pe care tocmai îl aruncaseră în aer, turn care înlocuise biserica ortodoxă distrusă de turci în 1463[15]. În războaiele dintre culturi, cultura pierde.

Ralierea civilizațională: țări înrudite și diaspore

În cei patruzeci de ani ai Războiului Rece, conflictul s-a răspândit de sus în jos, pe măsură ce una dintre superputeri a încercat să recruteze aliați și parteneri și să submineze, să convertească sau să neutralizeze aliații și partenerii celeilalte superputeri. Competiția a fost, bineînțeles, cea mai acerbă în Lumea a Treia, unde statele noi și tinere au fost supuse presiunilor de a participa la marele conflict global. În lumea de după Războiul Rece, conflictul unic dintre superputeri a fost înlocuit de numeroase conflicte intercomunitare. Când aceste conflicte intercomunitare implică grupuri din civilizații diferite, ele tind să se extindă și să escaladeze. Pe măsură ce conflictul se intensifică, fiecare parte încearcă să obțină sprijinul unor țări și grupuri care fac parte din aceeași civilizație ca și ea. Mereu una sau mai multe țări sau grupuri înrudite acordă sprijin, sub o formă sau alta, oficial sau neoficial, pe față sau pe ascuns, material, uman, diplomatic, financiar, simbolic sau militar. Cu cât un conflict de falie durează mai mult, cu atât implică mai multe țări înrudite, în roluri de sprijinire, constrângere și mediere. Ca urmare a acestui „sindrom al țărilor înrudite", conflictele de falie prezintă un risc de a escalada mult mai mare decât conflictele intracivilizaționale și necesită, de obicei, o cooperare intercivilizațională pentru a le împiedica să se extindă și a le pune capăt. Spre deosebire de Războiul Rece, conflictul nu se mai propagă acum de sus în jos, ci de jos în sus.

Statele și grupurile au niveluri diferite de implicare în războaiele de falie. La nivelul primar se găsesc părțile beligerante, care se luptă și se măcelăresc între ele. Acestea pot fi state, ca în războaiele dintre India și Pakistan și în cele dintre Israel și vecinii săi, dar pot fi și grupuri locale, care nu sunt state sau sunt, cel mult,

state în formare, cum a fost cazul în Bosnia și cazul armenilor din Nagorno-Karabach. Aceste conflicte pot implica, de asemenea, participanți de nivel secundar, de obicei, state înrudite direct cu beligeranții primari, ca, de exemplu, guvernele Serbiei și Croației în fosta Iugoslavie și cele ale Armeniei și Azerbaidjanului în Caucaz. Și mai slab asociate cu conflictul sunt statele terțiare, care sunt mai îndepărtate de teatrul de război, dar au legături civilizaționale cu beligeranții, ca, de exemplu, Germania, Rusia și statele islamice în ceea ce privește fosta Iugoslavie și Rusia, Turcia și Iranul în cazul disputei dintre armeni și azeri. Acești participanți de la nivelul al treilea sunt adesea statele nucleu ale civilizațiilor lor. Acolo unde ele există, diasporele participanților primari joacă și ele un rol în războaiele de falie. Dat fiind numărul mic de oameni și de arme existent, de regulă la nivelul primar, chiar și ajutoare externe relativ modeste, sub formă de bani, arme sau voluntari, pot influența adesea semnificativ soarta războiului.

Interesele celorlaltor părți implicate în conflict nu sunt identice cu ale participanților de la nivelul primar. Sprijinul cel mai fervent, necondiționat, acordat acestora din urmă vine, de obicei, din partea diasporelor care se identifică puternic cu cauza rudelor lor și devin „mai catolice decât papa". Interesele guvernelor de la nivelurile al doilea și al treilea sunt mai complicate. În general, ele acordă sprijin tot participanților de la nivelul primar și, chiar dacă nu o fac, sunt suspectate de grupurile adverse că o fac, ceea le determină pe acestea din urmă să se simtă îndreptățite să-și sprijine rudele. Totuși, guvernele de la nivelurile al doilea și al treilea au și ele interesul să împiedice extinderea conflictului și să nu devină implicate direct. Prin urmare, deși îi sprijină pe participanții de la nivelul primar, ele încearcă, în același timp, să-i țină în frâu și să-i convingă să-și modereze obiectivele. De asemenea, încearcă, de obicei, să negocieze cu omologii lor de la nivelurile al doilea și al treilea, aflați de cealaltă parte a liniei de falie, și să prevină astfel transformarea unui război local într-un război mai amplu în care să fie implicate state nucleu. Figura 11.1 subliniază relațiile dintre potențialii actori participanți la un război de falie.

Nu toate războaiele de acest tip au avut distribuția completă prezentată aici, dar unele au beneficiat de ea, ca, de exemplu, cele din fosta Iugoslavie și din Transcaucazia, și aproape orice război de falie s-ar putea extinde și ar putea ajunge să implice participanți la toate nivelurile.

Într-un fel sau altul, diasporele și țările înrudite au fost implicate în aproape toate războaiele de falie din anii 1990. Dată fiind implicarea frecventă a grupurilor musulmane la nivel primar în aceste războaie, guvernele și asociațiile musulmane sunt participanții secundari și terțiari cei mai obișnuiți. Cele mai active au fost guvernele Arabiei Saudite, Pakistanului, Iranului, Turciei și Libiei, care, împreună, uneori și cu alte state musulmane, i-au sprijinit, în diferite grade, pe musulmanii care luptau împotriva nonmusulmanilor în Palestina, Liban, Iran, Turcia, Bosnia, Cecenia, Transcaucazia, Kashmir, Sudan și Filipine. Pe lângă sprijinul guvernamental, multe grupuri musulmane implicate la nivel primar în aceste războaie au fost susținute de internaționala islamistă de luptători din războiul din Afghanistan, care a participat la diferite conflicte, de la războiul civil din Algeria la războiul din Cecenia și la cel din Filipine. Potrivit unui analist, această internațională islamistă a fost implicată în „trimiterea de voluntari pentru a impune regimuri islamiste în Afghanistan, Kashmir și Bosnia; războaie de propagandă împotriva guvernelor care se opuneau islamiștilor într-o țară sau alta; crearea de centre islamice în diaspora, care să servească drept cartiere generale pentru toate acele partide"[16]. De asemenea, Liga Arabă și Organizația Conferinței Islamice au susținut și au încercat să coordoneze eforturile membrilor lor de a sprijini grupurile musulmane implicate în conflicte intercivilizaționale.

Uniunea Sovietică a fost un participant primar la războiul din Afghanistan, iar, după ce Războiul Rece a luat sfârșit, Rusia a fost un participant primar la războiul din Cecenia, un participant secundar la luptele din Tadjikistan și un participant terțiar la războaiele din fosta Iugoslavie. India s-a implicat la nivel primar în Kashmir și la nivel secundar în Sri Lanka. Principalele state

occidentale au fost participanți terțiari la războaiele din Iugoslavia. Diasporele au jucat un rol important de ambele părți, în conflictul îndelungat dintre israelieni și palestinieni, precum și în susținerea armenilor, croaților și cecenilor în conflictele care i-au implicat. Prin intermediul televiziunii, al faxului și al e-mailului, „devotamentul diasporelor este revigorat și uneori polarizat de contactul constant cu fostele lor patrii; «fostele» nu mai înseamnă acum ce însemna odată"[17].

În războiul din Kashmir, Pakistanul a oferit un sprijin diplomatic și politic explicit insurgenților, precum și, potrivit unor surse militare pakistaneze, mari sume de bani și cantități importante de arme, pregătire militară, sprijin logistic și refugiu. A intervenit și pe lângă alte guverne musulmane în favoarea lor. Potrivit unor informații, în 1995 insurgenților li se alăturaseră cel puțin 1 200 de mujahedini din Afghanistan, Tadjikistan și Sudan, înarmați cu rachete Stinger și cu alte arme furnizate de SUA în timpul războiului lor împotriva Uniunii Sovietice[18]. Insurgenții moro din Filipine au beneficiat, un timp, de fonduri și de echipamente din partea Malaysiei; diverse guverne arabe i-au sprijinit și financiar; mai multe mii de insurgenți au fost antrenați în Libia; gruparea insurgentă extremistă Abu Sayyaf a fost organizată de fundamentaliști pakistanezi și afgani[19]. În Africa, Sudanul i-a ajutat constant pe rebelii musulmani din Eritreea care luptau împotriva Ethiopiei, iar Ethiopia a ripostat furnizând „sprijin logistic și azil" „rebelilor creștini" care luptau împotriva Sudanului. Aceștia din urmă au primit și din partea Ugandei un ajutor similar, care reflecta, parțial „legăturile religioase, rasiale și etnice puternice" ale acestei țări cu rebelii sudanezi. Pe de altă parte, guvernul sudanez a primit arme chinezești în valoare de 300 de milioane de dolari din partea Iranului și pregătire din partea unor consilieri militari iranieni, ceea ce i-a permis să lanseze o mare ofensivă împotriva rebelilor, în 1992. Diverse organizații creștine occidentale au furnizat rebelilor creștini alimente, medicamente, provizii și, potrivit guvernului sudanez, arme[20].

FIGURA 11.1
STRUCTURA UNUI RĂZBOI DE FALIE COMPLEX

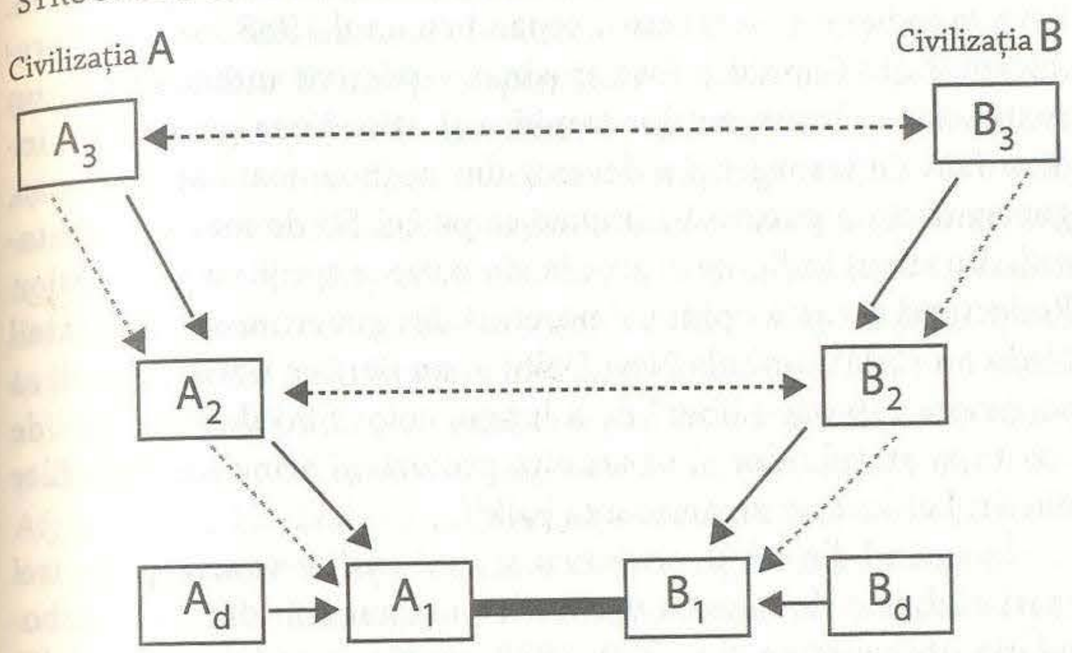

În războiul dintre insurgenții tamili hinduși și guvernul singalez budist din Sri Lanka, guvernul indian a acordat inițial un sprijin substanțial insurgenților, antrenându-i în sudul Indiei și dându-le arme și bani. În 1987, când forțele guvernului srilankez erau pe punctul de a-i înfrânge pe tigrii tamili, opinia publică indiană s-a indignat împotriva acestui „genocid" și guvernul indian a parașutat alimente tamililor, „semnalându-i, de fapt, [președintelui] Jayewardene că India intenționa să-l împiedice să-i înfrângă pe tigri prin utilizarea forței"[21]. Guvernele indian și srilankez au încheiat apoi un acord potrivit căruia Sri Lanka urma să acorde o autonomie considerabilă regiunilor tamile, iar insurgenții urmau să predea armele forțelor indiene. India a desfășurat 50 000 de soldați pe insulă pentru a aplica acordul, dar tigrii au refuzat să

predea armele și, în scurt timp, forțele indiene au fost antrenate într-un război împotriva forțelor de gherilă pe care le sprijiniseră. Forțele indiene s-au retras începând cu anul 1988. În 1991, premierul Rajiv Gandhi a fost asasinat – potrivit indienilor, de un susținător al insurgenților tamili – și atitudinea guvernului indian față de insurgenți a devenit din ce în ce mai ostilă. Totuși, guvernul nu a putut să-i împiedice pe cei 50 de milioane de tamili din sudul Indiei să le acorde simpatie și sprijin insurgenților. Reflectând această opinie, demnitari din guvernul statului tamil Nadu au sfidat capitala New Delhi și au permis tigrilor tamili să acționeze „aproape liber" de-a lungul celor 800 de kilometri de coastă ai statului lor și să trimită provizii și arme insurgenților din Sri Lanka prin strâmtoarea Palk[22].

Începând din 1979, sovieticii și apoi rușii s-au angajat în trei mari războaie de falie cu vecinii lor musulmani din sud: războiul din Afghanistan din 1979–1989, continuarea lui, războiul din Tadjikistan, care a început în 1992, și războiul din Cecenia, care a început în 1994. După prăbușirea Uniunii Sovietice, în Tadjikistan a venit la putere un nou guvern comunist. Acest guvern a fost contestat, în primăvara lui 1992, de o opoziție formată din grupuri regionale și etnice rivale, care includeau deopotrivă islamiști și laiciști. În septembrie 1992, această opoziție, susținută de armele primite din Afghanistan, a alungat guvernul prorus din capitala Dușanbe. Guvernele rus și uzbek au reacționat energic, avertizând asupra extinderii fundamentalismului islamic. Divizia de pușcași motorizată rusă 201, care rămăsese în Tadjikistan, a furnizat arme forțelor proguvernamentale, iar Rusia a trimis trupe suplimentare pentru a păzi granița cu Afghanistanul. În noiembrie 1992, Rusia, Uzbekistanul, Kazahstanul și Kîrghîstanul au căzut de acord asupra unei intervenții militare ruse și uzbece, al cărei motiv oficial era menținerea păcii, dar, în realitate, dorindu-se participarea la război. Cu acest sprijin și cu armele și banii primiți din partea Rusiei, forțele fostului guvern au reușit să recucerească Dușanbe și să recâștige controlul asupra unei mari

părți a țării. A urmat un proces de epurare etnică, iar refugiații și trupele opoziției s-au retras în Afghanistan.

Guvernele musulmane din Orientul Mijlociu au protestat împotriva intervenției militare ruse. Iranul, Pakistanul și Afghanistanul au ajutat opoziția, care devenea din ce în ce mai islamistă, cu bani, arme și pregătire militară. Potrivit relatărilor, în 1993, multe mii de combatanți erau antrenați de mujahedinii afgani, iar, în primăvara și în vara acelui an, insurgenții tadjici au lansat din Afghanistan mai multe atacuri dincolo de graniță, ucigând câțiva grăniceri ruși. Rusia a răspuns desfășurând și mai mulți soldați în Tadjikistan, declanșând „un baraj masiv de artilerie și de mortiere" și lansând atacuri aeriene asupra unor ținte din Afghanistan. La rândul lor, guvernele arabe au finanțat cumpărarea unor rachete Stinger de către insurgenți pentru a contracara aviația. În 1995, Rusia avea circa 25 000 de militari desfășurați în Tadjikistan și furniza peste jumătate din fondurile necesare susținerii guvernului tadjic. Pe de altă parte, insurgenții erau sprijiniți activ de guvernul afgan și de alte state musulmane. După cum arăta Barnett Rubin, incapacitatea agențiilor internaționale și a Occidentului de a acorda un ajutor semnificativ Tadjikistanului și Afghanistanului l-a făcut pe cel dintâi total dependent de ruși și pe cel de-al doilea dependent de rudele sale musulmane. „Orice comandant afgan care speră azi să obțină ajutor străin trebuie fie să respecte dorințele finanțatorilor arabi și pakistanezi, care vor să extindă jihadul în Asia Centrală, fie să intre în traficul cu droguri."[23]

Al treilea război antimusulman al Rusiei, cel din Caucazul de Nord cu cecenii, a avut drept prolog luptele din vecinătate, din 1992–1993 între oseții ordodocși și ingușii musulmani. Ingușii, cecenii și alte popoare musulmane au fost deportați în Asia Centrală în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Oseții au rămas și și-au însușit proprietățile ingușilor. În 1956–1957, popoarelor deportate li s-a permis să se întoarcă și au început disputele în legătură cu proprietățile și cu controlul teritoriului. În noiembrie

1992 ingușii au lansat atacuri din republica lor pentru a recâștiga regiunea Prigorodnîi, pe care guvernul sovietic o atribuise oseților. Rușii au răspuns printr-o intervenție masivă în sprijinul oseților ortodocși, la care au participat și unități de cazaci. Iată cum descria un comentator extern: „În noiembrie 1992, satele ingușe din Osetia au fost încercuite și bombardate de tancuri rusești. Cei care au supraviețuit bombardamentului au fost uciși sau luați ostatici. Masacrul a fost comis de brigăzi osete ale OMON [poliția specială], dar trupele ruse trimise «să mențină pacea» le-au asigurat acoperirea."[24] Potrivit *The Economist*, era „greu de înțeles că atâtea distrugeri avuseseră loc în mai puțin de o săptămână". Aceasta a fost „prima operațiune de epurare etnică din Federația Rusă". Rusia a folosit apoi acest conflict pentru a-i amenința pe aliații ceceni ai ingușilor, ceea ce „a dus la mobilizarea imediată a Ceceniei și a Confederației Popoarelor din Caucaz [majoritar musulmană], KNK. KNK a amenințat că va trimite 500 000 de voluntari împotriva forțelor ruse, dacă acestea nu se retrăgeau de pe teritoriul cecen. După o perioadă de impas încordată, Moscova a dat înapoi pentru a evita escaladarea conflictului dintre oseții din nord și ingușii, într-o conflagrație regională."[25]

O conflagrație mai intensă și de proporții mai mari a izbucnit în decembrie 1994, când Rusia a lansat un atac militar masiv asupra Ceceniei. Conducătorii Georgiei și ai Armeniei, două republici ortodoxe, au susținut acțiunea Rusiei, în timp ce președintele Ucrainei a avut o atitudine „diplomatică, plină de tact, mulțumindu-se să îndemne la o soluționare pașnică a crizei". Acțiunea rușilor a fost aprobată și de guvernul ortodox al Osetiei de Nord și de 55–60% din populația acesteia[26]. În schimb, musulmanii din interiorul și din afara Federației Ruse au fost, în marea lor majoritate, de partea cecenilor. Internaționala islamistă a contribuit imediat cu luptători din Azerbaidjan, Afghanistan, Pakistan, Sudan și din alte țări. Statele musulmane au susținut cauza cecenă și, potrivit unor relatări, Turcia și Iranul au furnizat cecenilor ajutor material, ceea ce a dat și mai multe motive Rusiei să încerce o reconciliere

cu Iranul. Un flux continuu de arme pentru ceceni a început să intre în Federația Rusă din Azerbaidjan, determinând Rusia să-și închidă granița cu această țară, blocând astfel și intrarea medicamentelor și altor provizii în Cecenia[27].

Musulmanii din Federația Rusă au trecut de partea cecenilor. Dacă apelurile la un război sfânt al musulmanilor din tot Caucazul împotriva Rusiei au rămas fără efect, conducătorii celor șase republici din regiunea Volga–Ural au cerut Moscovei să pună capăt acțiunii sale militare, iar reprezentanții republicilor musulmane din Caucaz au chemat la o campanie de nesupunere civilă împotriva dominației rusești. Președintele Ciuvașiei i-a scutit pe recruții din această republică de obligația de a lupta împotriva fraților lor musulmani. „Protestele cele mai puternice împotriva războiului" au avut loc în două republici vecine cu Cecenia, Ingușetia și Daghestan. Ingușii au atacat trupele ruse care se îndreptau spre Cecenia, determinându-l pe ministrul rus al Apărării să declare că guvernul inguș „declarase practic război Rusiei", iar atacuri asupra forțelor ruse au avut loc și în Daghestan. Rușii au răspuns bombardând sate ingușe și daghestane[28]. După raidul cecen din orașul Kizliar, din ianuarie 1996, rușii au ras din temelii satul Pervomaiskoie, intensificând ostilitatea locuitorilor Daghetanului față de ruși.

Cauza cecenă a fost sprijinită și de diaspora cecenă, produsă, în mare parte, de agresiunea rusă din secolul al XIX-lea împotriva popoarelor din munții Caucaz. Diaspora a strâns fonduri, a procurat arme și a furnizat voluntari forțelor cecene. Aceasta era deosebit de numeroasă în Iordania și Turcia, ceea ce a determinat Iordania să adopte o poziție fermă împotriva rușilor și a crescut disponibilitatea Turciei de a-i ajuta pe ceceni. În ianuarie 1996, când războiul s-a extins în Turcia, opinia publică turcă a aprobat capturarea unui feribot și a unor ostatici ruși de către membri ai diasporei. Cu ajutorul liderilor ceceni, guvernul turc a negociat rezolvarea crizei într-un mod care a înrăutățit relațiile deja tensionate dintre Turcia și Rusia.

Incursiunea cecenă în Daghestan, riposta rusă și capturarea feribotului, la începutul lui 1996, au evidențiat posibilitatea extinderii conflictului și a transformării lui într-un conflict generalizat între ruși și popoarele din munți, asemănător celui din secolul al XIX-lea, care a durat zeci de ani. „Caucazul de Nord este un butoi cu pulbere", avertiza Fiona Hill în 1995, „unde un conflict dintr-o republică poate declanșa o conflagrație regională, care se va întinde dincolo de granițele sale în restul Federației Ruse și va antrena Georgia, Azerbaidjanul, Turcia, Iranul și diasporele nord-caucaziene din aceste țări. Așa cum o demonstrează războiul din Cecenia, un conflict în această regiune nu este ușor de stăvilit și luptele s-au extins în republici și teritorii vecine statului cecen." Un analist rus confirma acest lucru, susținând că se formau „coaliții neoficiale" pe baze civilizaționale. „Georgia, Armenia, Nagorno-Karabah și Osetia de Nord creștine se aliază împotriva Azerbaidjanului, Abhaziei, Ceceniei și Ingușetiei musulmane." Luptând deja în Tadjikistan, Rusia „risca să fie antrenată într-o confruntare de lungă durată cu lumea musulmană"[29].

Într-un alt război de falie între ortodocși și musulmani, participanții primari au fost armenii din enclava Nagorno-Karabah și guvernul și poporul azer, armenii luptând pentru independență față de Azerbaidjan. Guvernul Armeniei a fost un participant secundar, iar Rusia, Turcia și Iranul s-au implicat la nivelul al treilea. În plus, diaspora armeană numeroasă din Europa Occidentală și din America de Nord a jucat un rol important. Luptele au început în 1988, înainte de dizolvarea URSS-ului, s-au intensificat în 1992–1993 și s-au mai calmat după negocierea unui acord de încetare a focului, în 1994. Turcii și alți musulmani i-au sprijinit pe azeri, în timp ce Rusia i-a susținut pe armeni, dar apoi s-a folosit de influența pe care o avea asupra lor și pentru a combate influența turcă în Azerbaidjan. Acest război era ultimul episod atât al conflictului secular dintre ruși și turci, care începuse cu luptele dintre Imperiul Rus și Imperiul Otoman pentru controlul bazinului Mării Negre și al Caucazului, cât și al antagonismului intens

dintre armeni și turci care datează de la masacrele de la începutul secolului XX comise de turci împotriva armenilor.

În acest război, Turcia a fost un susținător constant al Azerbaidjanului și un adversar al armenilor. Prima țară care a recunoscut independența unei republici sovietice nonbaltice a fost Turcia, care a recunoscut Azerbaidjanul. Pe toată durata conflictului, Turcia a acordat sprijin financiar și material Azerbaidjanului și a antrenat soldați azeri. Când violența s-a intensificat, în 1991–1992 și armenii au pătruns pe teritoriul Azerbaidjanului, opinia publică turcă s-a indignat și s-au făcut presiuni asupra guvernului turc pentru a sprijini poporul azer, înrudit prin religie și etnie. Pe de altă parte, guvernul turc se temea că sprijinindu-i pe azeri va accentua falia dintre musulmani și creștini, va declanșa o avalanșă de sprijin occidental pentru Armenia și îi va nemulțumi pe aliații săi din NATO. Turcia se confrunta, astfel, cu presiunile contrare clasice la care este supus un participant secundar la un război de falie. Totuși, guvernul turc a decis că era în interesul său să sprijine Azerbaidjanul și să se opună Armeniei. „Este imposibil să nu fii afectat când rudele tale sunt ucise", declara un demnitar turc, iar altul adăuga: „Suntem sub presiune. Ziarele noastre sunt pline de fotografii cu atrocități. [...] Poate că ar trebui să arătăm Armeniei că există o mare Turcie în această regiune." Președintele Turgut Özal era de acord, afirmând că Turcia „ar trebui să-i sperie puțin pe armeni". Asemenea Iranului, Turcia a avertizat Armenia că nu va tolera nici o modificare a frontierelor. Özal a blocat trecerea alimentelor și altor provizii destinate armenilor prin Turcia, ceea ce a adus populația Armeniei în pragul foametei, în iarna dintre anii 1992–1993. În consecință, mareșalul rus Evgheni Șapoșnikov avertiza că „dacă o altă parte [adică Turcia] se va implica" în război, „ne vom afla în pragul celui de-al Treilea Război Mondial". Un an mai târziu, Özal avea aceeași atitudine belicoasă și sarcastică. „Ce pot face armenii dacă se vor trage focuri de armă...? Vor intra mărșăluind în Turcia? Aceasta își va arăta colții."[30]

În vara și toamna anului 1993, ofensiva armeană, care se apropia de granița cu Iranul, a suscitat și mai multe reacții atât din partea Turciei, cât și a Iranului, care rivalizau pentru influență în Azerbaidjan și în statele musulmane din Asia Centrală. Turcia a declarat că ofensiva îi amenința securitatea, a cerut ca forțele armene să se retragă „imediat și necondiționat" de pe teritoriul Azerbaidjanului și a trimis întăriri la granița ei cu Armenia. S-a relatat că au avut loc schimburi de focuri peste această graniță, între trupele ruse și turce. Premierul turc, Tansu Ciller, a afirmat că va cere o declarație de război dacă trupele armene intrau în enclava azeră Nahicevan din apropierea Turciei. Iranul a trimis forțe în Azerbaidjan, sub pretextul creării unor tabere pentru refugiații care se retrăgeau din fața ofensivei armene. Acțiunea Iranului i-a făcut pe turci să creadă că puteau lua măsuri suplimentare fără a atrage represalii din partea Rusiei și i-a stimulat și mai mult să concureze cu Iranul pentru a oferi protecție Azerbaidjanului. Criza a fost, în cele din urmă, aplanată prin negocierile organizate la Moscova între conducătorii Turciei, Armeniei și Azerbaidjanului, prin presiunile exercitate de americani asupra guvernului armean și prin presiunile exercitate de guvernul armean asupra armenilor din Nagorno-Karabah[31].

Trăind într-o țară mică fără ieșire la mare, cu resurse puține, înconjurată de popoare turcice ostile, armenii au contat de-a lungul istoriei pe rudele lor ortodoxe, Rusia și Georgia, să le protejeze. Rusia, în special, a fost considerată un frate mai mare. Totuși, în timp ce Uniunea Sovietică se prăbușea, armenii din Nagorno-Karabah și-au lansat cererile de independență, dar regimul Gorbaciov le-a respins dorințele și a trimis trupe în regiune pentru a susține guvernul comunist de la Baku, considerat loial. După dispariția Uniunii Sovietice, aceste considerente au fost înlocuite de unele mai vechi, istorice și culturale, Azerbaidjanul acuzând „guvernul rus că s-a întors cu 180 de grade" și că sprijină activ Armenia creștină. Rușii începuseră, de fapt, să acorde asistență militară armenilor înaintea acestui moment, în armata sovietică, în care armenii erau promovați în grade mai înalte și repartizați

în unități de luptă mult mai frecvent decât musulmanii. După începerea războiului, Regimentul de pușcași motorizat 366 al armatei ruse, cu baza în Nagorno-Karabah, a jucat un rol principal în atacul armean asupra orașului Kodjali, în care s-a spus că au fost masacrați până la 1 000 de azeri. Ulterior, la lupte au luat parte și trupe ruse *spetnaz*. În timpul iernii 1992–1993, când Armenia a suferit din cauza embargoului turcesc, ea a fost „salvată de la colapsul economic total printr-o infuzie de credite rusești, în valoare de miliarde de ruble". În primăvara lui 1993, trupele ruse s-au alăturat forțelor armene regulate pentru a deschide un coridor între Armenia și Nagorno-Karabah. Potrivit relatărilor, o forță blindată rusă, formată din 40 de tancuri, a participat apoi la ofensiva din Karabah, din vara lui 1993[32]. La rândul ei, după cum arată Hill și Jewett, Armenia „nu prea avea alternative în afara unei alianțe strânse cu Rusia, de care depinde pentru materii prime, energie, alimente și apărare împotriva dușmanilor istorici de la frontierele sale, precum Azerbaidjanul și Turcia. Armenia a semnat toate acordurile economice și militare ale CSI, a permis staționarea de trupe rusești pe teritoriul ei și a renunțat la orice pretenție față de patrimoniul fostei Uniuni Sovietice, în favoarea Rusiei."[33]

Sprijinul acordat de Rusia armenilor a sporit influența Rusiei în Azerbaidjan. În iunie 1993, președintele naționalist Abulfez Elchibei a fost înlăturat de la putere prin lovitură de stat și înlocuit de Gaidar Aliev, un fost comunist probabil prorus. Aliev a recunoscut necesitatea de a îmbunătăți relațiile cu Rusia pentru a opri Armenia. El a revenit asupra refuzului Azerbaidjanului de a intra în CSI și a permis staționarea de trupe rusești pe teritoriul țării. El a deschis și calea pentru participarea Rusiei la un consorțiu internațional pentru exploatarea petrolului azer. În schimb, Rusia a început să antreneze trupe azere și a făcut presiuni asupra Armeniei pentru ca aceasta să nu mai sprijine forțele din Nagorno-Karabah și să le convingă să se retragă de pe teritoriul Azerbaidjanului. Mutându-și atenția dintr-o parte în alta, Rusia a reușit să obțină rezultate favorabile Azerbaidjanului și să contracareze

influența Iranului și a Turciei în această țară. Astfel, sprijinind Armenia, Rusia nu numai că și-a consolidat aliatul cel mai apropiat din Caucaz, dar i-a slăbit, în același timp, pe principalii ei rivali musulmani din regiune.

În afară de Rusia, principala sursă de sprijin a Armeniei a fost diaspora ei numeroasă, bogată și influentă din Europa Occidentală și din America de Nord, care include circa un milion de membri în Statele Unite și vreo 450 000 de Franța. Aceștia au furnizat bani și provizii pentru a ajuta Armenia să supraviețuiască blocadei turcești, precum și funcționari pentru guvern și voluntari pentru armata armeană. Contribuțiile armenilor din Statele Unite pentru ajutorarea Armeniei s-au ridicat la 50–75 de milioane de dolari pe an, la mijlocul anilor 1990. Membrii diasporei au exercitat, de asemenea, o influență considerabilă asupra guvernelor țărilor de adopție. Cele mai mari comunități armene din SUA se găsesc în state-cheie precum California, Massachusetts și New Jersey. Drept urmare, Congresul a interzis orice ajutor pentru Azerbaidjan și a făcut din Armenia al treilea mare beneficiar de asistență americană pe cap de locuitor. Acest sprijin extern a fost esențial pentru supraviețuirea Armeniei și i-a adus supranumele potrivit de „Israelul Caucazului"[34]. Așa cum, în secolul al XIX-lea atacurile rușilor asupra popoarelor nord-caucaziene au produs diaspora care i-a ajutat pe ceceni să reziste Rusiei, masacrele comise de turci împotriva armenilor au produs o diasporă care a permis Armeniei să reziste presiunilor Turciei și să învingă Azerbaidjanul.

În fosta Iugoslavie a avut loc seria cea mai complexă, confuză și completă de războaie de falie, de la începutul anilor 1990. La nivel primar, în Croația guvernul croat și croații au luptat împotriva sârbilor, în timp ce în Bosnia-Herțegovina guvernul bosniac a luptat împotriva sârbilor și a croaților din Bosnia, care s-au luptat, de asemenea, unii cu alții. La nivel secundar, guvernul sârb a promovat ideea „Serbiei Mari" ajutându-i pe sârbii din Croația și din Bosnia, iar guvernul croat, care aspira la o „Croație Mare", i-a sprijinit pe croații din Bosnia. La nivelul al treilea, s-a produs

o raliere civilizațională masivă: Germania, Austria, Vaticanul, alte țări și grupuri europene catolice și, ulterior, Statele Unite, de partea Croației; Rusia, Grecia și alte țări și grupuri ortodoxe, de partea sârbilor; Iranul, Turcia, Arabia Saudită, Libia, internaționala islamistă și țările islamice, în general, de partea musulmanilor din Bosnia. Aceștia din urmă au primit ajutor și din partea Statelor Unite, o anomalie noncivilizațională în tiparul, de altfel, universal al conflictului, în care beligeranții au fost sprijiniți de țări și grupuri înrudite civilizațional. Diaspora croată din Germania și diaspora bosniacă din Turcia au venit în ajutorul țărilor lor de origine. Bisericile și grupurile religioase au fost active în toate cele trei tabere. Acțiunile guvernelor german, turc, rus și american au fost influențate semnificativ de grupurile de presiune și de opinia publică din societățile lor.

Sprijinul acordat de participanții de la nivelurile al doilea și al treilea a fost esențial pentru desfășurarea războiului, iar constrângerile impuse de ei – esențiale pentru terminarea lui. Guvernele croat și sârb au oferit arme, provizii, fonduri, azil și uneori forțe armate oamenilor lor, care luptau în celelalte republici. Sârbii, croații și musulmanii au primit un ajutor substanțial de la rudele lor civilizaționale din afara fostei Iugoslavii, sub formă de bani, arme, provizii, voluntari, pregătire militară și sprijin politic și diplomatic. Beligeranții croați și sârbi de la nivel primar, care nu erau controlați de guvernele respective, erau, în general, de un naționalism extrem, implacabili în cererile lor și combativi în urmărirea țelurilor lor. Guvernele sârb și croat de la nivelul al doilea i-au susținut inițial energic pe frații lor implicați la nivel primar, dar apoi propriile lor interese mai diversificate le-au făcut să joace roluri de mediere și de limitare a conflictului. În mod asemănător, guvernele rus, german și american, de la nivelul al treilea, au îndemnat la reținere și la compromis guvernele de la nivelul al doilea, pe care le susținuseră.

Dezintegrarea Iugoslaviei a început în 1991, când Slovenia și Croația și-au declarat independența și au cerut sprijinul puterilor

din Europa Occidentală. Răspunsul Occidentului a fost definit de Germania, iar răspunsul acesteia a fost impus, în mare parte, de legătura catolică. Guvernul de la Bonn a fost presat să acționeze de către ierarhia catolică din Germania, de partenerul lui de coaliție, partidul Uniunea Creștin Socială din Bavaria, și de publicația *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, alături de alte mijloace de comunicare în masă. Mass-media bavareză, în special, a jucat un rol crucial în crearea unui curent de opinie favorabil recunoașterii celor două state. Flora Lewis scria că „televiziunea bavareză, puternic influențată de guvernul bavarez foarte conservator și de biserica catolică bavareză, puternică și autoritară, care avea legături strânse cu biserica din Croația, a realizat reportajele difuzate în toată Germania când a început războiul [cu sârbii]. Prezentarea evenimentelor a fost foarte părtinitoare." Guvernul german a ezitat să recunoască independența celor două țări, dar, date fiind presiunile din societatea germană, nu prea a avut de ales. „În Germania, sprijinul în favoarea recunoașterii Croației a venit din partea populației, care a convins guvernul, nu invers." Germania a presat Uniunea Europeană să recunoască independența Croației și a Sloveniei, iar, apoi, după ce a obținut acordul acesteia, s-a grăbit să recunoască cele două țări înainte ca Uniunea să o facă, în decembrie 1991. „Pe toată durata conflictului", observa un specialist german în 1995, „guvernul de la Bonn a considerat Croația și pe conducătorul ei, Franjo Tudjman, un fel de protejați ai politicii externe germane, al căror comportament inconsecvent era enervant, dar care puteau conta mai departe pe sprijinul ferm al Germaniei."[35]

Austria și Italia au recunoscut repede cele două noi state, urmate, la foarte scurt timp, de celelalte țări occidentale, inclusiv de Statele Unite. Vaticanul a jucat și el un rol esențial. Papa a declarat Croația „pavăza creștinității [occidentale]" și s-a grăbit să acorde recunoașterea diplomatică celor două state înaintea Uniunii Europene[36]. Vaticanul a devenit, astfel, un partizan în conflict, fapt care a avut consecințe în 1994, când papa a planificat vizite în cele

trei republici. Opoziția Bisericii Ortodoxe Sârbe l-a împiedicat să meargă la Belgrad, iar refuzul sârbilor de a-i garanta securitatea a dus la anularea vizitei sale la Sarajevo. Totuși, el s-a dus la Zagreb, unde l-a omagiat pe cardinalul Alojzieje Septinac, care în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost un apropiat al regimului croat fascist, care a persecutat și a masacrat sârbi, țigani și evrei.

După ce independența sa a fost recunoscută de Occident, Croația a început să-și dezvolte capacitatea militară, în ciuda embargoului asupra armelor impus de ONU tuturor republicilor din fosta Iugoslavie, în septembrie 1991. Armele veneau în Croația din țări catolice europene, ca, de exemplu, Germania, Polonia și Ungaria, precum și din țări latino-americane, cum ar fi Panama, Chile și Bolivia. Când războiul a escaladat în 1991, exporturile de arme din Spania, despre care s-a spus că erau „controlate în mare parte de Opus Dei", au crescut de șase ori, într-o perioadă scurtă de timp, cele mai multe dintre aceste arme ajungând, probabil, la Ljubliana și Zagreb. În 1993, se relata că Croația a cumpărat mai multe avioane Mig-21 din Germania și Polonia, cu știrea guvernelor acestor țări. Forțele de apărare croate au fost întărite de sute, poate chiar mii de voluntari „din Europa de Vest, diaspora croată și țările catolice din Europa de Est", dornici să lupte „într-o cruciadă creștină împotriva comunismului sârbesc și a fundamentalismului islamic". Specialiști militari din țări occidentale le acordau asistență tehnică. Mulțumită, în parte, acestui ajutor dat de țările înrudite, croații au putut să-și consolideze forțele armate și să se opună armatei iugoslave dominate de sârbi[37].

Occidentul a sprijinit, de asemenea, Croația închizând ochii la epurarea etnică și la încălcările drepturilor omului și ale legilor războiului pentru care sârbii erau condamnați cu regularitate. Occidentul a tăcut în 1995 când armata croată modernizată a lansat un atac asupra sârbilor din Kraina, care trăiau acolo de secole, și când i-a forțat să plece cu sutele de mii în exil, în Bosnia și în Serbia. Croația a beneficiat de asemenea de sprijinul numeroasei diaspore croate. Croații bogați din Europa Occidentală și din

America de Nord au contribuit cu bani pentru arme și echipamente. Asociațiile de croați din Statele Unite au făcut presiuni pe lângă Congres și președinte în favoarea țării lor de origine. Deosebit de importanți și influenți au fost cei 600 000 de croați din Germania. Furnizând sute de voluntari armatei croate, „comunitățile croate din Canada, Statele Unite, Australia și Germania s-au mobilizat pentru a-și apăra țara de origine, care își câștigase recent independența"[38].

În 1994, Statele Unite au început să sprijine, de asemenea, creșterea capacității militare croate. Ignorând încălcările flagrante ale embargoului asupra armelor impus de ONU comise de croați, guvernul american a oferit pregătire militară croaților și a permis unor generali americani în rezervă să-i consilieze. Guvernul american și cel german au dat undă verde ofensivei croate din Kraina, în 1995. Consilieri militari americani au participat la planificarea acestui atac în stil american, care, potrivit croaților, a beneficiat și de informații oferite de sateliții de spionaj americani. Croația a devenit „aliatul nostru strategic de facto", după cum declara un responsabil din Departamentul de Stat. S-a spus că această evoluție reflecta „un calcul pe termen lung potrivit căruia, până la urmă, această parte a lumii va fi dominată de două puteri locale – una cu capitala la Zagreb și una cu capitala la Belgrad; una legată de Washington, cealaltă înglobată într-un bloc slav, care se va întinde până la Moscova"[39].

Războaiele din Iugoslavia au provocat și ralierea cvasiunanimă a lumii ortodoxe în jurul Serbiei. În Rusia, naționaliștii, ofițerii, parlamentarii și conducătorii Bisericii Ortodoxe și-au exprimat clar sprijinul pentru Serbia, i-au ponegrit pe „turcii" bosniaci și au criticat imperialismul occidental și al NATO. Naționaliștii ruși și sârbi au colaborat pentru a stârni în țările lor opoziția față de „noua ordine mondială" occidentală. Aceste sentimente erau împărtășite într-o măsură considerabilă de populația rusă; de exemplu, peste 60% dintre moscoviți se opuneau loviturilor aeriene ale NATO, din vara lui 1995. Grupurile naționaliste ruse au reușit

să recruteze tineri din mai multe orașe mari pentru a se alătura „cauzei frăției slave". Potrivit presei, peste o mie de ruși, împreună cu voluntari din România și Grecia, s-au înrolat în forțele sârbe pentru a lupta împotriva „fasciștilor catolici" și a militanților islamici". În 1992, se spunea că o unitate rusă în „uniforme cazace" opera în Bosnia. În 1995, militari ruși serveau în unități sârbe de elită și, potrivit unui raport al ONU, combatanți greci și ruși au participat la atacul sârb asupra zonei de securitate ONU de la Zepa[40].

În ciuda embargoului asupra armelor, prietenii ei ortodocși au pus la dispoziția Serbiei armele și echipamentele de care avea nevoie. La începutul lui 1993, organizațiile militare și de informații ruse au vândut, se pare, sârbilor tancuri T-55, rachete antirachetă și rachete sol-aer, în valoare de 300 de milioane de dolari. Tehnicieni militari ruși s-au dus în Serbia pentru a opera aceste echipamente și a-i învăța pe sârbi să le folosească. Serbia a achiziționat arme din alte țări ortodoxe, de exemplu, din România și Bulgaria, furnizorii „cei mai activi", dar și din Ucraina. În plus, trupele ruse de menținere a păcii din Slavonia Orientală au cedat în favoarea sârbilor provizii trimise de ONU, au facilitat mișcările trupelor sârbe și au ajutat forțele sârbe să achiziționeze arme[41].

În ciuda sancțiunilor economice, Serbia s-a putut descurca destul de bine ca urmare a contrabandei masive cu carburant și cu alte bunuri din Timișoara, organizată de funcționari ai guvernului român, și din Albania, organizată mai întâi de companii italiene, apoi de companii grecești, cu complicitatea guvernului grec. Alimente, produse chimice, computere și alte bunuri au ajuns din Grecia în Serbia prin Macedonia, iar cantități comparabile de exporturi sârbe au ieșit din țară[42]. Farmecul dolarilor s-a împletit cu simpatia pentru rudele culturale, transformând într-o farsă sancțiunile economice dictate de ONU împotriva Serbiei și embargoul asupra armelor impus de ONU tuturor fostelor republici iugoslave.

În cursul războaielor din Iugoslavia, guvernul grec s-a distanțat de măsurile susținute de membrii occidentali ai NATO, s-a

opus acțiunii militare a NATO în Bosnia, i-a sprijinit pe sârbi la ONU și a făcut demersuri pe lângă guvernul american pentru ridicarea sancțiunilor economice împotriva Serbiei. În 1994, premierul grec, Andreas Papandreu, subliniind importanța legăturii ortodoxe cu Serbia, critica public Vaticanul, Germania și Uniunea Europeană pentru graba cu care acordaseră recunoașterea diplomatică Sloveniei și Croației, la sfârșitul lui 1991[43].

Ca lider al unei țări participante la nivelul al treilea în conflict, Boris Elțîn dorea, pe de o parte, să mențină, să extindă și să beneficieze de bunele relații cu Occidentul și, pe de altă parte, să-i ajute pe sârbi și să-și dezarmeze opoziția politică, de care era acuzat cu regularitate că cedează în fața Occidentului. În general, a doua preocupare a avut câștig de cauză și sprijinul diplomatic al Rusiei pentru sârbi a fost frecvent și constant. În 1993 și 1995 guvernul rus s-a opus energic impunerii unor sancțiuni economice mai stricte Serbiei, iar parlamentul rus a votat aproape în unanimitate în favoarea ridicării sancțiunilor existente împotriva sârbilor. Rusia a cerut înăsprirea embargoului asupra armelor impus musulmanilor și aplicarea unor sancțiuni economice împotriva Croației. În decembrie 1993, Rusia a solicitat reducerea sancțiunilor economice pentru a i se permite să furnizeze Serbiei gaz natural în timpul iernii, propunere blocată de Statele Unite și Marea Britanie. În 1994 și din nou în 1995, Rusia s-a opus ferm loviturilor aeriene ale NATO împotriva sârbilor din Bosnia. În 1995, Duma a condamnat bombardamentele printr-un vot aproape unanim și a cerut demisia ministrului de Externe, Andrei Kozîrev, pentru că nu reușise să apere interesele naționale ale Rusiei în Balcani. Tot în 1995, Rusia a acuzat NATO de „genocid" împotriva sârbilor, iar președintele Elțîn a avertizat că eventuala continuare a bombardamentelor va afecta grav cooperarea Rusiei cu Occidentul, inclusiv participarea ei la Parteneriatul pentru pace propus de NATO. „Cum putem încheia un acord cu NATO, când NATO îi bombardează pe sârbi?", întreba el. Occidentul aplica evident un dublu standard. „Cum se face că atunci când musulmanii atacă nu

se iau măsuri împotriva lor? Sau când croații atacă?"[44] De asemenea, Rusia s-a opus constant eforturilor de a suspenda embargoul asupra armelor impus republicilor din fosta Iugoslavie, care avea cel mai mare impact asupra musulmanilor din Bosnia, și a încercat regulat să-l înăsprească.

Rusia și-a folosit în diverse alte moduri poziția din ONU și din alte organisme internaționale pentru a apăra interesele sârbilor. În decembrie 1994, a blocat prin veto o rezoluție a Consiliului de Securitate al ONU, depusă de țările musulmane, care ar fi interzis transferul de combustibil din Serbia spre sârbii din Bosnia și din Croația. În aprilie 1994, Rusia a blocat o rezoluție a ONU care îi condamna pe sârbi pentru epurare etnică. Ea a împiedicat și numirea unui cetățean al unui stat membru al NATO ca procuror al ONU pentru crime de război, susținând că ar fi fost părtinitor și i-ar fi defavorizat pe sârbi, s-a opus punerii sub acuzare a comandantului sârbilor din Bosnia, Ratko Mladici, de către Tribunalul Internațional pentru Crime de Război și i-a oferit lui Mladici azil în Rusia[45]. În septembrie 1993, Rusia a obstrucționat reînnoirea autorizației ONU pentru cele 22 000 de căști albastre din fosta Iugoslavie. În vara lui 1995 Rusia s-a opus, fără a-și exercita dreptul de veto, unei rezoluții a Consiliului de Securitate care autoriza trimiterea altor 12 000 de căști albastre ONU și a condamnat ofensiva croaților împotriva sârbilor din Kraina și faptul că guvernele occidentale nu au luat măsuri împotriva acestei operațiuni.

Cea mai amplă și mai eficientă raliere civilizațională a fost cea a lumii musulmane în jurul musulmanilor din Bosnia. Cauza lor a fost populară în toată lumea musulmană; au primit ajutor din diverse surse, publice și private; guvernele musulmane, mai ales cele ale Iranului și Arabiei Saudite, s-au întrecut în a le acorda sprijin și în a încerca să câștige influență grație acestui sprijin. Societăți musulmane sunnite și șiite, fundamentaliste și laice, arabe și nonarabe, din Maroc până în Malaysia s-au coalizat în jurul lor. Acest sprijin a luat diferite forme, de la ajutor umanitar (inclusiv 90 de milioane de dolari strânși în Arabia Saudită,

în 1995), la sprijin diplomatic și asistență militară masivă, până la acte de violență, ca, de exemplu, uciderea a 12 croați, în 1993, în Algeria, de către extremiști islamiști „ca ripostă la masacrarea coreligionarilor noștri ale căror gâturi au fost tăiate în Bosnia"[46]. Ralierea a avut un impact major asupra cursului războiului. Ea a fost esențială pentru supraviețuirea statului bosniac și pentru recucerirea mai multor teritorii de către acesta, după victoriile inițiale zdrobitoare ale sârbilor. Ea a stimulat considerabil islamizarea societății bosniace și identificarea musulmanilor din Bosnia cu comunitatea islamică mondială, sensibilizând Statele Unite la nevoile bosniacilor.

Guvernele musulmane și-au exprimat în repetate rânduri, individual și colectiv, solidaritatea cu coreligionarii lor bosniaci. Iranul a luat inițiativa în 1992, descriind războiul drept un conflict religios, în care sârbii creștini comiteau un genocid împotriva musulmanilor bosniaci. Potrivit lui Fouad Ajami, Iranul dădea astfel „un acont pentru recunoștința statului bosniac", un exemplu și un stimulent pentru alte puteri musulmane, precum Turcia și Arabia Saudită, ca să îl urmeze. La îndemnul Iranului, Organizația Conferinței Islamice a preluat problema și a creat un grup de presiune în favoarea cauzei bosniace la ONU. În august 1992, reprezentanții țărilor islamice au denunțat presupusul genocid în Adunarea Generală a ONU și, în numele OCI, Turcia a introdus o rezoluție care cerea o intervenție militară conform articolului 7 al Cartei ONU. Țările musulmane au fixat un termen limită la începutul lui 1993, pentru ca Occidentul să ia măsuri cu scopul de a-i proteja pe musulmanii din Bosnia, după expirarea căruia s-ar fi simțit libere să furnizeze arme Bosniei. În mai 1993, OCI a criticat planul conceput de țările occidentale și de Rusia, de a crea zone de securitate pentru musulmani și de a supraveghea frontiera cu Serbia, dar de a nu întreprinde nici o intervenție militară. OCI a cerut ridicarea embargoului asupra armelor, folosirea forței împotriva armelor grele ale sârbilor, supravegherea agresivă a frontierei sârbe și includerea de trupe din țări musulmane în forțele de menținere

a păcii. În luna următoare, în ciuda obiecțiilor occidentale și ruse, OCI a determinat Conferința ONU asupra Drepturilor Omului să adopte o rezoluție care condamna agresiunea sârbă și croată și prin care se cerea ridicarea embargoului asupra armelor. În iulie 1993, OCI a pus în încurcătură Occidentul oferind ONU 18 000 de soldați pentru forțele de menținere a păcii, soldați provenind din Iran, Turcia, Malaysia, Tunisia, Pakistan și Bangladesh. Statele Unite s-au opus prin veto participării Iranului, iar sârbii au obiectat vehement la participarea trupelor turce. Acestea din urmă au ajuns, totuși, în Bosnia, în vara lui 1994, iar, în 1995, dintre cei 25 000 de soldați ai Forței de protecție a ONU, 7 000 proveneau din Turcia, Pakistan, Malaysia, Indonezia și Bangladesh. În august 1993, o delegație a OCI, condusă de ministrul de Externe turc, a insistat pe lângă Boutros Boutros-Ghali și Warren Christopher să susțină lovituri aeriene imediate ale NATO pentru a-i proteja pe bosniaci împotriva atacurilor sârbilor. Occidentul nu a recurs la lovituri aeriene, ceea ce, potrivit unor relatări, a creat tensiuni serioase între Turcia și aliații ei din NATO[47].

Ulterior, premierii Turciei și ai Pakistanului făcuseră o vizită foarte mediatizată la Sarajevo, pentru a demonstra îngrijorarea țărilor musulmane, iar OCI ceruse din nou asistență militară pentru bosniaci. În vara lui 1995, eșecul Occidentului de a apăra zonele de securitate împotriva atacurilor sârbe a determinat Turcia să acorde ajutor militar Bosniei și să antreneze soldați bosniaci, Malaysia să le vândă arme, încălcând embargoul impus de ONU, și Emiratele Arabe Unite să accepte să furnizeze fonduri în scopuri militare și umanitare. În august 1995, miniștrii de Externe ai nouă țări din OCI au declarat nul embargoul asupra armelor impus de ONU, iar, în septembrie, cei 52 de membri ai OCI au aprobat acordarea de asistență economică și militară bosniacilor.

Nici o altă problemă nu a generat un sprijin mai larg în lumea islamică; totuși, situația dificilă a musulmanilor din Bosnia a avut o rezonanță specială în Turcia. Bosnia a făcut parte din Imperiul Otoman până în 1878, practic, și până în 1908, teoretic, iar

imigranții și refugiații bosniaci formează circa 5% din populația Turciei. Foarte mulți turci simpatizau cu cauza bosniacă și erau indignați de faptul că, după părerea lor, Occidentul nu reușea să-i protejeze pe bosniaci, Partidul Prosperității, un partid islamist de opoziție, exploatând chiar situația pentru a ataca guvernul. La rândul lor, funcționari guvernamentali au subliniat responsabilitățile speciale ale Turciei față de toți musulmanii din Balcani, iar guvernul turc a cerut cu regularitate o intervenție militară a ONU pentru a-i proteja pe musulmanii din Bosnia[48].

Ajutorul cel mai important pe care *ummah* l-a dat musulmanilor din Bosnia a fost, de departe, asistența militară: arme, bani pentru a cumpăra arme, pregătire militară și voluntari. Imediat după începerea războiului, guvernul bosniac a făcut apel la mujahedini și s-a spus că numărul total al voluntarilor s-a ridicat la circa 4 000, mai mulți decât străinii care au luptat de partea sârbilor sau de partea croaților. Acest număr includea unități din gărzile republicane iraniene și mulți veterani din Afghanistan. Printre ei erau pakistanezi, turci, iranieni, saudiți, algerieni, egipteni și sudanezi, precum și muncitori albanezi și turci din Germania, Austria și Elveția. Organizațiile religioase saudite au sponsorizat mulți voluntari; 24 de saudiți au fost uciși în primele luni ale războiului, în 1992; Adunarea Mondială a Tineretului Musulman a transportat răniții cu avionul la Jeddah, pentru îngrijiri medicale. În toamna lui 1992, luptători de gherilă din organizația șiită libaneză Hezbollah au ajuns în Bosnia pentru a instrui armata bosniacă, instrucție preluată ulterior, în majoritate, de gărzile republicane iraniene. În primăvara lui 1992, serviciile de informații occidentale au raportat că o unitate de 400 de gărzi republicane iraniene organiza unități de gherilă extremiste și teroriste. O oficialitate americană afirma că „iranienii văd în asta un mod de a ajunge în punctul vulnerabil al Europei". Potrivit ONU, mujahedinii au pregătit între 3 000 și 5 000 de bosniaci pentru brigăzi islamiste speciale. Guvernul bosniac i-a folosit pe mujahedini pentru „activități teroriste, ilegale și ca trupe de șoc", deși aceste unități

hărțuiau adesea populația locală, producând alte probleme pentru guvern. Acordurile de la Dayton prevedeau ca toți combatanții străini să părăsească Bosnia, dar guvernul bosniac i-a ajutat pe unii să rămână acordându-le cetățenia bosniacă și angajând membri ai gărzilor republicane iraniene ca activiști umanitari. La începutul anului 1996, un demnitar american avertiza: „Guvernul bosniac le datorează foarte mult acestor grupuri, mai ales iranienilor, și s-a dovedit incapabil să le rezolve problema. Peste 12 luni, noi vom pleca, dar mujahedinii intenționează să rămână."[49]

Statele bogate ale *ummah*, conduse de Arabia Saudită și Iran, au contribuit cu sume enorme la dezvoltarea puterii militare a Bosniei. În 1992, în primele luni ale războiului, guvernul saudit și unele surse private au oferit bosniacilor 150 de milioane de dolari, oficial în scopuri umanitare, dar, în general, se crede că acești bani au fost folosiți în mare parte în scopuri militare. Se spune că bosniacii au primit arme în valoare de 160 de milioane de dolari, în primii doi ani ai războiului. Între 1993 și 1995, au mai primit 300 de milioane de dolari pentru arme de la saudiți, plus 500 de milioane de dolari ca așa-zis ajutor umanitar. Iranul a fost și el o sursă importantă de asistență militară și, potrivit unor oficialități americane, a cheltuit sute de milioane de dolari pe an pe armele destinate bosniacilor. Potrivit unui alt raport, între 80% și 90% dintre armele în valoare totală de 2 miliarde de dolari, care au intrat în Bosnia în primii ani ai războiului, au ajuns la musulmani. Datorită acestui ajutor financiar, bosniacii au putut cumpăra mii de tone de arme. Printre transporturile interceptate au fost unul de 4 000 de puști și un milion de cartușe, altul de 11 000 de puști, 30 de mortiere și 750 000 de cartușe și un al treilea cu rachete sol-sol, muniție, jeepuri și pistoale. Toate acestea veneau din Iran, care a fost sursa principală de arme, dar Turcia și Malaysia au fost și ele furnizori importanți. Unele arme au fost transportate cu avionul direct în Bosnia, dar majoritatea au ajuns acolo prin Croația, fie pe calea aerului până la Zagreb și apoi pe uscat, fie pe mare până la Split sau în alte porturi croate, și apoi pe uscat. Pentru

a permite acest tranzit, croații își opreau o parte din arme, se pare că o treime. Conștienți că ar fi putut lupta împotriva Bosniei în viitor, ei au interzis transportul de tancuri și artilerie grea pe teritoriul lor[50].

Banii, oamenii, pregătirea militară și armele primite din Iran, Arabia Saudită, Turcia și din alte țări musulmane le-au permis bosniacilor să transforme o „armată pestriță de zdrențăroși" într-o forță militară competentă, decent echipată. În iarna lui 1994, observatori externi raportau creșteri spectaculoase ale coerenței organizatorice și ale eficacității militare a acesteia[51]. Folosindu-și noile capacități militare, bosniacii au încălcat un acord de încetare a focului și au lansat ofensive încununate de succes mai întâi împotriva milițiilor croate și, mai târziu, în primăvară, împotriva sârbilor. În toamna lui 1994, Corpul 5 de armată bosniac a ieșit din zona de securitate ONU de la Bihac și a respins forțele sârbe, obținând cea mai mare victorie bosniacă de până atunci și recuperând un teritoriu substanțial de la sârbi, care erau afectați de embargoul impus de președintele Miloșevici asupra sprijinului pentru ei. În martie 1995, armata bosniacă a încălcat din nou un armistițiu și a avansat aproape de Tuzla, după care a declanșat o ofensivă în iunie, în jurul orașului Sarajevo. Sprijinul fraților musulmani a fost un factor necesar și decisiv care a permis guvernului bosniac să schimbe raportul de forțe militare în Bosnia.

Războiul din Bosnia a fost un război între civilizații. Cei trei participanți primari făceau parte din civilizații diferite și aveau religii diferite. Cu o singură excepție parțială, participanții de la nivelurile al doilea și al treilea au respectat întocmai modelul civilizațional. Statele și organizațiile musulmane s-au coalizat în jurul musulmanilor din Bosnia și s-au opus croaților și sârbilor. Țările și organizațiile ortodoxe i-au sprijinit pe sârbi și s-au opus croaților și musulmanilor. Guvernele și elitele occidentale i-au sprijinit pe croați, i-au criticat aspru pe sârbi și au fost, în general, indiferente față de musulmani ori s-au temut de ei. Pe măsură ce războiul a continuat, ura și prăpastia dintre grupuri s-a adâncit,

iar identitățile lor religioase și civilizaționale s-au intensificat, mai ales în cazul musulmanilor. În mare, lecțiile războiului din Bosnia sunt următoarele: (1) participanții primari la războaiele de falie pot conta pe ajutorul popoarelor înrudite civilizațional, care poate fi substanțial; (2) acest ajutor poate afecta semnificativ cursul războiului; (3) guvernele și popoarele dintr-o civilizație nu risipesc bani sau sânge pentru a ajuta oamenii din altă civilizație să ducă un război de falie.

Excepția parțială de la acest model civilizațional a fost Statele Unite, ai căror conducători au ținut discursuri în favoarea musulmanilor. În practică, totuși, sprijinul american a fost limitat. Administrația Clinton a aprobat folosirea aviației americane (dar nu și trimiterea de trupe de infanterie) pentru a proteja zonele de securitate instituite de ONU și a susținut ridicarea embargoului asupra armelor. Nu a exercitat presiuni serioase asupra aliaților săi, în acest sens, dar a închis ochii la livrările de arme iraniene către bosniaci și la finanțarea de către saudiți a cumpărării de arme pentru Bosnia, iar, în 1994, a încetat să aplice embargoul[52]. Acționând astfel, Statele Unite i-a nemulțumit pe aliații lor și au provocat o criză majoră a NATO. După semnarea acordurilor de la Dayton, Statele Unite a acceptat să coopereze cu Arabia Saudită și cu alte țări musulmane pentru a antrena și a echipa forțele bosniace. Întrebarea este de ce, prin urmare, în timpul războiului și după terminarea lui, Statele Unite a ieșit din tiparul civilizațional, devenind singura țară nonmusulmană care a apărat interesele musulmanilor din Bosnia și a colaborat cu țări musulmane pentru a-i sprijini? Care este explicația acestei anomalii americane?

Un posibil răspuns este ca aceasta să nu fi fost o anomalie, ci o *realpolitik* civilizațională atent calculată. Luând partea bosniacilor și propunând, fără succes, ridicarea embargoului, Statele Unite încercau să reducă influența unor țări musulmane fundamentaliste precum Iran și Arabia Saudită asupra bosniacilor, care fuseseră, până atunci, laici și orientați spre Europa. Totuși, dacă acesta a fost motivul, atunci de ce Statele Unite a fost de acord cu

ajutorul saudit și iranian și de ce nu a insistat mai mult pentru ridicarea embargoului, care ar fi permis ajutorul occidental? De ce oficialitățile americane nu au avertizat public asupra pericolelor fundamentalismului islamist în Balcani? O altă explicație pentru comportamentul Statelor Unite este că guvernul american a fost supus unor presiuni de către prietenii săi din lumea musulmană, mai ales de Turcia și de Arabia Saudită, și că a fost de acord cu dorințele lor pentru a păstra relații bune cu ei. Totuși, aceste relații sunt înrădăcinate în interese comune, care nu au legătură cu Bosnia și care nu ar fi fost probabil afectate serios, dacă americanii nu ar fi ajutat Bosnia. În plus, această ipoteză nu explică de ce Statele Unite au aprobat implicit intrarea în Bosnia a unor cantități enorme de arme iraniene într-o perioadă în care înfruntau cu regularitate Iranul pe alte fronturi și în care Arabia Saudită rivaliza cu Iranul pentru influență în Bosnia.

Deși este posibil ca anumite considerente de *realpolitik* civilizațională să fi influențat atitudinea Statelor Unite în acest conflict, alți factori par să fi jucat un rol mai important. Americanii vor să identifice clar forțele binelui și forțele răului în orice conflict extern și să se alinieze celor dintâi. Atrocitățile comise de sârbi la începutul războiului le-au adus acestora reputația de „băieți răi" care ucideau oameni nevinovați, săvârșind un adevărat genocid, în timp ce bosniacii au reușit să-și promoveze o imagine de victime neajutorate. De-a lungul războiului, presa americană a acordat puțină atenție epurărilor etnice și crimelor de război comise de croați și de musulmani sau încălcărilor zonelor de securitate și nerespectării armistițiilor de către forțele bosniace. Pentru americani, bosniacii au devenit, potrivit Rebeccăi West, „poporul lor favorit din Balcani, care a ocupat un loc în inima lor ca năpăstuit și nevinovat, permanent victimă și niciodată autor al unor masacre"[53].

Elitele americane au fost și ele favorabile bosniacilor deoarece le plăcea ideea de țară multiculturală și, în primele etape ale războiului, guvernul bosniac a reușit să promoveze această imagine.

Pe toată durata războiului, politica americană a rămas atașată cu încăpățânare ideii unei Bosnii multietnice, în ciuda faptului că marea majoritate a sârbilor și a croaților din Bosnia o respingeau. Deși crearea unui stat multietnic era evident imposibilă dacă, așa cum credeau, un grup etnic comitea un genocid împotriva altuia, elitele americane au suprapus mental aceste imagini contradictorii, suscitând o largă simpatie populară pentru cauza bosniacă. Idealismul, moralismul, instinctele umanitare și naivitatea americanilor, precum și ignoranța lor în legătură cu Balcanii i-au făcut să fie de partea bosniacilor și împotriva sârbilor. În același timp, dat fiind că Statele Unite nu aveau interese de securitate importante în Bosnia, nici vreo legătură culturală cu această țară, guvernul american nu avea nici un motiv să facă prea multe pentru a-i ajuta pe bosniaci, în afară de a le permite iranienilor și saudiților să-i înarmeze. Refuzând să recunoască realitățile războiului, guvernul american i-a nemulțumit pe aliații săi, a prelungit luptele și a contribuit la crearea, în Balcani, a unui stat musulman puternic influențat de Iran. În cele din urmă, bosniacii au rămas cu sentimente de profundă amărăciune față de Statele Unite, care ținuse discursuri mărețe, dar făcuse puține, și de adâncă recunoștință față de rudele lor musulmane, care îi ajutaseră cu banii și armele necesare pentru a supraviețui și a repurta victorii militare.

„Bosnia este Spania noastră", observa Bernard-Henri Lévy, iar un editor saudit confirma: „Războiul din Bosnia-Herțegovina a devenit echivalentul emoțional al luptei împotriva fascismului din Războiul Civil spaniol. Cei care au murit acolo sunt considerați martiri care au încercat să-și salveze semenii musulmani."[54] Comparația este nimerită. Într-o epocă a civilizațiilor, Bosnia este Spania tuturor. Războiul Civil spaniol a fost un război între sisteme și ideologii politice, cel din Bosnia, un război între civilizații și religii. Democrați, comuniști și fasciști s-au dus în Spania să lupte alături de frații lor ideologici, iar guvernele democratice, cele comuniste și, cel mai activ, cele fasciste le-au sărit în ajutor. În războaiele din Iugoslavia s-a produs o mobilizare masivă, similară sprijinului

extern acordat de creștinii din Occident, de creștinii ortodocși și de musulmani fraților lor de civilizație. Principalele puteri ortodoxe, islamice și occidentale au fost profund implicate. După patru ani, Războiul Civil spaniol s-a terminat cu victoria forțelor lui Franco. Războaiele dintre comunitățile religioase din Balcani se pot domoli și chiar pot înceta temporar, dar nici una dintre părți nu pare capabilă să obțină o victorie decisivă, iar fără victorie nu poate exista un sfârșit. Războiul Civil spaniol a fost un preludiu la cel de-al Doilea Război Mondial. Războiul din Bosnia este încă un episod sângeros al unei ciocniri continue între civilizații.

Stoparea războaielor de falie

„Orice război are un sfârșit." Acesta este opinia generală. Este oare adevărat și în cazul războaielor de falie? Da și nu. Violența de-a lungul unei linii de falie poate înceta pentru o perioadă, dar rareori definitiv. Războaiele de falie sunt marcate de pauze, de încetări ale focului și de armistiții frecvente, dar nu de tratate de pace cuprinzătoare, care să rezolve problemele politice fundamentale. Ele au această natură intermitentă deoarece sunt înrădăcinate în conflicte de falie profunde, care implică relații antagoniste tradiționale între grupuri din civilizații diferite. La rândul lor, conflictele izvorăsc din proximitatea geografică, din diferențele religioase și culturale, din structuri sociale diferite și din amintirile istorice ale celor două societăți. În cursul secolelor, acestea pot evolua și conflictul de bază poate dispărea. Sau conflictul poate dispărea rapid și brutal, dacă un grup îl extermină pe celălalt. Totuși, dacă nu se întâmplă nici unul dintre aceste lucruri, conflictul continuă și perioadele de violență reapar. Războaiele de falie sunt intermitente; conflictele de falie sunt interminabile.

Oprirea, chiar și temporară, a unui război de falie depinde, de obicei, de doi factori. Primul este epuizarea participanților primari. La un moment dat, când numărul victimelor ajunge la zeci de mii, cel al refugiaților la sute de mii, iar orașele – Beirut,

Groznîi, Vukovar – sunt transformate în ruine, oamenii strigă „e o nebunie, e o nebunie, ajunge", radicalii din ambele tabere nu mai pot mobiliza furia populară, negocierile care au trenat ani de zile fără a se ajunge la un rezultat se intensifică, iar moderații se reafirmă și ajung la o înțelegere pentru a opri măcelul. În primăvara lui 1994, războiul de șase ani din Nagorno-Karabah îi „epuizase" atât pe armeni, cât și pe azeri, așa că s-a încheiat un armistițiu. În toamna lui 1995, se spunea că în Bosnia „toate părțile sunt epuizate" și, astfel, s-au materializat Acordurile de la Dayton[55]. Cu toate acestea, asemenea pauze se autolimitează. Ele le permit ambelor părți să se odihnească și să-și refacă resursele. Apoi, când una dintre părți vede o ocazie de a câștiga, războiul reîncepe.

Pentru a opri temporar un război de falie este nevoie de un al doilea factor: implicarea participanților de la celelalte niveluri decât de la cel primar, care au interesul și influența necesară să îi convingă pe beligeranți să accepte un compromis. Războaiele de falie nu sunt oprite aproape niciodată prin negocieri directe între participanții primari și doar rareori prin medierea unor părți dezinteresate. Date fiind distanța culturală, ura intensă și violențele pe care le-au comis una împotriva alteia, este extrem de dificil ca părțile direct implicate să se așeze la masa tratativelor și să se angajeze în discuții productive pentru a încheia un acord de încetare a focului. Problemele politice fundamentale, cine ce teritorii și ce oameni controlează și în ce condiții, revin mereu la suprafață și fac imposibil un acord asupra unor chestiuni mai punctuale.

Conflictele dintre țări sau grupuri cu o cultură comună pot fi uneori rezolvate prin medierea unei terțe părți dezinteresate care împărtășește aceeași cultură, are o legitimitate recunoscută în cultura respectivă și în care, prin urmare, ambele părți pot avea încredere că va găsi o soluție înrădăcinată în valorile acelei culturi. Papa a reușit să medieze disputa frontalieră dintre Argentina și Chile. În conflictele dintre țări sau grupuri din civilizații diferite, nu există părți dezinteresate. Găsirea unei persoane, a unei instituții sau a unui stat în care ambele părți să aibă încredere

este extrem de dificilă. Orice potențial mediator aparține uneia din civilizațiile aflate în conflict sau unei terțe civilizații cu altă cultură și alte interese care nu inspiră încredere nici uneia dintre părțile beligerante. Papa nu va fi chemat de ceceni și ruși, nici de tamili și singalezi. Organizațiile internaționale eșuează și ele de obicei, deoarece nu au capacitatea de a impune costuri semnificative părților sau de a le oferi beneficii substanțiale.

Războaiele de falie nu sunt oprite de persoane, grupuri sau organizații dezinteresate, ci de părți secundare sau terțiare interesate, care au venit în sprijinul rudelor lor culturale și care au capacitatea să negocieze acorduri cu omologii lor, pe de o parte, și să-și convingă rudele culturale să accepte aceste acorduri, pe de altă parte. Deși ralierea intensifică și prelungește războiul, ea este, în același timp, o condiție necesară, dar nu suficientă pentru limitarea și oprirea războiului. În general, participanții de la nivelurile al doilea și al treilea nu doresc să devină combatanți de nivel primar și, prin urmare, încearcă să țină războiul sub control. Ei au și interese mai diversificate decât participanții primari, care se concentrează exclusiv asupra războiului, și sunt preocupați de alte probleme în relațiile dintre ei. De aceea, la un moment dat, pot considera că este în interesul lor să oprească luptele. Pentru că s-au alăturat rudelor lor, au influență asupra acestora. Astfel, aliații beligeranților îi moderează și opresc războiul.

Războaiele în care nu sunt implicate părți secundare și terțiare prezintă un risc mai mic de extindere decât altele, dar sunt mai greu de oprit; la fel și războaiele între grupuri din civilizații fără state nucleu. Războaiele de falie care implică o revoltă în interiorul unui stat și în care nu se produc ralieri semnificative pun și ele probleme speciale. Dacă războiul se prelungește, cererile insurgenților tind să escaladeze de la o anumită formă de autonomie la independența completă, solicitare pe care guvernul o va respinge. Guvernul cere, de obicei, insurgenților să predea armele ca un prim pas către încetarea ostilităților, ceea ce insurgenții refuză.

În mod firesc, guvernul se opune implicării unor părți externe în ceea ce consideră a fi o problemă strict internă, provocată de „elemente criminale". Definirea războiului drept o problemă internă le oferă altor state și o scuză ca să nu se implice, ca în cazul puterilor occidentale care nu s-au implicat în Cecenia.

Aceste probleme se complică atunci când civilizațiile implicate nu au state nucleu. De exemplu, războiul din Sudan, care a început în 1956, a încetat în 1972, când toate părțile erau epuizate, iar Consiliul Mondial al Bisericilor și Consiliul African al Bisericilor au reușit – realizare unică pentru organizațiile internaționale neguvernamentale – să negocieze Acordul de la Addis Abeba, prin care se oferea autonomie sudului Sudanului. Cu toate acestea, după zece ani, guvernul a abrogat acordul, războiul a reînceput, obiectivele insurgenților au devenit mai ambițioase, poziția guvernului a devenit mai intransigentă și încercările de a negocia o nouă încetare a ostilităților au eșuat. Nici lumea arabă, nici Africa nu au state nucleu care să aibă interesul și influența necesare pentru a face presiuni asupra participanților. Eforturile de mediere ale lui Jimmy Carter și ale unor lideri africani au eșuat, la fel și eforturile unui comitet de state din Africa de Est, format din Kenya, Eritreea, Uganda și Ethiopia. Statele Unite, care are relații profund antagoniste cu Sudanul, nu putea acționa direct, nici nu putea cere Iranului, Irakului sau Libiei, care au relații strânse cu Sudanul, să joace roluri utile, așa că a trebuit să apeleze la Arabia Saudită, dar influența acesteia asupra Sudanului era limitată[56].

În general, negocierile de încetare a focului avansează în măsura în care există o implicare relativ paralelă și egală a participanților secundari și terțiari, de ambele părți. Totuși, în unele situații, un singur stat nucleu poate fi destul de puternic pentru a opri un război. În 1992, Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE) a încercat să medieze războiul dintre Armenia și Azerbaidjan. A fost constituit un comitet, Grupul de la Minsk, care includea părțile primare, secundare și terțiare din conflict (armenii din Nagorno-Karabah, Armenia, Azerbaidjan,

Rusia, Turcia), plus Franța, Germania, Italia, Suedia, Cehia, Belarus și Statele Unite. În afară de Statele Unite și de Franța, unde trăiesc comunități armene importante, celelalte țări neimplicate în conflict aveau un interes redus și mijloace limitate (sau inexistente) să pună capăt războiului. Când cele două părți terțiare, Rusia și Turcia, împreună cu Statele Unite, au convenit asupra unui plan, acesta a fost respins de armenii din Nagorno-Karabah. Totuși, Rusia a patronat independent o lungă serie de negocieri la Moscova, între Armenia și Azerbaidjan, care „au creat o alternativă la Grupul de la Minsk și [...] astfel a disipat eforturile comunității internaționale"[57]. În cele din urmă, după ce participanții primari au fost epuizați și după ce Rusia a obținut sprijinul Iranului pentru negocieri, efortul rușilor a dus la încheierea unui acord de încetare a focului. Ca părți secundare, Rusia și Iranul au cooperat, de asemenea, în încercările de a obține o încetare a focului în Tadjikistan, care au fost sporadic încununate de succes.

Rusia va continua să fie prezentă în Transcaucazia și va avea capacitatea să impună respectarea acordului de încetare a focului pe care l-a patronat, atâta timp cât va avea interesul să o facă. Poziția lor contrastează cu situația Statelor Unite în ceea ce privește Bosnia. Acordurile de la Dayton au avut la bază propunerile elaborate de grupul de contact, format din statele nucleu interesate (Germania, Marea Britanie, Franța, Rusia și Statele Unite), dar nici una dintre celelalte părți de la nivelul al treilea nu a fost implicată îndeaproape în redactarea acordului final, iar două dintre cele trei părți beligerante au avut o poziție marginală la negocieri. Aplicarea acordului depinde de o forță a NATO dominată de americani. Dacă Statele Unite își vor retrage trupele din Bosnia, nici puterile europene, nici Rusia nu vor avea interesul să continue implementarea acordului, guvernul bosniac, sârbii și croații vor avea tot interesul să reia luptele, după ce își vor reface forțele, iar guvernele sârb și croat vor fi tentate să profite de ocazie pentru a-și îndeplini visurile de a crea o Serbie Mare și o Croație Mare.

Robert Putnam sublinia măsura în care negocierile dintre state sunt „jocuri pe două niveluri", în care diplomații negociază simultan cu grupuri din propria țară și cu omologii lor din cealaltă țară. Într-o analiză paralelă, am arătat că reformatorii dintr-un guvern autoritar, care negociază o tranziție la democrație cu moderații din opoziție, trebuie să negocieze și cu conservatorii duri din guvern sau să îi contracareze, în timp ce moderații trebuie să procedeze la fel cu radicalii din opoziție[58]. În aceste jocuri pe două niveluri sunt implicate cel puțin patru părți, între care există cel puțin trei relații, adesea patru. Totuși, un război de falie complex este un joc pe trei niveluri, cu cel puțin șase părți implicate și cel puțin șapte relații între ele (vezi Figura 11.1). Relații orizontale care traversează liniile de falie există între perechi de părți de la nivelurile întâi, al doilea și al treilea. Relații verticale există între părțile din aceeași civilizație, implicate în conflict la niveluri diferite. Astfel, pentru a opri luptele într-un război „model complet" este probabil nevoie de:

- implicarea activă a părților de la nivelurile al doilea și al treilea;
- negociere din partea părților de la nivelul al treilea a termenilor generali pentru încetarea luptelor;
- folosirea unor stimulente și amenințări de către părțile de la nivelul al treilea pentru a convinge părțile de la nivelul al doilea să accepte acești termeni și să facă presiuni asupra părților primare să le accepte;
- retragerea sprijinului și, practic, trădarea părților primare de către cele secundare;
- ca rezultat al acestor presiuni, o acceptare a termenilor de către părțile primare, care, bineînțeles, îi vor încălca atunci când vor considera că este în interesul lor să o facă.

Procesul de pace din Bosnia a inclus toate aceste elemente. Eforturile unor actori individuali – Statele Unite, Rusia, Uniunea Europeană – în vederea semnării unui acord au eșuat. Puterile

occidentale erau reticente în a include Rusia ca partener egal în procesul de pace. Rușii au protestat energic împotriva excluderii lor, susținând că aveau legături istorice cu sârbii și interese în Balcani mai directe decât oricare altă mare putere. Rusia a insistat să fie un jucător egal în eforturile de a rezolva conflictele și a criticat dur „tendința Statelor Unite de a dicta termenii proprii". Necesitatea de a include Rusia a devenit clară în februarie 1994. Fără a consulta Rusia, NATO a dat un ultimatum sârbilor din Bosnia de a-și retrage armele grele din jurul orașului Sarajevo, în caz contrar urmând a fi supuși unor atacuri aeriene. Sârbii au refuzat și o ciocnire violentă cu NATO părea probabilă. Elțîn a avertizat că „unii încearcă să rezolve problema bosniacă fără participarea Rusiei" și că „nu vom permite acest lucru". Guvernul rus a preluat apoi inițiativa și i-a convins pe sârbi să-și retragă armele, cu condiția ca Rusia să poată desfășura trupe de menținere a păcii în regiunea Sarajevo. Această lovitură diplomatică a prevenit escaladarea violenței, a demonstrat Occidentului că Rusia avea influență asupra sârbilor și a adus trupe ruse în centrul zonei disputate de musulmanii și sârbii din Bosnia[59]. Prin această manevră, Rusia a dovedit că avea dreptul de a fi un „partener egal" al Occidentului în problema bosniacă.

Cu toate acestea, în aprilie, NATO a autorizat din nou bombardarea pozițiilor sârbe, fără să consulte Rusia. Aceasta a provocat o imensă reacție negativă din partea întregii clase politice ruse și a întărit opoziția naționalistă față de Elțîn și Kozîrev. Imediat după, puterile interesate de la nivelul al treilea – Marea Britanie, Franța, Germania, Rusia și Statele Unite – au format grupul de contact pentru a începe redactarea unui acord. În iunie 1994, grupul a propus un plan care atribuia 51% din Bosnia unei federații croato-musulmane și 49% sârbilor din Bosnia și pe baza căruia a fost elaborat ulterior acordul de la Dayton. În anul următor, a fost nevoie să fie puse la punct aranjamente pentru participarea trupelor ruse la aplicarea acordurilor de la Dayton.

Acordurile dintre părțile de la nivelul al treilea trebuie să fie acceptate și de participanții primari și secundari. După cum

spunea diplomatul rus Vitali Ciurkin, americanii trebuiau să facă presiuni asupra bosniacilor, germanii asupra croaților și rușii asupra sârbilor[60]. În primele faze ale războaielor din Iugoslavia, Rusia făcuse o concesie importantă acceptând sancțiuni economice împotriva Serbiei. Ca țară înrudită, în care sârbii puteau avea încredere, Rusia a putut uneori să le impună constrângeri și să-i preseze să accepte compromisuri pe care altfel le-ar fi respins. De exemplu, în 1995 Rusia și Grecia i-au convins pe sârbii din Bosnia să elibereze soldații olandezi pe care îi țineau ostatici. Totuși, în anumite momente, sârbii din Bosnia nu au respectat acordurile încheiate sub presiunea Rusiei și au pus-o pe aceasta în încurcătură. De exemplu, în aprilie 1994, Rusia a obținut acordul sârbilor din Bosnia să pună capăt atacului lor asupra orașului Gorazde, dar ulterior aceștia au încălcat acordul. Rușii au fost furioși: un diplomat rus declara că „sârbii au devenit obsedați de război", Elțîn insista asupra „îndeplinirii angajamentului pe care conducerea sârbă și l-a luat față de Rusia", iar Rusia și-a retras obiecțiile față de loviturile aeriene ale NATO[61].

Germania și alte state occidentale au sprijinit Croația, dar, în același timp, au reușit să-i țină în frâu pe croați. Președintele Tudjman dorea foarte mult ca țara sa catolică să fie acceptată ca țară europeană și să fie primită în organizațiile europene. Puterile occidentale au exploatat atât sprijinul diplomatic, economic și militar pe care l-au acordat Croației, cât și dorința ei de a fi acceptată în „club", pentru a-l convinge pe Tudjman să facă compromisuri asupra multor probleme. În martie 1995, lui Tudjman i s-a comunicat că, dacă voia să facă parte din Occident, trebuia să permită forței de protecție a ONU să rămână în Kraina. „Este foarte important pentru Tudjman să fie acceptat în Occident", declara un diplomat european. „Nu vrea să fie lăsat singur cu sârbii și cu rușii." El a fost avertizat, de asemenea, să limiteze epurarea etnică atunci când trupele sale cuceream teritorii în Kraina și în alte zone populate de sârbi și să se abțină să extindă ofensiva în Slavonia Orientală. Croaților li s-a spus că, dacă nu intrau în

federație cu musulmanii, „ușa Occidentului se va închide pentru totdeauna pentru ei", după cum declara un demnitar american[62]. Ca principala sursă externă de ajutor financiar a Croației, Germania avea o foarte mare influență asupra acesteia. Relația strânsă pe care Statele Unite au stabilit-o cu Croația a contribuit și ea la evitarea punerii în practică, cel puțin până în 1995, a dorinței deseori exprimate de Tudjman de a împărți Bosnia-Herțegovina între Croația și Serbia.

Spre deosebire de Rusia și Germania, Statele Unite nu aveau elemente culturale comune cu protejații lor bosniaci, astfel încât capacitatea lor de a-i presa pe musulmani în vederea ajungerii la unele compromisuri era redusă. În plus, lăsând retorica la o parte, Statele Unite nu i-au ajutat pe bosniaci decât închizând ochii la încălcările embargoului asupra armelor comise de Iran și alte state musulmane. În consecință, musulmanii din Bosnia s-au simțit din ce în ce mai recunoscători comunității islamice, cu care s-au identificat tot mai mult. În același timp, ei au acuzat Statele Unite că aplică un „dublu standard" și că nu resping agresiunea împotriva lor, așa cum făcuseră în cazul Kuweitului. Dat fiind că musulmanii se prezentau drept victime, a fost și mai greu pentru Statele Unite să facă presiuni asupra lor pentru a fi concilianți. Astfel, ei au putut să respingă propunerile de pace, să-și consolideze capacitatea militară cu autorul prietenilor lor musulmani și, în cele din urmă, să ia inițiativa și să recâștige o parte substanțială din teritoriul pe care îl pierduseră.

Rezistența părților primare la compromis este puternică. În războiul din Transcaucazia, Federația Revoluționară Armeană (Dashnak), ultranațională, care era foarte puternic susținută de diaspora armeană, a dominat enclava Nagorno-Karabah, a respins propunerile de pace turco-ruso-americane, din mai 1993, acceptate de guvernele Armeniei și Azerbaidjanului, s-a angajat în ofensive militare care i-au adus acuzații de purificare etnică, a contribuit la creșterea riscului extinderii războiului și și-a deteriorat relațiile cu guvernul armean, mai moderat. Succesul ofensivei din

Nagorno-Karabah a creat probleme Armeniei, care dorea să-și îmbunătățească relațiile cu Turcia și cu Iranul, pentru a atenua criza alimentară și energetică provocată de război și de blocada turcă. „Cu cât lucrurile merg mai bine în Karabah", comenta un diplomat occidental, „cu atât situația Erevanului este mai dificilă."[63] Ca și Elțîn, președintele Armeniei, Levon Ter-Petrossian, trebuia să mențină un echilibru între presiunile naționaliștilor din legislativul armean și interesele de politică externă mai largi, care impuneau compromisuri cu alte state, și, la sfârșitul lui 1994, guvernul său a interzis partidul Dashnak în Armenia.

Asemenea armenilor din Nagorno-Karabah, sârbii și croații din Bosnia au adoptat poziții intransigente. În consecință, când asupra guvernelor Croației și Serbiei s-au exercitat presiuni pentru a contribui la procesul de pace, au apărut probleme între relațiile cu frații lor din Bosnia. În cazul croaților, acestea au fost mai puțin serioase, căci croații din Bosnia au acceptat de formă, dacă nu și în practică, să constituie o federație cu musulmanii. În schimb, stimulat de un antagonism personal, conflictul dintre președintele Miloșevici și liderul sârbilor din Bosnia, Radovan Karadzic, a devenit înverșunat și public. În august 1994, Karadzic a respins planul de pace care fusese aprobat de Miloșevici. Guvernul sârb, nerăbdător să obțină ridicarea sancțiunilor, a anunțat că întrerupe toate legăturile comerciale cu sârbii din Bosnia, cu excepția transporturilor de alimente și medicamente. În schimbul acestui gest, ONU a relaxat sancțiunile impuse Serbiei. În anul următor, Miloșevici a permis armatei croate să-i expulzeze pe sârbii din Kraina și forțelor musulmane să-i facă să se retragă în nord-vestul Bosniei. El a convenit, de asemenea, cu Tudjman să permită revenirea treptată sub control croat a Slavoniei Orientale, ocupată de sârbi. Cu aprobarea marilor puteri, el i-a „predat" apoi pe sârbii din Bosnia la negocierile de la Dayton, încorporându-i în delegația sa.

Acțiunile lui Miloșevici au condus la ridicarea sancțiunilor ONU împotriva Serbiei și i-au adus acestuia aprobarea prudentă

a comunității internaționale, oarecum surprinsă de schimbarea atitudinii lui. Naționalistul, agresivul, purificatorul etnic, belicosul adept al Serbiei Mari, din 1992, devenise pacificatorul din 1995. Cu toate acestea, pentru mulți sârbi, el era acum un trădător. A fost aspru criticat la Belgrad de naționaliștii sârbi și de conducătorii Bisericii Ortodoxe și acuzat de trădare de sârbii din Kraina și din Bosnia. Tot de trădare a fost acuzat și guvernul israelian de către coloniștii din Cisiordania, când a ajuns la un acord cu Organizația pentru Eliberarea Palestinei. Trădarea rudelor este prețul păcii într-un război de falie.

Epuizarea provocată de război și stimulentele și presiunile venite din partea participanților de la nivelul al treilea îi constrâng pe participanții de la nivelurile primar și secundar să facă schimbări. Extremiștii fie sunt înlocuiți de moderați, fie ajung la concluzia că este în interesul lor să devină moderați, precum Miloșevici. Totuși, extremiștii care adoptă o poziție moderată își asumă niște riscuri. Cei considerați trădători suscită o ură mult mai înverșunată decât dușmanii. Lideri ai musulmanilor din Kashmir, ai cecenilor și ai singalezilor din Sri Lanka au avut aceeași soartă ca Sadat și Rabin, pentru că au trădat cauza și au încercat să ajungă la un compromis cu dușmanul. În 1914, un naționalist sârb a asasinat un arhiduce austriac. După Acordurile de la Dayton, ținta lui cea mai probabilă ar fi fost Slobodan Miloșevici.

Un acord încheiat cu scopul de a pune capăt unui război de falie va avea succes, chiar dacă doar temporar, dacă reflectă echilibrul de putere local dintre părțile primare și interesele părților secundare și terțiare. Împărțirea Bosniei în două entități, reprezentând 51% și respectiv 49% din teritoriu, nu era viabilă în 1994, când sârbii controlau 70% din teritoriu; ea a devenit posibilă când ofensivele croate și musulmane au redus zona controlată de sârbi la aproape jumătate din teritoriu. Procesul de pace a fost și el facilitat de epurările etnice, în urma cărora sârbii nu mai reprezentau decât aproape 3% din populația Croației, iar membrii tuturor celor trei grupuri se separaseră violent sau voluntar în Bosnia. În plus, părțile secundare și terțiare, ultimele fiind adesea

statele nucleu ale civilizațiilor implicate, trebuie să aibă interese de securitate sau interese comunitare reale într-un război pentru a oferi o soluție viabilă. Participanții primari nu pot opri singuri războaiele de falie. Oprirea acestora și prevenirea transformării lor în războaie mondiale depind, în primul rând, de interesele și de acțiunile statelor nucleu ale marilor civilizații ale lumii. Războiul de falie se propagă rapid, de jos în sus, pacea de falie se propagă lent, de sus în jos.

V

Viitorul civilizațiilor

Capitolul 12

Occidentul, civilizațiile și civilizația

Reînnoirea Occidentului?

Istoria se sfârșește cel puțin o dată; uneori, chiar de mai multe ori în istoria fiecărei civilizații. Când se naște statul universal al unei civilizații, populația sa este orbită de ceea ce Toynbee numea „mirajul imortalității" și este convinsă că a atins stadiul final al evoluției societății umane. Așa s-a întâmplat cu Imperiul Roman, cu Califatul Abbasid, cu Imperiul Mogul și cu Imperiul Otoman. Cetățenii unui asemenea stat universal „în ciuda unor realități evidente [...] tind să-l considere nu un adăpost de noapte în sălbăticie, ci Pământul Făgăduinței, scopul tuturor eforturilor umane". La fel s-a întâmplat în perioada de apogeu a *Pax Britannica*. În 1897, pentru englezii din clasa de mijloc, „istoria se terminase. [...] Și aveau toate motivele să se felicite pentru starea de fericire permanentă pe care acest sfârșit al istoriei le-o oferise"[1]. Cu toate acestea, societățile care cred că istoria lor s-a terminat sunt, de obicei, în pragul declinului.

Este Occidentul o excepție de la regulă? Melko formula excelent cele două întrebări fundamentale:

> În primul rând, este civilizația occidentală o specie nouă, aparte, incomparabil diferită de toate celelalte civilizații care au existat vreodată?
>
> În al doilea rând, expansiunea ei mondială amenință (sau promite) să pună capăt posibilității dezvoltării tuturor celorlalte civilizații?[2]

Majoritatea occidentalilor au tendința firească să răspundă afirmativ la ambele întrebări. Poate că au dreptate. Totuși, în trecut, și alte civilizații au gândit la fel și au greșit.

Este evident că Occidentul diferă de toate civilizațiile care au existat vreodată prin aceea că a avut o influență enormă asupra tuturor celorlalte civilizații începând din 1500. El a fost, de asemenea, inițiatorul proceselor de modernizare și industrializare care s-au extins la scară mondială; în consecință, societățile din toate celelalte civilizații au încercat să-l ajungă din urmă în ceea ce privește bogăția și modernitatea. Totuși, înseamnă oare toate acestea că evoluția și dinamica lui civilizaționale sunt fundamental diferite de modelele care au avut câștig de cauză în toate celelalte civilizații? Dovezile istorice și aprecierile specialiștilor în istoria comparată a civilizațiilor sugerează altceva. Până acum, dezvoltarea Occidentului nu s-a îndepărtat semnificativ de modelele de evoluție comune tuturor civilizațiilor existente de-a lungul istoriei. Renașterea islamică și dinamismul Asiei demonstrează că și alte civilizații sunt active și ar putea deveni o amenințare pentru Occident. Un mare război între Occident și statele nucleu ale altor civilizații nu este inevitabil, dar este posibil. Pe de altă parte, declinul treptat și fără un curs regulat al Occidentului, care a început în secolul al XIX-lea, ar putea continua zeci, poate chiar sute de ani. Sau Occidentul ar putea să cunoască o perioadă de renaștere, să inverseze tendința de scădere a influenței lui în afacerile mondiale și să-și reconfirme poziția de lider urmat și imitat de alte civilizații.

În periodizarea probabil cea mai utilă a evoluției civilizațiilor istorice, Carroll Quigley observă un model comun în șapte faze[3] (vezi p. 44). El susține că civilizația occidentală a început treptat să prindă contur, între anii 370 și 750 d.Hr., prin amestecul unor elemente ale culturilor clasice, semitice, sarazine și barbare. Perioada ei de gestație, de la mijlocul secolului al VIII-lea până la sfârșitul secolului al X-lea, a fost urmată de o succesiune, neobișnuită pentru civilizații, de faze de expansiune și de faze de conflict alternative. După părerea lui Quigley și a altor specialiști

în istoria civilizațiilor, Occidentul pare să iasă acum din faza de conflict. Civilizația occidentală a devenit o zonă de securitate; războaiele intraoccidentale, cu excepția câte unui război având ca subiect pescuitul de cod, sunt practic inimaginabile. Occidentul își creează, după cum am arătat în capitolul 2, echivalentul unui imperiu universal, sub forma unui sistem complex de confederații, federații, regimuri și alte tipuri de instituții de cooperare, care reprezintă materializarea la nivel civilizațional a angajamentului său față de democrație și de pluralismul politic. Pe scurt, Occidentul a devenit o societate matură, care intră într-o etapă pe care generațiile viitoare o vor considera o „epocă de aur", o perioadă de pace rezultând, potrivit lui Quigley, din „absența oricăror unități concurente în interiorul civilizației înseși și din faptul că orice alte conflicte cu societăți din afară sunt îndepărtate în spațiu sau lipsesc". Aceasta este o perioadă de prosperitate produsă de „încetarea luptelor interne devastatoare, de reducerea barierelor comerciale interne, de introducerea unui sistem comun de greutăți, măsuri și monetar și de sistemul vast de cheltuieli publice asociat creării unui imperiu universal".

În civilizațiile anterioare, această epocă de aur minunată și viziunile despre nemurire pe care le-a generat au luat sfârșit fie dramatic și rapid, prin victoria unei societăți externe, fie lent și la fel de dureros, prin dezintegrare internă. Ce se întâmplă în interiorul unei civilizații este crucial pentru capacitatea ei de a rezista atât încercărilor externe de a o distruge, cât și decăderii interne. Civilizațiile se dezvoltă, spunea Quigley în 1961, pentru că au un „instrument de expansiune", adică o organizație militară, politică, economică sau religioasă care acumulează surplus și îl investește în inovații productive. Civilizațiile decad când încetează „să folosească surplusul pentru invenții și inovații. În termeni moderni, spunem că rata de investiții scade". Aceasta se întâmplă deoarece grupurile sociale care controlează surplusul au un interes special să-l folosească „nu în scopuri productive, ci pentru a-și satisface orgoliul [...] și îl distribuie către consum, dar nu creează metode de producție mai eficiente". Oamenii trăiesc din capitalul

lor și civilizația intră din faza de stat universal în faza de declin. Aceasta este o perioadă de

> depresiune economică acută, de scădere a nivelului de trai, de războaie civile între diferitele grupuri de interese și de creștere a analfabetismului. Societatea devine din ce în ce mai slabă. Se fac eforturi legislative pentru a opri risipa, dar în zadar. Declinul continuă. Nivelurile religios, intelectual, social și politic ale societății încep să piardă loialitatea maselor pe scară largă. Încep să se dezvolte noi mișcări religioase. Populația devine din ce în ce mai puțin dispusă să lupte pentru societate sau chiar să o susțină prin impozite.

Decăderea duce, apoi, la etapa invaziilor, „când civilizația, care nu mai este *capabilă* să se apere fiindcă nu mai este *dispusă* să o facă, lasă poarta deschisă «invadatorilor barbari»" care vin adesea din „altă civilizație, mai tânără și mai puternică"[4].

Cu toate acestea, lecția cea mai importantă a istoriei civilizațiilor este că, deși multe lucruri sunt probabile, nimic nu este inevitabil. Civilizațiile se pot reforma și reînnoi, unele au și făcut-o. Problema principală pentru Occident este dacă, lăsând la o parte provocările externe, este capabil să oprească decăderea internă și să inverseze tendința. Se poate reînnoi Occidentul sau degradarea internă va continua și îi va accelera sfârșitul și/sau subordonarea față de alte civilizații mai dinamice din punct de vedere economic și demografic?*

---

* Într-o estimare care ar putea fi corectă, dar care nu este sprijinită de analiza lui teoretică și empirică, Quigley conchide: „Civilizația occidentală nu exista în 500 d.Hr., era în plină înflorire în 1500 d.Hr. și va înceta să existe cândva în viitor, poate înainte de 2500 d.Hr." Noile civilizații din India și China, spune el, înlocuindu-le pe cele distruse de Occident, vor intra apoi în etapele lor de expansiune și vor amenința atât civilizația occidentală, cât și pe cea ortodoxă. Carroll Quigley, *The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis* (Liberty Press, Indianapolis, 1979; prima ediție publicată de Macmillan în 1961); pp. 127, 164–166.

La mijlocul anilor 1990, Occidentul avea multe dintre caracteristicile unei civilizații mature, în pragul declinului, identificate de Quigley. Din punct de vedere economic, Occidentul era mult mai bogat decât oricare altă civilizație, dar avea, de asemenea, rate mici de creștere economică, de economisire și de investiții, mai ales prin comparație cu societățile din Asia de Est. Consumul individual și colectiv avea prioritate asupra creării capacităților necesare menținerii puterii economice și militare în viitor. Creșterea demografică naturală era scăzută, mai ales în comparație cu cea a țărilor islamice. Totuși, nici una dintre aceste probleme nu ar avea inevitabil consecințe catastrofale. Economiile occidentale erau încă în creștere, în general popoarele occidentale o duceau mai bine, iar Occidentul rămânea lider în cercetarea științifică și în inovația tehnologică. Ratele de natalitate scăzute nu puteau fi remediate de guverne (ale căror eforturi în acest sens au, în general, chiar mai puțin succes decât eforturile lor de a reduce creșterea demografică). Totuși, imigrația era o sursă potențială de vigoare și capital uman, dacă erau îndeplinite două condiții: (1) acceptarea cu prioritate a tinerilor capabili, calificați și energici, cu aptitudinile și competențele de care țara gazdă avea nevoie; (2) asimilarea noilor imigranți și a copiilor lor în cultura țării respective și în cultura occidentală, în general. Statele Unite puteau avea probleme în îndeplinirea primei condiții, iar Europa în îndeplinirea celei de-a doua. Cu toate acestea, guvernele occidentale au competența și experiența necesare pentru a elabora și a implementa politici prin care să controleze nivelurile și sursele imigrației, precum și caracteristicile și asimilarea imigranților.

Mult mai importante decât economia și demografia sunt declinul moral, sinuciderea culturală și lipsa de unitate politică ale Occidentului. Printre manifestările cel mai frecvent semnalate ale declinului moral se numără:

1. o rată în creștere a comportamentelor antisociale, de exemplu, a infracționalității, a consumului de droguri și a violenței, în general;

2. declinul familiei, care se traduce prin creșterea ratelor divorțului și a numărului de copii ilegitimi, de sarcini la adolescente și de familii monoparentale;
3. cel puțin în Statele Unite, un declin al „capitalului social", adică al numărului de membri al asociațiilor de voluntari și al încrederii interpersonale asociate cu acestea;
4. slăbirea generală a „eticii muncii" și dezvoltarea unui cult al autoindulgenței;
5. descreșterea interesului pentru studiu și activități intelectuale, manifestată în Statele Unite prin scăderea nivelurilor de performanță școlară.

Sănătatea viitoare a Occidentului și influența sa asupra altor societăți depind, într-o măsură considerabilă, de capacitatea de a face față acestor tendințe, care, desigur, stau la baza pretențiilor de superioritate morală ale musulmanilor și asiaticilor.

Cultura occidentală este contestată de grupuri din interiorul societăților occidentale, de exemplu, de imigranți din alte civilizații care resping asimilarea și continuă să adere la valorile, obiceiurile și cultura societății de origine și să le propage. Acest fenomen se observă cu precădere în rândul musulmanilor din Europa, care constituie, totuși, o minoritate restrânsă. El se manifestă, de asemenea, în mai mică măsură, în rândul hispanicilor din Statele Unite, care formează o minoritate numeroasă. Dacă asimilarea hispanicilor eșuează, Statele Unite vor deveni o țară divizată, cu toate riscurile de dezbinare și de conflict intern aferente. În Europa, civilizația occidentală ar putea fi subminată și de slăbirea componentei sale centrale, creștinismul. Din ce în ce mai puțini europeni se declară credincioși, respectă practicile religioase și participă la activități religioase[5]. Această tendință reflectă nu atât ostilitatea față de religie, cât indiferența față de ea. Cu toate acestea, conceptele, valorile și practicile creștine sunt omniprezente în civilizația europeană. „Suedezii sunt, probabil, poporul cel mai puțin religios din Europa", spunea un suedez, „dar, pentru a înțelege această țară, trebuie să știi că instituțiile, practicile sociale,

familia, politica și modul nostru de viață se întemeiază pe moștenirea noastră luterană". Spre deosebire de europeni, marea majoritate a americanilor cred în Dumnezeu, se consideră un popor religios și merg la biserică. Dacă la mijlocul anilor 1980 nu existau dovezi care să indice o renaștere religioasă în America, în deceniul următor activitatea religioasă a părut să se intensifice[6]. Erodarea creștinismului în societățile occidentale este, probabil, în cel mai rău caz, doar o amenințare pe termen foarte lung pentru sănătatea civilizației occidentale.

O amenințare mai imediată și mai serioasă s-a ivit însă în Statele Unite. De-a lungul istoriei, identitatea națională americană a fost definită cultural de moștenirea civilizației occidentale și politic de principiile crezului american, cu care marea majoritate a americanilor sunt de acord: libertatea, democrația, individualismul, egalitatea în fața legii, constituționalismul și proprietatea privată. La sfârșitul secolului XX, ambele componente ale identității americane au fost atacate violent și continuu de un grup mic, dar influent, de intelectuali și publiciști. În numele multiculturalismului, ei au atacat identificarea Statelor Unite cu civilizația occidentală, au negat existența unei culturi americane comune și au promovat identități și grupări culturale subnaționale – rasiale, etnice și de altă natură. Într-unul dintre rapoartele lor, au condamnat „preferința sistematică pentru cultura europeană și derivatele ei" în educație și „dominația perspectivei monoculturale europeano-americane". După cum spunea Arthur M. Schlesinger Jr., multiculturaliștii sunt „foarte adesea separatiști etnocentrici, care nu văd în moștenirea occidentală decât crimele occidentalilor". Ei vor „să îi scape pe americani de moștenirea europeană păcătoasă și să caute elemente salvatoare în culturi noneuropene"[7].

Tendința multiculturală s-a manifestat și în diverse legi adoptate după legile drepturilor civile din anii 1960, iar, în anii 1990, administrația Clinton a făcut din încurajarea diversității unul dintre principalele ei obiective. Contrastul cu trecutul este frapant. Părinții fondatori considerau diversitatea o realitate și o problemă: de aici deviza națională, *e pluribus unum*, aleasă de un comitet

al Congresului Continental, format din Benjamin Franklin, Thomas Jefferson și John Adams. Liderii politici de mai târziu, care se temeau și ei de pericolele diversității rasiale, teritoriale, etnice, economice și culturale (care a provocat, într-adevăr, cel mai mare război din perioada 1815–1914), au răspuns apelului la unitate și au făcut din promovarea unității naționale principala lor responsabilitate. „Singurul mod absolut sigur de a aduce această națiune în pragul distrugerii este de a o împiedica să rămână o națiune", avertiza Theodore Roosevelt, „de a fi lăsată să devină o adunătură de naționalități care se ceartă tot timpul"[8]. Cu toate acestea, în anii 1990, conducătorii Statelor Unite nu numai că au permis acest lucru, ci au susținut cu asiduitate diversitatea în defavoarea unității poporului pe care îl conduc.

După cum am văzut, conducătorii altor țări au încercat uneori să-și renege moștenirea culturală și să schimbe identitatea țării lor de la o civilizație la alta. Până în prezent, asemenea tentative au eșuat, creând, în schimb, țări sfâșiate, schizofrenice. Multiculturaliștii americani resping în mod asemănător moștenirea culturală a țării lor, însă, în loc să încerce să identifice Statele Unite cu o altă civilizație, ei vor să creeze o țară cu civilizații multiple, adică o țară care nu aparține nici unei civilizații și care nu are un nucleu cultural. Istoria ne arată că nici o țară constituită astfel nu poate rezista mult timp ca o societate coerentă. Statele Unite multicivilizaționale nu vor mai fi Statele Unite, ci Națiunile Unite.

Multiculturaliștii au contestat, de asemenea, un element esențial al crezului american, înlocuind drepturile individului cu drepturile grupurilor, definite, în general, în termeni de rasă, etnie, sex și preferințe sexuale. În anii 1940, Gunner Myrdal, întărind spusele unor observatori străini, începând cu Hector Saint-John de Crèvecoeur și Alexis de Toqueville, afirma: crezul a fost „liantul acestei națiuni mari și disparate". Richard Hofstader era de aceeași părere: „A fost destinul nostru ca națiune să nu avem ideologii, ci să fim una"[9]. Ce se va întâmpla cu Statele Unite dacă această ideologie va fi renegată de o mare parte a cetățenilor americani? Soarta Uniunii Sovietice, cealaltă țară de mari dimensiuni,

a cărei unitate era definită, chiar mai mult decât a Statelor Unite, în termeni ideologici, este un exemplu care ar trebui să le dea de gândit americanilor. Filosoful japonez Takeshi Umehara sugera că „eșecul total al marxismului [...] și dezmembrarea dramatică a Uniunii Sovietice nu fac decât să anunțe prăbușirea liberalismului occidental, principalul curent al modernității. Departe de a fi alternativa la marxism și ideologia dominantă de la sfârșitul istoriei, liberalismul va fi următoarea piesă de domino care va cădea."[10] Într-o epocă în care toate popoarele se definesc în termeni culturali, ce loc este rezervat pentru o societate fără nucleu cultural, definită numai printr-un crez politic? Principiile politice sunt o bază instabilă pentru a putea construi o comunitate durabilă. Într-o lume multicivilizațională în care cultura contează, Statele Unite ar putea fi, pur și simplu, ultima relicvă anormală a unei lumi occidentale pe cale de dispariție, în care ideologia conta.

Respingerea crezului și a civilizației occidentale înseamnă sfârșitul Statelor Unite ale Americii așa cum le știm. Ea înseamnă și sfârșitul civilizației occidentale. Dacă Statele Unite se dezoccidentalizează, Occidentul se reduce la Europa și la câteva țări de peste mări colonizate de europeni, care sunt puțin populate. Fără Statele Unite, Occidentul va reprezenta o parte mică, în declin, a populației mondiale, pe o peninsulă mică și neînsemnată, de la extremitatea masei continentale euroasiatice.

Ciocnirea dintre multiculturaliști și apărătorii civilizației occidentale și ai crezului american este, ca să folosim expresia lui James Kurth, „*adevărata* ciocnire" din interiorul segmentului american al civilizației occidentale. Americanii nu pot evita următoarea întrebare: suntem un popor occidental sau suntem altceva? Viitorul Statelor Unite și viitorul Occidentului depind de reafirmarea loialității americanilor față de civilizația occidentală. În plan intern, această reafirmare a loialității înseamnă respingerea apelurilor tentante, dar dezbinatoare, la multiculturalism. În plan internațional, înseamnă respingerea apelurilor iluzorii la identificarea Statelor Unite cu Asia. Oricare ar fi legăturile economice dintre ele, distanța culturală fundamentală dintre societățile

asiatice și cea americană face imposibilă o uniune. Din punct de vedere cultural, americanii fac parte din familia Occidentului; multiculturaliștii pot deteriora sau chiar distruge această relație, însă nu o pot înlocui. Când americanii își caută rădăcinile culturale, le găsesc în Europa.

La mijlocul anilor 1990, au apărut noi discuții cu privire la natura și la viitorul Occidentului, s-a recunoscut din nou că Occidentul era o realitate și a crescut preocuparea în legătură cu ceea ce i-ar putea asigura supraviețuirea. În parte, acestea izvorau din necesitatea de a extinde principala instituție occidentală, NATO, pentru a include țările occidentale din est și din divergențele serioase care au apărut în Occident, în ceea ce privește modul de a reacționa față de dezmembrarea Iugoslaviei. Ele reflectau și îngrijorarea în legătură cu unitatea viitoare a Occidentului, în absența amenințării sovietice, și, mai ales, în legătură cu loialitatea Statelor Unite față de Europa. Pe măsură ce țările occidentale interacționează din ce în ce mai mult cu societăți nonoccidentale din ce în ce mai puternice, ele conștientizează fondul cultural comun care le unește. Liderii de o parte și de alta a Atlanticului au subliniat necesitatea de a întineri comunitatea atlantică. La sfârșitul lui 1994 și în 1995, miniștrii Apărării german și britanic, miniștrii de Externe francez și american, Henry Kissinger, și alte figuri marcante au îmbrățișat această cauză. Ea a fost rezumată de ministrul britanic al Apărării, Marcolm Rifkind, care, în noiembrie 1994, susținea necesitatea unei „comunități atlantice" care să se sprijine pe patru piloni: apărarea și securitatea, asigurate de NATO; „credința comună în statul de drept și în democrația parlamentară"; „capitalismul liberal și comerțul liber"; și „moștenirea culturală europeană comună, de la cea greacă și romană, la cea a Renașterii, până la valorile, convingerile și civilizația secolului nostru"[12]. În 1995, Comisia Europeană a lansat un proiect menit a „reînnoi" relația transatlantică, care a dus la semnarea unui pact cuprinzător între Uniunea Europeană și Statele Unite. În același timp, mulți lideri politici și oameni de afaceri importanți din Europa au susținut crearea unei zone de comerț liber transatlantic.

Deși federația sindicală americană AFL-CIO s-a opus NAFTA și altor măsuri de liberalizare a comerțului, conducerea ei a sprijinit cu entuziasm un asemenea acord de comerț liber, care nu amenința slujbele americanilor prin concurența cu țări în care salariile erau mici. Acordul a fost susținut și de conservatori europeni (Margaret Thatcher) și americani (Newt Gingrich), precum și de canadieni și de alți lideri britanici.

Așa cum am arătat în capitolul 2, Occidentul a trecut mai întâi printr-o etapă europeană de dezvoltare și expansiune, care a durat mai multe secole, și apoi printr-o a doua etapă, americană, în secolul XX. Dacă America de Nord și Europa își reînnoiesc viața morală, valorifică fondul lor cultural comun și creează forme de integrare economică și politică strânsă pentru a completa colaborarea lor militară din cadrul NATO, Occidentul ar putea intra într-o a treia etapă, euroamericană, de prosperitate economică și influență politică. O integrare politică semnificativă ar contracara, într-o anumită măsură, declinul relativ al Occidentului în ceea ce privește demografia, produsul economic și capacitățile militare și ar face să renască puterea lui în ochii liderilor altor civilizații. „Cu forța ei comercială, confederația EU-NAFTA ar putea face legea în lume"[13], îi avertiza premierul Mahathir pe asiatici. Totuși, pentru ca Occidentul să se unească politic și economic, este esențial ca Statele Unite să-și reafirme identitatea de națiune occidentală și să-și definească rolul global de lider al civilizației occidentale.

Occidentul în lume

O lume în care identitățile culturale – etnică, națională, religioasă și civilizațională – sunt esențiale, iar afinitățile și diferențele culturale determină alianțele, antagonismele și politicile statelor au trei mari implicații pentru Occident, în general, și pentru Statele Unite, în particular.

În primul rând, oamenii de stat pot modifica realitatea constructiv doar dacă o recunosc și o înțeleg. Apariția politicii bazate pe cultură, creșterea puterii civilizațiilor nonoccidentale

și afirmarea culturală din ce în ce mai fermă a acestor societăți au fost recunoscute, pe scară largă, în lumea nonoccidentală. Liderii europeni au atras atenția asupra forțelor culturale care îi apropie și îi despart pe oameni. În schimb, elita americană a acceptat și a înfruntat cu greu aceste noi realități. Administrațiile Bush și Clinton au sprijinit unitatea Uniunii Sovietice, a Iugoslaviei, a Bosniei și a Rusiei, țări multicivilizaționale, încercând zadarnic să oprească forțele etnice și culturale puternice care acționau în sensul dezbinării. Ele au promovat planuri de integrare economică multicivilizațională care fie sunt inutile, ca de exemplu APEC, fie implică mari costuri economice și politice neprevăzute, ca în cazul intrării Mexicului în NAFTA. Aceste administrații au încercat să stabilească relații strânse cu statele nucleu ale altor civilizații sub forma unui „parteneriat global" cu Rusia sau a unui „angajament constructiv" cu China, în ciuda conflictelor de interese firești dintre Statele Unite și aceste țări. În același timp, administrația Clinton nu a implicat Rusia pe deplin în procesul de pace din Bosnia, în ciuda interesului major al Rusiei, statul nucleu al ortodoxiei, în acest război. Urmărind himera unei țări multicivilizaționale, administrația Clinton a refuzat dreptul la autodeterminare al minorităților sârbă și croată și a contribuit la apariția, în Balcani, a unui stat islamist monopartit partener al Iranului. La fel, guvernul american a susținut și supunerea musulmanilor conducerii ortodoxe, afirmând că „indiscutabil, Cecenia face parte din Federația Rusă"[14].

Deși europenii recunosc importanța fundamentală a liniei de demarcație dintre creștinătatea occidentală, pe de o parte, și ortodoxie și Islam, pe de altă parte, Statele Unite, potrivit secretarului de stat, „nu recunosc nici o diviziune fundamentală între părțile catolică, ortodoxă și islamică ale Europei". Cei care nu recunosc diviziunile fundamentale sunt condamnați să se împiedice de ele. Administrația Clinton a părut inițial să nu-și dea seama că echilibrul de putere dintre Statele Unite și societățile est-asiatice se schimba și, prin urmare, a proclamat în repetate rânduri

obiective în domeniile comerțului, drepturilor omului, proliferării nucleare și nu numai, pe care nu a reușit să le atingă. În general, guvernul american a avut mari dificultăți de adaptare la o epocă în care politica globală este determinată de relațiile dintre culturi și civilizații.

În al doilea rând, în politica externă americană s-a manifestat și o reticență de a abandona, a schimba sau uneori chiar reconsidera politicile adoptate pentru a răspunde nevoilor din timpul Războiului Rece. Unii mai credeau că Uniunea Sovietică putea renaște și amenința din nou Statele Unite. La modul mai general, oamenii tindeau să considere sacre alianțele și acordurile de control al armamentului încheiate în timpul Războiului Rece: NATO trebuie menținut așa cum era în timpul Războiului Rece; tratatul de securitate dintre Japonia și Statele Unite este vital pentru securitatea în Asia de Est; tratatul asupra rachetelor antibalistice este inviolabil; tratatul privind forțele armate convenționale în Europa trebuie respectat. Evident, nu ar trebui să se renunțe cu ușurință la nici unul dintre aceste acorduri sau la alte acorduri moștenite din timpul Războiului Rece. Totuși, nu este neapărat în interesul Statelor Unite sau al Occidentului ca ele să fie menținute în forma de atunci. Realitățile unei lumi multicivilizaționale sugerează că NATO ar trebui să se extindă pentru a include alte societăți occidentale care doresc să devină membre și că ar trebui să admită că este absurd să aibă ca membri două state care se dușmănesc de moarte și care nu au afinități culturale cu ceilalți membri. Tratatul asupra rachetelor antibalistice, încheiat în timpul Războiului Rece, pentru a asigura vulnerabilitatea reciprocă a societăților sovietică și americană și a preveni astfel un război nuclear între cele două superputeri, ar putea împiedica Statele Unite și alte țări să se protejeze împotriva unor amenințări sau a unor atacuri nucleare imprevizibile, puse la cale de mișcări teroriste sau de dictatori nebuni. Tratatul de securitate nipono-american a contribuit la prevenirea unei agresiuni sovietice împotriva Japoniei. Ce scop mai are el după terminarea Războiului Rece?

Să limiteze influența Chinei și să descurajeze o agresiune chineză? Să întârzie ajungerea la o înțelegere între Japonia și o Chină în ascensiune? Să împiedice Japonia să-și continue militarizarea? Din ce în ce mai mulți japonezi pun la îndoială necesitatea prezenței militare americane în Japonia și din ce în ce mai mulți americani pun la îndoială necesitatea unui angajament unilateral al Statelor Unite de a apăra Japonia. Acordul privind forțele armate convenționale în Europa era menit să modereze confruntarea dintre NATO și Pactul de la Varșovia în Europa Centrală, sursă de tensiune care a dispărut. Principalul efect al acordului este azi acela de a crea dificultăți Rusiei în a răspunde amenințărilor percepute la adresa securității sale din partea popoarelor musulmane din sud.

În al treilea rând, diversitatea culturală și civilizațională pune sub semnul întrebării încrederea occidentală și, mai ales, americană în valoarea universală a culturii occidentale. Această încredere se exprimă atât descriptiv, cât și normativ. Descriptiv, ea afirmă că popoarele din toate societățile vor să adopte valorile, instituțiile și practicile occidentale. Dacă par să nu dorească acest lucru și rămân devotate culturilor lor tradiționale, sunt victimele unei „false conștiințe", comparabilă cu aceea pe care marxiștii au întâlnit-o la proletarii care sprijineau capitalismul. Normativ, credința universalistă occidentală postulează că oamenii din întreaga lume ar trebui să adopte valorile, instituțiile și cultura Occidentului deoarece ele întruchipează modul de a gândi cel mai înalt, mai luminat, mai liberal, mai rațional, mai modern și mai civilizat al omenirii.

În lumea zguduită de conflicte etnice și de ciocniri între civilizații care este pe cale de a se naște, încrederea occidentalilor în universalitatea culturii lor are trei defecte: este falsă, este imorală și este periculoasă. Faptul că este falsă a constituit teza centrală a acestei cărți, teză bine rezumată de Michael Howard: „Convingerea, împărtășită de majoritatea occidentalilor, potrivit căreia diversitatea culturală este o curiozitate istorică erodată rapid de

dezvoltarea unei culturi mondiale comune, anglofone și orientate spre Occident, care modelează valorile noastre fundamentale [...], pur și simplu nu este adevărată"[15]. Un cititor care nu este convins încă de înțelepciunea observației lui sir Michael trăiește într-o lume foarte diferită de aceea descrisă în această carte.

Convingerea că popoarele nonoccidentale ar trebui să adopte valorile, instituțiile și cultura occidentale este imorală din cauza acțiunilor necesare pentru a o pune în practică. Puterea aproape universală a europenilor, la sfârșitul secolului al XIX-lea, și dominația globală a Statelor Unite, la sfârșitul secolului XX, au dus la răspândirea civilizației occidentale în toată lumea. Cu toate acestea, globalismul european nu mai există. Hegemonia americană se restrânge, fie și numai pentru că nu mai este necesară pentru a proteja Statele Unite împotriva unei amenințări militare de tip sovietic. După cum am arătat, cultura urmează puterea. Dacă societățile nonoccidentale vor fi modelate din nou de cultura occidentală, aceasta se va întâmpla numai în urma expansiunii, desfășurării și a impactului puterii occidentale. Imperialismul este consecința logică necesară a universalismului. În plus, Occidentul, o civilizație matură, nu mai are dinamismul demografic și economic necesar pentru a-și impune voința asupra altor societăți și orice încercare de a face acest lucru ar fi contrară autodeterminării și democrației, valori occidentale de bază. Pe măsură ce civilizațiile asiatică și musulmană își vor afirma din ce în ce mai mult valoarea universală a culturilor lor, occidentalii vor ajunge să înțeleagă din ce în ce mai bine legătura dintre universalism și imperialism.

Universalismul occidental este periculos pentru lume pentru că ar putea duce la un mare război între statele nucleu ale unor civilizații diferite și este periculos pentru Occident pentru că ar putea duce la înfrângerea lui. După prăbușirea Uniunii Sovietice, occidentalii cred că civilizația lor deține o poziție dominantă fără precedent în istorie, în timp ce societăți mai slabe, precum cele asiatice, musulmane și nu numai, încep să capete putere.

Prin urmare, ar putea fi determinați să aplice logica cunoscută și plină de forță a lui Brutus:

> Legiunile noastre sunt complete, cauza noastră este coaptă.
> Din zi în zi dușmanul crește.
> Acum suntem pe culme, gata să o luăm la vale.
> Soarta omenească se schimbă ca marea.
> Dacă profiți de valul bun, te duce la noroc,
> Dacă îl lași să treacă, toată viața
> Te zbați printre bancuri de nisip și greutăți.
> Suntem acum pe un val bun
> Și se cuvine a-l folosi,
> Altfel ne pierdem șansa.
>
> (William Shakespeare, *Iulius Cezar,* act 4, scena 3)

Totuși, această logică îl va conduce pe Brutus spre înfrângere la Philippi. Pentru Occident, ar fi prudent să nu încerce să oprească schimbarea echilibrului de putere, ci să învețe să navigheze printre bancuri de nisip, să suporte greutățile, să-și modereze ambițiile și să-și apere cultura.

Toate civilizațiile trec prin procese similare de apariție, ascensiune și declin. Occidentul diferă de alte civilizații nu prin felul în care s-a dezvoltat, ci prin caracterul distinct al valorilor și al instituțiilor sale. Printre acestea se remarcă îndeosebi creștinismul, pluralismul, individualismul și statul de drept, care au permis Occidentului să inventeze modernitatea, să se extindă în toată lumea și să fie invidiat de alte societăți. Aceste caracteristici, în ansamblul lor, sunt specifice Occidentului. Așa cum spune Arthur M. Schlesinger Jr., Europa este „sursa – *unica* sursă" a „ideilor de libertate individuală, democrație politică, stat de drept, drepturi ale omului și libertate culturală. [...] Acestea sunt idei *europene,* nu asiatice, nici africane, nici din Orientul Mijlociu – poate doar prin adopție."[16] Ele fac civilizația occidentală unică, iar civilizația occidentală este valoroasă nu pentru că este universală, ci pentru că *este* unică. Prin urmare, principala responsabilitate a liderilor

occidentali nu este să încerce să schimbe alte civilizații după modelul Occidentului, ceea ce le depășește puterea aflată în declin, ci să păstreze și să reînnoiască aceste calități unice ale civilizației lor. Deoarece Statele Unite ale Americii este cea mai puternică țară occidentală, responsabilitatea îi revine, în cea mai mare parte.

Pentru a conserva civilizația occidentală, în ciuda declinului puterii Occidentului, este în interesul SUA și al țărilor europene:

- să realizeze o mai mare integrare politică, economică și militară și să-și coordoneze politicile pentru a împiedica statele din alte civilizații să exploateze divergențele dintre ele;
- să încorporeze în Uniunea Europeană și în NATO statele occidentale din Europa Centrală, adică țările din Grupul de la Vișegrad, republicile baltice, Slovenia și Croația;
- să încurajeze „occidentalizarea" Americii Latine și, pe cât posibil, alinierea strânsă a țărilor latino-americane cu Occidentul;
- să frâneze dezvoltarea puterii militare convenționale și neconvenționale a țărilor islamice și sinice;
- să încetinească îndepărtarea Japoniei de Occident și apropierea ei de China;
- să accepte Rusia ca stat nucleu al ortodoxiei și ca mare putere regională, cu interese legitime legate de securitatea frontierelor sale sudice;
- să mențină superioritatea tehnologică și militară a Occidentului asupra celorlaltor civilizații;
- și, cel mai important, să admită că intervenția Occidentului în afacerile altor civilizații este, probabil, cea mai periculoasă sursă de instabilitate și de potențial conflict global într-o lume multicivilizațională.

După ce Războiul Rece s-a terminat, în Statele Unite s-a discutat foarte mult despre direcția pe care trebuia s-o urmeze politica externă americană. În prezent, Statele Unite nu pot nici să domine, nici să evite lumea. Nici internaționalismul, nici izolaționismul, nici multilateralismul, nici unilateralismul nu le vor servi

cel mai bine interesele. Acestea vor fi apărate eficient prin evitarea extremelor și adoptarea unei politici de cooperare strânsă cu partenerii europeni, pentru a proteja și a promova interesele și valorile civilizației unice pe care o împărtășesc.

Războiul şi ordinea civilizațiilor

Un război global în care să fie implicate statele nucleu ale marilor civilizații ale lumii este extrem de improbabil, dar nu imposibil. Un asemenea război, după cum am sugerat, ar putea rezulta din escaladarea unui război de falie între grupuri din civilizații diferite, cel mai probabil între musulmani și nonmusulmani. Escaladarea este mai probabilă dacă statele musulmane care aspiră la statutul de stat nucleu rivalizează în acordarea asistenței coreligionarilor lor angajați în lupte. Ea este mai puțin probabilă dacă țările înrudite cu beligeranții și implicate în conflict la nivelurile al doilea și al treilea au interesul să nu participe direct la război. Schimbarea echilibrului de putere dintre civilizații și dintre statele lor nucleu este o sursă mai periculoasă de război global între civilizații. Ascensiunea „celui mai mare jucător din istoria omenirii", China, și afirmarea ei din ce în ce mai hotărâtă, în cazul în care vor continua, vor pune la grea încercare stabilitatea internațională la începutul secolului al XXI-lea. Afirmarea Chinei ca putere dominantă în Asia de Est și de Sud-Est ar fi contrară intereselor americane, așa cum au fost ele definite de-a lungul istoriei Statelor Unite[17].

Având în vedere interesele americane, cum ar putea izbucni și evolua un război între Statele Unite și China? Să presupunem că suntem în anul 2010. Trupele americane au plecat din Coreea, care s-a reunificat, iar prezența militară americană în Japonia s-a redus considerabil. Taiwanul și China au ajuns la o înțelegere. Taiwanul își păstrează, în cea mai mare parte, independența de facto, dar recunoaște explicit suzeranitatea Beijingului și, cu sprijinul Chinei, este admis în ONU după modelul Ucrainei și Bielorusiei, în 1946. Exploatarea resurselor petroliere din Marea Chinei de Sud a continuat în ritm rapid, în mare măsură sub patronajul Chinei,

cu excepția unor zone rămase sub control vietnamez, unde resursele sunt exploatate de companii americane. Mult mai încrezătoare în sine datorită noilor sale capacități de proiecție de forțe, China anunță că își va extinde controlul asupra întregii mări. Vietnamezii se opun și au loc lupte între nave de război chineze și vietnameze. Chinezii, dornici să răzbune umilința din 1979, invadează Vietnamul, care cere ajutorul Statelor Unite. Chinezii avertizează Statele Unite să nu se amestece. Japonia și alte țări asiatice ezită. Statele Unite declară că nu pot accepta cucerirea Vietnamului de către China, cer sancțiuni economice împotriva acesteia și trimit una dintre puținele forțe operaționale cu portavioane pe care le mai au în Marea Chinei de Sud. Chinezii condamnă această acțiune drept o încălcare a apelor teritoriale chineze și lansează lovituri aeriene împotriva forței operaționale. Eforturile secretarului general al ONU și ale premierului japonez de a negocia o încetare a focului eșuează și ostilitățile se extind în alte zone ale Asiei de Est. Japonia interzice folosirea bazelor americane de pe teritoriul ei pentru acțiuni împotriva Chinei, Statele Unite ignoră această interdicție, iar Japonia își declară neutralitatea și pune bazele în carantină. Submarine și avioane chineze operând din Taiwan și din China continentală produc pagube serioase navelor și bazelor americane din Asia de Est. În același timp, forțele terestre chineze intră în Hanoi și ocupă zone întinse ale Vietnamului.

Din moment ce atât Statele Unite, cât și China au rachete care pot lansa bombe nucleare pe teritoriul celeilalte țări, ambele părți se abțin implicit și aceste arme nu sunt folosite în primele faze ale războiului. Totuși, teama de asemenea atacuri există în ambele societăți, fiind deosebit de puternică în Statele Unite. Ea îi face pe mulți americani să înceapă să se întrebe de ce sunt supuși acestui pericol. Ce importanță are dacă China controlează Marea Chinei de Sud, Vietnamul sau chiar toată Asia de Sud-Est? Opoziția față de război este foarte puternică mai ales în statele dominate de hispanici, din sud-vestul Statelor Unite, ai căror cetățeni și guvernanți declară că „acesta nu este războiul nostru" și încearcă să nu se implice, asemenea Noii Anglii în cazul războiului din 1812.

După ce chinezii își consolidează victoriile inițiale din Asia de Est, opinia publică americană începe să adopte o atitudine pe care Japonia sperase că o vor adopta americanii în 1942: neaplicarea în practică a acestei noi pretenții la hegemonie ar costa prea mult; să ne mulțumim să negociem o încetare a luptelor sporadice sau „falsului război" care are loc acum în Pacificul de Vest.

Între timp, războiul are impact asupra principalelor state ale altor civilizații. India profită de faptul că, în Asia de Est, China este ocupată pentru a lansa un atac devastator asupra Pakistanului, cu scopul de a distruge complet capacitățile militare convenționale și nucleare ale acestei țări. La început are succes, dar alianța militară dintre Pakistan, Iran și China intră în acțiune și Iranul vine în ajutorul Pakistanului cu forțe militare moderne și sofisticate. India se împotmolește în lupte împotriva trupelor iraniene și a gherilelor pakistaneze, formate din membrii diferitelor grupuri etnice. Atât Pakistanul, cât și India cer ajutorul statelor arabe – India avertizând asupra pericolului dominației iraniene în Asia de Sud-Vest –, dar succesele inițiale ale Chinei împotriva Statelor Unite au stimulat mari mișcări antioccidentale în societățile musulmane. Unul câte unul, ultimele câteva guverne prooccidentale din țările arabe și Turcia sunt răsturnate de mișcări islamiste sprijinite de cohortele de tineri musulmani. Valul de antiocidentalism provocat de slăbiciunea Occidentului duce la un atac arab masiv împotriva Israelului, pe care Flota a VI-a americană, mult redusă, nu îl poate opri.

China și Statele Unite încearcă să atragă sprijinul altor state importante. Când China repurtează succese militare, Japonia, îngrijorată, i se alătură, trecând de la neutralitatea formală la o neutralitate prochineză și apoi cedând cererilor Chinei și devenind cobeligerant. Forțele japoneze ocupă bazele americane rămase în Japonia, iar Statele Unite își evacuează în grabă trupele. Statele Unite declară o blocadă asupra Japoniei, iar navele japoneze și americane se angajează în confruntări sporadice în Pacificul de Vest. La începutul războiului, China propusese un pact de securitate reciprocă Rusiei (care amintea vag de pactul între Hitler și

Stalin). Totuși, succesele Chinei au asupra Rusiei un efect opus celui pe care l-au avut asupra Japoniei. Perspectiva victoriei chineze și a dominației chineze totale în Asia de Est îngrozește Moscova. Când Rusia începe să adopte o orientare antichineză și să-și întărească trupele din Siberia, numeroșii chinezi stabiliți acolo încearcă să împiedice aceste mișcări de trupe. China intervine militar pentru a-i proteja pe compatrioți și ocupă Vladivostokul, valea fluviului Amur și alte zone strategice din estul Siberiei. În timp ce luptele dintre trupele ruse și chineze se extind în Siberia centrală, izbucnesc revolte în Mongolia, pe care China o pusese anterior sub „protectoratul" său.

Controlul resurselor petroliere și accesul la acestea sunt esențiale pentru toți combatanții. În ciuda investițiilor ei masive în energia nucleară, Japonia depinde încă foarte mult de importurile de petrol, ceea ce îi accentuează tendința de a face concesii Chinei și de a-și asigura fluxul petrolier din Golful Persic, Indonezia și Marea Chinei de Sud. În cursul războiului, pe măsură ce țările arabe ajung sub controlul militanților islamici, exporturile de petrol din Golful Persic spre Occident se reduc considerabil, așa că Occidentul devine din ce în ce mai dependent de sursele din Rusia, Caucaz și Asia Centrală. Acest lucru determină Occidentul să își intensifice eforturile de a atrage Rusia de partea sa și de a o sprijini să-și extindă controlul asupra țărilor musulmane din sud, bogate în petrol.

Între timp, Statele Unite fac mari eforturi să mobilizeze sprijinul deplin al aliaților lor europeni. Aceștia le acordă ajutor diplomatic și economic, dar ezită să se implice militar. Totuși, China și Iranul se tem că țările occidentale se vor alătura până la urmă Statelor Unite, așa cum Statele Unite au venit, până la urmă, în ajutorul Marii Britanii și Franței în cele două războaie mondiale. Pentru a împiedica acest lucru, ele desfășoară în secret, în Bosnia și Algeria, rachete cu rază medie capabile să transporte ogive nucleare și avertizează puterile europene să nu se amestece în război. Așa cum s-a întâmplat aproape de fiecare dată când China a încercat să intimideze alte țări, în afara Japoniei, această acțiune

are consecințe opuse celor scontate. Serviciile de spionaj americane observă și raportează desfășurarea de rachete și Consiliul NATO cere retragerea lor imediată. Totuși, înainte ca NATO să poată acționa, Serbia, dorind să-și redobândească rolul istoric de pavăză a creștinătății împotriva turcilor, invadează Bosnia. Croația i se alătură și cele două țări ocupă și împart Bosnia, capturează rachetele și încearcă să termine epurarea etnică pe care au fost obligate să o întrerupă în anii 1990. Albania și Turcia încearcă să-i ajute pe bosniaci. Grecia și Bulgaria lansează invazii în partea europeană a Turciei și, la Istanbul, se declanșează panica în momentul în care turcii fug peste Bosfor. În același timp, o rachetă cu ogivă nucleară lansată din Algeria explodează lângă Marsilia și NATO răspunde cu atacuri aeriene devastatoare împotriva unor ținte din Africa de Nord.

Astfel, Statele Unite, Europa, Rusia și India sunt implicate într-un conflict mondial împotriva Chinei, Japoniei și a majorității țărilor islamice. Cum s-ar termina un asemenea război? Ambele tabere posedă capacități nucleare importante și, dacă acestea ar juca un rol mai mult decât minim în conflict, principalele țări din ambele tabere ar putea fi, în mare parte, distruse. Dacă descurajarea reciprocă ar funcționa, epuizarea părților ar putea duce la negocierea unui armistițiu, care nu ar rezolva, totuși, problema fundamentală a hegemoniei chineze în Asia de Est. O altă posibilitate este ca Occidentul să încerce să învingă China folosind mijloace militare convenționale. Totuși, alinierea Japoniei de partea Chinei îi asigură acesteia din urmă protecția unui cordon sanitar insular, care împiedică Statele Unite să-și folosească puterea navală împotriva centrelor urbane și industriale chineze de pe coastă. Alternativa este atacarea Chinei dinspre vest. Luptele dintre Rusia și China determină NATO să accepte Rusia ca stat membru și să coopereze cu ea pentru a contracara incursiunile chineze în Siberia, pentru a menține controlul rus asupra țărilor musulmane bogate în petrol și gaz din Asia Centrală, pentru a încuraja insurecții în rândul tibetanilor, uigurilor și al mongolilor împotriva stăpânirii chineze și pentru a mobiliza și desfășura treptat forțe

occidentale și ruse în estul Siberiei în scopul asaltului final peste Marele Zid, spre Beijing, Manciuria și centrul Chinei han.

Oricare ar fi rezultatul imediat al acestui război mondial între civilizații – distrugerea nucleară reciprocă, un acord de încetare a ostilităților încheiat în urma epuizării beligeranților sau un marș al forțelor ruse și occidentale în Piața Tiananmen –, rezultatul lui pe termen lung ar fi, aproape inevitabil, declinul dramatic al puterii economice, demografice și militare a tuturor principalilor beligeranți. În consecință, puterea globală care s-a transmis de-a lungul secolelor, de la est la vest și apoi a început să se întoarcă de la vest la est ar trece acum de la nord la sud. Marii beneficiari ai acestui război între civilizații sunt civilizațiile care s-au abținut să ia parte la el. Occidentul, Rusia, China și Japonia fiind devastate mai mult sau mai puțin, India, dacă a scăpat de o asemenea distrugere, deși a participat la război, are calea deschisă spre a reconstrui lumea pe baze hinduse. Mari segmente ale opiniei publice americane acuză elita anglosaxonă protestantă, cu orientare strict occidentală, de declinul sever al puterii Statelor Unite. Liderii hispanici vin la putere susținuți de promisiunea unui ajutor substanțial, de tipul planului Marshall, din partea statelor latino-americane prospere care nu au participat la război. Pe de altă parte, Africa nu are mai nimic de oferit pentru reconstrucția Europei, în schimb contribuie cu hoarde mobilizate social care pradă ce a mai rămas. În Asia, în cazul în care China, Japonia și Coreea sunt devastate de război, puterea se deplasează tot spre sud, iar Indonezia, care a rămas neutră, devine statul dominant și, sub îndrumarea consilierilor săi australieni, își exercită influența asupra unei zone care se întinde din Noua Zeelandă, la est, până în Myanmar și Sri Lanka, la vest, și în Vietnam, la nord. Toate acestea prevestesc un conflict viitor cu India și cu o Chină care s-a redresat. În orice caz, centrul politicii mondiale se deplasează spre sud.

Dacă cititorul crede că acest scenariu este o fantezie nebunească și neverosimilă, cu atât mai bine. Să sperăm că nici un alt scenariu de război mondial între civilizații nu va fi mai plauzibil.

Totuși, ceea ce este cel mai plauzibil și, prin urmare, cel mai îngrijorător în acest scenariu este cauza războiului: intervenția statului nucleu al unei civilizații (Statele Unite) într-o dispută dintre statul nucleu al altei civilizații (China) și un stat membru al acelei civilizații (Vietnamul). Din punctul de vedere al Statelor Unite, această intervenție era necesară pentru a apăra dreptul internațional, pentru a respinge o agresiune, a proteja libertatea mărilor, a-și menține accesul la petrolul din Marea Chinei de Sud și pentru a împiedica dominarea Asiei de Est de către o singură putere. Din punctul de vedere al Chinei, această intervenție era o încercare arogantă absolut intolerabilă, dar tipică, a statului occidental dominant de a umili și intimida China, de a provoca opoziție față de China în sfera ei de influență legitimă și de a o împiedica să joace rolul cuvenit în afacerile mondiale.

Pe scurt, pentru a evita în viitor războaie de proporții între civilizații statele nucleu trebuie să se abțină să intervină în conflicte din alte civilizații. Acesta este un adevăr care, fără îndoială, pentru unele state, în special pentru Statele Unite, va fi greu de acceptat. Această *regulă a abținerii*, potrivit căreia statele nucleu trebuie să se abțină să intervină în conflicte din alte civilizații, este prima condiție a păcii într-o lume multicivilizațională și multipolară. A doua condiție este *regula medierii comune*, potrivit căreia statele nucleu trebuie să negocieze unul cu altul pentru a împiedica escaladarea războaielor de falie între state sau între grupuri din civilizațiile lor ori pentru a le opri.

Acceptarea acestor reguli și a unei lumi caracterizate printr-o mai mare egalitate între civilizații nu va fi ușoară pentru Occident sau pentru civilizațiile care pot aspira să domine lumea alături de el sau în locul lui. De exemplu, într-o asemenea lume, statele nucleu ar putea considera că este prerogativa lor să posede arme nucleare și ar putea să refuze altor state membre ale civilizației lor dreptul de a deține asemenea arme. Reflectând retrospectiv asupra eforturilor sale de a oferi o „capacitate nucleară completă" Pakistanului, Zulfikar Ali Bhutto le justifica astfel: „Știm că Israelul și Africa de Sud au o capacitate nucleară completă. Civilizațiile

creștină, evreiască și hindusă au această capacitate. Doar civilizația islamică nu o avea, dar situația era pe cale să se schimbe."[18] Competiția pentru hegemonie în civilizațiile lipsite de stat nucleu poate stimula și competiția pentru construirea de arme nucleare. Deși are relații de cooperare strânsă cu Pakistanul, este evident că Iranul crede că are nevoie de arme nucleare la fel de mult ca Pakistanul. Pe de altă parte, Brazilia și Argentina au renunțat la programele lor nucleare, iar Africa de Sud și-a distrus armele nucleare, dar ar putea dori să achiziționeze altele, dacă Nigeria începe să se doteze cu asemenea arme. Deși proliferarea nucleară implică riscuri evidente, după cum arătau Scott Sagan și alții, o lume în care unul sau două state nucleu din fiecare mare civilizație ar avea arme nucleare, în defavoarea altor state, ar putea fi o lume destul de stabilă.

Majoritatea instituțiilor internaționale principale au fost create la scurt timp după al Doilea Război Mondial și configurația lor reflectă interesele, valorile și practicile occidentale. Pe măsură ce puterea Occidentului va scădea în raport cu puterea altor civilizații, se vor face presiuni ca aceste instituții să fie reorganizate pentru a ține seama de interesele acestora din urmă. Problema cea mai evidentă, mai importantă și, probabil, mai controversată privește statutul de membru permanent al Consiliului de Securitate al ONU. Doar marile puteri victorioase în al Doilea Război Mondial au acest statut, ceea ce corespunde din ce în ce mai puțin distribuției reale a puterii în lume. Pe termen mai lung, fie se vor face schimbări în componența Consiliului, fie se vor crea alte proceduri, mai puțin formale, pentru a trata problemele de securitate, așa cum, la întâlnirile grupului G-7 se discută problemele economice globale. Într-o lume multicivilizațională, ideal ar fi ca fiecare mare civilizație să aibă cel puțin un membru permanent în Consiliul de Securitate. În prezent, numai trei dintre ele au. Statele Unite au sprijinit acordarea statutului de membru permanent Japoniei și Germaniei, dar este clar că acestea îl vor obține doar dacă și alte țări o vor face. Brazilia a propus cinci noi membri permanenți, fără drept de veto: Germania, Japonia, India, Nigeria

și ea însăși. Totuși, cei un miliard de musulmani din întreaga lume ar rămâne astfel nereprezentați, cu excepția cazului în care Nigeria și-ar asuma această responsabilitate. Din punct de vedere civilizațional, este evident că Japonia și India ar trebui să fie membri permanenți, iar Africa, America Latină și lumea musulmană ar trebui să aibă locuri permanente, care ar putea fi ocupate prin rotație de statele dominante ale acestor civilizații, desemnate de Organizația Conferinței Islamice, de Organizația Unității Africane și de Organizația Statelor Americane (Statele Unite trebuind să se abțină). Ar fi, de asemenea, potrivit ca locurile Marii Britanii și Franței să se comaseze, devenind locul Uniunii Europene, care să fie ocupat prin rotație de un reprezentant ales de către aceasta. Astfel, șapte civilizații ar avea câte un loc permanent, iar Occidentul ar avea două, o repartiție care ar corespunde, în linii mari, distribuției populației, bogăției și puterii în lume.

Punctele comune ale civilizațiilor

Unii americani au promovat multiculturalismul acasă, alții au promovat universalismul peste hotare, iar cel de-al treilea grup le-a promovat pe amândouă. Multiculturalismul amenință Statele Unite și Occidentul; universalismul amenință Occidentul și lumea. Ambele neagă unicitatea culturii occidentale. Adepții monoculturalismului global vor ca lumea să fie precum America. Adepții multiculturalismului intern vor ca America să fie ca lumea. O Americă multiculturală este imposibilă pentru că o Americă nonoccidentală nu este americană. O lume multiculturală este inevitabilă pentru că un imperiu global este imposibil. Pentru salvgardarea Statelor Unite și a Occidentului este nevoie de reînnoirea identității occidentale. Pentru securitatea lumii este nevoie de acceptarea multiculturalității globale.

Vacuitatea universalismului occidental și realitatea diversității culturale duc oare, inevitabil și irevocabil, la relativism moral și cultural? Dacă universalismul legitimează imperialismul, relativismul legitimează represiunea? Încă o dată, răspunsul la

aceste întrebări este da și nu. Culturile sunt relative; moralitatea este absolută. După cum a arătat Michael Walzer, culturile sunt „largi"; ele oferă instituții și modele de comportament pentru a-i ghida pe oameni pe drumurile considerate de urmat într-o anumită societate. Totuși, din această moralitate maximalistă derivă o moralitate „îngustă", minimalistă, care este dincolo și mai presus de ea și care reunește „caracteristicile reiterate ale diferitelor moralități cuprinzătoare sau maximaliste". Conceptele morale minime de adevăr și de dreptate există în toate moralitățile mai extinse și nu pot fi disociate de ele. Există, de asemenea, „porunci negative" în moralitatea minimală, cel mai adesea „reguli împotriva omorului, înșelătoriei, torturii, opresiunii și tiraniei". Ceea ce oamenii au în comun este „mai degrabă conștiința unui dușman [sau rău] comun decât adeziunea la o cultură comună". Societatea umană este „universală pentru că este umană și particulară pentru că este o societate". Uneori mergem alături de alții, dar cel mai adesea mergem singuri[19]. Totuși, din condiția umană comună derivă o moralitate minimală „îngustă" și în toate culturile există „dispoziții universale"[20]. Coexistența culturală necesită căutarea elementelor comune ale majorității civilizațiilor, nu promovarea caracteristicilor așa-zis universale ale unei civilizații. Într-o lume multicivilizațională, a acționa constructiv înseamnă a renunța la universalism, a accepta diversitatea și a căuta punctele comune.

Un efort de a identifica asemenea puncte comune într-un spațiu foarte mic a fost făcut în Singapore, în anii 1990. Populația acestei țări este formată din chinezi (79%), malaiezi și musulmani (15%) și din indieni hinduiști și sikh (6%). În trecut, guvernul a încercat să promoveze „valorile confucianismului", dar a insistat, de asemenea, ca toți cetățenii să fie educați în engleză și să o vorbească fluent. În ianuarie 1989, președintele Wee Kim Wee, în discursul ținut la deschiderea lucrărilor parlamentului, atrăgea atenția asupra expunerii intense a celor 2,7 milioane de singaporezi la influențele culturale occidentale, care îi „aduseseră în contact strâns cu noile idei și tehnologii din străinătate", dar

îi „expuseseră și unor stiluri de viață și unor valori străine". El avertiza că „ideile asiatice tradiționale de moralitate, datorie și societate, care ne-au susținut în trecut, sunt înlocuite de o perspectivă mai occidentalizată, individualistă și egocentrică asupra vieții". Este necesar, afirma el, să identificăm valorile fundamentale pe care diferitele comunități etnice și religioase din Singapore le au în comun și „care reprezintă esența identității singaporeze".

Președintele Wee sugera patru asemenea valori: „punerea interesului societății mai presus de interesul individual, ocrotirea familiei, celula de bază a societății, rezolvarea problemelor importante prin consens, nu prin dispută și accentuarea toleranței și a armoniei rasiale și religioase". Discursul său a provocat dezbateri ample asupra valorilor singaporeze și, doi ani mai târziu, poziția guvernului a fost prezentată într-o Carte albă care susținea toate cele patru valori sugerate de președinte, dar care mai adăuga una, sprijinirea individului, pentru a sublinia prioritatea meritelor individuale în societatea singaporeză, în contrast cu ierarhia și familia, valori confucianiste care puteau duce la nepotism. Cartea albă definea astfel „valorile comune" ale singaporezilor:

> națiunea înaintea comunității [etnice] și societatea mai presus de individ;
> familia ca unitate de bază a societății;
> respectul și sprijinul comunității pentru individ;
> consensul în locul disputei;
> armonia rasială și religioasă.

Deși reamintea angajamentul față de democrația parlamentară și față de excelența în guvernare, declarația despre *Valorile comune* excludea explicit valorile politice. Guvernul sublinia că Singapore era „în esență, o societate asiatică" și că trebuia să rămână astfel. „Singaporezii nu sunt americani, nici anglosaxoni, deși pot vorbi engleza și pot purta haine occidentale. Dacă, pe termen lung, singaporezii nu se vor mai deosebi de americani, britanici sau australieni sau, mai rău, dacă vor deveni o imitație palidă a acestora [adică, o țară sfâșiată], ne vom pierde avantajul

asupra acestor societăți occidentale, care ne permite să ne menținem poziția în lume."[21]

Proiectul singaporez a fost un efort ambițios și luminat de a defini o identitate culturală singaporeză împărtășită de toate comunitățile etnice și religioase din această țară, care o diferenția de Occident. În mod cert, o declarație a valorilor occidentale și, în special, americane ar da mult mai multă greutate drepturilor individului în raport cu cele ale comunității, ale libertății de expresie și ale adevărului, care izvorăsc din controversa de idei, participării și competiției politice și autorității legii, în fața celei a guvernanților experți, înțelepți și responsabili. Cu toate acestea, deși ar putea completa valorile singaporeze și ar putea da unora dintre ele o importanță mai mică, puțini occidentali le-ar respinge ca nedemne de ei. Cel puțin la un nivel moral de bază, există puncte comune între Asia și Occident. În plus, după cum au remarcat mulți, oricât ar fi divizat ele omenirea, marile religii ale lumii – creștinismul occidental, ortodoxia, hinduismul, budismul, islamismul, confucianismul, taoismul și iudaismul – au și valori fundamentale comune. Dacă oamenii vor construi vreodată o civilizație universală, o vor face treptat, prin explorarea și dezvoltarea acestor puncte comune. Astfel, pe lângă regula abținerii și regula medierii comune, a treia regulă pentru a menține pacea într-o civilizație multicivilizațională este *regula punctelor comune*: popoarele din toate civilizațiile ar trebui să caute și să dezvolte valorile, instituțiile și practicile pe care le împărtășesc cu popoarele din alte civilizații.

Acest efort ar contribui nu numai la limitarea ciocnirii civilizațiilor, ci și la consolidarea Civilizației la singular (scrisă în continuare cu majusculă, pentru mai multă claritate). Civilizația la singular se referă, probabil, la un amestec complex de niveluri superioare de moralitate, religie, educație, artă, filosofie, tehnologie, bunăstare și poate nu numai. Evident, acestea nu variază neapărat împreună. Totuși, specialiștii identifică cu ușurință maxime și minime ale nivelului de Civilizație în istoriile civilizațiilor. Prin urmare, întrebarea este următoarea: cum poate fi reprezentată

grafic evoluția Civilizației de-a lungul istoriei umanității? Există o tendință generală, seculară, care transcende civilizațiile individuale către niveluri din ce în ce mai înalte de Civilizație? Dacă există o asemenea tendință, este ea un produs al proceselor de modernizare care le permit oamenilor să controleze mai bine mediul în care trăiesc, ducând astfel la progresul continuu al tehnologiei și la creșterea bunăstării? În epoca noastră, este creșterea nivelului de modernitate o condiție obligatorie pentru creșterea nivelului de Civilizație? Sau nivelul de Civilizație variază, în primul rând, în cadrul istoriei civilizațiilor individuale?

Această problemă este un alt aspect al dezbaterii despre natura liniară sau ciclică a istoriei. Este posibil ca modernizarea și progresul moral al umanității, care rezultă dintr-o mai bună educație, dintr-o conștientizare mai profundă și o mai bună înțelegere a societății umane și a mediului ei natural, să determine o creștere continuă a nivelurilor de Civilizație. Pe de altă parte, nivelurile de Civilizație pot reflecta, pur și simplu, diferite faze din evoluția civilizațiilor. Când civilizațiile apar, populațiile lor sunt, în general, viguroase, dinamice, violente, mobile și expansioniste. Ele sunt relativ neCivilizate. Pe măsură ce o civilizație se dezvoltă, populația devine mai stabilă și dobândește competențele și inventează tehnicile care o fac mai Civilizată. Când competiția dintre elementele sale constitutive se reduce și apare un stat universal, civilizația atinge nivelul ei cel mai înalt, „epoca de aur", în care moralitatea, arta, literatura, filosofia, tehnologia și competența militară, economică și politică înfloresc. Când începe să decadă, nivelul ei de Civilizație decade și el, până când dispare sub asaltul unei alte civilizații, cu un nivel de Civilizație inferior.

Modernizarea a dus, în general, la creșterea nivelului material al Civilizației în întreaga lume. Dar a consolidat ea și dimensiunile morală și culturală ale Civilizației? În unele privințe, se pare că da. Sclavia, tortura, abuzurile asupra indivizilor au devenit din ce în ce mai puțin acceptabile în lumea contemporană. Totuși, este acesta doar rezultatul impactului civilizației occidentale asupra altor culturi și, prin urmare, se va produce oare o reversiune

morală pe măsură ce puterea Occidentului scade? Există multe dovezi, în anii 1990, care confirmă paradigma „haosului pur" a afacerilor mondiale: o decădere globală a legii și ordinii, state eșuate, creșterea anarhiei în multe părți ale lumii, un val de criminalitate global, mafii și carteluri ale drogurilor transnaționale, creșterea numărului dependenților de droguri în multe societăți, o șubrezire generală a familiei, un declin al încrederii și solidarității sociale în multe țări, violențe etnice, religioase și civilizaționale și legea forței care dictează într-o mare parte a lumii. În tot mai multe orașe – Moscova, Rio de Janeiro, Bangkok, Shanghai, Londra, Roma, Varșovia, Tokyo, Johannesburg, New Delhi, Karachi, Cairo, Washington – criminalitatea pare să crească vertiginos, iar elementele de bază ale Civilizației par să devină din ce în ce mai slabe. Se vorbește despre o criză globală a autorității politice. Dezvoltarea corporațiilor transnaționale care produc bunuri economice este ajunsă din urmă, din ce în ce mai repede, de dezvoltarea mafiilor, a cartelurilor drogurilor și a bandelor teroriste transnaționale care atacă violent Civilizația. Legea și ordinea sunt primele condiții obligatorii ale Civilizației și, în multe părți ale lumii – Africa, America Latină, fosta Uniune Sovietică, Asia de Sud, Orientul Mijlociu –, ele par să nu mai existe, iar în China, Japonia și Occident sunt grav amenințate. La nivel global, Civilizația pare, în multe privințe, să cedeze în fața barbariei, generând imaginea unui fenomen fără precedent, o epocă întunecată globală, care s-ar putea abate asupra umanității.

În anii 1950, Lester Pearson avertiza că oamenii intrau într-o „epocă în care diferitele civilizații vor trebui să învețe să trăiască alături una de alta în pace, învățând una de la alta, studiind istoria, idealurile, arta și cultura celorlaltor și îmbogățindu-și reciproc existența. Alternativa, în această lume mică și suprapopulată, este neînțelegerea, tensiunea, ciocnirea și catastrofa."[22] Viitorul păcii și al Civilizației depinde de înțelegerea și cooperarea dintre liderii politici, spirituali și intelectuali ai marilor civilizații ale lumii. În ciocnirea civilizațiilor, Europa și America își vor uni forțele sau se vor prăbuși. În marea ciocnire, în „*adevărata* ciocnire" globală,

dintre Civilizație și barbarie, marile civilizații ale lumii, cu realizările lor bogate în domeniile religiei, artei, literaturii, filosofiei, științei, tehnologiei, moralității și compasiunii, vor păți la fel, își vor uni forțele sau se vor prăbuși. În epoca pe cale să înceapă, ciocnirile civilizațiilor reprezintă cea mai mare amenințare pentru pacea mondială, iar o ordine internațională bazată pe civilizații este cea mai sigură pavăză împotriva unui război mondial.

NOTE

Capitolul 1

1. Henry A. Kissinger, *Diplomacy,* New York, Simon & Schuster, 1994, pp. 23–24.

2. Expresia lui H.D.S. Greenway, *Boston Globe,* 3 decembrie 1992, p. 19.

3. Václav Havel, „The New Measure of Man", *New York Times,* 8 iulie 1994, p. A27; Jacques Delors, „Questions Concerning European Security", discurs, International Institute for Strategic Studies, Bruxelles, 10 septembrie 1993, p. 2.

4. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions,* Chicago, University of Chicago Press, 1962, pp. 17–18.

5. John Lewis Gaddis, „Toward the Post-Cold War World", *Foreign Affairs,* 70 (primăvara 1991), p. 101; Judith Goldstein și Robert O. Keohane, „Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework", în Goldstein și Keohane, *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change,* Ithaca, Cornell University Press, 1993, pp. 8–17.

6. Francis Fukuyama, „The End of History", *The National Interest,* 16 (vara 1989), pp. 4, 18.

7. „Address to the Congress Reporting on the Yalta Conference", 1 martie 1945, în Samuel I. Rosenman, coord., *Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt,* New York, Russell and Russell, 1969, XIII, 586.

8. Vezi Max Singer și Aaron Wildavsky, *The Real World Order: Zones of Peace, Zones of Turmoil,* Chatham, NJ, Chatham House, 1993; Robert O. Keohane și Joseph S. Nye, „Introduction: The End of the Cold War in Europe", în Keohane, Nye și Stanley Hoffmann, coord., *After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe,* 1989–1991, Cambridge, Harvard University Press, 1993, p. 6; și James M. Goldgeier și Michael McFaul, „A Tale of Two Worlds: Core and Periphery in the Post-Cold War Era", *International Organization,* 46 (primăvara 1992), pp. 467–491.

9. Vezi F.S.C. Northrop, *The Meeting of East and West: An Inquiry Concerning World Understanding,* New York, Macmillan, 1946.

10. Edward W. Said, *Orientalism,* New York, Pantheon Books, 1978, pp. 43–44.

11. Vezi Kenneth N. Waltz, „The Emerging Structure of International Politics", *International Security,* 18 (toamna 1993), pp. 44–79; John J. Mearsheimer, „Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War", *International Security,* 15 (vara 1990), pp. 5–56.

12. Stephen D. Krasner pune la îndoială importanța Păcii din Westfalia ca punct de cotitură. Vezi „Westphalia and All That", în Goldstein și Keohane, coord., *Ideas and Foreign Policy,* pp. 235–264.

13. Zbigniew Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century,* New York, Scribner, 1993, Daniel Patrick Moynihan, *Pandaemonium: Ethnicity in International Politics,* Oxford, Oxford University Press, 1993; vezi și Robert Kaplan, „The Coming Anarchy", *Atlantic Monthly,* 273 (februarie 1994), pp. 44–76.

14. Vezi *New York Times,* 7 februarie 1993, pp. 1, 14; și Gabriel Schoenfeld, „Outer Limits", *Post-Soviet Prospects,* 17 (ianuarie 1993), p. 3, care citează cifre de la Ministerul rus al Apărării.

15. Vezi Gaddis, „Toward the Post-Cold War World"; Benjamin R. Barber, „Jihad vs. McWorld", *Atlantic Monthly,* 269 (martie 1992), pp. 53–63, și *Jihad vs. McWorld,* New York, Times Books, 1995; Hans Mark, „After Victory in the Cold War: The Global Village or Tribal Warfare", în J.J. Lee și Walter Korter, coord., *Europe in Transition: Political, Economic, and Security Prospects for the 1990s,* LBJ School of Public Affairs, Universitatea Texas din Austin, martie 1990, pp. 19–27.

16. John J. Mearsheimer, „The Case for a Nuclear Deterrent", *Foreign Affairs,* 72 (vara 1993), p. 54.

17. Lester B. Pearson, *Democracy in World Politics,* Princeton, Princeton University Press, 1955, pp. 82–83.

18. Independent, Johan Galtung a elaborat o analiză foarte asemănătoare cu a mea despre importanța celor șapte sau opt mari civilizații și a statelor lor nucleu în politica globală. Vezi „The

Emerging Conflict Formations", în Katharine și Majid Tehranian, coord., *Restructuring for World Peace: On the Threshold of the Twenty-First Century,* Cresskill, NJ, Hampton Press, 1992, pp. 23–24. Galtung consideră că apar șapte grupuri regional-culturale, dominate de hegemoni: Statele Unite, Comunitatea Europeană, Japonia, China, Rusia, India și un „nucleu islamic". Alți autori care au avansat argumente similare privind civilizațiile, la începutul anilor 1990, sunt: Michael Lind, „America as an Ordinary Country", *American Enterprise,* 1, sept.–oct. 1990, pp. 19–23; Barry Buzan, „New Patterns of Global Security in the Twenty-first Century", *International Affairs,* 67, 1991, pp. 441, 448–449; Robert Gilpin, „The Cycle of Great Powers: Has It Finally Been Broken?", Princeton University, articol nepublicat, 19 mai 1993), pp. 6 și urm.; William S. Lind, „North-South Relations: Returning to a World of Cultures in Conflict", *Current World Leaders,* 35, dec. 1992, pp. 1073–1080 și „Defending Western Culture", *Foreign Policy,* 84 (toamna 1994), pp. 40–50; „Looking Back from 2992: A World History, chap. 13: The Disastrous 21st Century", *Economist,* 26 decembrie 1992 – 8 ianuarie 1993, pp. 17–19; „The New World Order: Back to the Future", *Economist,* 8 ianuarie 1994, pp. 21–23; „A Survey of Defence and the Democracies", *Economist,* 1 septembrie 1990; Zsolt Rostovanyi, „Clash of Civilizations and Cultures: Unity and Disunity of World Order", articol nepublicat, 29 martie 1993; Michael Vlahos, „Culture and Foreign Policy", *Foreign Policy,* 82 (primăvara 1991), pp. 59–78; Donald J. Puchala, „The History of the Future of International Relations", *Ethics and International Affairs,* 8, 1994, pp. 177–202; Mandi Elmandjra, „Cultural Diversity: Key to Survival in the Future", articol prezentat la Primul Congres Mexican de Studii asupra Viitorului, Ciudad de Mexico, septembrie 1994. În 1991, Elmandjra a publicat, în arabă, o carte care a apărut în franceză în anul următor sub titlul *Première Guerre Civilisationnelle,* Casablanca, Ed. Toubkal, 1992, 1994.

19. Fernand Braudel, *On History,* Chicago, University of Chicago Press, 1980, pp. 210–211.

Capitolul 2

1. „Istoria lumii este istoria marilor culturi", Oswald Spengler, *Decline of the West,* New York, A.A. Knopf, 1926-1928, II, p. 170. Printre marile opere ale acestor specialiști care analizează natura și dinamica civilizațiilor se numără: Max Weber, *The Sociology of Religion,* Boston, Beacon Press, trad. de Ephraim Fischoff, 1968; Émile Durkheim și Marcel Mauss, „Note on the Notion of Civilization", *Social Research,* 38, 1971, pp. 808–813; Oswald Spengler, *Decline of the West;* Pitirim Sorokin, *Social and Cultural Dynamics,* New York, American Book Co., 4 vol., 1937–1985; Arnold Toynbee, *A Study of History,* Londra, Oxford University Press, 12 vol., 1934–1961; Alfred Weber, *Kulturgeschichte als Kultursoziologie,* Leiden, A.W. Sijthoff's Uitgerversmaatschappij N.V., 1935; A.L. Kroeber, *Configurations of Culture Growth,* Berkeley, University of California Press, 1944, și *Style and Civilizations,* Westport, CT, Greenwood Press, 1973; Philip Bagby, *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations,* Londra, Longmans, Green, 1958; Carroll Quigley, *The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis,* New York, Macmillan, 1961; Rushton Coulborn, *The Origin of Civilized Societies,* Princeton, Princeton University Press, 1959; S.N. Eisenstadt, „Cultural Traditions and Political Dynamics: The Origins and Modes of Ideological Politics", *British Journal of Sociology,* 32 (iunie 1981), pp. 155–181; Fernand Braudel, *History of Civilizations,* New York, Allen Lane – Penguin Press, 1994 și *On History,* Chicago, University of Chicago Press, 1980; William H. McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community,* Chicago: University of Chicago Press, 1963; Adda B. Bozeman, „Civilizations Under Stress", *Virginia Quarterly Review,* 51 (iarna 1975), pp. 1–18, *Strategic Intelligence and Statecraft,* Washington, Brassey's (SUA), 1992, și *Politics and Culture in International History: From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age,* New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, 1994; Christopher Dawson, *Dynamics of World History,* LaSalle, IL, Sherwood Sugden Co., 1978 și *The Movement of World Revolution,* New York,

Sheed and Ward, 1959; Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system,* Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Felipe Fernandez-Armesto, *Millennium: A History of the Last Thousand Years,* New York, Scribners, 1995. La acestea s-ar putea adăuga ultima lucrare a lui Louis Hartz, *A Synthesis of World History,* Zurich, Humanity Press, 1983, în care acesta, „cu o remarcabilă clarviziune", după cum afirma Samuel Beer, „prevede o împărțire a omenirii, foarte asemănătoare structurii actuale a lumii de după Războiul Rece", în cinci mari „zone culturale": creștină, musulmană, hindusă, confucianistă și africană. O introducere indispensabilă în analiza civilizațiilor este lucrarea lui Matthew Melko, *The Nature of Civilizations,* Boston, Porter Sargent, 1969. Îi sunt, de asemenea, îndatorat lui Hayward W. Alker Jr. pentru sugestiile utile făcute în studiul său critic asupra articolului meu din *Foreign Affairs,* „If Not Huntington's «Civilizations», Then Whose?", studiu nepublicat, Massachusetts Institute of Technology, 25 martie 1994.

2. Braudel, *On History,* pp. 177–181, 212–214, și *History of Civilizations,* pp. 4–5; Gerrit W. Gong, *The Standard of „Civilization" in International Society,* Oxford, Clarendon Press, 1984, 81 și urm., 97–100; Wallerstein, *Geopolitics and Geo-culture,* pp. 160 și urm. și 215 și urm., Arnold J. Toynbee, *Study of History,* X, pp. 274–275 și *Civilization on Trial,* New York, Oxford University Press, 1948, p. 24.

3. Braudel, On *History,* p. 205. Pentru un studiu detaliat al definițiilor culturii și civilizației, în special al concepțiilor germane asupra acestora, vezi A. L. Kroeber și Clyde Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions,* Cambridge, Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, vol. XLVII, no. 1, 1952, passim, dar mai ales pp. 15–29.

4. Bozeman, „Civilizations Under Stress", p. 1.

5. Durkheim și Mauss, „Notion of Civilization", p. 811; Braudel, *On History,* pp. 177, 202; Melko, *Nature of Civilizations,* p. 8; Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture,* p. 215; Dawson, *Dynamics of World History,* pp. 51, 402; Spengler, *Decline of the West,* I, p. 31.

Este interesant că *International Encyclopedia of the Social Sciences,* New York, Macmillan and Free Press, coord. David L. Sills, 17 vol., 1968, nu conține nici un articol principal despre „civilizație" sau „civilizații". „Conceptul de civilizație" (la singular) este tratat într-o subsecțiune a articolului „revoluția urbană", iar civilizațiile (la plural) sunt menționate în trecere într-un articol intitulat „cultură".

6. Herodot, *The Persian Wars,* Harmondsworth, Anglia, Penguin Books, 1972, pp. 543–544.

7. Edward A. Tiryakian, „Reflections on the Sociology of Civilizations", *Sociological Analysis,* 35 (vara 1974), p. 125.

8. Toynbee, *Study of History,* I, 455, citat în Melko, *Nature of Civilizations,* pp. 8–9; și Braudel, *On History,* p. 202.

9. Braudel, *History of Civilizations,* p. 35 și *On History,* pp. 209–210.

10. Bozeman, *Strategic Intelligence and Statecraft,* p. 26.

11. Quigley, *Evolution of Civilizations,* pp. 146 și urm., Melko, *Nature of Civilizations,* pp. 101 și urm. Vezi D. C. Somervell, „Argument" în ediția sa prescurtată a Arnold J. Toynbee, A *Study of History,* vol. I–VI, Oxford University Press, 1946, pp. 569 și urm.

12. Lucian W. Pye, „China: Erratic State, Frustrated Society", *Foreign Affairs,* 69 (toamna 1990), p. 58.

13. Vezi Quigley, *Evolution of Civilizations,* cap. 3, în special pp. 77, 84; Max Weber, „The Social Psychology of the World Religions", în *From Max Weber: Essays in Sociology,* Londra, Routledge, trad. și ed. de H.H. Gerth și C. Wright Mills, 1991, p. 267; Bagby, *Culture and History,* pp. 165–174; Spengler, *Decline of the West,* II, pp. 31 și urm.; Toynbee, *Study of History,* I, p. 133; XII, pp. 546–547; Braudel, *History of Civilizations,* passim; McNeill, *The Rise of the West,* passim; și Rostovanyi, „Clash of Civilizations", pp. 8–9.

14. Melko, *Nature of Civilizations,* p. 133.

15. Braudel, *On History,* p. 226.

16. Pentru o contribuție importantă la această literatură din partea unui bun cunoscător al ambelor culturi, vezi Claudio Veliz, *The New World of the Gothic Fox,* Berkeley, University of California Press, 1994.

17. Vezi Charles A. și Mary R. Beard, *The Rise of American Civilization,* New York, Macmillan, 2 vol., 1927, și Max Lerner,

America as a Civilization, New York, Simon & Schuster, 1957. Cu entuziasm patriotic, Lerner susține că „de e bine sau rău, America este ceea ce este – o cultură aparte, cu multe linii de forță caracteristice și semnificații proprii, una dintre marile civilizații ale istoriei, alături de Grecia și Roma". Totuși, el recunoaște, de asemenea, că „aproape fără excepție, marile teorii ale istoriei nu găsesc loc pentru o civilizație americană de sine stătătoare" (pp. 58–59).

18. Pentru rolul fragmentelor de civilizație occidentală în crearea de noi societăți în America de Nord, America Latină, Africa de Sud și Australia, vezi Louis Hartz, *The Founding of New Societies: Studies in the History of the United States, Latin America, South Africa, Canada, and Australia,* New York, Harcourt, Brace & World, 1964.

19. Dawson, *Dynamics of World History,* p. 128. Vezi și Mary C. Bateson, „Beyond Sovereignty: An Emerging Global Civilization", în R.B.J. Walker și Saul H. Mendlovitz, coord., *Contending Sovereignties: Redefining Political Community,* Boulder, Lynne Rienner, 1990, pp. 148–149.

20. Toynbee include budismul therevada și budismul lamaist printre civilizațiile fosile, *Study of History,* I, pp. 35, 91–92.

21. Vezi, de exemplu, Bernard Lewis, *Islam and the West,* New York, Oxford University Press, 1993; Toynbee, *Study of History,* cap. IX, „Contacts between Civilizations in Space (Encounters between Contemporaries)", VIII, pp. 88 și urm.; Benjamin Nelson, „Civilizational Complexes and Intercivilizational Encounters", *Sociological Analysis,* 34 (vara 1973), pp. 79–105.

22. S.N. Eisenstadt, „Cultural Traditions and Political Dynamics: The Origins and Modes of Ideological Politics", *British Journal of Sociology,* 32 (iunie 1981), p. 157 și „The Axial Age: The Emergence of Transcendental Visions and the Rise of Clerics", *Archives Européennes de Sociologie,* 22, nr. 1, 1982, p. 298. Vezi și Benjamin I. Schwartz, „The Age of Transcendence in Wisdom, Revolution, and Doubt: Perspectives on the First Millennium B.C.", *Daedalus,* 104 (primăvara 1975), p. 3. Conceptul de epocă axială a fost introdus de Karl Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte,* Zurich, Artemisverlag, 1949.

23. Toynbee, *Civilization on Trial*, p. 69. Cf. William H. McNeill, *The Rise of the West*, pp. 295–298, care accentuează importanța „rutelor comerciale organizate, pe mare și pe uscat, care legau cele patru mari culturi ale continentului" la apariția creștinismului.

24. Braudel, *On History*, p. 14: „Influența culturală venea în doze mici, întârziată de lungimea și lentoarea călătoriei. Dacă ar fi să dăm crezare istoricilor, modele chineze din perioada dinastiei Tang [618–907] au călătorit atât de încet, încât au ajuns pe insula Cipru și la strălucitoarea curte a Lusignanilor abia în secolul al XV-lea. De acolo s-au răspândit, cu viteza mai mare a comerțului din Mediterana, în Franța și la curtea excentrică a lui Carol al VI-lea, unde pălăriile conice și pantofii cu vârful lung și ascuțit au devenit enorm de populari, o moștenire a unei lumi de mult dispărute, ca lumina stelelor deja moarte care ajunge la noi."

25. Vezi Toynbee, *Study of History*, VIII, pp. 347–348.

26. McNeill, *Rise of the West*, p. 547.

27. D.K. Fieldhouse, *Economics and Empire, 1830–1914*, Londra, Macmillan, 1984, p. 3; F.J.C. Hearnshaw, *Sea Power and Empire*, Londra, George Harrap and Co, 1940, p. 179.

28. Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, p. 4; Michael Howard, „The Military Factor in European Expansion", în Hedley Bull și Adam Watson, coord., *The Expansion of International Society*, Oxford, Clarendon Press, 1984, pp. 33 și urm.

29. A.G. Kenwood și A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820–1990*, Londra, Routledge, 1992, pp. 78–79; Angus Maddison, *Dynamic Forces in Capitalist Development*, New York, Oxford University Press, 1991, pp. 326–327; Alan S. Blinder, citat în *New York Times*, 12 martie 1995, p. 5E. Vezi și Simon Kuznets, „Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations – X. Level and Structure of Foreign Trade: Long-term Trends", *Economic Development and Cultural Change*, 15 (ianuarie 1967), partea II, pp. 2–10.

30. Charles Tilly, „Reflections on the History of European State-making", în Tilly, coord., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1975, p. 18.

31. R.R. Palmer, „Frederick the Great, Guibert, Bulow: From Dynastic to National War", în Peter Paret, coord., *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton, Princeton University Press, 1986, p. 119.

32. Edward Mortimer, „Christianity and Islam", *International Affairs*, 67 (ianuarie 1991), p. 7.

33. Hedley Bull, *The Anarchical Society*, New York, Columbia University Press, 1977, pp. 9–13. Vezi și Adam Watson, *The Evolution of International Society*, Londra, Routledge, 1992 și Barry Buzan, „From International System to International Society: Structural Realism and Regime Theory Meet the English School", *International Organization*, 47 (vara 1993), pp. 327–352, care face o distincție între modelele „civilizațional" și „funcțional" de societate internațională și conchide că „istoricii vorbesc mai ales despre societăți internaționale civilizaționale" și că „par să nu existe exemple perfecte de societăți internaționale funcționale" (p. 336).

34. Spengler, *Decline of the West*, I, pp. 93–94.

35. Toynbee, *Study of History*, I, pp. 149 și urm., 154, 157 și urm.

36. Braudel, *On History*, p. xxxiii.

Capitolul 3

1. V.S. Naipaul, „Our Universal Civilization", Conferința Wriston din 1990, Institutul Manhattan, *New York Review of Books*, 30 octombrie 1990, p. 20.

2. Vezi James Q. Wilson, *The Moral Sense*, New York, Free Press, 1993; Michael Walzer, *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1994, în special cap. 1 și 4; și pentru o scurtă prezentare generală, Frances V. Harbour, „Basic Moral Values: A Shared Core", *Ethics and International Affairs*, 9, 1995, pp. 155–170.

3. Václav Havel, „Civilization's Thin Veneer", *Harvard Magazine*, 97 (iulie–august 1995), p. 32.

4. Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, New York, Columbia University Press, 1977, p. 317.

5. John Rockwell, „The New Colossus: American Culture as Power Export“ și diverși autori, „Channel-Surfing Through U.S. Culture in 20 Lands“, *New York Times,* 30 ianuarie 1994, sec. 2, pp. 1 și urm.; David Rieff, „A Global Culture“, *World Policy Journal,* 10 (iarna 1993–1994), pp. 73–81.

6. Michael Vlahos, „Culture and Foreign Policy“, *Foreign Policy,* 82 (primăvara 1991), p. 69; Kishore Mahbubani, „The Dangers of Decadence: What the Rest Can Teach the West“, *Foreign Affairs,* 72 (septembrie–octombrie 1993), p. 12.

7. Aaron L. Friedberg, „The Future of American Power“, *Political Science Quarterly,* 109 (primăvara 1994), p. 15.

8. Richard Parker, „The Myth of Global News“, *New Perspectives Quarterly,* 11, iarna 1994, pp. 41–44; Michael Gurevitch, Mark R. Levy și Itzhak Roeh, „The Global Newsroom: convergences and diversities in the globalization of television news“, în Peter Dahlgren și Colin Sparks, coord., *Communication and Citizenship: Journalism and the Public Sphere in the New Media,* Londra, Routledge, 1991, p. 215.

9. Ronald Dore, „Unity and Diversity in World Culture“, în Hedley Bull și Adam Watson, coord., *The Expansion of International Society,* Oxford, Oxford University Press, 1984, p. 423.

10. Robert L. Bartley, „The Case for Optimism – The West Should Believe in Itself“, *Foreign Affairs,* 72 (1993), p. 16.

11. Vezi Joshua A. Fishman, „The Spread of English as a New Perspective for the Study of Language Maintenance and Language Shift“, în Joshua A. Fishman, Robert L. Cooper și Andrew W. Conrad, *The Spread of English: The Sociology of English as an Additional Language,* Rowley, MA, Newbury House, 1977, pp. 108 și urm.

12. Fishman, „Spread of English as a New Perspective“, pp. 118–119.

13. Randolf Quirk, în Braj B. Kachru, *The Indianization of English,* Delhi, Oxford, 1983, p. ii; R.S. Gupta și Kapil Kapoor, coord., *English in India–Issues and Problems,* Delhi, Academic Foundation, 1991, p. 21. Cf. Sarvepalii Copal, „The English Language in India“, *Encounter,* 73 (iulie–august 1989), p. 16, care estimează că 35 de milioane de indieni „vorbesc și scriu un tip sau altul de

engleză“. Banca Mondială, *World Development Report* 1985, 1991, New York, Oxford University Press, tabelul 1.

14. Kapoor și Gupta, „Introduction“, în Gupta și Kapoor, coord., *English in India,* p. 21; Gopal, „English Language“, p. 16.

15. Fishman, „Spread of English as a New Perspective“, p. 115.

16. Vezi *Newsweek,* 19 iulie 1993, p. 22.

17. Citat de R.N. Srivastava și V.P. Sharma, „Indian English Today“, în Gupta și Kapoor, coord., *English in India,* p. 191; Gopal, „English Language“, p. 17.

18. *New York Times,* 16 iulie 1993, p. A9; *Boston Globe,* 15 iulie 1993, p. 13.

19. Pe lângă previziunile din *World Christian Encyclopedia,* vezi și previziunile lui Jean Bourgeois-Pichat, „Le nombre des hommes: État et prospective“, în Albert Jacquard et al., *Les Scientifiques Parlent,* Paris, Hachette, 1987, pp. 140, 143, 151, 154–156.

20. Edward Said despre V.S. Naipaul, citat de Brent Staples, „Con Men and Conquerors“, *New York Times Book Review,* 1994, p. 42.

21. A.G. Kenwood și A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820–1990,* Londra, Routledge, ed. a III-a, 1992, pp. 78–79; Angus Maddison, *Dynamic Forces in Capitalist Development,* New York, Oxford University Press, 1991, pp. 326–327; Alan S. Blinder, *New York Times,* 12 martie 1995, p. 5E.

22. David M. Rowe, „The Trade and Security Paradox in International Politics“, manuscris nepublicat, Universitatea Statului Ohio, 15 septembrie 1994, p. 16.

23. Dale C. Copeland, „Economic Interdependence and War: A Theory of Trade Expectations“, *International Security,* 20 (primăvara 1996), p. 25.

24. William J. McGuire și Claire V. McGuire, „Content and Process in the Experience of Self“, *Advances in Experimental Social Psychology,* 21, 1988, p. 102.

25. Donald L. Horowitz, „Ethnic Conflict Management for Policy-Makers“, în Joseph V. Montville și Hans Binnendijk, coord., *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies,* Lexington, MA, Lexington Books, 1990, p. 121.

26. Roland Robertson, „Globalization Theory and Civilizational Analysis", *Comparative Civilizations Review,* 17 (toamna 1987), p. 22; Jeffery A. Shad Jr., „Globalization and Islamic Resurgence", *Comparative Civilizations Review,* 19 (toamna 1988), p. 67.

27. Vezi Cyril E. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History,* New York, Harper & Row, 1966, pp. 1–34; Reinhard Bendix, „Tradition and Modernity Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History,* 9 (aprilie 1967), pp. 292–293.

28. Fernand Braudel, *On History,* Chicago, University of Chicago Press, 1980, p. 213.

29. Literatura despre caracteristicile distinctive ale civilizației occidentale este imensă. Vezi, printre altele, William H. McNeill, *Rise of the West:* A *History of the Human Community,* Chicago, University of Chicago Press, 1963; Braudel, *On History* și lucrări anterioare; Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System,* Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Karl W. Deutsch a făcut o comparație cuprinzătoare, succintă și foarte sugestivă între Occident și alte nouă civilizații, în funcție de 21 de factori geografici, culturali, economici, tehnologici, sociali și politici, subliniind gradul în care civlizația occidentală diferă de celelalte. Vezi Karl W. Deutsch, „On Nationalism, World Regions, and the Nature of the West", în Per Torsvik, coord., *Mobilization, Center-Periphery Structures, and Nation-building:* A *Volume in Commemoration of Stein Rokkan,* Bergen, Universitetsforlaget, 1981, pp. 51–93. Pentru un rezumat al caracteristicilor unice ale civilizației occidentale în 1500, vezi Charles Tilly, „Reflections on the History of European State-making", în Tilly, coord., *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton, Princeton University Press, 1975, pp. 18 și urm.

30. Deutsch, „Nationalism, World Regions, and the West", p. 77.

31. Vezi Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civil Traditions in Modern Italy,* Princeton, Princeton University Press, 1993, p. 121 și urm.

32. Deutsch, „Nationalism, World Regions, and the West", p. 78. Vezi și Stein Rokkan, „Dimensions of State Formation and Nation-building: A Possible Paradigm for Research on Variations

within Europe", în Charles Tilly, *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton, Princeton University Press, 1975, p. 576 și Putnam, *Making Democracy Work,* pp.124–127.

33. Geert Hofstede, „National Cultures in Four Dimensions: A Research-based Theory of Cultural Differences among Nations", *International Studies of Management and Organization,* 13, 1983, p. 52.

34. Harry. C. Triandis, „Cross-Cultural Studies of Individualism and Collectivism", în *Nebraska Symposium on Motivation 1989,* Lincoln, University of Nebraska Press, 1990, pp. 44–133 și *New York Times,* 25 decembrie 1990, p. 41. Vezi și George C. Lodge și Ezra F. Vogel, coord., *Ideology and National Competitiveness: An Analysis of Nine Countries,* Boston, Harvard Business School Press 1987, passim.

35. Dezbaterile despre interacțiunea civilizațiilor ajung aproape inevitabil la o tipologie de reacții similară. Vezi Arnold J. Toynbee, *Study of History,* Londra, Oxford University Press, 1935–1961, II, pp. 187 și urm., VIII, pp. 152–153, 214; John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality,* New York, Oxford University Press, 1992, pp. 53–62; Daniel Pipes, *In the Path of God: Islam and Political Power,* New York, Basic Books, 1983, pp. 105–142.

36. Pipes, *Path of God,* p. 349.

37. William Pfaff, „Reflections: Economic Development", *New Yorker,* 25 decembrie 1978, p. 47.

38. Pipes, *Path of God,* pp. 197–198.

39. Ali Al-Amin Mazrui, *Cultural Forces in World Politics,* Londra, James Currey, 1990, pp. 4–5.

40. Esposito, *Islamic Threat,* p. 55, vezi, în general, pp. 55–62; Pipes, *Path of God,* pp. 114–120.

41. Rainer C. Baum, „Authority and Identity–The Invariance Hypothesis II", *Zeitschrift für Soziologie,* 6 (octombrie 1977), pp. 368–369. Vezi și Rainer C. Baum, „Authority Codes: The Invariance Hypothesis", *Zeitschrift für Soziologie,* 6 (1977), pp. 5–28.

42. Vezi Adda B. Bozeman, „Civilizations Under Stress", *Virginia Quarterly Review,* 51 (iarna 1975), pp. 5 și urm.; Leo Frobenius, *Paideuma: Umrisse einer Kultur- und Seelenlehre,* München,

C.H. Beck, 1921, pp. 11 și urm.; Oswald Spengler, *The Decline of the West,* New York, Alfred A. Knopf, 2 vol., 1926, 1928, II, pp. 57 și urm.

43. Bozeman, „Civilizations Under Stress", p. 7.

44. William E. Naff, „Reflections on the Question of «East and West» from the Point of View of Japan", *Comparative Civilizations Review,* 13/14 (toamna 1985–primăvara 1986), p. 222.

45. David E. Apter, „The Role of Traditionalism in the Political Modernization of Ghana and Uganda", *World Politics,* 13 (octombrie 1960), pp. 47–68.

46. S.N. Eisenstadt, „Transformation of Social, Political, and Cultural Orders in Modernization", *American Sociological Review,* 30 (octombrie 1965), pp. 659–673.

47. Pipes, *Path of God,* pp. 107, 191.

48. Braudel, *On History,* pp. 212–213.

Capitolul 4

1. Jeffery R. Barnett, „Exclusion as National Security Policy", *Parameters,* 24 (primăvara 1994), p. 54.

2. Aaron L. Friedberg, „The Future of American Power", *Political Science Quarterly,* 109 (primăvara 1994), pp. 20–21.

3. Hedley Bull, „The Revolt Against the West", în Hedley Bull și Adam Watson, coord., *Expansion of International Society,* Oxford, Oxford University Press, 1984, p. 219.

4. Barry G. Buzan, „New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs,* 67 (iulie 1991), p. 451.

5. *Project 2025,* schiță, 20 septembrie 1991, p. 7; Banca Mondială, *World Development Report 1990,* Oxford, Oxford University Press, 1990, pp. 229, 244; *The World Almanac and Book of Facts 1990,* Mahwah, NJ, Funk & Wagnalls, 1989, p. 539.

6. Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare, *Human Development Report 1994,* New York, Oxford University Press, 1994, pp. 136–137, 207–211; Banca Mondială, „World Development Indicators", *World Development Report 1984, 1986, 1990, 1994*; Bruce Russell et al., *World Handbook of Political and Social Indicators,* New Haven, Yale University Press, 1994, pp. 222–226.

7. Paul Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History,* 11 (toamna 1982), pp. 296, 304.

8. Economist, 15 mai 1993, p. 83, care citează Fondul Monetar Internațional, *World Economic Outlook;* „The Global Economy", *Economist,* 1 octombrie 1994, pp. 3–9; *Wall Street Journal,* 17 mai 1993, p. A12; Nicholas D. Kristof, „The Rise of China", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), p. 61; Kishore Mahbubani, „The Pacific Way", *Foreign Affairs,* 74 (ianuarie–februarie 1995), pp. 100–103.

9. International Institute for Strategic Studies, „Tables and Analyses", *The Military Balance 1994–1995,* Londra, Brassey's, 1994.

10. *Project 2025,* p. 13; Richard A. Bitzinger, *The Globalization of Arms Production: Defense Markets in Transition,* Washington, D.C., Defense Budget Project, 1993, passim.

11. Joseph S. Nye, Jr., „The Changing Nature of World Power", *Political Science Quarterly,* 105 (vara 1990), pp. 181–182.

12. William H. McNeill, *The Rise of the West:* A *History of the Human Community,* University of Chicago Press, 1963, p. 545.

13. Ronald Dore, „Unity and Diversity in Contemporary World Culture", în Bull și Watson, coord., *Expansion of International Society,* pp. 420–421.

14. William E. Naff, „Reflections on the Question of «East and West» from the Point of View of Japan", *Comparative Civilizations Review,* 13/14 (toamna 1985–primăvara 1986), p. 219; Arata Isozaki, „Escaping the Cycle of Eternal Resources", *New Perspectives Quarterly,* 9 (primăvara 1992), p. 18.

15. Richard Sission, „Culture and Democratization in India", în Larry Diamond, *Political Culture and Democracy in Developing Countries,* Boulder, Lynne Rienner, 1993, pp. 55–61.

16. Graham E. Fuller, „The Appeal of Iran", *National Interest,* 37 (toamna 1994), p. 95.

17. Eisuke Sakakibara, „The End of Progressivism: A Search for New Goals", *Foreign Affairs,* 74 (1995), pp. 8–14.

18. T.S. Eliot, *Idea of a Christian Society,* New York, Harcourt, Brace and Company, 1940, p. 64.

19. Gilles Kepel, *Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World,* University Park, PA, Pennsylvania State University Press, trad. de Alan Braley, 1994, p. 2.

20. George Weigel, „Religion and Peace: An Argument Complexified", *Washington Quarterly,* 14 (primăvara 1991), p. 27.

21. James H. Billington, „The Case for Orthodoxy", *New Republic,* 30 mai 1994, p. 26; Suzanne Massie, „Back to the Future", *Boston Globe,* 28 martie 1993, p. 72.

22. *Economist,* 8 ianuarie 1993, p. 46; James Rupert, „Dateline Tashkent: Post-Soviet Central Asia"; *Foreign Policy,* 87 (vara 1992), p. 180.

23. Fareed Zakaria, „Culture Is Destiny: A Conversation with Lee Kuan Yew", *Foreign Affairs,* 73 (martie–aprilie 1994), p. 118.

24. Hassan Al-Turabi, „The Islamic Awakening's Second Wave", *New Perspectives Quarterly,* vara 1992, pp. 52–55; Ted G. Jelen, *The Political Mobilization of Religious Belief,* New York, Praeger, 1991, pp. 55 și urm.

25. Bernard Lewis, „Islamic Revolution", *New York Review of Books,* 21 ianuarie 1988, p. 47; Kepel, *Revenge of God,* p. 82.

26. Sudhir Kakar, „The Colors of Violence: Cultural Identities, Religion, and Conflict", manuscris nepublicat, cap. 6, „A New Hindu Identity", p. 11.

27. Suzanne Massie, „Back to the Future", p. 72; Rupert, „Dateline Tashkent", p. 180.

28. Rosemary Radford Ruther, „A World on Fire with Faith", *New York Times Book Review,* 26 ianuarie 1992, p. 10; William H. McNeill, „Fundamentalism and the World of the 1990s", în Martin E. Marty și R. Scott Appleby, coord., *Fundamentalisms and Society,* Chicago, University of Chicago Press, 1993, p. 561.

29. *New York Times,* 15 ianuarie 1993, p. A9; Henry Clement Moore, *Images of Development: Egyptian Engineers in Search of Industry,* Cambridge, M.I.T. Press, 1980, pp. 227–228.

30. Henry Scott Stokes, „Korea's Church Militant", *New York Times Magazine,* 28 noiembrie 1972, p. 68.

31. Rev. Edward J. Dougherty, S.J., *New York Times,* 4 iulie 1993, p. 10; Timothy Goodman, „Latin America's Reformation",

American Enterprise, 2 (iulie–august 1991), p. 43; *New York Times,* 11 iulie 1993, p. 1; *Time,* 21 ianuarie 1991, p. 69.

32. *Economist,* 6 mai 1989, p. 23; 11 noiembrie 1989, p. 41; *Times,* Londra, 12 aprilie 1990, p. 12; *Observer,* 27 mai 1990, p. 18.

33. *New York Times,* 16 iulie 1993, p. A9; *Boston Globe,* 15 iulie 1993, p. 13.

34. Vezi Mark Juergensmeyer, *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State,* Berkeley, University of California Press, 1993.

35. Zakaria, „Conversation with Lee Kuan Yew", p. 118; Al-Turabi, „Islamic Awakening's Second Wave", p. 53. Vezi Terrance Carroll, „Secularization and States of Modernity", *World Politics,* 36 (aprilie 1984), pp. 362–382.

36. John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality,* New York, Oxford University Press, 1992, p. 10.

37. Regis Debray, „God and the Political Planet", *New Perspectives Quarterly,* 11 (primăvara 1994), p. 15.

38. Esposito, *Islamic Threat,* p. 10; Gilles Kepel citat în Sophie Lannes, „La revanche de Dieu – Interview with Gilles Kepel", *Geopolitique,* 33 (primăvara 1991), p. 14; Moore, *Images of Development,* pp. 214–216.

39. Juergensmeyer, *The New Cold War,* p. 71; Edward A. Gargan, „Hindu Rage Against Muslims Transforming Indian Politics", *New York Times,* 17 septembrie 1993, p. A1; Khushwaht Singh, „India, the Hindu State", *New York Times,* 3 august 1993, p. A17.

40. Dore, în Bull și Watson, coord., *Expansion of International Society,* p. 411; McNeill, în Marty și Appleby, coord., *Fundamentalisms and Society,* p. 569.

Capitolul 5

1. Kishore Mahbubani, „The Pacific Way", *Foreign Affairs,* 74 (1995), pp. 100–103; IMD Executive Opinion Survey, *Economist,* 6 mai 1995, p. 5; Banca Mondială, *Global Economic Prospects and the Developing Countries 1993,* Washington, 1993, pp. 66–67.

2. Tommy Koh, *America's Role in Asia: Asian Views,* Asia Foundation, Center for Asian Pacific Affairs, raport nr. 13, noiembrie 1993, p. 1.

3. Alex Kerr, *Japan Times,* 6 noiembrie 1994, p. 10.

4. Yasheng Huang, „Why China Will Not Collapse", *Foreign Policy,* 95 (vara 1995), p. 57.

5. *Cable News Network,* 10 mai 1994; Edward Friedman, „A Failed Chinese Modernity", *Daedalus,* 122 (primăvara 1993), p. 5; Perry Link, „China's 'Core' Problem", ibid., pp. 201-204.

6. *Economist,* 21 ianuarie 1995, pp. 38–39; William Theodore de Bary, „The New Confucianism in Beijing", *American Scholar,* 64 (primăvara 1995), pp. 175 și urm.; Benjamin L. Self, „Changing Role for Confucianism in China", *Woodrow Wilson Center Report,* 7 (septembrie 1995), pp. 4–5; *New York Times,* 26 august 1991, p. A19.

7. Lee Teng-hui, „Chinese Culture and Political Renewal", *Journal of Democracy,* 6 (octombrie 1995), pp. 6–8.

8. Alex Kerr, *Japan Times,* 6 noiembrie 1994, p. 10; Kazuhiko Ozawa, „Ambivalence in Asia", *Japan Update,* 44 (1995), pp. 18–19.

9. Pentru unele dintre aceste probleme, vezi Ivan P. Hall, „Japan's Asia Card", *National Interest,* 38 (1994–1995), pp. 19 și urm.

10. Casimir Yost, „America's Role in Asia: One Year Later", Asia Foundation, Center for Asian Pacific Affairs, raport nr. 15, februarie 1994, p. 4; Yoichi Funabashi, „The Asianization of Asia", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), pp. 78; Anwar Ibrahim, *International Herald Tribune,* 31 ianuarie 1994, p. 6.

11. Kishore Mahbubani, „Asia and a United States in Decline", *Washington Quarterly,* 17 (primăvara 1994), pp. 5–23; pentru o contraofensivă, vezi Eric Jones, „Asia's Fate: A Response to the Singapore School", *National Interest,* 35 (1994), pp. 18–28.

12. Mahathir bin Mohamad, *Mare jirenma (Dilema malaieziană),* Tokyo, Imura Bunka jigyo, trad. de Takata Masayoshi, 1983, p. 267, citat în Ogura Kazuo, „A Call for a New Concept of Asia", *Japan Echo,* 20 (toamna 1993), p. 40.

13. Li Xiangiu, „A Post-Cold War Alternative from East Asia", *Straits Times,* 10 februarie 1992, p. 24.

14. Yotaro Kobayashi, „Re-Asianize Japan", *New Perspectives Quarterly,* 9 (iarna 1992), p. 20; Funabashi, „The Asianization of Asia", pp. 75 și urm.; George Yong-Soon Yee, „New East Asia in a Multicultural World", *International Herald Tribune,* 15 iulie 1992, p. 8.

15. Yoichi Funabashi, „Globalize Asia," *New Perspectives Quarterly,* 9 (iarna 1992), pp. 23–24; Kishore M. Mahbubani, „The West and the Rest", *National Interest,* 28 (vara 1992), p. 7; Hazuo, „New Concept of Asia", p. 41.

16. *Economist,* 9 martie 1996, p. 33.

17. Bandar bin Sultan, *New York Times,* 10 iulie 1994, p. 20.

18. John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality,* New York, Oxford University Press, 1992, p. 12; Ali E. Hillal Dessouki, „The Islamic Resurgence", în Ali E. Hillal Dessouki, coord., *Islamic Resurgence in the Arab World,* New York: Praeger, 1982, pp. 9–13.

19. Thomas Case, citat în Michael Walzer, *The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics,* Cambridge, Harvard University Press, 1965, pp. 10–11; Hassan Al-Turabi, „The Islamic Awakening's Second Wave", *New Perspectives Quarterly,* 9 (vara 1992), p. 52. Cea mai utilă lucrare pentru a înțelege natura, atractivitatea, limitele și rolul istoric ale fundamentalismului islamic, de la sfârșitul secolului XX, ar putea fi studiul lui Walzer despre puritanismul calvinist englez din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

20. Donald K. Emerson, „Islam and Regime in Indonesia: Who's Coopting Whom?", studiu nepublicat, 1989, p. 16; M. Nasir Tamara, *Indonesia in the Wake of Islam,* 1965–1985, Kuala Lumpur, Institute of Strategic and International Studies Malaysia, 1986, p. 28; *Economist,* 14 decembrie 1985, pp. 35–36; Henry Tanner, „Islam Challenges Secular Society", *International Herald Tribune,* 27 iunie 1987, pp. 7–8; Sabri Sayari, „Politicization of Islamic Re-traditionalism: Some Preliminary Notes", în Metin Heper și Raphael Israeli, coord., *Islam and Politics in the Modern Middle East,* Londra, Groom Helm, 1984, p. 125; *New York Times,* 26 martie 1989, p. 14; 2 martie 1995, p. A8. Vezi, de exemplu, raportajele

despre aceste țări din *New York Times,* 17 noiembrie 1985, p. 2E; 15 noiembrie 1987, p. 13; 6 martie 1991, p. A11; 20 octombrie 1990, p. 4; 26 decembrie 1992, p. 1; 8 martie 1994, p. A15; și *Economist,* 15 iunie 1985, pp. 36–37 și 18 septembrie 1992, pp. 23–25.

21. *New York Times,* 4 octombrie 1993, p. A8; 29 noiembrie 1994, p. A4; 3 februarie 1994, p. 1; 26 decembrie 1992, p. 5; Erika G. Alin, „Dynamics of the Palestinian Uprising: An Assessment of Causes, Character, and Consequences", *Comparative Politics,* 26 (iulie 1994), p. 494; *New York Times,* 8 martie 1994, p. A15; James Peacock, „The Impact of Islam", *Wilson Quarterly,* 5 (primăvara 1981), p. 142; Tamara, *Indonesia in the Wake of Islam,* p. 22.

22. Olivier Roy, *The Failure of Political Islam,* Londra, Tauris, 1994, pp. 49 și urm., *New York Times,* 19 ianuarie 1992, p. E3; *Washington Post,* 21 noiembrie 1990, p. A1. Vezi Gilles Keppel, *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modern World,* University Park, PA, Pennsylvania State University Press, 1994, p. 32; Farida Faouzia Charfi, „When Galileo Meets Allah", *New Perspectives Quarterly,* 11 (primăvara 1994), p. 30; Esposito, *Islamic Threat,* p. 10.

23. Mahnaz Ispahani, „Varieties of Muslim Experience", *Wilson Quarterly,* 13 (toamna 1989), p. 72.

24. Saad Eddin Ibhrahim, „Appeal of Islamic Fundamentalism", eseu prezentat la Conferința asupra islamului și a politicii în lumea musulmană contemporană, Universitatea Harvard, 15–16 octombrie 1985, pp. 9-10 și „Islamic Militancy as a Social Movement: The Case of Two Groups in Egypt", în Dessouki, coord., *Islamic Resurgence,* pp. 128–131.

25. *Washington Post,* 26 octombrie 1980, p. 23; Peacock, „Impact of Islam", p. 140; Ilkay Sunar și Binnaz Toprak, „Islam in Politics: The Case of Turkey", *Government and Opposition,* 18 (toamna 1983), p. 436; Richard W. Bulliet, „The Israeli-PLO Accord: The Future of the Islamic Movement", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), p. 42.

26. Ernest Gellner, „Up from Imperialism", *New Republic,* 22 mai 1989, p. 35; John Murray Brown, „Tansu Ciller and the

Question of Turkish Identity", *World Policy Journal,* 11 (toamna 1994), p. 58; Roy, *Failure of Political Islam,* p. 53.

27. Fouad Ajami, „The Impossible Life of Muslim Liberalism", *New Republic,* 2 iunie 1986, p. 27.

28. Clement Moore Henry, „The Mediterranean Debt Crescent", manuscris nepublicat, p. 346; Mark N. Katz, „Emerging Patterns in the International Relations of Central Asia", *Central Asian Monitor,* nr. 2, 1994, p. 27; Mehrdad Haghayeghi, „Islamic Revival in the Central Asian Republics", *Central Asian Survey,* 13, nr. 2, 1994, p. 255.

29. *New York Times,* 10 aprilie 1989, p. A3; 22 decembrie 1992, p. 5; *Economist,* 10 octombrie 1992, p. 41.

30. *Economist,* 20 iulie 1991, p. 35; 21 decembrie 1991–3 ianuarie 1992, p. 40; Mahfulzul Hoque Choudhury, „Nationalism, Religion and Politics in Bangladesh", în Rafiuddin Ahmed, coord., *Bangladesh: Society, Religion and Politics,* Chittagong, South Asia Studies Group, 1985, p. 68; *New York Times,* 30 noiembrie 1994, p. A14; *Wall Street Journal,* 1 martie 1995, pp. 1, A6.

31. Donald L. Horowitz, „The Qur'an and the Common Law: Islamic Law Reform and the Theory of Legal Change", *American Journal of Comparative Law,* 42 (primăvara și vara 1994), pp. 234 și urm.

32. Dessouki, „Islamic Resurgence", p. 23.

33. Daniel Pipes, *In the Path of God: Islam and Political Power,* New York, Basic Books, 1983, pp. 282–283, 290–292; John Barrett Kelly, *Arabia, the Gulf and the West,* New York, Basic Books, 1980, pp. 261, 423, citat în Pipes, *Path of God,* p. 291.

34. Divizia pentru Populație a ONU, *World Population Prospects: The 1992 Revision,* New York, United Nations, 1993, tabelul A18; Banca Mondială, *World Development Report 1995,* New York, Oxford University Press, 1995, tabelul 25; Jean Bourgeois Pichat, „Le Nombre des Hommes: État et Prospective", în Albert Jacquard, coord., *Les Scientifiques Parlent,* Paris, Hachette, 1987, pp. 154, 156.

35. Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World,* Berkeley, University of California Press, 1991, passim, dar mai ales pp. 24–39.

36. Herbert Moeller, „Youth as a Force in the Modern World", *Comparative Studies in Society and History,* 10 (aprilie 1968),

pp. 237–260; Lewis S. Feuer, „Generations and the Theory of Revolution", *Survey,* 18 (vara 1972), pp. 161–188.

37. Peter W. Wilson și Douglas F. Graham, *Saudi Arabia: The Coming Storm,* Armonk, NY, M.E. Sharpe, 1994, pp. 28–29.

38. Philippe Fargues, „Demographic Explosion or Social Upheaval", în Ghassen Salame, coord., *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World,* Londra, I.B. Tauris, 1994, pp. 158–162, 175–177.

39. Economist, 29 august 1981, p. 40; Denis Dragounski, „Threshold of Violence", *Freedom Review,* 26 (1995), p. 11.

Capitolul 6

1. Andreas Papandreou, „Europe Turns Left", *New Perspectives Quarterly,* 11 (iarna 1994), 53; Vuk Draskovic, citat în Janice A. Broun, „Islam in the Balkans", *Freedom Review,* 22 (noiembrie–decembrie 1991), p. 31; F. Stephen Larrabee, „Instability and Change in the Balkans", *Survival,* 34 (vara 1992), p. 43; Misha Glenny, „Heading Off War in the Southern Balkans", *Foreign Affairs,* 74 (mai–iunie 1995), pp. 102–103.

2. Ali Al-Amin Mazrui, *Cultural Forces in World Politics,* Londra, James Currey, 1990, p. 13.

3. Vezi, de exemplu, *Economist,* 16 noiembrie 1991, p. 45, 6 mai 1995, p. 36.

4. Ronald B. Palmer și Thomas J. Reckford, *Building ASEAN: 20 Years of SouthEast Asian Cooperation,* New York, Praeger, 1987, p. 109; *Economist,* 23 iulie 1994, pp. 31–32.

5. Barry Buzan și Gerald Segal, „Rethinking East Asian Security", *Survival,* 36 (vara 1994), p. 16.

6. *Far Eastern Economic Review,* 11 august 1994, p. 34.

7. Discuție între Datsuk Seri Mahathir bin Mohamad din Malaysia și Kenichi Ohmae, pp. 3, 7; Rafidah Azia, *New York Times,* 12 februarie 1991, p. D6.

8. *Japan Times,* 7 noiembrie 1994, p. 19; *Economist,* 19 noiembrie 1994, p. 37.

9. Murray Weidenbaum, „Greater China: A New Economic Colossus?", *Washington Quarterly,* 16 (toamna 1993), pp. 78–80.

10. *Wall Street Journal,* 30 septembrie 1994, p. A8; *New York Times,* 17 februarie 1995, p. A6.

11. *Economist,* 8 octombrie 1994, p. 44; Andres Serbin, „Towards an Association of Caribbean States: Raising Some Awkward Questions", *Journal of Interamerican Studies,* 36 (1994), pp. 61–90.

12. *Far Eastern Economic Review,* 5 iulie 1990, pp. 24–25, 5 septembrie 1991, pp. 26–27; *New York Times,* 16 februarie 1992, p. 16; *Economist,* 15 ianuarie 1994, p. 38; Robert D. Hormats, „Making Regionalism Safe", *Foreign Affairs,* 73 (martie–aprilie 1994), pp. 102-103; *Economist,* 10 iunie 1994, pp. 47–48; *Boston Globe,* 5 februarie 1994, p. 7. Cu privire la Mercosur, vezi Luigi Manzetti, „The Political Economy of MERCOSUR", *Journal of Interamerican Studies,* 35 (iarna 1993–1994), pp. 101–141 și Felix Pena, „New Approaches to Economic Integration in the Southern Cone", *Washington Quarterly,* 18 (vara 1995), 113–122.

13. *New York Times,* 8 aprilie 1994, p. A3, 13 iunie 1994, pp. D1, D5, 4 ianuarie 1995, p. A8; inverviul lui Mahathir cu Ohmae, pp. 2, 5; „Asian Trade New Directions", *AMEX Bank Review,* 20 (22 martie 1993), pp. 1–7.

14. Vezi Brian Pollins, „Does Trade Still Follow the Flag?", *American Political Science Review,* 83 (iunie 1989), pp. 465–480; Joanne Gowa și Edward D. Mansfield, „Power Politics and International Trade", *American Political Science Review,* 87 (1993, pp. 408–421; și David M. Rowe, „Trade and Security in International Relations", studiu nepublicat, Ohio State University, 15 septembrie 1994, passim.

15. Sidney W. Mintz, „Can Haiti Change?", *Foreign Affairs,* 75 (1995), p. 73; Ernesto Perez Balladares și Joycelyn McCalla citați în „Haiti's Tradition of Isolation Makes U.S. Task Harder", *Washington Post,* 25 iulie 1995, p. A1.

16. *Economist,* 23 octombrie 1993, p. 53.

17. *Boston Globe,* 21 martie 1993, pp. 1, 16, 17; *Economist,* 19 noiembrie 1994, p. 23, 11 iunie 1994, p. 90. Asemănarea dintre Turcia și Mexic în această privință a fost pusă în evidență de Barry Buzan în „New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs,* 67 (iulie 1991), p. 449 și de

Jagdish Bhagwati, în *The World Trading System at Risk,* Princeton, Princeton University Press, 1991, p. 72.

18. Vezi Marchizul de Custine, *Empire of the Czar: A journey Through Eternal Russia,* New York, Doubleday, 1989; ediția originală publicată la Paris în 1844, passim.

19. P. I. Ceaadaev, *Articles and Letters [Statii i pisma],* Moscova, 1989, p. 178 și N. I. Danilevski, *Russia and Europe [Rossiia i Ievropa],* Moscova, 1991, pp. 267–268, citați în Serghei Vladislavovici Ciugrov, „Russia Between East and West", în Steve Hirsch, coord., *MEMO 3: In Search of Answers in the Post-Soviet Era,* Washington, D.C., Bureau of National Affairs, 1992, p. 138.

20. Vezi Leon Aron, „The Battle for the Soul of Russian Foreign Policy", *The American Enterprise,* 3 (noiembrie–decembrie 1992), pp. 10 și urm.; Aleksei G. Arbatov, „Russia's Foreign Policy Alternatives", *International Security,* 18 (toamna 1993), 5 și urm.

21. Serghei Stankevici, „Russia in Search of Itself", *National Interest,* 28 (vara 1992), pp. 48–49.

22. Albert Motivans, „«Openness to the West» in European Russia", *RFE/RL Research Report,* 1 (27 noiembrie 1992), pp. 60–62. Specialiștii au calculat repartiția voturilor în diferite moduri, diferențele între rezultate fiind minore. Am folosit analiza lui Serghei Ciugrov, „Political Tendencies in Russia's Regions: Evidence from the 1993 Parliamentary Elections", studiu nepublicat, Universitatea Harvard, 1994.

23. Ciugrov, „Russia Between" p. 140.

24. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies,* New Haven, Yale University Press, 1968, pp. 350–351.

25. Duygo Bazoglu Sezer, „Turkey's Grand Strategy Facing a Dilemma", *International Spectator,* 27 (ianuarie–martie 1992), p. 24.

26. Clyde Haberman, „On Iraq's Other Front", *New York Times Magazine,* 18 noiembrie 1990, p. 42; Bruce R. Kuniholm, „Turkey and the West", *Foreign Affairs,* 70 (primăvara 1991), pp. 35–36.

27. Ian Lesser, „Turkey and the West after the Gulf War", *International Spectator,* 27 (ianuarie–martie 1992), p. 33.

28. *Financial Times,* 9 martie 1992, p. 2; *New York Times,* 5 aprilie 1992, p. E3; Tansu Ciller, „The Role of Turkey in «the New

World»", *Strategic Review,* 22 (iarna 1994), p. 9; Haberman, „Iraq's Other Front", p. 44; John Murray Brown, „Tansu Ciller and the Question of Turkish Identity", *World Policy Journal,* 11 (toamna 1994), p. 58.

29. Sezer, „Turkey's Grand Strategy", p. 27; *Washington Post,* 22 martie 1992; *New York Times,* 19 iunie 1994, p. 4.

30. *New York Times,* 4 august 1993, p. A3; 19 iunie 1994, p. 4; Philip Robins, „Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States", *Middle East Journal,* 47 (toamna 1993), pp. 593–610; *Economist,* 17 iunie 1995, pp. 38–39.

31. Bahri Yilmaz, „Turkey's new Role in International Politics", *Aussenpolitik,* 45 (ianuarie 1994), p. 94.

32. Eric Rouleau, „The Challenges to Turkey", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), p. 119.

33. Rouleau, „Challenges", pp. 120–121; *New York Times,* 26 martie 1989, p. 14.

34. Ibid.

35. Brown, „Question of Turkish Identity", p. 58.

36. Sezer, „Turkey's Grand Strategy", pp. 29–30.

37. Ciller, „Turkey in «the New World»", p. 9; Brown, „Question of Turkish Identity", p. 56; Tansu Ciller, „Turkey and NATO: Stability in the Vortex of Change", *NATO Review,* 42 (aprilie 1994), p. 6; Suleyman Demirel, *BBC Summary of World Broadcasts,* 2 februarie 1994. Pentru alte utilizări ale metaforei podului, vezi Bruce R. Kuniholm, „Turkey and the West", *Foreign Affairs,* 70 (primăvara 1991), p. 39; Lesser, „Turkey and the West", p 33.

38. Octavio Paz, „The Border of Time", interviu cu Nathan Gardels, *New Perspectives Quarterly,* 8 (iarna 1991), p. 36.

39. Vezi Daniel Patrick Moynihan, „Free Trade with an Unfree Society: A Commitment and its Consequences", *National Interest,* (vara 1995), pp. 28–33.

40. *Financial Times,* 11–12 septembrie 1993, p. 4; *New York Times,* 16 august 1992, p. 3.

41. *Economist,* 23 iulie 1994, p. 35; Irene Moss, comisar pentru drepturile omului (Australia), *New York Times,* 16 august 1992,

p. 3; *Economist,* 23 iulie 1994, p. 35; *Boston Globe,* 7 iulie 1993, p. 2; *Cable News Network,* buletin de știri, 16 decembrie 1993; Richard Higgott, „Closing a Branch Office of Empire: Australian Foreign Policy and the UK at Century's End", *International Affairs,* 70 (ianuarie 1994), p. 58.

42. Jat Sujamiko, *The Australian,* 5 mai 1993, p. 18, citat în Higgott, „Closing a Branch", p. 62; Higgott, „Closing a Branch", p. 63; *Economist,* 12 decembrie 1993, p. 34.

43. Transcriere a unui interviu cu Keniche Ohmae, 24 octombrie 1994, pp. 5–6. Vezi și *Japan Times,* 7 noiembrie 1994, p. 19.

44. Fostul ambasador Richard Woolcott (Australia), *New York Times,* 16 august 1992, p. 3.

45. Paul Kelly, „Reinventing Australia", *National Interest,* 30 (iarna 1992), p. 66; *Economist,* 11 decembrie 1993, p. 34; Higgott, „Closing a Branch", p. 58.

46. Lee Kuan Yew citat în Higgott, „Closing a Branch", p. 49.

Capitolul 7

1. *Economist,* 14 ianuarie 1995, p. 45; 26 noiembrie 1994, p. 56, rezumat al unui articol al lui Juppé din *Le Monde,* 18 noiembrie 1994; *New York Times,* 4 septembrie 1994, p. 11.

2. Michael Howard, „Lessons of the Cold War", *Survival,* 36 (iarna 1994), pp. 102–103; Pierre Behar, „Central Europe: The New Lines of Fracture", *Geopolitique,* 39 (ediția engleză, august 1992), p. 42; Max Jakobson, „Collective Security in Europe Today", *Washington Quarterly,* 18 (primăvara 1995), p. 69; Max Beloff, „Fault Lines and Steeples: The Divided Loyalties of Europe", *National Interest,* 23 (primăvara 1991), p. 78.

3. Andreas Oplatka, „Vienna and the Mirror of History", *Geopolitique,* 35 (ediția engleză, 1991), p. 25; Vytautas Landsbergis, „The Choice", *Geopolitique,* 35 (ediția engleză, toamna 1991), p. 3; *New York Times,* 23 aprilie 1995, p. 5E.

4. Carl Bildt, „The Baltic Litmus Test", *Foreign Affairs,* 73 (septembrie–octombrie 1994), p. 84.

5. *New York Times,* 15 iunie 1995, p. A10.

6. *RFE/RL Research Bulletin,* 10 (16 martie 1993), pp. 1, 6.

7. William D. Jackson, „Imperial Temptations: Ethnics Abroad", *Orbis,* 38 (iarna 1994), p. 5.

8. Ian Brzezinski, *New York Times,* 13 iulie 1994, p. A8.

9. John F. Mearsheimer, „The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent: Debate", *Foreign Affairs,* 72 (vara 1993), pp. 50–66.

10. *New York Times,* 31 ianuarie 1994, p. A8.

11. Citat în Ola Tunander, „New European Dividing Lines? în Valter Angell, coord., *Norway Facing a Changing Europe: Perspectives and Options,* Oslo, Norwegian Foreign Policy Studies, nr. 79, Fridtjof Nansen Institute et al., 1992, p. 55.

12. John Morrison, „Pereyaslav and After: The Russian-Ukrainian Relationship", *International Affairs,* 69 (octombrie 1993), p. 677.

13. John King Fairbank, coord., *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations,* Cambridge, Harvard University Press, 1968, pp. 2–3.

14. Perry Link, „The Old Man's New China", *New York Review of Books,* 9 iunie 1994, p. 32.

15. Perry Link, „China's 'Core' Problem", *Daedalus,* 122 (primăvara 1993), 205; Weiming Tu, „Cultural China: The Periphery as the Center", *Daedalus,* 120 (primăvara 1991), p. 22; *Economist,* 8 iulie 1995, pp. 31–32.

16. *Economist,* 27 noiembrie 1993, p. 33; 17 iulie 1993, p. 61.

17. *Economist,* 27 noiembrie 1993, p. 33; Yoichi Funabashi, „The Asianization of Asia", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), p. 80. Vezi în general Murray Weidenbaum și Samuel Hughes, *The Bamboo Network,* New York, Free Press, 1996.

18. Christopher Gray, citat în *Washington Post,* 1 decembrie 1992, p. A30; Lee Kuan Yew, citat în Maggie Farley, „The Bamboo Network", *Boston Globe Magazine,* 17 aprilie 1994, p. 38; *International Herald Tribune,* 23 noiembrie 1993.

19. *International Herald Tribune,* 23 noiembrie 1993; George Hicks și J.A.C. Mackie, „A Question of Identity: Despite Media Hype, They Are Firmly Settled in Southeast Asia", *Far Eastern Economic Review,* 14 iulie 1994, p. 47.

20. *Economist,* 16 aprilie 1994, p. 71; Nicholas D. Kristof, „The Rise of China", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), p. 48; Gerrit W. Gong, „China's Fourth Revolution", *Washington Quarterly,* 17 (iarna 1994), p. 37; *Wall Street Journal,* 17 mai 1993, p. A7A, Murray L. Weidenbaum, *Greater China: The Next Economic Superpower?,* St. Louis, Washington University Center for the Study of American Business, Contemporary Issues Series 57, februarie 1993, pp. 2–3.

21. Steven Mufson, *Washington Post,* 14 august 1994, p. A30; *Newsweek,* 19 iulie 1993, p. 24; *Economist,* 7 mai 1993, p. 35.

22. Vezi Walter C. Clemens Jr. și Jun Zhan, „Chiang Ching-Kuo's Role in the ROC–PRC Reconciliation", *American Asian Review,* 12 (primăvara 1994), pp. 151–154.

23. Koo Chen Foo, citat în *Economist,* 1 mai 1993, p. 31; Link, „Old Man's New China", p. 32. Vezi „Cross-Strait Relations: Historical Lessons", *Free China Review,* 44 (octombrie 1994), pp. 42–52. Gong, „China's Fourth Revolution", p. 39; *Economist,* 2 iulie 1994, p. 18; Gerald Segal, „China's Changing Shape: The Muddle Kingdom?", *Foreign Affairs,* 73 (1994), p. 49; Ross H. Munro, „Giving Taipei a Place at the Table", *Foreign Affairs,* 73 (noiembrie–decembrie 1994), p. 115; *Wall Street journal,* 17 mai 1993, p. A7A, *Free China Journal,* 29 iulie 1994, p. 1.

24. *Economist,* 10 iulie 1993, pp. 28–29; 2 aprilie 1994, pp. 34–35; *International Herald Tribune,* 23 noiembrie 1993; *Wall Street Journal,* 17 mai 1993, p. A7A.

25. Ira M. Lapidus, *History of Islamic Societies,* Cambridge, Marea Britanie, Cambridge University Press, 1988, p. 3.

26. Mohamed Zahi Mogherbi, „Tribalism, Religion and the Challenge of Political Participation: The Case of Libya", studiu prezentat la Conferința despre provocările democrației în lumea arabă, Centrul de Studii privind Dezvoltarea Politică și Internațională, Cairo, 22–27 septembrie 1992, pp. 1, 9; *Economist,* (Survey of the Arab East), 6 februarie 1988, p. 7; Adlan A. El-Hardallo, „Sufism and Tribalism: The Case of Sudan", studiu pregătit pentru Conferința despre provocările democrației în lumea arabă, Centrul de Studii privind Dezvoltarea Politică și Internațională, Cairo, 22–27

septembrie 1992, p. 2; *Economist,* 30 octombrie 1987, p. 45; John Duke Anthony, „Saudi Arabia: From Tribal Society to Nation-State", în Ragaei El Mellakh și Dorothea H. El Mellakh, coord., *Saudi Arabia, Energy, Developmental Planning, and Industrialization,* Lexington, MA, Lexington, 1982, pp. 93–94.

27. Yalman Onaran, „Economics and Nationalism: The Case of Muslim Central Asia", *Central Asian Survey,* 13 (nr. 4, 1994), p. 493; Denis Dragounski, „Threshold of Violence", *Freedom Review,* 26 (martie-aprilie 1995), p. 12.

28. Barbara Daly Metcalf, „The Comparative Study of Muslim Societies", *Items,* 40 (martie 1986), p. 3.

29. Metcalf, „Muslim Societies", p. 3.

30. *Boston Globe,* 2 aprilie 1995, p. 2. Despre CAIP, în general, vezi „The Popular Arab and Islamic Conference (PAIC): A New 'Islamist International'?", *TransState Islam,* 1 (1995), pp. 12–16.

31. Bernard Schechterman și Bradford R. McGuinn, „Linkages Between Sunni and Shi'i Radical Fundamentalist Organizations: A New Variable in Middle Eastern Politics?", *The Political Chronicle,* 1 (1989), 22–34; *New York Times,* 6 decembrie 1994, p. 5.

Capitolul 8

1. Gheorghi Arbatov, „Neo-Bolsheviks of the I.M.F.", *New York Times,* 7 mai 1992, p. A27.

2. Puncte de vedere nord-coreene rezumate de un important analist american, *Washington Post,* 12 iunie 1994, p. C1; general indian citat în Les Aspin, „From Deterrence to Denuking: Dealing with Proliferation in the 1990's", Memorandum, 18 februarie 1992, p. 6.

3. Lawrence Freedman, „Great Powers, Vital Interests and Nuclear Weapons", *Survival,* 36 (iarna 1994), p. 37; Les Aspin, remarci, Academia Națională de Științe, Comitetul pentru Securitate Internațională și Controlul Armelor, 7 decembrie 1993, p. 3.

4. Stanley Norris citat în *Boston Globe,* 25 noiembrie 1995, pp. 1, 7; Alastair Iain Johnston, „China's New 'Old Thinking': The

Concept of Limited Deterrence", *International Security,* 20 (iarna 1995–1996), pp. 21–23.

5. Philip L. Ritcheson, „Iranian Military Resurgence: Scope, Motivations, and Implications for Regional Security", *Armed Forces and Society,* 21 (vara 1995), pp. 575–576. Discursul lui Warren Christopher, Kennedy School of Government, 20 ianuarie 1995; *Time,* 16 decembrie 1991, p. 47; Ali Al-Amin Mazrui, *Cultural Forces in World Politics,* Londra, J. Currey, 1990, pp. 220, 224.

6. *New York Times,* 15 noiembrie 1991, p. A1; *New York Times,* 21 februarie 1992, p. A9; 12 decembrie 1993, p. 1; Jane Teufel Dreyer, „U.S./China Military Relations: Sanctions or Rapprochement?" *In Depth,* 1 (primăvara 1991), pp. 17–18; *Time,* 16 decembrie 1991, p. 48; *Boston Globe,* 5 februarie 1994, p. 2; Monte R. Bullard, „U.S.-China Relations: The Strategic Calculus", *Parameters,* 23 (vara 1993), p. 88.

7. Citat în Karl W. Eikenberry, *Explaining and Influencing Chinese Arms Transfers,* Washington, D.C., National Defense University, Institute for National Strategic Studies, studiul McNair nr. 36, februarie 1995, p. 37; declarație a guvernului pakistanez, *Boston Globe,* 5 decembrie 1993, p. 19; R. Bates Gill, „Curbing Beijing's Arms Sales", *Orbis,* 36 (vara 1992), p. 386; Chong-pin Lin, „Red Army", *New Republic,* 20 noiembrie 1995, p. 28; *New York Times,* 8 mai 1992, p. 31.

8. Richard A. Bitzinger, „Arms to Go: Chinese Arms Sales to the Third World", *International Security,* 17 (toamna 1992), p. 87; Philip Ritcheson, „Iranian Military Resurgence", pp. 576, 578; *Washington Post,* 31 octombrie 1991, pp. A1, A24; *Time,* 16 decembrie 1991, p. 47; *New York Times,* 18 aprilie 1995, p. A8; 28 septembrie 1995, p. 1; 30 septembrie 1995, p. 4; Monte Bullard, „U.S.-China Relations", p. 88, *New York Times,* 22 iunie 1995, p. 1; Gill, „Curbing Beijing's Arms", p. 388; *New York Times,* 8 aprilie 1993, p. A9; 20 iunie 1993, p. 6.

9. John E. Reilly, „The Public Mood at Mid-Decade", *Foreign Policy,* 98 (primăvara 1995), p. 83; *Executive Order 12930,* 29 septembrie 1994; *Executive Order 12938,* 14 noiembrie 1994. Acestea au dus la apariția *Executive Order 12735,* 16 noiembrie 1990,

decret prin care președintele Bush declara stare de urgență națională cu privire la armele chimice și biologice.

10. James Fallows, „The Panic Gap: Reactions to North Korea's Bomb", *National Interest,* 38 (iarna 1994), pp. 40–45; David Sanger, *New York Times,* 12 iunie 1994, pp. 1, 16.

11. *New York Times,* 26 decembrie 1993, p. 1.

12. *Washington Post,* 12 mai 1995, p. 1.

13. Bilahari Kausikan, „Asia's Different Standard", *Foreign Policy,* 92 (toamna 1993), pp. 28–29.

14. *Economist,* 30 iulie 1994, p. 31; 5 martie 1994, p. 35; 27 august 1994, p. 51; Yash Ghai, „Human Rights and Governance: The Asian Debate", Asia Foundation Center for Asian Pacific Affairs, comunicarea nr. 4, noiembrie 1994, p. 14.

15. Richard M. Nixon, *Beyond Peace,* New York, Random House, 1994, pp. 127–128.

16. *Economist,* 4 februarie 1995, p. 30.

17. Charles J. Brown, „In the Trenches: The Battle Over Rights", *Freedom Review,* 24 (septembrie–octombrie 1993), p. 9; Douglas W. Payne, „Showdown in Vienna", ibid., pp. 6–7.

18. Charles Norchi, „The Ayatollah and the Author: Rethinking Human Rights", *Yale Journal of World Affairs,* 1 (vara 1989), 16; Kausikan, „Asia's Different Standard", p. 32.

19.Richard Cohen, *The Earth Times,* 2 august 1993, p. 14.

20. *New York Times,* 19 septembrie 1993, p. 4E; 24 septembrie 1993, pp. 1, B9, B16; 9 septembrie 1994, p. A26; *Economist,* 21 septembrie 1993, p. 75; 18 septembrie 1993, pp. 37–38; *Financial Times,* 25–26 septembrie 1993, p. 11; *Straits Times,* 14 octombrie 1993, p. 1.

21. Cifrele și citatele sunt extrase din Myron Weiner, *Global Migration Crisis,* New York, HarperCollins, 1995, pp. 21–28.

22. Weiner, *Global Migration Crisis,* p. 2.

23. Stanley Hoffmann, „The Case for Leadership", *Foreign Policy,* 81 (iarna 1990–1991), p. 30.

24. Vezi B.A. Roberson, „Islam and Europe: An Enigma or a Myth?", *Middle East Journal,* 48 (primăvara 1994), p. 302; *New York Times,* 5 decembrie 1993, p. 1; 5 mai 1995, p. 1; Joel Klotkin și Andries van Agt, „Bedouins: Tribes That Have Made it",

New Perspectives Quarterly, 8 (toamna 1991), p. 51; Judith Miller, „Strangers at the Gate", *New York Times Magazine,* 15 septembrie 1991, p. 49.

25. *International Herald Tribune,* 29 mai 1990, p. 5; *New York Times,* 15 septembrie 1994, p. A21. Sondajul din Franța a fost comandat de guvernul francez, cel din Germania, de Comitetul Evreilor din America.

26. Vezi Hans-George Betz, „The New Politics of Resentment: Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe", *Comparative Politics,* 25 (iulie 1993), pp. 413–427.

27. *International Herald Tribune,* 1993, p. 3; *Wall Street Journal,* 23 mai 1994; p. B1; Lawrence H. Fuchs, „The Immigration Debate: Little Room for Big Reforms", *American Experiment,* 2 (iarna 1994), p. 6.

28. James C. Clad, „Slowing the Wave", *Foreign Policy,* 95 (vara 1994), p. 143; Rita J. Simon și Susan H. Alexander, *The Ambivalent Welcome: Print Media, Public Opinion and Immigration,* Westport, CT, Praeger, 1993, p. 46.

29. *New York Times,* 11 iunie 1995, p. E14.

30. Jean Raspail, *The Camp of the Saints,* New York, Scribner, 1975 și Jean-Claude Chesnais, *Le Crepuscule de l'Occident: Demographie et Politique,* Paris, Robert Laffont, 1995; Pierre Lellouche, citat în Miller, „Strangers at the Gate", p. 80.

31. Philippe Fargues, „Demographic Explosion or Social Upheaval?" în Ghassan Salame, coord., *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World,* Londra, I.B. Taurus, 1994, pp. 157 și urm.

Capitolul 9

1. Adda B. Bozeman, *Strategic Intelligence and Statecraft: Selected Essays,* Washington, Brassey's (SUA), 1992, p. 50; Barry Buzan, „New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs,* 67 (iulie 1991), pp. 448–449.

2. John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality,* New York, Oxford University Press, 1992, p. 46.

3. Bernard Lewis, *Islam and the West,* New York, Oxford University Press, 1993, p. 13.

4. Esposito, *Islamic Threat,* p. 44.

5. Daniel Pipes, *In the Path of God: Islam and Political Power,* New York, Basic Books, 1983, pp. 102–103, 169–173; Lewis F. Richardson, *Statistics of Deadly Quarrels,* Pittsburgh, Boxwood Press, 1960, pp. 235–237.

6. Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies,* Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 41–42; prințesa Anna Comnena, citată în Karen Armstrong, *Holy War: The Crusades and Their Impact on Today's World,* New York, Doubleday-Anchor, 1991, pp. 3–4 și în Arnold J. Toynbee, *Study of History,* Londra, Oxford University Press, 1954, VIII, p. 390.

7. Barry Buzan, „New Patterns", pp. 448–449; Bernard Lewis, „The Roots of Muslim Rage: Why So Many Muslims Deeply Resent the West and Why Their Bitterness Will Not Be Easily Mollified", *Atlantic Monthly,* 266 (septembrie 1990), p. 60.

8. Mohamed Sid-Ahmed, „Cybernetic Colonialism and the Moral Search", *New Perspectives Quarterly,* 11 (primăvara 1994), p. 19; M.J. Akbar, citat în *Time,* 15 iunie 1992, p. 24; Abdelwahab Belwahl, citat ibid., p. 26.

9. William H. McNeill, „Epilogue: Fundamentalism and the World of the 1990's", în Martin E. Marty și R. Scott Appleby, coord., *Fundamentalisms and Society: Reclaiming the Sciences, the Family, and Education,* Chicago, University of Chicago Press, p. 569.

10. Fatima Mernissi, *Islam and Democracy: Fear of the Modern World,* Reading, MA, Addison-Wesley, 1992.

11. Pentru o selecție, vezi *Economist,* 1 august 1992, pp. 34–35.

12. John E. Reilly, coord., *American Public Opinion and U.S. Foreign Policy 1995,* Chicago, Chicago Council on Foreign Relations, 1995, p. 21; *Le Monde,* 20 septembrie 1991, p. 12, citat în Margaret Blunden, „Insecurity on Europe's Southern Flank", *Survival,* 36 (vara 1994), p. 138; Richard Morin, *Washington Post* 8–14 noiembrie 1993, p. 37; Foreign Policy Association, National Opinion Ballot Report, noiembrie 1994, p. 5.

13. *Boston Globe,* 3 iunie 1994, p. 18; John L. Esposito, „Symposium: Resurgent Islam in the Middle East", *Middle East Policy* 3 (nr. 2, 1994), p. 9; *International Herald Tribune,* 10 mai 1994, pp. 1, 4; *Christian Science Monitor,* 24 februarie 1995, p. 1.

14. Robert Ellsworth, *Wall Street Journal,* 1 martie 1995, p. 15; William T. Johnsen, *NATO's New Front Line: The Growing Importance of the Southern Tier*, Carlisle Barracks, PA, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1992, p. vii; Robbin Laird, *French Security Policy in Transition: Dynamics of Continuity and Change*, Washington D.C., Institute for National Strategic Studies, Studiul McNair 38, martie 1995, pp. 50–52.

15. Ayatollahul Ruhollah Khomeini, *Islam and Revolution,* Berkeley, CA, Mizan Press, 1981, p. 305.

16. *Economist,* 23 noiembrie 1991, p. 15.

17. Barry Buzan și Gerald Segal, „Rethinking East Asian Security", *Survival,* 36 (vara 1994), 15.

18. *Can China's Armed Forces Win the Next War?,* fragmente traduse și publicate în Ross H. Munro, „Eavesdropping on the Chinese Military: Where It Expects War–Where It Doesn't", *Orbis,* 38 (vara 1994), p. 365. Autorii acestui document afirmă că folosirea forței militare împotriva Taiwanului „ar fi o decizie foarte nechibzuită".

19. Buzan and Segal, „Rethinking East Asian Security", p. 7; Richard K. Betts, „Wealth, Power and Instability: East Asia and the United States After the Cold War", *International Security,* 18 (iarna 1993–1994), pp. 34–77; Aaron L. Friedberg, „Ripe for Rivalry: Prospects for Peace in Multipolar Asia", *International Security,* 18 (iarna 1993–1994), pp. 5–33.

20. *Can China's Armed Forces Win the Next War?* Fragmente traduse în Munro, „Eavesdropping on the Chinese", pp. 355 și urm.; *New York Times,* 16 noiembrie 1993, p. A6; Friedberg, „Ripe for Rivalry", p. 7.

21. Desmond Ball, „Arms and Affluence: Military Acquisitions in the Asia-Pacific Region", *International Security,* 18 (iarna 1993–1994), pp. 95–111; Michael T. Klare, „The Next Great Arms Race", *Foreign Affairs,* 72 (vara 1993), pp. 137 și urm.; Buzan și Segal, „Rethinking East Asian Security", pp. 8–11; Gerald Segal,

„Managing New Arms Races in the Asia/Pacific", *Washington Quarterly,* 15 (vara 1992), pp. 83–102; *Economist,* 20 februarie 1993, pp. 19–22.

22. Vezi, de exemplu, *Economist,* 26 iunie 1993, p. 75; 24 iulie 1995, p. 25; *Time,* 3 iulie 1995, pp. 30–31; și despre China, Jacob Heilbrunn, „The Next Cold War", *New Republic,* 20 noiembrie 1995, pp. 27 și urm.

23. Pentru o discuție despre diferitele tipuri de războaie comerciale și despre situațiile în care acestea pot duce la confruntări armate, vezi David Rowe, *Trade Wars and International Security: The Political Economy of International Economic Conflict,* documentul de lucru nr. 6, *Project on the Changing Security Environment and American National Interests,* Institutul de Studii Strategice John M. Olin, Universitatea Harvard, iulie 1994), pp. 7 și urm.

24. *New York Times,* 6 iulie 1993, p. A1, A6; *Time,* 10 februarie 1992, pp. 16 și urm., *Economist,* 17 februarie 1990, pp. 21-24; *Boston Globe,* 25 noiembrie 1991, pp. 1, 8; Dan Oberdorfer, *Washington Post,* 1 martie 1992, p. A1.

25. Citat în *New York Times,* 21 aprilie 1992, p. A10; *New York Times,* 22 septembrie 1991, p. E2, 21 aprilie 1992, p. A1; 19 septembrie 1991, p. A7; 1 august 1995, p. A2; *International Herald Tribune,* 24 august 1995, p. 4; *China Post (Taipei),* 26 august 1995, p. 2; *New York Times,* 1 august 1995, p. A2, citând relatarea lui David Shambaugh despre întrevederile din Beijing.

26. Donald Zagoria, *American Foreign Policy Newsletter,* 1993, p. 3; *Can China's Armed Forces Win the Next War?,* în Munro, „Eavesdropping on the Chinese Military", pp. 355 și urm.

27. Roger C. Altman, „Why Pressure Tokyo? The US-Japan Rift", *Foreign Affairs,* 73 (mai–iunie 1994), p. 3; Jeffrey Garten, „The Clinton Asia Policy", *International Economy,* 8 (martie–aprilie 1994), p. 18.

28. Edward J. Lincoln, *Japan's Unequal Trade,* Washington D.C., Brookings Institution, 1990, pp. 2–3. Vezi C. Fred Bergsten și Marcus Noland, *Reconcilable Differences? United States-Japan Economic Conflict,* Washington, Institute for International Economics, 1993; Eisuke Sakakibara, „Less Like You", *International*

Economy, (aprilie–mai 1990), 36, care face o distincție între economia de piață capitalistă americană de economia de piață noncapitalistă japoneză; Marie Anchordoguy, „Japanese-American Trade Conflict and Supercomputers", *Political Science Quarterly,* 109 (primăvara 1994), 36, citându-i pe Rudiger Dornbush, Paul Krugman, Edward J. Lincoln și Mordechai E. Kreinin; Eamonn Fingleton, „Japan's Invisible Leviathan", *Foreign Affairs,* 74 (martie–aprilie 1995), p. 70.

29. Pentru un bun rezumat al diferențelor de cultură, valori, relații sociale și atitudini, vezi Seymour Martin Lipset, *American Exceptionalism:* A *Double-Edged Sword,* New York: W.W. Norton, 1996, cap. 7, „American Exceptionalism – Japanese Uniqueness".

30. *Washington Post,* 5 mai 1994, p. A38; *Daily Telegraph,* 6 mai 1994, p. 16; *Boston Globe,* 6 mai 1994, p. 11; *New York Times,* 13 februarie 1994, p. 10; Karl D. Jackson, „How to Rebuild America's Stature in Asia", *Orbis,* 39 (iarna 1995), p. 14; Yohei Kono, citat în Chalmers Johnson și E.B. Keehn, „The Pentagon's Ossified Strategy", *Foreign Affairs,* 74 (iulie–august 1995), p. 106.

31. *New York Times,* 2 mai 1994, p. A10.

32. Barry Buzan și Gerald Segal, „Asia: Skepticism About Optimism", *National Interest,* 39 (primăvara 1995), pp. 83-84; Arthur Waldron, „Deterring China", *Commentary,* 100 (octombrie 1995), p. 18; Nicholas D. Kristof, „The Rise of China", *Foreign Affairs,* 72 (noiembrie–decembrie 1993), p. 74.

33. Stephen P. Walt, „Alliance Formation in Southwest Asia: Balancing and Bandwagoning in Cold War Competition", în Robert Jervis și Jack Snyder, coord., *Dominoes and Bandwagons: Strategic Beliefs and Great Power Competition in the Eurasian Rimland,* New York, Oxford University Press, 1991, pp. 53, 69.

34. Randall L. Schweller, „Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In", *International Security,* 19 (vara 1994), 72 și urm.

35. Lucian W. Pye, *Dynamics of Factions and Consensus in Chinese Politics: A Model and Some Propositions,* Santa Monica, CA, Rand, 1980, p. 120; Arthur Waldron, *From War to Nationalism: China's Turning Point, 1924–1925,* Cambridge, Cambridge

University Press, 1995, pp. 48–49, 212; Avery Goldstein, *From Bandwagon to Balance-of-Power Politics: Structured Constraints in Politics in China, 1949–1978,* Stanford, CA, Stanford University Press, 1991, pp. 5–6, 35 și urm. Vezi și Lucian W. Pye, „Social Science Theories in Search of Chinese Realities", *China Quarterly,* 132 (decembrie 1992), pp. 1161–1171.

36. Samuel S. Kim și Lowell Dittmer, „Whither China's Quest for National Identity", în Lowell Dittmer și Samuel S. Kim, coord., *China's Quest for National Identity,* Ithaca, NY, Cornell University Press, 1991, p. 240; Paul Dibb, *Towards a New Balance of Power in Asia,* Londra, International Institute for Strategic Studies, Adelphi Paper 295, 1995, pp. 10–16; Roderick MacFarquhar, „The Post-Confucian Challenge", *Economist,* 9 februarie 1980, pp. 67–72; Kishore Mahbubani, „The Pacific Impulse", *Survival,* 37 (primăvara 1995), pp. 117; James L. Richardson, „Asia-Pacific: The Case for Geopolitical Optimism", *National Interest,* 38 (iarna 1994–1995), p. 32; Paul Dibb, „Towards a New Balance", p. 13. Vezi Nicola Baker și Leonard C. Sebastian, „The Problem with Parachuting: Strategic Studies and Security in the Asia/Pacific Region", *Journal of Strategic Studies,* 18 (septembrie 1995), pp. 15 și urm., pentru o discuție amplă privind imposibilitatea aplicării în Asia a unor concepte europene precum echilibrul puterilor și dilema securității.

37. *Economist,* 23 decembrie 1995; 5 ianuarie 1996, pp. 39–40.

38. Richard K. Betts, „Vietnam's Strategic Predicament", *Survival,* 37 (toamna 1995), pp. 61 și urm., 76.

39. *New York Times,* 12 noiembrie 1994, p. 6; 24 noiembrie 1994, p. A12; *International Herald Tribune,* 8 noiembrie 1994, p. 1; Michel Oksenberg, *Washington Post,* 3 septembrie 1995, p. C1.

40. Jitsuo Tsuchiyama, „The End of the Alliance? Dilemmas in the U.S. – Japan Relations", studiu nepublicat, Universitatea Harvard, Institutul de Studii Strategice John M. Olin, 1994), pp. 18–19.

41. Ivan P. Hall, „Japan's Asia Card", *National Interest,* 38 (1994–1995), p. 26; Kishore Mahbubani, „The Pacific Impulse", p. 117.

42. Mike M. Mochizuki, „Japan and the Strategic Quadrangle", în Michael Mandelbaum, coord., *The Strategic Quadrangle: Russia, China, Japan, and the United States in East Asia,* New York, Council on Foreign Relations, 1995, pp. 130–139; sondaj de opinie al *Asahi Shimbon* reluat în *Christian Science Monitor,* 10 ianuarie 1995, p. 7.

43. *Financial Times,* 10 septembrie 1992, p. 6; Samina Yasmeen, „Pakistan's Cautious Foreign Policy", *Survival,* 36 (vara 1994), p. 121, 127-128; Bruce Vaughn, „Shifting Geopolitical Realities Between South, Southwest and Central Asia", *Central Asian Survey,* 13, nr. 2, 1994, p. 313; editorialul din *Hamshahri,* 30 august 1994, pp. 1, 4, în FBIS-NES-94-173, 2 septembrie 1994, p. 77.

44. Graham E. Fuller, „The Appeal of Iran", *National Interest,* 37 (toamna 1994), p. 95; Mu'ammar al-Qadhdhafi, predică, Tripoli, Libia, 13 martie 1994, în FBIS-NES-94-049, 14 martie 1994, p. 21.

45. Fereidun Fesharaki, East-West Center, Hawaii, citat în *New York Times,* 3 aprilie 1994, p. E3.

46. Stephen J. Blank, *Challenging the New World Order: The Arms Transfer Policies of the Russian Republic,* Carlisle Barracks, PA, U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 1993, pp. 53–60.

47. *International Herald Tribune,* 25 august 1995, p. 5.

48. J. Mohan Malik, „India Copes with the Kremlin's Fall", *Orbis,* 37 (iarna 1993), p. 75.

Capitolul 10

1. Mahdi Elmandjra, *Der Spiegel,* 11 februarie 1991, citat în Elmandjra, „Cultural Diversity: Key to Survival in the Future", Primul Congres Mexican de Studii asupra Viitorului, Ciudad de Mexico, 26–27 septembrie 1994, pp. 3, 11.

2. David C. Rapoport, „Comparing Militant Fundamentalist Groups", în Martin E. Marty și R. Scott Appleby, coord., *Fundamentalisms and the State: Remaking Polities, Economies, and Militance,* Chicago, University of Chicago Press, 1993, p. 445.

3. Ted Galen Carpenter, „The Unintended Consequences of Afghanistan", *World Policy Journal,* 11 (primăvara 1994), pp. 78–79, 81, 82; Anthony Hyman, „Arab Involvement in the Afghan War", *Beirut Review,* 7 (primăvara 1994), pp. 78, 82; Mary Anne Weaver, „Letter from Pakistan: Children of the Jihad", *New Yorker,* 12 iunie 1995, pp. 44–45; *Washington Post,* 24 iulie 1995, p. A1; *New York Times,* 20 martie 1995, p. 1; 28 martie 1993, p. 14.

4. Tim Weiner, „Blowback from the Afghan Battlefield", *New York Times Magazine,* 13 martie 1994, p. 54.

5. Harrison J. Goldin, *New York Times,* 28 august 1992, p. A25.

6. James Piscatori, „Religion and Realpolitik: Islamic Responses to the Gulf War", în James Piscatori, coord., *Islamic Fundamentalisms and the Gulf Crisis,* Chicago, Fundamentalism Project, Academia Americană de Arte și Științe, 1991, pp. 1, 6–7. Vezi și Fatima Mernissi, *Islam and Democracy: Fear of the Modern World,* Reading, MA, Addison-Wesley, pp. 16–17.

7. Rami G. Khouri, „Collage of Comment: The Gulf War and the Mideast Peace; The Appeal of Saddam Hussein", *New Perspectives Quarterly,* 8 (primăvara 1991), p. 56.

8. Ann Mosely Lesch, „Contrasting Reactions to the Persian Gulf Crisis: Egypt, Syria, Jordan, and the Palestinians", *Middle East Journal,* 45 (iarna 1991), p. 43; *Time,* 3 decembrie 1990, p. 70; Kanan Makiya, *Cruelty and Silence: War, Tyranny, Uprising and the Arab World,* New York, W. W. Norton, 1993, pp. 242 și urm.

9. Eric Evans, „Arab Nationalism and the Persian Gulf War", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review,* 1 (februarie 1994), p. 28; Sari Nusselbeh, citat în *Time,* 15 octombrie 1990, pp. 54–55.

10. Karin Haggag, „One Year After the Storm", *Civil Society* (Cairo), 5 (mai 1992), p. 12.

11. *Boston Globe,* 19 februarie 1991, p. 7; Safar al-Hawali, citat de Mamoun Fandy, *New York Times,* 24 noiembrie 1990, p. 21; regele Hussein, citat de David S. Landes, „Islam Dunk: the Wars of Muslim Resentment", *New Republic,* 8 aprilie 1991, pp. 15–16; Fatima Mernissi, *Islam and Democracy,* p. 102.

12. Safar Al-Hawali, „Infidels, Without, and Within", *New Perspectives Quarterly,* 8 (primăvara 1991), p. 51.

13. *New York Times,* 1 februarie 1991, p. A7; *Economist,* 2 februarie 1991, p. 32.

14. *Washington Post,* 29 ianuarie 1991, p. A10; 24 februarie 1991, p. B1; *New York Times,* 20 octombrie 1990, p. 4.

15. Citat în *Saturday Star* (Johannesburg), 19 ianuarie 1991, p. 3; *Economist,* 26 ianuarie 1991, pp. 31–33.

16. Sohail H. Hasmi, recenzie a Mohammed Haikal, „Illusions of Triumph", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review,* 1 (februarie 1994), p. 107; Mernissi, *Islam and Democracy,* p. 102.

17. Shibley Telhami, „Arab Public Opinion and the Gulf War", *Political Science Quarterly,* 108 (toamna 1993), p. 451.

18. *International Herald Tribune,* 28 iunie 1993, p. 10.

19. Roy Licklider, „The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945–1993", *American Political Science Review,* 89 (septembrie 1995), p. 685, care definește războaiele intercomunitare ca „războaie identitare" și Samuel P. Huntington, „Civil Violence and the Process of Development", în *Civil Violence and the International System,* Londra, Institutul Internațional de Studii Strategice, studiul Adelphi nr. 83 (decembrie 1971), pp. 12–14, care prezintă cele cinci mari caracteristici ale războaielor intercomunitare: un grad înalt de polarizare, ambivalență ideologică, particularism, multe violențe și durată îndelungată.

20. Aceste estimări sunt preluate din ziare și după Ted Robert Gurr și Barbara Harff, *Ethnic Conflict in World Politics,* Boulder, Westview Press, 1994, pp. 160–165.

21. Richard H. Shultz Jr. și William J. Olson, *Ethnic and Religious Conflict: Emerging Threat to U.S. Security,* Washington D.C., National Strategy Information Center, pp. 17 și urm., H.D.S. Greenway, *Boston Globe,* 3 decembrie 1992, p. 19.

22. Roy Licklider, „Settlements in Civil Wars", p. 685; Gurr și Harff, *Ethnic Conflict,* p. 11; Trent N. Thomas, „Global Assessment of Current and Future Trends in Ethnic and Religious Conflict", în Robert L. Pfaltzgraff Jr. și Richard H. Shultz Jr., coord., *Ethnic Conflict and Regional Instability: Implications for U.S. Policy and Army Roles and Missions,* Carlisle Barracks, PA, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1994, p. 36.

23. Vezi Shultz și Olson, *Ethnic and Religious Conflict,* pp. 3–9; Sugata Bose, „Factors Causing the Proliferation of Ethnic and Religious Conflict", în Pfaltzgraff și Shultz, *Ethnic Conflict and Regional Instability,* pp. 43–49; Michael E. Brown, „Causes and Implications of Ethnic Conflict", în Michael E. Brown, coord., *Ethnic Conflict and International Security,* Princeton, NJ, Princeton University Press, 1993, pp. 3–26. Pentru un contraargument potrivit căruia conflictele etnice nu s-au înmulțit de la sfârșitul Războiului Rece, vezi Thomas, „Global Assessment of Current and Future Trends in Ethnic and Religious Conflict", pp. 33–41.

24. Ruth Leger Sivard, *World Military and Social Expenditures 1993,* Washington, D.C., World Priorities, Inc., 1993, pp. 20–22.

25. James L. Payne, *Why Nations Arm,* Oxford, B. Blackwell, 1989, p. 124.

26. Christopher B. Stone, „Westphalia and Hudaybiyya: A Survey of Islamic Perspectives on the Use of Force as Conflict Management Technique", studiu nepublicat, Universitatea Harvard, pp. 27–31 și Jonathan Wilkenfeld, Michael Brecher și Sheila Moser, coord., *Crises in the Twentieth Century,* Oxford, Pergamon Press, 1988–1989, II, pp. 15, 161.

27. Gary Fuller, „The Demographic Backdrop to Ethnic Conflict: A Geographic Overview", în C.I.A., *The Challenge of Ethnic Conflict to National and International Order in the 1990's: Geographic Perspectives,* Washington D.C., C.I.A., RIT 95-10039, octombrie 1995, pp. 151–154.

28. *New York Times,* 16 octombrie 1994, p. 3; *Economist,* 5 august 1995, p. 32.

29. Departamentul pentru Informații Sociale și Economice și Analiză Politică al ONU, Divizia pentru Populație, *World Population Prospects: The 1994 Revision,* New York, Națiunile Unite, 1995, pp. 29, 51; Denis Dragounski, „Threshold of Violence", *Freedom Review,* 26 (martie–aprilie 1995), p. 11.

30. Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War,* Washington D.C., Brookings Institution, 1995, pp. 32–35; Branka Magas, *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup 1980–1992,* Londra, Verso, 1993, pp. 6, 19.

31. Paul Mojzes, *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*, New York, Continuum, 1994, pp. 95–96; Magas, *Destruction of Yugoslavia*, pp. 49–73; Aryeh Neier, „Kosovo Survives", *New York Review of Books*, 3 februarie 1994, p. 26.

32. Aleksa Djilas, „A Profile of Slobodan Milosevic", *Foreign Affairs*, 72 (vara 1993), p. 83.

33. Woodward, *Balkan Tragedy*, pp. 33–35, cifre preluate din recensăminte iugoslave și alte surse; William T. Johnsen, *Deciphering the Balkan Enigma: Using History to Inform Policy*, Carlisle Barracks, Institutul de Studii Strategice, 1993, p. 25, citând *Washington Post*, 6 decembrie 1992, p. C2; *New York Times*, 4 noiembrie 1995, p. 6.

34. Bogdan Denis Deniteh, *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994, pp. 108–109.

35. Payne, *Why Nations Arm*, pp. 125, 127.

36. *Middle East International*, 20 ianuarie, 1995, p. 2.

Capitolul 11

1. Roy Licklider, „The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945–1993", *American Political Science Review*, 89 (septembrie 1995), p. 685.

2. Vezi Barry R. Posen, „The Security Dilemma and Ethnic Conflict", în Michael E. Brown, coord., *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton, Princeton University Press, 1993, pp. 103-124.

3. Roland Dannreuther, *Creating New States in Central Asia*, Institutul Internațional de Studii Strategice/Brassey's, Studiul Adelphi nr. 288, martie 1994, pp. 30–31; Dodjoni Atovullo, citat în Urzula Doroszewska, „The Forgotten War: What Really Happened in Tajikistan", *Uncaptive Minds*, 6 (toamna 1993), p. 33.

4. *Economist*, 26 august 1995, p. 43; 20 ianuarie 1996, p. 21.

5. *Boston Globe*, 8 noiembrie 1993, p. 2; Brian Murray, „Peace in the Caucasus: Multi-Ethnic Stability in Dagestan", *Central Asian Survey*, 13 (nr. 4, 1994), pp. 514–515; *New York Times*,

11 noiembrie 1991, p. A7; 17 decembrie 1994, p. 7; *Boston Globe*, 7 septembrie 1994, p. 16; 17 decembrie 1994, pp. 1 și urm.

6. Raju G.C. Thomas, „Secessionist Movements in South Asia", *Survival*, 36 (vara 1994), pp. 99–101, 109; Stefan Wagstyl, „Kashmiri Conflict Destroys a «Paradise»", *Financial Times*, 23–24 octombrie 1993, p. 3.

7. Alija Izetbegovic, *The Islamic Declaration*, 1991, pp. 23, 33.

8. *New York Times*, 4 februarie 1995, p. 4; 15 iunie 1995, p. A12; 16 iunie 1995, p. A12.

9. *Economist*, 20 ianuarie 1996, p. 21; *New York Times*, 4 februarie 1995, p. 4.

10. Stojan Obradovic, „Tuzla: The Last Oasis", *Uncaptive Minds*, 7 (toamna–iarna 1994), pp. 12–13.

11. Fiona Hill, *Russia's Tinderbox: Conflict in the North Caucasus and Its Implications for the Future of the Russian Federation*, Universitatea Harvard, John F. Kennedy School of Government, Proiectul de Consolidare a Instituțiilor Democratice, 1995, p. 104.

12. *New York Times*, 6 decembrie 1994, p. A3.

13. Vezi Mojzes, *Yugoslavian Inferno*, cap. 7, „The Religious Component in Wars"; Denici, *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*, pp. 29–30, 72–73, 131–133; *New York Times*, 17 septembrie 1992, p. A14; Misha Glenny, „Carnage in Bosnia, for Starters", *New York Times*, 29 iulie 1993, p. A23.

14. *New York Times*, 13 mai 1995, p. A3; 7 noiembrie 1993, p. E4, 13 martie 1994, p. E3; Boris Elțîn, citat în Barnett R. Rubin, „The Fragmentation of Tajikistan", *Survival*, 35 (iarna 1993–1994), p. 86.

15. *New York Times*, 7 martie 1994, p. 1; 26 octombrie 1995, p. A25; 24 septembrie 1995, p. E3; Stanley Jeyaraja Tambiah, *Sri Lanka: Ethnic Fratricide and the Dismantling of Democracy*, Chicago, University of Chicago Press, 1986, p. 19.

16. Khalid Duran, citat în Richard H. Schultz Jr. și William J. Olson, *Ethnic and Religious Conflict: Emerging Threat to U.S. Security*, Washington D.C., National Strategy Information Center, p. 25.

17. Khaching Tololyan, „The Impact of Diasporas in U.S. Foreign Policy", în Robert L. Pfaltzgraff Jr. și Richard H. Shultz Jr.,

coord., *Ethnic Conflict and Regional Instability: Implications for U.S. Policy and Army Roles and Missions,* Carlisle Barracks, PA, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1994, p. 156.

18. *New York Times,* 25 iunie 1994, p. A6; 7 august 1994, p. A9; *Economist,* 31 octombrie 1992, p. 38; 19 august 1995, p. 32; *Boston Globe,* 16 mai 1994, p. 12; 3 aprilie 1995, p. 12.

19. *Economist,* 27 februarie 1988, p. 25; 8 aprilie 1995, p. 34; David C. Rapoport, „The Role of External Forces in Supporting Ethno-Religious Conflict", în Pfaltzgraff și Shultz, *Ethnic Conflict and Regional Instability,* p. 64,

20. Rapoport, „External Forces", p. 66; *New York Times,* 19 iulie 1992, p. E3; Carolyn Fluehr-Lobban, „Protracted Civil War in the Sudan: Its Future as a Multi-Religious, Multi-Ethnic State", *Fletcher Forum of World Affairs,* 16 (vara 1992), p. 73.

21. Steven R. Weisman, „Sri Lanka: A Nation Disintegrates", *New York Times Magazine,* 13 decembrie 1987, p. 85.

22. *New York Times,* 29 aprilie 1984, p. 6; 19 iunie 1995, p. A3; 24 septembrie 1995, p. 9; *Economist,* 11 iunie 1988, p. 38; 26 august 1995, p. 29; 20 mai 1995, p. 35; 4 noiembrie 1995, p. 39.

23. Barnett Rubin, „Fragmentation of Tajikistan", pp. 84, 88; *New York Times,* 29 iulie 1993, p. 11; *Boston Globe,* 4 august 1993, p. 4. În ceea ce privește desfășurarea războiului din Tadjikistan, m-am bazat în mare parte pe Barnett R. Rubin, „The Fragmentation of Tajikistan", *Survival,* 35 (iarna 1993–1994), pp. 71–91; Roland Dannreuther, *Creating New States in Central Asia,* Institutul Internațional de Studii Strategice, Studiul Adelphi nr. 288, martie 1994; Hafizulla Emadi, „State, Ideology, and Islamic Resurgence in Tajikistan", *Central Asian Survey,* 13 (nr. 4, 1994), 565–574; și reportaje din ziare.

24. Urszula Doroszewska, „Caucasus Wars", *Uncaptive Minds,* 7 (iarna–primăvara 1994), p. 86.

25. *Economist,* 28 noiembrie 1992, p. 58; Hill, *Russia's Tinderbox,* p. 50.

26. *Moscow Times,* 20 ianuarie 1995, p. 4; Hill, *Russia's Tinderbox,* p. 90.

27. *Economist,* 14 ianuarie 1995, pp. 43 și urm., *New York Times,* 21 decembrie 1994, p. A18; 23 decembrie 1994, pp. A1,

A10; 3 ianuarie 1995, p. 1; 1 aprilie 1995, p. 3; 11 decembrie 1995, p. A6; Vicken Cheterian, „Chechnya and the Transcaucasian Republics", *Swiss Review of World Affairs,* februarie 1995, pp. 10–11; *Boston Globe,* 5 ianuarie 1995, pp. 1 și urm., 12 august 1995, p. 2.

28. Vera Tolz, „Moscow and Russia's Ethnic Republics in the Wake of Chechnya", Centrul de Studii Strategice și Internaționale, *Post-Soviet Prospects,* 3 (octombrie 1995), p. 2; *New York Times,* 20 decembrie 1994, p. A14.

29. Hill, *Russia's Tinderbox,* p. 4; Dmitry Temin, „Decision Time for Russia", Moscow *Times,* 3 februarie 1995, p. 8.

30. *New York Times,* 7 martie 1992, p. 3; 24 mai 1992, p. 7; *Boston Globe,* 5 februarie 1993, p. 1; Bahri Yilmaz, „Turkey's New Role in International Politics", *Aussenpolitik,* 45 (ianuarie 1994), p. 95; *Boston Globe,* 7 aprilie 1993, p. 2.

31. *Boston Globe,* 4 septembrie 1993, p. 2; 5 septembrie 1993, p. 2; 26 septembrie 1993, p. 7; *New York Times,* 4 septembrie 1993, p. 5; 5 septembrie 1993, p. 19; 10 septembrie 1993, p. A3.

32. *New York Times,* 12 februarie 1993, p. A3; 8 martie 1992, p. 20; 5 aprilie 1993, p. A7; 15 aprilie 1993, p. A9; Thomas Goltz, „Letter from Eurasia: Russia's Hidden Hand", *Foreign Policy,* 92 (toamna 1993), pp. 98–104; Hill și Jewett, *Back in the USSR,* p 5.

33. Fiona Hill și Pamela Jewett, *Back in the USSR: Russia's Intervention in the Internal Affairs of the Former Soviet Republics and the Implications for the United States Policy Toward Russia,* Universitatea Harvard, John F. Kennedy School of Government, Proiectul de Consolidare a Instituțiilor Democratice, 1994, p. 10.

34. *New York Times,* 22 mai 1992, p. A29; 4 august 1993, p. A3; 10 iulie 1994, p. E4, *Boston Globe,* 25 decembrie 1993, p. 18; 23 aprilie 1995, pp. 1, 23.

35. Flora Lewis, „Between TV and the Balkan War", *New Perspectives Quarterly,* 11 (vara 1994), p. 47; Hanns W. Maull, „Germany in the Yugoslav Crisis", *Survival,* 37 (iarna 1995–1996), p. 112; Wolfgang Krieger, „Toward a Gaullist Germany? Some Lessons from the Yugoslav Crisis", *World Policy Journal,* 11 (primăvara 1994), pp. 31–32.

36. Misha Glenny, „Yugoslavia: The Great Fall", *New York Review of Books,* 23 martie 1993, p. 61; Pierre Behar, „Central

Europe: The New Lines of Fracture", *Geopolitique,* 39 (toamna 1994), p. 44.

37. Pierre Behar, „Central Europe and the Balkans Today: Strengths and Weaknesses", *Geopolitique,* 35 (toamna 1991), p. 33; *New York Times,* 23 septembrie 1993, p. A9; *Washington Post,* 13 februarie 1993, p. 16; Janusz Bugajski, „The Joy of War", *Post-Soviet Prospects,* Centrul de Studii Strategice și Internaționale, 18 martie 1993, p. 4.

38. Dov Ronen, *The Origins of Ethnic Conflict: Lessons from Yugoslavia,* Australian National University, Research School of Pacific Studies, documentul de lucru nr. 155, noiembrie 1994, pp. 23–24; Bugajski, „Joy of War", p. 3.

39. *New York Times,* 1 august 1995, p. A6; 28 octombrie 1995, pp. 1, 5; 5 august 1995, p. 4; *Economist,* 11 noiembrie 1995, pp. 48–49.

40. *Boston Globe,* 4 ianuarie 1993, p. 5; 9 februarie 1993, p. 6; 8 septembrie 1995, p. 7; 30 noiembrie 1995, p. 13; *New York Times,* 18 septembrie 1995, p. A6; 22 iunie 1993, p. A23; Janusz Bugajski, „Joy of War", p. 4.

41. *Boston Globe,* 1 martie 1993, p. 4; 21 februarie 1993, p. 11; 5 decembrie 1993, p. 30; *Times* (Londra), 2 martie 1993, p. 14; *Washington Post,* 6 noiembrie 1995, p. A15.

42. *New York Times,* 2 aprilie 1995, p. 10; 30 aprilie 1995, p. 4; 30 iulie 1995, p. 8; 19 noiembrie 1995, p. E3.

43. *New York Times,* 9 februarie 1994, p. A12; 10 februarie 1994, p. A1; 7 iunie 1995, p. A1; *Boston Globe,* 9 decembrie 1993, p. 25; *Europa Times,* mai 1994, p. 6; Andreas Papandreou, „Europe Turns Left", *New Perspectives Quarterly,* 11 (iarna 1994), p. 53.

44. *New York Times,* 10 septembrie 1995, p. 12; 13 septembrie 1995, p. A11; 18 septembrie 1995, p. A6; *Boston Globe,* 8 septembrie 1995, p. 2; 12 septembrie 1995, p. 1; 10 septembrie 1995, p. 28.

45. *Boston Globe,* 16 decembrie 1995, p. 8; *New York Times,* 9 iulie 1994, p. 2.

46. Margaret Blunden, „Insecurity on Europe's Southern Flank", *Survival,* 36 (vara 1994), p. 145; *New York Times,* 16 decembrie 1993, p. A7.

47. Fouad Ajami, „Under Western Eyes: The Fate of Bosnia", raport pregătit pentru Comisia Internațională pentru Balcani a Carnegie Endowment for International Peace și Aspen Institute, aprilie 1996, pp. 5 și urm.; *Boston Globe,* 14 august 1993, p. 2; *Wall Street Journal,* 17 august 1992, p. A4.

48. Yilmaz, „Turkey's New Role", pp. 94, 97.

49. Janusz Bugajski, „Joy of War", p. 4; *New York Times,* 14 noiembrie 1992, p. 5; 5 decembrie 1992, p. 1; 15 noiembrie 1993, p. 1; 18 februarie 1995, p. 3; 1 decembrie 1995, p. A14; 3 decembrie 1995, p. 1; 16 decembrie 1995, p. 6; 24 ianuarie 1996, pp. A1, A6; Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War,* Washington D.C., Brookings Institution, 1995, pp. 356–357; *Boston Globe,* 10 noiembrie 1992, p. 7; 13 iulie 1993, p. 10; 24 iunie 1995, p. 9; 22 septembrie 1995, pp. 1, 15; Bill Gertz, *Washington Times,* 2 iunie 1994, p. A1.

50. *Jane's Sentinel,* citat în *Economist,* 6 august 1994, p. 41; *Economist,* 12 februarie 1994, p. 21; *New York Times,* 10 septembrie 1992, p. A6; 5 decembrie 1992, p. 6; 26 ianuarie 1993, p. A9; 14 octombrie 1993, p. A14; 14 mai 1994, p. 6; 15 aprilie 1995, p. 3; 15 iunie 1995, p. A12; 3 februarie 1996, p. 6; *Boston Globe,* 14 aprilie 1995, p. 2; *Washington Post,* 2 februarie 1996, p. 1.

51. *New York Times,* 23 ianuarie 1994, p. 1; *Boston Globe,* 1 februarie 1994, p. 8

52. Despre acceptarea tacită de către americani a transporturilor de arme pentru musulmani, vezi *New York Times,* 15 aprilie 1995, p. 3; 3 februarie 1996, p. 6; *Washington Post,* 2 februarie 1996, p. 1; *Boston Globe,* 14 aprilie 1995, p. 2.

53. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: The Record of a Journey through Yugoslavia in 1937,* Londra, Macmillan, 1941, p. 22 citată în Charles G. Boyd, „Making Peace with the Guilty: the Truth About Bosnia", *Foreign Affairs,* 74 (septembrie–octombrie 1995), p. 22.

54. Citat în Timothy Garton Ash, „Bosnia in Our Future", *New York Review of Books,* 21 decembrie 1995, p. 27; *New York Times,* 5 decembrie 1992, p. 1.

55. *New York Times,* 3 septembrie 1995, p. 6E; *Boston Globe,* 11 mai 1995, p. 4.

56. Vezi Institutul pentru Pace al SUA, *Sudan: Ending the War, Moving Talks Forward,* Washington D.C., Raport special al Institutului pentru Pace al SUA, 1994; *New York Times,* 1994, p. 3.

57. John J. Maresca, *War in the Caucasus,* Washington, Institutul pentru Pace al SUA, Raport special, nedatat, p. 4.

58. Robert D. Putnam, „Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two Level Games", *International Organization,* 42 (vara 1988), pp. 427–460; Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century,* Norman, OK, University of Oklahoma Press, 1991, pp. 121–163.

59. *New York Times,* 27 ianuarie 1993, p. A6; 16 februarie 1994, p. 47. În legătură cu inițiativa rusă din februarie 1994, vezi, în general, Leonard J. Cohen, „Russia and the Balkans: Pan-Slavism, Partnership and Power", *International Journal,* 49 (august 1994), pp. 836–845.

60. *Economist,* 26 februarie 1994, p. 50.

61. *New York Times,* 20 aprilie 1994, p. A12; *Boston Globe,* 19 aprilie 1994, p. 8.

62. *New York Times,* 15 august 1995, p. 13.

63. Hill și Jewitt, *Back in the USSR,* p. 12; Paul Henze, *Georgia and Armenia – Toward Independence,* Santa Monica, CA, RAND P-7924, 1995, p. 9; *Boston Globe,* 22 noiembrie 1993, p. 34.

Capitolul 12

1. Arnold J. Toynbee, *A Study of History,* Londra, Oxford University Press, 12 vol., 1934–1961, VII, pp. 7–17; *Civilization on Trial: Essays,* New York, Oxford University Press, 1948, pp. 17–18; *Study of History,* IX, pp. 421–422.

2. Matthew Melko, *The Nature of Civilizations,* Boston, Porter Sargent, 1969, p. 155.

3. Carroll Quigley, *The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis,* New York: Macmillan, 1961, pp. 146 și urm.

4. Quigley, *Evolution of Civilizations,* pp. 138–139, 158–160.

5. Mattei Dogan, „The Decline of Religious Beliefs in Western Europe", *International Social Science Journal,* 47 (septembrie 1995), pp. 405–419.

6. Robert Wuthnow, „Indices of Religious Resurgence in the United States", în Richard T. Antoun și Mary Elaine Hegland, coord., *Religious Resurgence; Contemporary Cases in Islam, Christianity, and Judaism,* Syracuse, Syracuse University Press, 1987, pp. 15–34; *Economist,* 8 (iulie 1995), 19–21.

7. Arthur M. Schlesinger Jr., *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society,* New York, W.W. Norton, 1992, pp. 66–67, 123.

8. Citat în Schlesinger, *Disuniting of America,* p. 118.

9. Gunnar Myrdal, *An American Dilemma,* New York, Harper & Bros., 1944, I, 3. Richard Hofstadter citat în Hans Kohn, *American Nationalism: An Interpretive Essay,* New York, Macmillan, 1957, p. 13.

10. Takeshi Umehara, „Ancient Japan Shows Post-Modernism the Way", *New Perspectives Quarterly,* 9 (primăvara 1992), p. 10.

11. James Kurth, „*The Real* Clash", *National Interest,* 37 (toamna 1994), pp. 3–15.

12. Malcolm Rifkind, discurs, Pilgrim Society, Londra, 15 noiembrie 1994, New York, British Information Services, 16 noiembrie 1994, p. 2.

13. *International Herald Tribune,* 23 mai 1995, p. 13.

14. Richard Holbrooke, „America: A European Power", *Foreign Affairs,* 74 (martie–aprilie 1995), p. 49.

15. Michael Howard, *America and the World,* St. Louis, Universitatea Washington, Conferința anuală Lewin, 5 aprilie 1984, p. 6.

16. Schlesinger, *Disuniting of America,* p. 127.

17. Pentru o expresie a acestor interese în anii 1990, vezi „Defense Planning Guidance for the Fiscal Years 1994-1999", proiect, 18 februarie 1992; *New York Times,* 8 martie 1992, p. 14.

18 Z.A. Bhutto, *If I Am Assassinated,* New Delhi, Vikas Publishing House, 1979, pp. 137–138, citat în Louis Delvoie, „The Islamization of Pakistan's Foreign Policy", *International Journal,* 51 (iarna 1995–1996), p. 133.

19. Michael Walzer, *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad,* Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1994, pp. 1–11.

20. James Q. Wilson, *The Moral Sense,* New York, Free Press, 1993, p. 225.

21. Guvernul statului Singapore, *Shared Values,* Singapore, Cmd. nr. 1 din 1991, 2 ianuarie 1991, pp. 2–10.

22. Lester Pearson, *Democracy in World Politics,* Princeton, Princeton University Press, 1955, pp. 83–84.

INDEX

A

Abdullah, prinț moștenitor al Arabiei Saudite 165
Afghanistan 168, 188, 239, 251, 253, 299, 306, 354, 356, 359, 392, 395, 396, 398, 399, 400, 416, 507
Ahmed, Akbar 382, 387
Ajami, Fouad 87, 160, 414, 489, 515
al-Assad, Hafiz 360
Albania 133, 165, 167, 176, 178, 377, 411, 458
Alexandru al II-lea, țar al Rusiei 198
Algeria 124, 130, 140, 157, 158, 160, 163, 165, 166, 167, 176, 251, 252, 263, 267, 278, 287, 306, 307, 361, 395, 414, 457
al-Hawali, Safar 359, 360, 507
Ali, Ben 161, 361
Aliev, Gaidar 405
Ali, Muhammad 99
al-Turabi, Hassan 135, 140, 155, 251, 252, 484, 485, 487
Angola 371
Apter, David E. 104, 482
Arbatov, Gheorghi 260, 492, 497
Argentina 14, 58, 188, 191, 346, 423, 461
Asociația Națiunilor din Asia de Sud-Est (ASEAN) 179, 184, 185, 186, 187, 189, 277, 313, 314, 338, 339, 490
Asociația Statelor Caraibiene 187
Aspin, Les 265, 270, 497
Atatürk, Mustafa Kemal 99, 100, 203-212, 230, 254, 255
Australia 58, 113, 185, 186, 214, 215, 216, 217, 218, 284, 327, 338, 410, 475, 493, 494
Austria 22, 176, 223, 226, 227, 287, 407, 408, 416
Azerbaidjan 46, 84, 168, 178, 194, 207, 208, 210, 345, 394, 400-406, 425, 426, 430

B

Bagby, Philip 49, 53, 55, 472, 474
Bairoch, Paul 118, 483
Baker, James 274, 505
Balladur, Edouard 223
Bandaranaike, Solomon 129
Bangladesh 162, 164, 168, 222, 250, 356, 369, 415, 489
Bashir, Tashin 248
Baum, Rainer 102, 481
Behar, Pierre 226, 494, 513, 514
Belarus 177, 224, 229, 232, 233, 426
Belgia 14, 223, 287
Bhutto, Benazir 343, 357
Bhutto, Zulfikar Ali 460, 517
Bizanț 63, 197, 227, 299
Bolivia 58, 409
Bosnia 23, 24, 45, 84, 117, 165, 167, 176, 194, 210, 222, 251, 254, 279, 348, 362, 365, 366, 368, 371, 378, 379, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 394, 395, 406, 407, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 448, 457, 458, 511, 515

Boutros-Ghali, Boutros 221, 415
Bozeman, Adda 49, 54, 102, 472, 473, 474, 481, 482, 500
Braudel, Fernand 48, 49, 50, 51, 55, 59, 71, 91, 105, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 480, 482
Brazilia 118, 119, 137, 188, 191, 346, 461
Brzezinski, Zbigniew 9, 11, 41, 470
Bulgaria 176, 177, 223, 227, 232, 411, 458
Bull, Hedley 70, 74, 111, 112, 476, 477, 478, 482, 483, 485
Buzan, Barry 112, 302, 471, 477, 482, 490, 491, 500, 501, 502, 504

C

Canada 39, 176, 178, 185, 193, 212, 218, 284, 285, 410, 475
Carter, Jimmy 10, 425
Ceaadaev, Piotr I. 199, 492
Cehia 176, 188, 205, 223, 227, 228, 229, 426
Cehoslovacia 193, 226
Chesnais, Jean-Claude 291, 500
Chile 58, 152, 191, 409, 423
Chirac, Jacques 287, 392
Christopher, Warren 46, 267, 415, 498
Ciller, Tansu 205, 209, 211, 404, 488, 492, 493
Cipru 177, 228, 231, 232, 368, 476
Ciurkin, Vitali 429
Clemenceau, Georges 125
Coasta de Fildeș 191
Columbia 9, 178, 188, 278
Comunitatea Caraibelor (CARICOM) 184, 187
Comunitatea Statelor Independente (CSI) 117, 233, 234, 350, 405
Confederația Popoarelor din Caucaz (KNK) 400
Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE) 425
Consiliul Europei 313
Contrareforma 93
Cresson, Edith 288
Crimeea 194, 235, 236, 237
Croația 45, 177, 178, 194, 224, 228, 365, 388, 406, 407, 408, 409, 410, 413, 417, 429, 430, 453, 458
Cuba 223, 278, 290, 309

D

Danilevski, Nikolai 199, 492
Dawson, Christopher 49, 51, 60, 472, 473, 475
Debray, Régis 140, 485
de la Madrid, Miguel 212
Delors, Jacques 24, 469
Demirel, Suleyman 205, 207, 211, 493
Deng Xiaoping 125, 244, 318, 320, 321, 329, 342
Denici, Bogdan 379, 511
Dessouki, Ali E. Hillal 154, 487, 488, 489
Deutsch, Karl W. 94, 95, 480
Dibdin, Michael 20
Domenach, Jean Marie 285
Dore, Ronald 76, 128, 140, 141, 478, 483, 485
Dudaev, Djohar 385, 387
Durkheim, Émile 49, 51, 472, 473

E

Ecaterina a II-a 198
Egipt 99, 100, 101, 140, 156, 157, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 190, 253, 273, 282, 306, 356, 357, 359, 360, 362, 382
Eisenstadt, Shmuel 49, 61, 104, 472, 475, 482

Elchibei, Abulfez 405
Eliot, T.S. 132, 483
Elmandjra, Mahdi 354, 471, 506
Elțîn, Boris 47, 125, 130, 139, 202, 203, 232, 295, 387, 392, 412, 428, 429, 431, 511
Emiratele Arabe Unite 415
Engels, Friedrich 200
Eritreea 193, 396, 425
Esposito, John L. 153, 298, 481, 485, 487, 488, 500, 501, 502
Estonia 194, 224
Ethiopia 59, 192, 193, 194, 369, 396, 425
Evans, Gareth 215, 217, 218

F

fascism 35, 67, 69, 421
Finlanda 176, 223, 224, 227
Fishman, Joshua 81, 478, 479
Fondul Monetar Internațional (FMI) 139, 260, 296, 483
Franța 15, 22, 64, 82, 89, 91, 95, 109, 123, 191, 192, 209, 223, 285, 286, 287, 288, 291, 299, 307, 308, 329, 334, 406, 426, 428, 476, 500
Freedman, Lawrence 264, 497
Friedberg, Aaron 315, 342, 478, 482, 502
Frobenius, Leo 102, 481
Fukuyama, Francis 34, 35, 469
Fuller, Gary 375, 509
Fuller, Graham 344, 483, 506

G

Gaddis, John Lewis 32, 469, 470
Gandhi, Rajiv 398
Gellner, Ernest 488
Georgia 117, 220, 232, 233, 234, 402, 404, 516
Ghanoushi, șeic 305
Giscard d'Estaing, Valery 288
Glenny, Misha 177, 391, 490, 511, 513
Goldstein, Avery 336, 505
Goldstone, Jack 164, 489
Gorbaciov, Mihail 130, 198, 201, 404
Gracev, Pavel 350
Granada 299
Grecia 176, 177, 179, 204, 222, 223, 230, 231, 232, 350, 407, 411, 429, 458, 475
Greenway, H.D.S. 367, 469, 508
Gurr, Ted Robert 370, 371, 372, 508

H

Haiti 64, 187, 192, 491
Hashmi, Sohail H. 361
Hassan, rege al Marocului 161
Havel, Václav 24, 73, 469, 477
Hawke, Robert 218
Hekmatyar, Gulbuddin 355
Hill, Fiona 402, 405, 511, 512, 513, 516
Hitler, Adolf 132, 262, 333, 456
Hmelnițki, Bogdan 235
Hoffmann, Stanley 285, 469, 499
Hofstader, Richard 444
Horowitz, Donald 479, 489
Hosokawa, Morihiro 325, 327
Howard, Michael 226, 450, 476, 494, 517
Hussein, rege al Iordaniei 161, 359, 507
Hussein, Saddam 205, 252, 264, 356, 357, 358, 361, 362, 387, 507

I

Indonezia 123, 131, 143, 155, 156, 158, 162, 168, 170, 194, 239, 241, 243, 247, 250, 253, 276, 277, 278, 306, 313, 337, 338,

339, 357, 369, 382, 383, 415, 457, 459
Iordania 156, 160, 167, 168, 273, 355, 357, 359, 401
Irlanda 223
Israel 60, 61, 95, 124, 160, 179, 187, 210, 222, 261, 263, 266, 273, 308, 362, 363, 369, 385, 393, 456, 460
Italia 65, 155, 190, 223, 285, 287, 299, 308, 408, 426
Iugoslavia 24, 176, 194, 296, 374, 376, 377, 378, 379, 388, 391, 396, 410, 411, 421, 429
Izetbegovici, Alija 385, 389, 390

J

James, William 32
Jiang Zemin 319, 321, 345
Jinnah, Mohammad Ali 129
Jirinovski, Vladimir 202, 233
Juppé, Alain 223, 494

K

Karadzic Radovan 391, 431
Kashmir 23, 82, 178, 278, 351, 352, 364, 365, 369, 375, 387, 388, 391, 395, 396, 432, 511
Kazahstan 155, 164, 168, 188, 194, 207, 232, 344, 345, 398
Keating, Paul 214, 215, 216, 217, 218
Kelly, John B. 163, 489
Kenya 193, 370, 425
Kepel, Gilles 132, 135, 140, 484, 485
Khomeini, ayatollahul Ruhollah 125, 155, 309, 502
Kissinger, Henry 23, 446, 469
Kîrghîstan 84, 167, 168, 207, 392, 398
Kozîrev, Andrei 392, 412, 428
Kravciuk, Leonid 47, 235
Kucima, Leonid 235, 238
Kuhn, Thomas 32, 33, 469
Kurth, James 445, 517
Kuweit 168, 264, 306, 316, 357, 358, 361, 362, 430

L

Laos 60, 186
Lapidus, Ira 248, 496, 501
Lawrence, Bruce B. 140
Lee Kuan Yew 129, 140, 147, 150, 218, 242, 247, 248, 281, 331, 484, 485, 494, 495
Lee Teng-hui 134, 148, 246, 486
Lellouche, Pierre 291, 500
Letonia 194, 224
Lévy, Bernard-Henry 421
Lewis, Bernard 135, 299, 303, 475, 484, 501
Liban 52, 140, 306, 357, 369, 375, 395
Libia 23, 124, 168, 263, 267, 273, 278, 306, 307, 308, 309, 310, 396, 407, 506
Liga Arabă 251, 356, 395
Liga Hanseatică 187
Lituania 224, 235
Lloyd, David 125

M

Macao 242, 247
Macedonia 194, 411
MacFarquhar, Roderick 336, 505
Magreb 163, 164, 304, 360
Mahathir, Mohammad 152, 186, 216, 217, 447, 486, 490, 491
Mahbubani, Kishore 76, 341, 478, 483, 485, 486, 487, 505
Malta 228
mandarin, dialect 77, 78, 83, 248, 331
Mao Zedong 67, 91, 146

Maroc 155, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 176, 250, 285, 356, 357, 361, 413
Mauss, Marcel 51, 472, 473
Mazrui, Ali 100, 101, 182, 267, 481, 490, 498
McNeill, William H. 49, 55, 127, 136, 141, 472, 474, 476, 480, 483, 484, 485, 501
Mearsheimer, John 44, 470, 495
Meiji, restaurația 97, 145, 148
Melko, Mathew 52, 54, 56, 437, 473, 474, 516
Mercosur 178, 184, 188, 346, 491
Mernissi, Fatima 305, 359, 362, 501, 507, 508
Miloșevici, Slobodan 377, 418, 431, 432
Mintz, Sidney 192, 491
Mitterand, François 125, 288
Miyazama, Kiichi 277
Mladici, Ratko 413
Moldova 177, 232, 233, 234
Mongolia 60, 315, 350, 457
Moore, Clement Henry 159, 484, 485, 489
Morrison, John 238, 495
Mortimer Edward 69, 477
Moynihan, Daniel Patrick 41, 470, 493
Myanmar 186, 277, 278, 315, 351, 369, 459
Myrdal, Gunnar 444, 517

N

Nagorno-Karabah 194, 237, 364, 368, 394, 402, 404, 405, 423, 425, 426, 430, 431
Naipaul, V.S. 72, 87, 477, 479
Nanking, tratatul de la 329
Nasser, Gamal Abder 251
Nigeria 24, 81, 155, 191, 273, 461, 462
Nixon, administrația 239
Norvegia 205
Noua Zeelandă 58, 113, 185, 186, 218, 459
Nye, Joseph 126, 127, 469, 483

O

Oksenberg, Michael 339, 505
Olanda 223
Organizația de Cooperare Economică (OCE) 188
Organizația pentru Eliberarea Palestinei (OEP) 357, 359, 385
Özal, Turgut 162, 205, 206, 207, 209, 210, 254, 403

P

Pactul Andin 178, 184, 188, 346
Pactul de la Varșovia 118, 122, 176, 223, 450
Palestina 251, 369, 374, 385, 395, 432
Palmer, R.R. 67, 477, 490
Panama 192, 409
Papandreou, Andreas 490, 514
Parker, Geoffrey 65, 476
Pasqua, Charles 288
Payne, James 373, 509, 510
Paz, Octavio 211, 493
Pearson, Lester 47, 48, 467, 470, 518
Peres, Shimon 187
Perry, Matthew Calbraith 97
Petru cel Mare 195, 196, 197, 198, 199, 203
Pipes, Daniel 97, 98, 104, 481, 482, 489, 501
Polonia 47, 64, 159, 176, 188, 205, 223, 226, 227, 228, 229, 235, 409
Portugalia 95, 212, 223, 274, 308
Propunerea 187 290, 293

Putnam, Robert 427, 480, 481, 516
Pye, Lucian 55, 336, 474, 504, 505

Q
Qing, dinastia 99, 146
Quaid-i-Azam 129
Quigley, Carroll 49, 54, 55, 61, 438, 439, 440, 441, 472, 474, 516

R
Raspail, Jean 291, 500
Războiul Opiului 97
Reagan, administrația 10
Rifkind, Malcolm 446, 517
Rodinson, Maxine 105
România 176, 177, 223, 224, 227, 232, 233, 411
Românie 226, 227, 229
Roosevelt, Franklin D. 35, 358, 469
Roosevelt, Kermit 117
Roosevelt, Theodore 444
Roy, Oliver 158, 488, 489
Rubin, Barnett 399, 511, 512
Rwanda 23

S, Ş
Sagan, Scott 461
Saharov, Andrei 201
Said, Edward 37, 470, 479
Salinas, Carlos 212, 213, 214, 327
Savițki, Piotr 202
Schlesinger, Arthur M., Jr. 443, 452, 517
Schwartz, Benjamin 61, 475
Schweller, Randall 333, 504
Septinac, Alojzieje 409
Serbia 177, 178, 194, 202, 232, 350, 388, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 430, 458
Sicilia 298
Sid-Ahmed, Mohammed 303, 501
Silajdzici, Haris 385, 389
Siria 165, 166, 167, 176, 263, 267, 273, 278, 306, 308, 309, 356, 357, 359, 360, 362
Sivard, Ruth Leger 371, 509
Slavonia 411, 429
Slovacia 47, 176, 188, 205, 223, 227, 228, 229
Slovenia 194, 205, 224, 228, 229, 407, 408, 412, 453
Soljenițîn, Aleksandr 201, 202
Somalia 23, 371
Spania 15, 22, 63, 64, 155, 167, 190, 212, 223, 274, 299, 308, 324, 409, 421
Spengler, Oswald 49, 51, 55, 70, 71, 102, 111, 472, 473, 474, 477, 482
Sri Lanka 24, 60, 131, 190, 193, 194, 222, 365, 368, 374, 375, 395, 397, 398, 432, 459, 511, 512, 527
Stalin, Iosif 132, 198, 262, 457
Stankevici, Serghei 202, 492
Sudan 24, 47, 158, 168, 193, 222, 249, 252, 278, 306, 308, 309, 357, 358, 359, 365, 370, 371, 382, 385, 395, 396, 400, 425, 496, 512, 516
Suedia 15, 176, 183, 197, 205, 223, 227, 229, 277, 426
Suharto, general 125, 161, 162, 243, 357
Șapoșnikov, Evgheni 403
Șevardnadze, Eduard A. 234

T
Tadjikistan 164, 167, 168, 177, 350, 365, 369, 385, 387, 391, 392, 395, 396, 398, 399, 402, 426, 512
Tanzania 193, 370
Ter-Petrossian, Levon 431

Tiananmen, piața 147, 242, 277, 459
Tibet 60, 239, 315, 319, 327, 330, 365
Timorul de Est 276, 315, 365, 369, 371, 392
Toynbee, Arnold 49, 52, 53, 54, 55, 60, 71, 98, 437, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 481, 501, 516
Transnistria 233
Truman, Harry 32
Tudjman, Franjo 408, 429, 430, 431

U
Ucraina 24, 44, 45, 47, 122, 176, 177, 194, 224, 229, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 265, 348, 400, 411, 454, 527
Uganda 23, 396, 425, 482
Umehara, Takeshi 445, 517
Uzbekistan 84, 164, 178, 188, 207, 392, 398

V
Vatican 391, 407, 408, 412
Venezuela 178, 188, 191
Vlahos, Michael 76, 471, 478

W
Wallerstein, Immanuel 49, 51, 473, 480
Walt, Stephen 332, 333, 504
Walzer, Michael 463, 477, 487, 517
Weber, Max 49, 60, 147, 472, 474
Wee Kim Wee 463, 464
Weidenbaum, Murray 243, 490, 495, 496
Weigel, George 133, 484
Weiner, Myron 284, 499
Westfalia, tratatele de pace din 41, 67, 470
West, Rebecca 420, 515
Wilson, Pete 290, 490
Wilson, Woodrow 125, 486

Y
Yemen 167, 168, 250, 278, 306, 357

Z
Zair 23
Zia ul-Haq, Mohammad 162

LISTA ILUSTRAŢIILOR

TABELE

2.1 Folosirea termenilor de „Lume liberă“ și „Occident“
3.1 Vorbitori ai principalelor limbi
3.2 Vorbitori ai principalelor dialecte chineze și limbi occidentale
3.3 Ponderea procentuală a marilor tradiții religioase în populația lumii
4.1 Teritorii aflate sub controlul politic al civilizațiilor, 1900–1993
4.2 Populațiile țărilor care aparțin marilor civilizații ale lumii, 1993 (în mii)
4.3 Procentaje din populația lumii controlate politic de civilizații, 1900–2025 (în procente)
4.4 Distribuția producției industriale mondiale pe civilizații sau țări,1750–1980 (în procente)
4.5 Distribuția produsului economic brut mondial pe civilizații, 1950–1992 (în procente)
4.6 Împărțirea pe civilizații a personalului militar la nivel global (în procente)
5.1 Creșterea proporției tinerilor în țările musulmane
8.1 Transferuri chineze de armament, 1980–1991
8.2 Populația SUA clasificată după rasă și etnie (în procente)
10.1 Conflicte etnopolitice, 1993–1994
10.2 Conflicte etnice, 1993
10.3 Militarismul țărilor musulmane și creștine
10.4 Cauze posibile ale înclinației musulmanilor spre conflict

FIGURI

2.1 Civilizațiile din emisfera estică
3.1 Reacții alternative față de influența Occidentului
3.2 Modernizare și renaștere culturală
5.1 Provocarea economică: Asia și Occidentul
5.2 Provocarea demografică: Islamul, Rusia și Occidentul
5.3 Creșterea proporției tinerilor musulmani pe regiuni
9.1 Politica globală a civilizațiilor: noi alianțe
10.1 Sri Lanka: perioadele de creștere a proporției tinerilor singalezi și tamili
11.1 Structura unui război de falie complex

HĂRȚI

1.1 Occidentul și restul lumii: 1920
1.2 Lumea în timpul Războiului Rece: anii 1960
1.3 Lumea civilizațiilor: după 1990
7.1 Frontiera estică a civilizației occidentale
7.2 Ucraina: o țară divizată
8.1 Statele Unite: o țară divizată?

Colecția Bestseller

Confesiunile unui asasin economic, John Perkins
Clubul Bilderberg, Cristina Martín
Criza de un trilion de dolari, Charles R. Morris
Wall Street – istoria crahului din 1929,
Gordon Thomas & Max-Morgan Witts
Istoria lumii de la Big Bang până în prezent,
Cynthia Stokes Brown
CIA – o istorie secretă, Tim Weiner
Profețiile maya pentru 2012, Gerald Benedict
Putin și noua Rusie, Michael Stürmer
Asasini și asasinate, Paul Donnelley
Cea mai lungă săptămână, Nick Page
Sfârșitul secolului american, Paul Starobin
Istoria societăților secrete, Michael Streeter
Războinicii lui Hitler, Guido Knopp
Și totuși Biblia are dreptate, Werner Keller
Următorul deceniu, George Friedman
Mari enigme ale istoriei, Pierre Bellemare
și Jean-François Nahmias
Podul spionilor, Giles Whittell
Steagul roșu, David Priestland
Spioni la Vatican, John Koehler
Următorii 100 de ani, George Friedman

vor apărea:
Zona 51, Annie Jacobsen
Armata de teracotă, John Man

bestseller

Bazată pe un faimos articol al autorului publicat în *Foreign Affairs* în 1993, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale* este o analiză profetică asupra politicii mondiale după căderea comunismului. Renumitul politolog explică modul în care „civilizațiile“ au devenit forța motrice în politica mondială contemporană, înlocuind națiunile și ideologiile. Încă de la apariție, lucrarea a suscitat nenumărate polemici și continuă să o facă, deși multe dintre previziunile lui Huntington nu s-au adeverit în timp.

„Sam Huntington, unul dintre cei mai cunoscuți politologi occidentali, realizează o analiză provocatoare pentru înțelegerea realităților politicii globale în secolul următor. *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale* este una dintre cele mai importante cărți apărute de la sfârșitul Războiului Rece.“

Henry A. Kissinger

„O carte uimitoare ca scop și prin modul în care surprinde complexitatea politicii mondiale la nivel global.“

Francis Fukuyama

SAMUEL P. HUNTINGTON (1927–2008) a fost profesor de științe politice la Universitatea Harvard și director de planificare a securității în cadrul Consiliului de Securitate Națională, în timpul administrației Carter. A publicat numeroase cărți și articole de specialitate.

BESTSELLER INTERNAȚIONAL

LITERA®

Află mai mult pe:
www.litera.ro

ISBN 978-606-600-820-4

9 786066 008204